Marin Cârciumaru

PALEOLITICUL, EPIPALEOLITICUL ȘI MEZOLITICUL LUMII

Editura Cetatea de Scaun

Marin Cârciumaru

PALEOLITICUL, EPIPALEOLITICUL ŞI MEZOLITICUL LUMII

Editura Cetatea de Scaun

Tehnoredactare: Marin Cârciumaru
Coperta: Andrei Mărgărit

Ediția a II-a

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
CÂRCIUMARU, MARIN
Paleoliticul, epipaleoliticul și mezoliticul lumii / Marin Cârciumaru. - Ed. a 2-a. - Târgoviște : Cetatea de Scaun, 2006
Bibliogr.
ISBN (10) 973-7925-94-7 ; ISBN (13) 978-973-7925-94-7

903"633"(100)
903"6328"(100)
903"632"(100)

Editat cu sprijinul Agenției Naționale pentru Cercetare Științifică

© Târgoviște, 2006, ***Editura Cetatea de Scaun***, marcă comercială a **S.C. Editura Logos S.R.L**, Târgoviște, str. Mr. Spirescu, bl. C4, sc. C, ap. 2, jud. Dâmbovița;
Tel./Fax.: 0245 214692; GSM: 0721 209519;
www.cetateadescaun.ro
e-mail: editura@cetateadescaun.ro, margas2002@yahoo.com

Cuprins

Trăsăturile generale ale culturilor şi faciesurilor paleolitice

Termenul de **Paleolitic** a fost creat de J. Lubbock în 1866 pentru a desemna şi diferenţia vârsta veche a pietrei sau vârsta pietrei cioplite de vârsta nouă a pietrei (**Neoliticul**) sau vârsta pietrei lustruite sau şlefuite.

Paleoliticul începe cu prima piatră cioplită de om (în urmă cu peste două milioane ani) şi este contemporan în mare parte pleistocenului, vechimea sa fiind în strânsă corelaţie cu apariţia şi evoluţia omului. Industriile litice atribuite holocenului sunt desemnate prin termeni de genul **Mezolitic** sau **Epipaleolitic**.

Termenul de **Paleolitic** a fost creat la început pe criterii strict tehnice legate de piatra cioplită care permitea o identificare simplă. În realitate, termenul are un profund sens cronologic, fără a fi lipsit de o esenţială semnificaţie etnoculturală şi tehnoculturală. Chiar dacă piatra cioplită o vom întâlni şi în culturile neolitice şi uneori şi mai târziu, numai în **Paleolitic** aceasta nu se asociază cu ceramica sau metalul.

În **Paleolitic**, economia se bazează pe exploatarea naturală a resurselor animale prin vânătoare şi pescuit, a resurselor vegetale prin culesul fructelor şi altor produse oferite de plante, în cadrul unui proces de nomadism succesiv, în funcţie de necesităţile comunităţii.

Cel mai adesea, **Paleoliticul** se împarte în ***inferior, mijlociu*** şi ***superior***, dar nu lipsesc diviziuni ale sale în ***arhaic, inferior, mijlociu*** şi ***superior***, sau numai în ***vechi*** şi ***recent*** (C. Farizy, 1988). Problemele de cronologie relativă sunt rezolvate de însăşi împărţirea pleistocenului, în funcţie mai ales de etapele climatice (*perioade glaciare, interglaciare, stadii glaciare, interstadii, oscilaţii climatice* etc.), iar cele de cronologie absolută au primit în ultima vreme numeroase suporturi din partea metodelor fizico-chimice .

O împărtire interesantă asupra paleoliticului în stadii tehnologice, denumite *moduri*, ne-a fost oferită în 1969 de J. G. D. Clarke. ***Modul 1*** cuprinde industriile pe nuclei si aşchii, ***Modul 2*** include industriile al căror debitaj presupune existenţa unui bloc de materie primă, ***Modul 3*** se bazează pe debitaje multiple, ***Modul 4*** înseamnă apariţia debitajului laminar, ***Modul 5*** cu industrii microlitice. Avantajul acestei împărţiri, cu toate că nu s-a bucurat de atenţia cuvenită, constă în faptul că elimină tendinţa de utilizare abuzivă a denumirilor locale.

Subdiviziunile paleoliticului reflectă ritmul evoluţiei tehnologice. Acestea se pot stabili prin noţiunile de *tipologie* şi *tehnologie* preistorică precizate pentru utilajul litic şi cel realizat pe materii dure de origine animală. Din păcate, utilajele recuperate de arheolog nu reprezintă decât o parte din ansamblul celor folosite de omul paleolitic, pentru că cele realizate din materiale perisabile rămân în cea mai mare parte necunoscute.

Cercetarea paleoliticului nu trebuie să se rezume la o simplă descriere istorică a locurilor, datelor, obiectelor, care poate rezolva problema precizării industriei şi a tehnocomplexelor, dar nu şi pe cea a comportamentului uman şi dinamica adaptării acestuia.

Realizarea unor lucrări de sinteză asupra paleoliticului este mult stânjenită de inegalitatea datelor de care dispunem din punct de vedere temporal şi spaţial, de relativitatea, încă, a datelor absolute, slaba reconstituire a mediului şi resurselor de materii prime, de felul diferit de înţelegere de către specialişti a modului de abordare a cercetării şi interpretarea datelor.

A. Paleoliticul inferior

Paleoliticului inferior îi sunt specifice mai multe faciesuri culturale: "***pebble culture*****", Abbevillian, Acheulean, Clactonian, Tayacian.**

A.I.1.*"Pebble culture"*

Ansamblul utilajelor pe galeţi a fost sintetizat sub denumirea anglo-saxonă de "***pebble culture*"** sau cea franceză de **"** ***galeţi amenajaţi*** **"** (fig. 1). Adesea se folosesc o serie de termeni regionali, precum **Oldovaian** în Africa Orientală, **Chukutian** în China, **Anyathian** în Birmania etc. (J. Chavaillon, 1988).

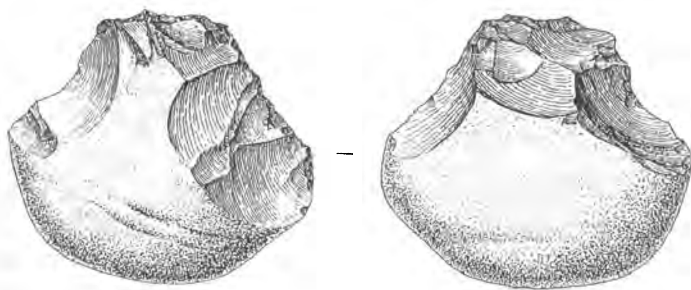

Fig. 1 - Galeţi amenajaţi de la *Realmotte* (Sicilia) (după M. Otte, 1996)

Uneltele specifice sunt din categoria *"pebble tool",* de tipul *"chooper"* şi *"chopping tool"* (M. Cârciumaru, 2000). Ele caracterizează în general civilizaţiile pre-acheuleene şi au fost pentru prima dată întâlnite pe valea *Omo* şi la *Gona* (2,3 şi respectiv 2,6 milioane ani), fiind creaţia lui *Homo habilis.*

În literatura de specialitate a fost lansată şi noţiunea de *complex chopper/chopping tool* de către Hallan L. Movius (1949). Conform acestei ipoteze, Lumea Veche a fost împărţită în *Pleistocen* în două zone arheologice: una din ele,

denumită *Chopping-tool Cultures*, acoperea nordul Indiei, China şi Asia de sud-est; cea de a doua, numită *Hand-Axe Cultures* (culturile cu bifaciale) era răspândită în Europa, Africa, Asia de vest, sudul şi vestul Indiei.

Există supoziţii care promovează o legătură între aria de distribuţie a utilajelor de tipul *„chopping-tool"* şi regiunea de dezvoltare a bambusului, iar de aici părerea că acest tip de unealtă era întrebuinţată pentru exploatarea acestuia (H. Loops Wissowa, 1988).

A.I.2. *Abbevillianul*

Abbevillianul a fost considerat mult timp un facies cultural de la începutul paleoliticului inferior, în care s-au întâlnit aşchii cu forme determinate, alături de bifaciale obţinute prin desprinderi largi, cu muchiile sinuoase şi vârf activ ascuţit, în vreme ce baza uneltei conservă cortexul natural.

Faciesul ***abbevillian*** a fost identificat de către H. Breuil în 1932, în depunerile nivelurilor inferioare ale terasei înalte de 45 m a râului Somme la *Abbeville*, (în nord-vestul Franţei). Acest facies a fost denumit de H. Breuil (1932) şi **Chellean**, după localitatea *Marne à Chelles*, pe Sena, unde, în baza terasei, a fost găsită o industrie similară celei de la *Abbeville*.

În staţiunea eponimă, utilajul respectiv a fost asociat cu faună de *Elephas meridionalis, Rhinoceros etruscus* şi *Machairodus*. H. Breuil (1932) consideră că **Abbevillianul** ar putea să fie contemporan cu **Clactonianul**, adică s-ar fi desfăşurat în *interglaciarul Gunz-Mindel*.

În ultima vreme, descoperirea în Africa a unor ansambluri litice atribuite acheuleanului, care succed faciesului ***Pebble culture***, având o vârstă mai mare decât **Abbevilianul**, a determinat includerea faciesului **Abbevillian** în **Acheulean**. În consecinţă, termenul de **Abbevillian** urmează a fi folosit doar în sens tipologic, pentru a defini bifacialele de o formă specifică (H. Breuil, H. Kelley, 1954; A. Tuffreau, 1988).

A.I.3. *Acheuleanul*

Faciesul **Acheulean** a fost creat în 1872 de G. de Mortillet. Numele a fost împrumutat de la cartierul *Saint-Acheul* din oraşul Amiens (Franţa), unde a fost descris pentru prima dată în scopul de a defini industriile cu bifaciale întâlnite în terasa mijlocie a râului Somme. Unii autori se întreabă dacă **Acheuleanul** este un stadiu tehnologic foarte general sau din contră un facies cultural complet, cu variante specifice (A. Tuffreau, 1988; 2004). Faţă de accepţiunea lui Mortillet (1872), termenul de **Acheulean** a fost extins pentru Europa în scopul de a caracteriza industriile bifaciale anterioare würmului, iar după aceea pentru a defini industriile asemănătoare, dar mult mai vechi, din Africa.

Răspândirea sa cuprinde aproape în întregime Africa, o bună parte din sud-vestul Asiei, la sud de Caucaz, din Orientul Apropiat până în India, iar în Europa dezvoltarea sa este binecunoscută din Anglia până la Rhin şi din Belgia până în Spania şi Italia.

Acheuleanul african se consideră că s-a întins pe o perioadă de un milion două sute de mii de ani, ceea ce l-ar plasa ca cea mai lungă civilizaţie preistorică care a înglobat probabil în jur de 50.000 de generaţii. În Europa, **Acheuleanul** s-a derulat de-a lungul a cel puţin 300.000 de ani, din timpul perioadei glaciare *Mindel* până la sfârşitul interglaciarului *Riss-Würm.*

Acheuleanului îi sunt specifice mai multe faze de evoluţie:

1. ***Acheuleanul vechi*** (sfârşitul perioadei glaciare *Mindel* până în interglaciarul *Mindel-Riss*) se caracterizează prin predominarea uneltelor mari de tipul bifacialelor alungite, cu muchia sinuoasă şi baza rotunjită (fig. 2). De asemenea, se întâlneau racloarele pe aşchie şi nu dispăruseră elementele culturii de prund.

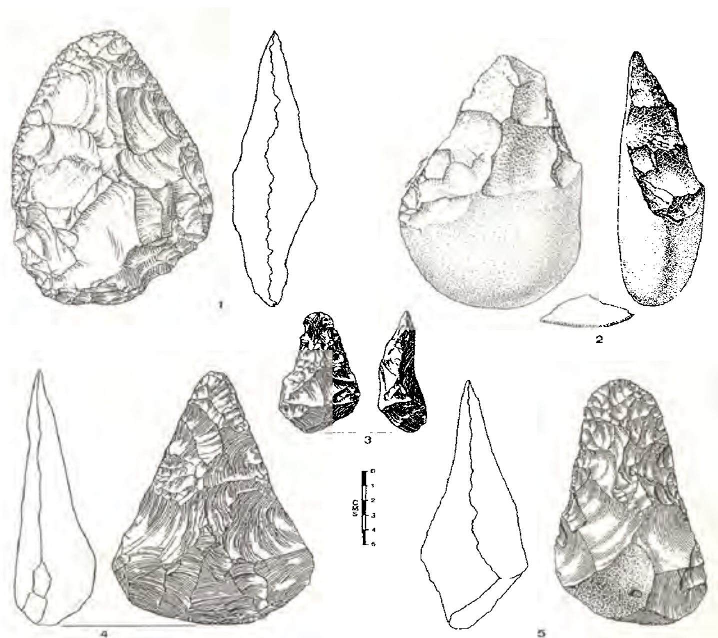

Fig. 2 - Bifaciale acheuleene. 1-*Salzgiter-Lebenstedt*; 2-*TerraAmata*; 3, 4-*Swanscombe*; 5-*Cuxton* (după M. Otte, 1996).

2. ***Acheuleanul mijlociu*** (dezvoltat în stadiile glaciare *Riss I* şi *II*) se detaşează prin prezenţa bifacialelor lanceolate, alături de care apar şi cele ovoidale şi limandele plat-ovale. Acum apar în număr mare uneltele lucrate pe aşchii, uneori în tehnică *proto-levallois*, cum ar fi racloarele, cuţitele, piesele denticulate. În partea a doua a acheuleanului mijlociu se întâlnesc bifacialele cordiforme, toporaşele de mână cu muchia transversală şi uneltele pe aşchie de tipul *burin*-elor.

3. ***Acheuleanul superior*** (*Riss III*) se diversifică în privinţa utilajului litic. Bifacialele lanceolate şi cele aşa zise micoquiene sunt predominante, iar limandele sunt în scădere. Se generalizeză tehnica *Levallois* prin piese de tipul racloarelor, gratoarelor, cuţitelor, *burin*-elor, pieselor denticulate, cu *encoche* etc. Bifacialele lanceolate triunghiulare sunt aplatizate.

4. ***Acheuleanul final*** sau ***Micoquianul*** (în *Riss-Würm* şi o parte din *Würm*). Se remarcă prin predominarea bifacialelor lanceolate şi cordiforme, bine ascuţite şi cu baza globulară. Acum se pun bazele unei noi civilizaţii caracteristice paleoliticului mijlociu denumit *Musterian de tradiţie acheuleană.*

A.I.4. *Clactonianul*

Clactonianul este un facies cultural caracteristic paleoliticului inferior din Europa, care se individualizează printr-un utilaj litic obţinut dintr-un nucleu nepreparat. A fost definit de H. Breuil în 1932, plecând de la artefactele descoperite la *Clacton-on-Sea* (Essex-Anglia), la nordul gurii Tamisei (H. Breuil, H. Kelley, 1954).

Tehnica de cioplire clactoniană a mai fost denumită şi ***"tehnica pe nicovală"*** sau ***"bloc contra bloc".*** Prin această tehnică se obţineau aşchii în general groase, ale căror trăsături se detaşau prin prezenţa talonului unic, foarte oblic, care forma cu planul de aşchiere un unghi foarte deschis şi un con de percuţie foarte dezvoltat (fig. 3). Între uneltele care pot fi obţinute din aşchiile clactoniene sunt: racloarele, piesele discoidale, aşchiile denticulate şi cu *encoche.*

Clactonianul a debutat în interglaciarul *Gunz-Mindel*, iar din *Mindel-Riss* se interferează cu **Acheuleanul** şi **Levalloisianul** (M. Otte, 1979), adică circa 330.000-280.000 ani, ceea ce ar corespunde stadiului izotopic 9. În Franţa, în aşezarea de la *Micoque,* a fost sesizată asocierea stratigrafică a uneltelor de tip *chopping* cu aşchiile clactoniene.

Există autori care consideră că trebuie să înţelegem **Clactonianul** ca o tehnică şi nu ca o cultură a paleoliticului inferior din Europa. **Clactonianul** nu conţine bifaciale.

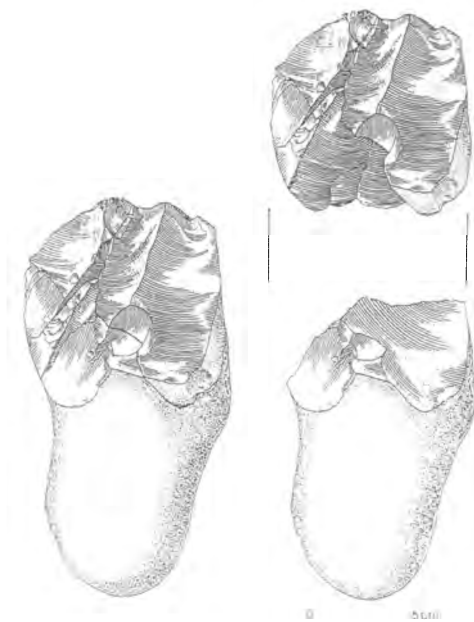

Fig. 3 - Utilaje clactoniene de la *High Lodge*, Anglia (după M. Otte, 1999).

A.I.5. *Tayacianul*

În literatura de specialitate mai veche se vorbeşte de ***faciesul tayacian***. El a fost definit de H. Breuil (1954) după săpăturile de la *Micoque (à Tayac)* ca o industrie premicoquiană pe aşchii unde se introduce tehnica planului de lovire preparat şi care se asociază cu cioplirea clactoniană.

Mai târziu, o serie de autori au considerat că nici un utilaj de la *Micoque* nu poate primi numele de **Tayacian,** afirmându-se chiar că este vorba de o industrie fantomă. O variantă regională a tayacianului, specifică Europei centrale, este **Taubachianul**.

*

*   *

Dacă ar fi să ne referim la utilajul litic din **Paleoliticul inferior**, vom constata că el se caracterizează printr-o proporţie scăzută a armelor manuale şi chiar a proiectilelor, probabil în favoarea curselor. Nu este exclus ca această situaţie să aibă ca motiv lipsa încă a sistemelor de înmănuşare. Bifacialele sau aşchiile erau întrebuiţate numai printr-o înfăşurare sumară în ierburi pentru a ajuta o tăiere mai eficace, prin apăsare, mai ales pentru carne.

Referitor la bifaciale, H. Breuil (1932) afirmă că în Europa **Paleoliticul inferior** s-a succedat în mai multe reprize: ***industrii pe bifaciale*** **(Abbevillian, Chellean, Acheulean)** şi ***industrii pe aşchii*** **(Clactonian, Tayacian, Levalloisian).** După el, primele s-ar fi desfăşurat în perioadele calde interglaciare, iar cele din a doua categorie în perioadele reci glaciare.

D. Sonneville-Bordes (1965) contestă afirmaţia lui H. Breuil (1932), conform căreia ar exista industrii pe bifaciale interglaciare.

Cea mai elaborată clasificare a bifacialelor a fost făcută de F. Bordes în 1961, ţinând seama de dimensiunile pieselor, aspectul lor general, forma marginilor şi talonului.

A.II. Repartiţia paleoliticului inferior

A.II.1. Africa

În Africa, **Paleoliticul inferior** este cunoscut şi sub numele de **"Early Stone Age".** Această perioadă a fost împărţită de Francis Hours (1982) în **Paleolitic arhaic** şi **Paleolitic inferior propriu-zis** sau **Acheulean african**.

A.II.2.a. *Paleoliticul arhaic*

Paleoliticul arhaic cuprinde primele industrii litice şi sfârşeşte odată cu apariţia acheuleanului vechi. Altfel spus, el înglobează industriile fără bifaciale, adică ansamblurile cu galeţi amenajaţi de tipul *chopper* şi *chopping-tool*, numeroase poliedre (prismatice) care provin din nuclei, gratoare groase pe galeţi şi numeroase piese de tip *rabot* (J. Chavaillon, 1992).

Hadar (Etiopia) este un bazin din depresiunea Afar situată în Gregory Rift Valley, între Addis-Abeba şi Djibouti (fig. 4). Situl de la *Hadar* a fost descoperit în 1970 de M. Taieb şi a fost cercetat de acesta împreună cu Y. Coppens, D. Johanson şi J. Kalb (D. C. Johanson, M. Taieb, Y. Coppens, 1982).

În faza a II-a de sedimentare a depozitului de la *Hadar* au fost descoperite oseminte atribuite binecunoscutei Lucy (*Australopithecus afarensis*), iar în stratele

depuse în cea de a III-a fază, deci în nivelurile superioare ale cupei stratigrafice, au apărut utilaje litice cioplite.

Din situl de la *Gona* din Etiopia, a cărui vârstă a fost apreciată la 2,6 milioane de ani, s-au recuperat nuclei/*choppers* sau poliedre, aşchii cu dimensiuni între 40 şi 120 mm, galeţi amenajaţi de tipul *chopper* unifacial şi bifacial (*chopping-tool*), realizate în

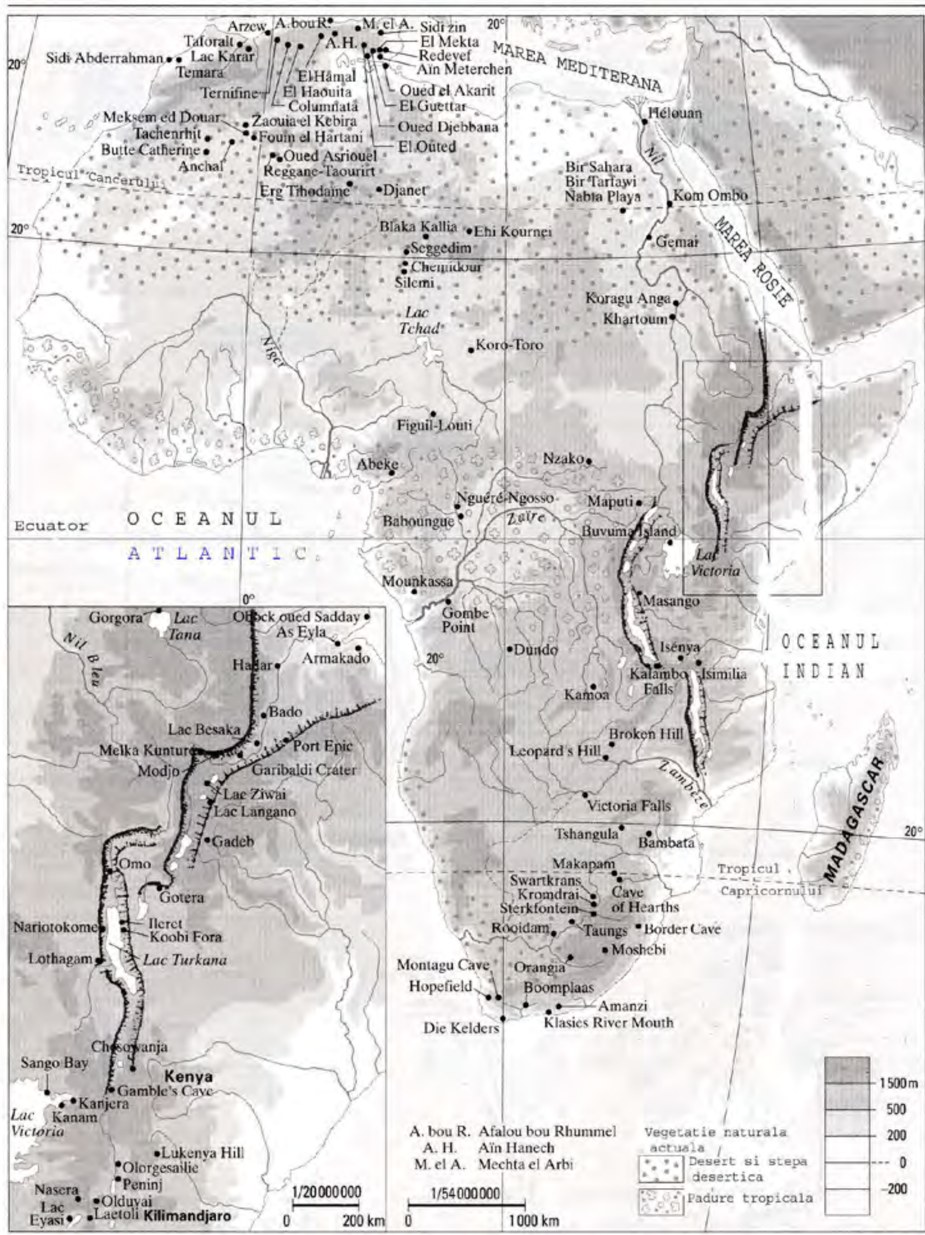

Fig. 4 - Aşezări paleolitice din Africa (după J. P. Mohen, Y. Taborin, 1998).

special din trahite şi riolote(Fig. 5) (H. Roche, J. J. Tiercelin, 1977; S. Semaw, 2005). *Valea Omo* (Etiopia) a oferit mărturii indubitabile ale unei halte a unor hominide, fiind prima structură care justifică termenul de instalare umană, fără a lăsa loc îndoielilor determinate de existenţa anumitor procese stratigrafice anormale. Halta de vânători de

pe malul lacului Turkana a fost datată la 2,3 milioane ani. Piesa caracteristică este un *chopping-tool* asociat cu oase utilizate sau fasonate. Nu lipsesc, printre miile de artefacte, aşchiile, nucleii din cuarţ şi mai rar din jasp. Aşchiile prezintă urme de utilizare şi uneori chiar retuşe. Au fost semnalate şi o lamă şi mai multe lamele (Y. Coppens, F.C. Howell, G. L. Isaac, R. E, F. Leakey, 1976).

Koobi Fora (Kenia) este o aşezare care în 14 situri a oferit circa 15.000 de artefacte datate, majoritatea, în jurul vârstei de 1,8 milioane ani (M. G. Leakey, R. E. Leakey, 1978).

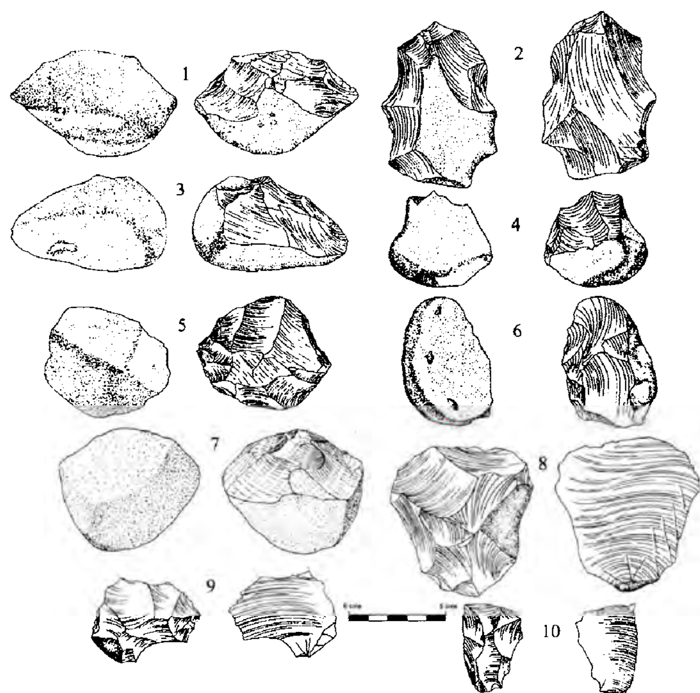

Fig. 5 – Utilaje litice de la *Gona*. 1, 3, 6 *choppers* laterale; 2, 5 discoide neregulate; 7 *chopper* transversal; 8–10 aşchii întregi (după S. Semaw, 2005).

Defileul Olduvai este situat în nord-estul Tanzaniei şi a fost cercetat de Louis şi Mary Leakey între 1923 şi 1975 (L. S. B. Leakey, 1936; 1951; M. D. Leakey, 1967; 1971; 1975). Depozitul pleistocen şi-a început sedimentarea spre 1,8 milioane ani şi este împărţit în mai multe ansambluri de strate (*Beds I-IV*)

Ansamblul *Bed I* are 40 m grosime, origine fluvio-lacustră şi vulcanică (tufuri). El include în sedimentele sale patru niveluri arheologice olduvaiene. *Bed II* măsoară 20-30 m grosime şi debutează în jur de 1,7 milioane. Aici se remarcă tranziţia de la *Olduvaian* la *Acheulean*, precum şi tranziţia de la *Homo habilis* la *Homo ergaster/erectus* şi coabitarea acestora cu *Australopithecus boisei.*

Sedimentele fluvio-lacustre din *Bed I* au livrat abundente şi variate utilaje, în cadrul cărora s-a remarcat o organizare relativă a ariei de ocupare, numărul mare de resturi faunistice indicând un campament de mai lungă durată, a unui grup de indivizi cu organizare familială. Utilajul litic este format din galeţi grosieri cioplţi sub formă de *chopper* sau *chopping-tool.* Cele mai frecvente tipuri erau *chopper*-ul lateral şi în parte *choper*-ul distal. Nu lipseau uneltele greoaie de tipul gratoarelor şi *rabot*-urilor. Se afirmă că *chopper*-ul şi poliedrul au fost nuclei înainte de a deveni utilaje, pentru că nu lipsesc aşchiile. Acestea însă rămân adesea brute şi neretuşate. La partea superioară a ansamblului *Bed I* s-au observat primele piese care ar putea să fie calificate drept protobifaciale.

Făuritorii acestor utilaje erau omnivori şi erau capabili să realizeze primele structuri de locuire, pentru că s-au observat acumulări de pietre, de formă circulară, care proveneau de la o veche cabană, poate cea mai veche de acest fel (1,8 milioane ani). Aceste structuri au fost remarcate după ce fuseseră obţinute primele utilaje. Prezenţa umană era mai abundentă în etapele umede, când şi vânatul era mai prezent pe marginea apelor. Locul campamentului fusese ales şi în funcţie de existenţa în apropiere a sursei de materie primă litică, în principal cuarţit şi mai rar roci de tipul *chaille.*

În *Bed II* numai stratele inferioare aparţin paleoliticului arhaic, pentru că nivelurile mijlocii şi superioare sunt încadrate acheuleanului.

Melka-Kunture. Situl de la *Melka-Kunture* a fost descoperit în 1963 de G. Dekker şi prospectat pentru început de G. Bailloud în 1964 şi apoi cercetat sistematic de J.-L. Boisaubert, N. Chavaillon, Fr. Hours, G. şi M. Piperno (J. Chavaillon, 1992).

Importanţa solurilor de locuire de la *Melka-Kunture* este succesiunea lor începând cu 1,7 milioane ani până spre timpurile actuale. Stratele locuite includ şi vestigii atribuite olduvaianului şi mai ales acheuleanului, reprezentate de mii de utilaje litice asociate cu resturi faunistice rezultate din rămăşiţele culinare.

Punctul *Gombore,* din complexul de situri de la *Melka-Kunture,* a livrat circa 12.000 de artefacte pe 250 m p săpaţi. Cele mai numeroase sunt utilajele de felul *chopper* unifacial şi bifacial (*chopping-tool*), acompaniate de *encoches*, denticulate, diverse poliedre cu o margine activă privilegiată. De asemenea, *rabot*-urile şi gratoarele pe galeţi sunt numeroase, în timp ce aşchiile brute sau retuşate şi nucleii sunt mai rare. Mai toate aceste utilaje au fost realizate din bazaltul găsit pe o plajă din apropiere. Datarea acestor utilaje este cuprinsă între 1,7-1,6 milioane ani. A fost descoperită şi o arie de activitate constând dintr-un posibil adăpost amenajat sumar, un fel de adăpost contra vântului.

Punctul *Gorba IV* (1,5-1,4 milioane ani) a oferit, pe lângă utilajele întâlnite, la *Gombore I*, cioplite unele în obsidian, primele bifaciale şi toporaşe.

Gadeb (Etiopia) este un sit specific oldovaianului evoluat. Stratul bazal din punctul *Gadeb 2*, datat între 1,5-1 milion de ani, a livrat peste 580 de utilaje litice de tipul *chopper*, racloare pe aşchii şi chiar o protobifacială (J. D. Clark, 1970).

In Kenia, situl de la *Chesowanya*, situat în estul lacului Baringo, a livrat o serie de mărturii interesante, cum ar fi un craniu deformat de *Australopithecus robustus* de 1,4 milioane de ani, plachete de argilă arse care ar demonstra existenţa poate accidentală a focului, utilaje de tip oldovaian, iar la *Nariokiotome* s-a scos la zi un schelet destul de complet al unui tânăr de *Homo ergaster/erectus* de 1,6 milioane de ani care a fost asociat cu cele peste 12.000 de artefacte din situl *Gombore I B* (F. H. Burney, J. M. Harris, R. E. Leakey, A. Walker, 1985; J. Chavaillon, N. Chavaillon, F. Hours, M. Piperno, 1979).

Barogali (Republica Djibouti) este un sit arheologic care a fost săpat printre alţii de J. Chavaillon şi Y. Coppens. Aici s-au descoperit utilaje litice din bazalt de factură arhaică (peste 550 de piese), din care nu lipseau aşchiile întregi sau rupte, uneori retuşate, nucleii unipolari şi centripeţi, *choppers* şi *chopping-tools*, cuţitele, gratoarele pe aşchii. Datarea acestui sit este de 1,6-1,3 milioane ani (J. Chavaillon, J. - L. Boisaubert, M. Faure, G, Guérin, J. - L. Ma, B. Nickel, G. Poupeau, P. Rey, S. A. Warsama, 1987).

Intr-o serie de peşteri din Africa de sud, cum ar fi peştera *Makapansgat*, R. Dart (1957) descria oseminte adesea sparte care ar fi păstrat urme de şoc datorate omului. În

acest fel el crea termenul de ***osteodontocheratic*** pentru a desemna utilaje pe os (*osteon*), pe dinte (*odontos*) şi pe corn (*keratos*).

În Africa Centrală au fost descoperiţi galeţi amenajaţi, de tipul *chopper*, *chopping-tool* şi poliedre care amintesc de *Olduvaian*, în siturile de la *Lunda* (Angola), pe platoul *Salo* din Republica Centrafricană şi la *Mounkassa* în Congo (J. D. Clark, 1954; R. de Bayle des Hermens, 1975).

În Africa de Nord se poate vorbi de industrii pre-acheuleene în *Maghreb* şi *Sahara*, dar datarea lor rămâne încă dificilă. În Algeria este cunoscut zăcământul de la *Aïn Hanech* descoperit de C. Arambourg în 1931, în Maroc sunt celebre carierele din preajma Casablancăi (numite *Sidi Abderrahman*). În Sahara, la *Oum Bourai*, H. Alimen şi J. Chavaillon au găsit *choppers* şi poliedre, iar la *Beni Abbes*, la *Idjerane, Reggane, Bordj Tan Kena* etc. au fost descoperite utilaje similare (C. Arambourg, 1949; R. Neuville, A. Ruhlmann, 1941; J. Chavaillon, 1992).

A.II.1.b. Paleoliticul inferior

Paleoliticul inferior din Africa s-a desfăşurat între 1,4 milioane ani şi 100.000 de ani şi coincide în cea mai mare parte cu epoca lui *Homo ergaster/erectus*. Industriile pe galeti au fost succedate de ansamblurile litice din ***Acheuleanul vechi***, iar termenul de ***Abbevillian***, introdus în Africa, trebuie privit strict în sens tipologic, pentru a defini unele forme particulare de bifaciale (F. Bordes, 1984; A. Tuffreau, 1988; 2004).

În stratul *Bed II* (1,4 milioane ani) de la *Olduvai* au fost semnalate primele bifaciale (L. S. B. Leakey, 1951; M. D. Leakey, 1971; 1975), iar în jur de 1 milion ani apar bifaciale şi la *Melka-Kunture* (J. Chavaillon, N. Chavaillon, F. Hours, M. Piperno, 1979) şi *Bodo*. De obicei, în stratul *Bed II* bifacialele sunt globulare la început, pentru ca apoi să capete forme alungite cu baza nucleului groasă. În schimb, în stratul *Bed IV* se detaşează bifacialele lanceolate şi în formă de migdală, acompaniate de toporaşe cu marginile paralele şi piese de tip *bolas* şi *choppers*. Siturile *Gorba XII* şi *Simbiro III* de la *Melka-Kunture* ar conţine, mai mult decât la *Olduvai*, utilaje de tipul *chopper* bifacial care ar face tranziţia tehnologică spre primele bifaciale.

Acheuleanul mijlociu (circa 800.000 de ani) este reprezentat la *Melka-Kunture* prin situl *Gombore II*, unde bifacialele sunt ovale sau cordiforme, adesea groase, realizate pe aşchii voluminoase. Nu lipsesc aici nici racloarele, persoarele şi gratoarele pe aşchie.

Acheuleanul superior (circa 500.000 de ani) este cel mai bine cunoscut în situl de la *Garba I* din complexul *Melka-Kunture* şi este caracterizat de bifaciale pe aşchie, ovale sau eliptice, de formă plată, numeroase toporaşe.

În ***Acheuleanul final*** de la *Garba III* (250.000-150.000 de ani) utilajele pe aşchie devin preponderente, mai ales prin prezenţa racloarelor. Trebuie să avem în vedere că în acest strat s-au descoperit resturi de hominide ce ar putea aparţine lui *Homo sapiens*.

În Etiopia, situl *Gadeb* conţine o succesiune de strate care cuprind la început *choppers*, apoi bifaciale şi toporaşe. Celebre sunt şi siturile de la *Maka* (*complexul Bodo*) (J. D. Clark, Kurashina H., 1980).

În Kenia, în estul lacului Turkana (G. Isaac, 1968) s-au găsit la *Karari* (1.650.000-1.250.000 de ani) *choppers,* care prezentau retuşe bifaciale atribuite lui *Homo ergaster/erectus*.

În Africa de Sud, peştera *Sterkfontein* a livrat două bifaciale şi două toporaşe care ar demonstra un **Acheulean** asemănător celui din stratul *Bed II* de la *Olduvai*. Locuiri acheuleene sunt menţionate şi în *Cave on Hearths*, unde stadiile finale se caracterizează printr-un debitaj laminar. Aşchiile şi lamele cu retuşe laterale detaşate din nuclei amintesc de metoda *Levallois* spre 120.000 ani. Situaţii asemănătoare se întâlnesc şi în peştera *Montagu* din provincia Capului, la *Wonderpoort* lângă Pretoria, iar la *Fauresmith* existenţa bifacialelor lanceolate, alături de mici aşchii este atribuită tranziţiei dintre *Acheulean* şi *Paleoliticul mijlociu*. La *Cibitoke*, în nordul lacului Tanganika, au fost semnalate mari bifaciale din cuarţ, iar la *Isimila*, în sudul Tanzaniei, sunt remarcabile marile toporaşe destinate operaţiunilor de tăiere. Demn de remarcat prin continuitatea de locuire este şi zăcământul de la *Kalambo Falls* din sudul lacului Tanganika şi chiar cel de la *Kamoa* din Zair (Fr. Bordes, 1984).

În Maroc, la *Sid Abderrahman*, resturi de *Homo erectus* sunt acompaniate de bifaciale şi alte tipuri de utilaje (P. Biberson, 1956). Bifacialele sunt diverse, lanceolate, amigdaloide şi ovalare, de obicei plate. Ele sunt amestecate cu aşchii şi lame, iar nucleii sunt de tip *Levallois* din ce în ce mai tipici de la o etapă la alta. Se vorbeşte aici de o evoluţie regională între *Homo erectus* şi *Homo sapiens*, în fapt de o trecere progresivă de la *Acheulean* la *Paleoliticul mijlociu*.

Algeria este binecunoscută prin situl de la *Tighennif* sau, cum este mai bine cunoscut, *Ternifine* (uneori numit şi *Palikao*), datat la 700.000 de ani. De aici, a fost descris *Atlathropus mauritanicus* (de fapt un *Homo ergaster/erectus*). Industria litică cuprinde galeţi amenajaţi, bifaciale, toporaşe şi aşchii retuşate (C. Arambourg, R. Hoffstetter, 1963; L. Balout, P. Biberson, J. Tixier, 1967).

În Egipt a fost semnalată existenţa unui *Acheulean vechi*, iar în Nigeria o fază mult mai recentă a sa, ca de altfel şi în Tunisia. O fază tardivă a acheuleanului este menţionată, de asemenea, în Mauritania (situl de la *Zouerate*).

Ca o carateristică generală a acheuleanului african se poate releva faptul că bifaciala, utilajul litic universal, cu valoare de simbol pentru această cultură, este rară acompaniată de alte piese, excepţie făcând din când în când toporaşele (W. W. Bishop, J. D. Clark, 1967; J. Chavaillon, 1992). O altă trăsătură este de ordin cronologic, fiind remarcabilă vechimea acheuleanului din Africa, estimată la circa 1,2 milioane ani.

A.II.2. Orientul Mijlociu

In Israel este binecunoscut zăcământul de la *Ubeidiya* din sudul mării Galilea, într-un fel o continuare asiatică a *Great Rift Valley*, chiar dacă fauna pare un amestec între specii tipic villafranchiene şi forme mai recente. Utilajul litic a făcut să se vorbească la *Ubeidiya* de un ***Olduvaian evoluat*** cu *choppers* şi puţine bifaciale, în special de tip ***Abbevilian***, groase, cioplite din aşchii mari, dar şi bifaciale cu capul tăios strâmt, precum şi frecvente piese de tip *chopping-tool* (F. Valla, 1992).

A.II.3. Asia

Suprafaţa imensă a continentului asiatic (9.000 km între Coreea şi Turcia şi 8.000 km de la insula Taimâr până în sudul Indiei) s-a caracterizat cu siguranţă în

Cuaternar, ca, de altfel, şi azi, printr-o mare varietate climatică. Variaţiile climei de-a lungul cuaternarului au fost mai uşor sesizate în jumătatea nordică a continentului, unde omul a fost nevoit uneori să se adapteze la climatul arctic, spre deosebire de sudul continentului unde schimbările climatului nu sunt uşor de detectat.

În *Punjabul de vest* din India au fost semnalate *choppers* realizate pe galeţi tăiaţi longitudinal atribuite celei de a doua perioade glaciară himalaiană *(Mindel ?).* Nu lipsesc nici utilajele de tip *chopping-tool* cioplite bifacial, de tip ***Abbevilian*** primitiv (F. Bordes, 1984; J. Garanger, 1992).

Regiunea *Madras* este considerată cea mai importantă pentru caracterizarea acheuleanului indian, iar în *Utar Prade*ş au fost descoperite bifaciale grosiere pe galeţi, bifaciale mai fin lucrate pe aşchie de formă ovală, alături de *choppers* şi *chopping-tools*. Binecunoscut este zăcământul de la *Maharachtrata* cu multe bifaciale şi *choppers* poliedrice, ca şi cele de pe valea Marbada din statul *Madya Prade*ş. Din păcate mai toate aşezările din ***Paleoliticul inferior*** din India sunt lipsite de o stratigrafie clară.

Paleoliticul inferior din China este definit în primul rând de depozitul de peşteră de la *Chukutian*, datat în unele puncte de la sfârşitul perioadei glaciare *Mindel* până la începutul rissului, care a oferit resturi de Sinantropi (*Homo erectus pekinensis*). Industria litică este realizată pe aşchii de cuarţ desprinse prin tehnică bipolară şi *choppers* si *chopping-tools*. Complexul de la *Fenko* este adesea considerat că face legătura între ***Chukutian*** şi ***Musterianul*** din China.

De ***Paleolitic inferior***, cu utilaje obţinute prin tehnica bipolară, se aminteşte şi în Coreea, la *Sokchang-ni*, în Vietnam la *Mont Dô*, în Thailanda, la *Saiyok* (stratigrafia este însă incertă), în Birmania, unde a fost descris ***Anyatianul vechi***, racloare grosiere, proto-bifaciale, în Malaezia, în regiunea *Kota-Tampan* de unde au fost descrise mai multe *choppers*, *chopping-tools* şi bifaciale grosiere (J. Garanger, 1992).

A.II.4. Europa

Pe continentul european s-au recuperat adesea piese izolate care au fost atribuite uneori cu uşurinţă paleoliticului inferior, chiar dacă piesele respective nu proveneau din situri cu o stratigrafie clară sau din ansambluri arheologice cu material bogat în care să fie sesizate lanţuri operatorii specifice.

Cel mai vechi zăcământ din **Paleoliticul inferior** din Europa este considerat cel de la *Chilhac* din valea înaltă Allier (Haute-Loire) din Franţa. Primele piese au fost descoperite în poziţie secundară de Ch. Guth în 1974 şi J. Chavaillon în 1984 (J. Chavaillon, 1991), iar cercetările recente au relevat existenţa *in situ* a galeţilor cioplţi în asociaţie cu o faună din *Villafranchianul mijlociu* apreciată la circa 1,9 milioane ani. Paleomagnetic depozitul se situează între 1,2-1,9 milioane ani. Totuşi piesele de tipul *choppers*, aşchiilor şi nucleilor nu se bucură de adeziunea unanimă în privinţa vârstei estimate (O. Boeuf, 1985; C. Farizy, 1992).

De o parte şi alta a Pirineilor, în Franţa şi Spania, pe terasele înalte din *Roussillon* şi *Catalonia*, au fost descoperite utilaje din cuarţ de tipul *choppers, chopping-tools* şi poliedrelor atribuite perioadei glaciare *Günz*. Mai bine datate (*episodul Jaramillo*) par să fie utilajele din cuarţit şi calcar care însoţesc resturile alimentare provenite de la macromamiferele de la *Vallonnet* (A. Tuffreau, 1971; H. de Lumley, A. Fournier, J. Krzepkowska, A. Echassoux, 1988).

La începutul pleistocenului mijlociu, zăcămintele atribuite paleoliticului inferior se înmulţesc. În Italia centrală şi meridională au fost semnalate *choppers* în calcar şi cuarţit la *Colle Marino* şi *Fontana Liri* în Latium, *Bibbona* în Toscana,

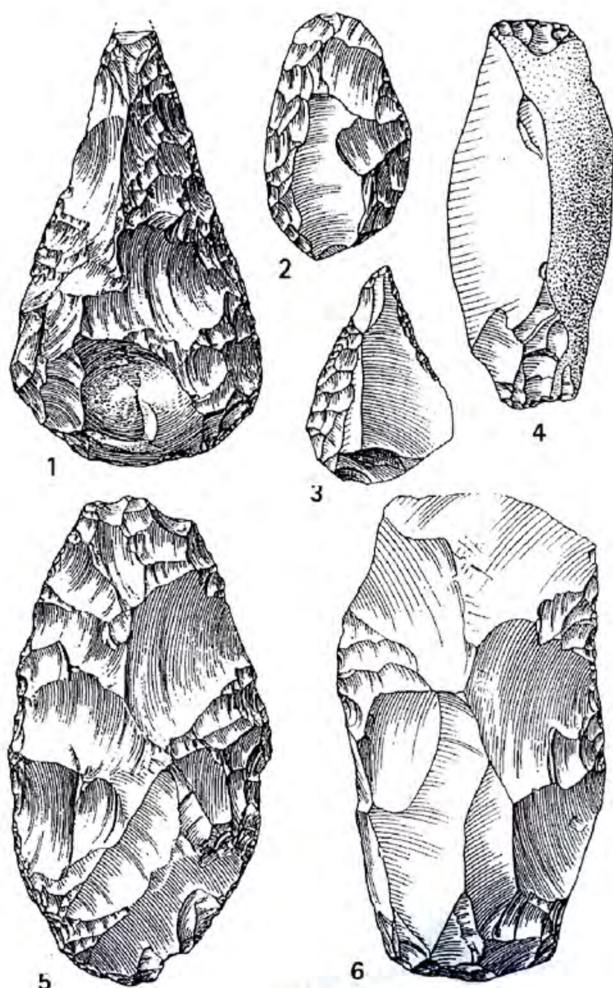

Fig. 6 - Utilaje litice din Acheuleanul clasic din Europa. 1 - bifacială de la *Swanscombe* (Anglia); 2-4 - racloar, vârf şi gratoar de la *Saint Acheul* (Franţa); 5 - limandă de la *Cagny* (Franţa); 6 - toporaş (*hachereau*) de la *Bihorel* (Franţa) (după Fr. Bordes, 1968).

Irsina în Basilicate şi *Monte Peglia* în Ombria. În mod cert însă depozitul din aer liber de la *La Pineta* (Isernia, Malise) este cel mai important pentru **Paleoliticul inferior** din Italia, el fiind datat la circa 730.000 de ani şi caracterizându-se printr-o aglomerare de câteva mii de utilaje (în mod deosebit *choppers*), resturi osoase concentrate aici ca urmare a "masacrării" bizonului (*Bison* cf. *schoetensacki*), rinocerului (*Dicerorhinus hemitöechus*), ca şi prin existenţa defenselor de elefant (*Elephas antiqus*). Mai multe blocuri de travertin erau dispuse în semicerc în asociaţie cu oseminte şi defense aliniate paralel, ca mărturie a unor structuri de locuire intenţionat organizate (A. Palma di Cesnola, 1996).

Pentru această perioadă de la începutul pleistocenului mediu foarte important este zăcământul de la *Soleilhac* din Masivul central francez, unde a fost descoperită o mare varietate de utilaje (*choppers*, aşchii, racloare groase, denticulate de dimensiuni reduse etc.) realizate pe diverse roci (microgranite, jaspuri, cuarţ sau bazalt) (H. de Lumley, 1976).

Spania excelează prin zăcămintele de la *Pinedo*, situate pe una din terasele râului Tage, aproape de Toledo (J. Gonzáles Echegaray, L. G. Freeman, 1998)). Aici s-au menţionat bifaciale amigdaloide, galeţi amenajaţi etc., care, în ansamblul lor, amintesc de stadiul vechi al acheuleanului (fig. 6), ca, de altfel, şi situl de la *El Aculadero* (Cadix) care se apropie de ***Acheuleanul african*** (A. Tuffreau, 2004).

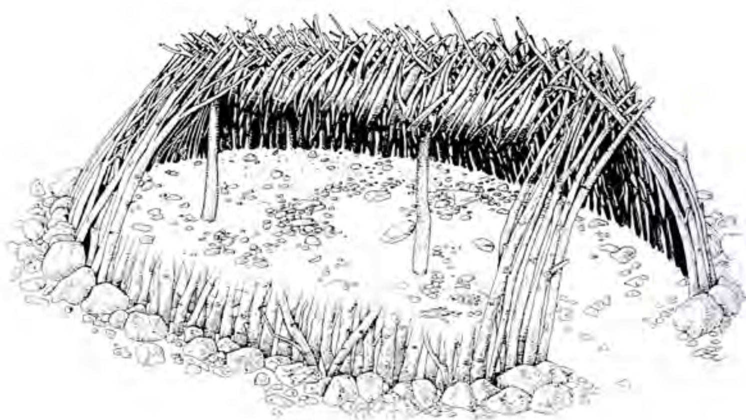

Fig. 7 - Adăpost de pe plaja de la *Terra Amata* (după H. de Lumley, 1995).

Tot acestei etape de început a pleistocenului mediu s-ar putea să aparţină aşezările de la *Kärlich* (Germania) (G. Bosinski, 1982) şi *La Belle-Roche* (Belgia). De asemenea, în peştera de la *Sandalja I* (Croaţia), împreună cu o faună din *Villafranchianul superior* şi alături de un incisiv superior uman s-au descoperit o serie de oseminte fracturate şi un galet amenajat (A. Monttet- White, 1996). Peştera de la *Stránska Skála* (Cehia) a livrat câteva aşchii fără retuşe continui, un *chopper* şi un percutor pe silex şi cuarţ, acompaniate de faună din *Biharianul superior* (datat în *inversiunea paleomagnetică Matuyana-Bruhnes*). Tot din Cehia este invocat zăcământul de la *Prezletice*, de aceeaşi vârstă cu precedentul, în care s-au găsit piese cu urme de lovire, fără a putea fi clasate cu certitudine (K. Valoch, 1996).

Aproximativ între 400.000 şi 250.000 de ani în Europa occidentală îşi face prezenţa tot mai mult ***Acheuleanul,*** mai bine relevat în bazinul Tamisei, bazinul parizian, bazinul aquitan, peninsulele iberică şi italică. ***Acheuleanul***, în aceste regiuni, se asociază cu ***Clactonianul*** în nord şi ***Tayacianul*** în sud. Printre siturile cele mai importante sunt cele de la *Paglicci, Combe-Grenal, Lazaret, Swanscombe* (C. Gamble, 1999).

În regiunea mediteraneeană este celebru situl de la *Terra Amata* (fig. 7), săpat din 1966 de H. de Lumley şi datat la sfârşitul perioadei glaciare *Mindel* (H. de Lumley, A. de Lumley, Cl. Miskowsky, J. Renault-Miskowsky, 1976). Cele peste 10.000 de piese caracterizează un ***Acheulean*** în general sărac în bifaciale, incluzând mai mult unelte masive de clacar de tipul *chopper*, protobifaciale, topoare pe galeţi etc., întrebuinţate pentru vânatul unei faune cu *Cervus elaphus, Elephas antiqus, Dicerorhinus hemitoechus, Sus scrofa* şi *Bos primigenius.* Au fost atestate în vetre oase arse.

Din Italia sunt atribuite acestei perioade mai multe situri cu *choppers* în calcar, *chopping-tools*, aşchii de silex cu talonul larg şi bulbul proeminent, bifaciale etc., cum ar fi cele de la *Loreto, Salici, Lichinci, Notarchirico,* toate situate în regiunea Venosa (la sud de Basilicata) şi de la *Castel di Guido* din apropiere de Roma (A. Palma di Cesnola, 1996).

În Peninsula iberică s-au relevat mai multe zăcăminte, cum sunt cele de la *Aridos* (lângă Madrid) unde au fost puse în evidenţă activităţi legate de desprinderea cărnii de pe oase cu ajutorul bifacialelor. Celebre sunt, de asemenea, siturile de la *Ambrona* şi *Torralba*, datate între circa 330.000 şi 270.000 de ani, în care bogăţia resturilor faunistice de *Elephas antiqus* şi *Elephas trogontheri* suplinesc sărăcia utilajului de bifaciale, topoare şi aşchii pe silex şi cuarţit. Ceva mai numeroase par să fie *choppers* (J. Gonzáles Echegaray, L. G. Freeman, 1998).

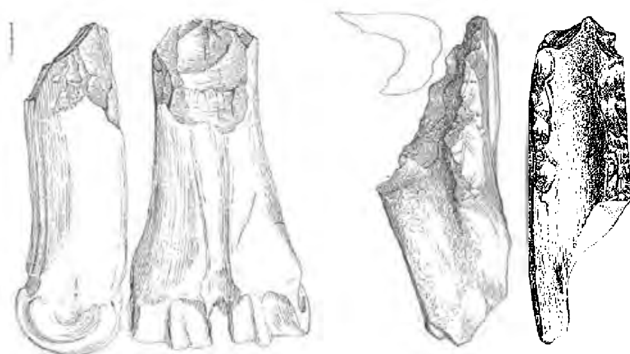

Fig. 8 - Racloare din oase masive din aşezarea de la *Bilzingsleben* (după D. Mania, 1990).

Faciesul clactonian se suprapune în general regiunilor bogate în silex şi este specific mai cu seamă Angliei (C. Gamble, 1999). Alături de situl eponim, au fost descrise ca aparţinând acestui facies aşezările de la *Swanscombe* şi *Boxgrove*. În Franţa sunt menţionate siturile de la *Cagny-L'Epinette*, *Saint Colomban* şi *Tautavel*, iar din Germania este cunoscută staţiunea de la *Bilzingsleben* (fig. 8).

Zăcământul din aer liber de la *Bilzingsleben* este situat în Turingia, în travertinele care flanchează valea Saale. Au fost descoperite structuri de locuire relativ circulare din pietre şi oseminte mari, iar în vetre au fost găsite pietre şi oase arse. Multe diafize de la mamiferele mari (elefant, rinocer, cervid, urs, bovideu, cal) au fost sparte cu *choppers* şi *chopping-tools.* Nu lipsesc nici utilajele "microlitice" de tipul aşchiilor, denticulatelor, gratoarelor etc. Această aşezare este contemporană interglaciarului *Holstein* şi a fost datată între 350.000 şi 150.000 de ani.

Din Europa centrală este amintit situl de la *Verteszölös* (Ungaria) descoperit în tufuri calcaroase datate prin uraniu/thorium între 475.000 şi 250.000 de ani. Utilajul cuprinde *choppers, choppng-tools*, utilaje pe aşchii, racloare, vârfuri în general de dimensiuni reduse. Între resturile faunistice de urşi, cai, bovidee şi cervidee a fost identificat un occipital uman. Multe din oase conservă urme de arsură ca urmare a utilizării focului în vetre (C. Farizy, 1992).

A.III. Paleoliticul inferior din România

Pentru începuturile paleoliticului inferior din România au existat multe discuţii contradictorii privind zăcământul de la *Bugiuleşti* (com. Tetoiu, jud. Vâlcea) atribuit *Villafranchianului superior* (C. S. Nicolăescu-Plopsor, D. Nicolăescu-Plopsor, 1963; C. S. Nicolăescu-Plopsor, 1964). Aici, în depozitele nisipoase şi nisipos-argiloase depuse la marginea lacului getic (într-un fel de golf al acestuia) în apropierea actualului bazin al Olteţului, s-au descoperit unele oase care indică, prin modul în care au fost sparte, o

activitate intenţionată a unor hominide care şi-au făurit intenţionat măciuci, zdrobitoare, străpungătoare, răzuitoare (fig. 9). Descoperirea de la *Bugiuleşti* îşi găseşte analogii la *Sinzelles* (Franţa).

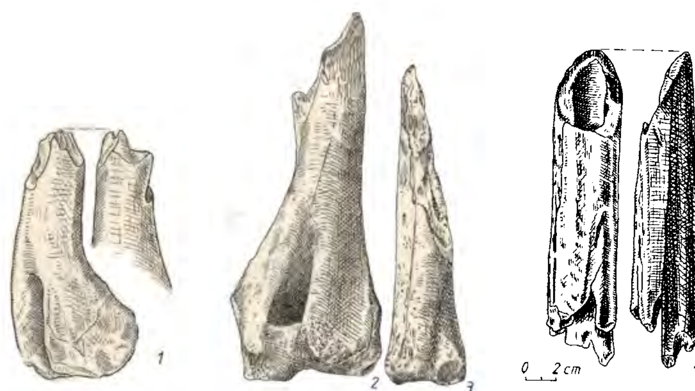

Fig. 9 - Utilaje de os de la *Valea lui Grăunceanu – Bugiuleşti* (dupa C. S. Nicolaescu-Plopsor, 1964).

Dacă până nu demult timp aceste „utilaje" din os erau privite cu îndoială, în primul rând pentru că ele nu sunt acompaniate de unelte de piatră de aceeaşi vârstă, iată

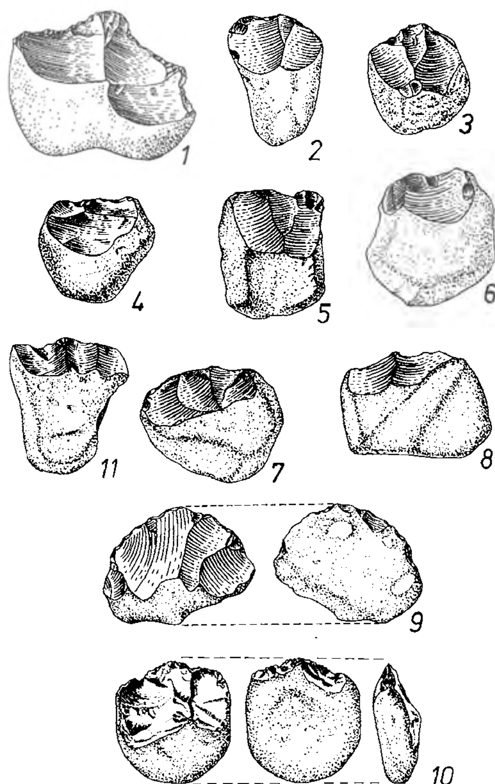

Fig. 10 - Galeţi amenajaţi unifacial (*choppers*): 1-valea Oltului *(Fărcaşele);* 2-valea Argeşului *(Băiculeşti);* 3, 5, 6-valea Argeşului *(Piteşti);* 4-valea Cotmeana; 7, 8, 11-valea Dâmbovnic; 9-valea Mozac; 10-valea Oltului *(Racoviţa)* (după M. Nica, 1970; I. Nania, 1968; P. Dicu, 1979).

că în ultima vreme au fost publicate descoperiri de acest fel de la *Bugiuleşti* din punctul *Dealul Mijlociu.* De aici sunt descrise trei piese de tipul *chopping-tool* cu cortex parţial conservat. Stratul este plasat în *evenimentul Olduvai*, în jur de 1,7 milioane ani (C. Rădulescu, P. Samson, 1991; M. Cârciumaru,1999).

O regiune extrem de bogată în *cultură de prund* o reprezintă însă cea cuprinsă între *Olt* şi *Argeş*, în zona Piemontului Cotmeana şi regiunea de nord mai înaltă a câmpiei. Din păcate însă descoperirile de aici sunt în poziţie secundară, utilajul fiind recuperat din aluviunile recente ale văii *Argeş*, cu afluenţii săi direcţi sau indirecţi *Bascov, Mozac Dâmbovnic*, ale văii *Vedea* cu afluentul său *Cotmeana*, ale văii *Oltului* cu afluenţii săi *Topolog, Teslui şi Dârjov* (unde s-au făcut şi primele descoperiri de către C.S. Nicolăescu-Plopşor) (C. S. Nicolăescu-Plopsor, I. N Moroşan, 1959) (fig. 10).

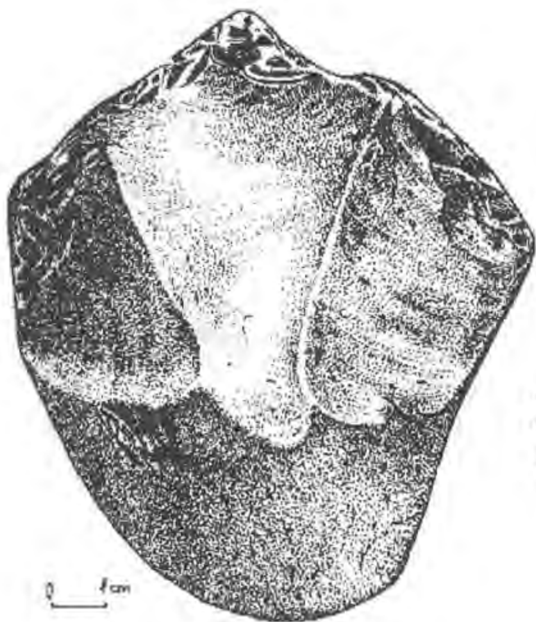

Fig. 11 - *Chopping-tool* descoperit la *Fărcaşele* pe valea Oltului (după M. Cârciumaru, 1999).

Cele peste o mie de piese au fost descoperite adesea în preajma unor resturi osteologice de *Archidiskodon meridionalis* şi *Dicerorhinus etruscus.* Ele sunt prelucrate din silex şi mult mai puţin din cuarţit şi au fost recuperate dintre galeţii rulaţi ai râurilor. S-au identificat utilaje de tipul *chopper* şi *chopping-tool,* aşchii de silex cu formă de racloare cioplite în tehnică clactoniană, când se obţineau aşchii groase şi în tehnică *levallois* prin care se impunea prepararea nucleului în mod special în vederea detaşării unor lame mai elaborate. Văile *Argeşului, Bascovului, Mozacului, Cotmenei, Oltului* (fig. 11), *Dârjovului* şi *Obogăi* au livrat peste 35 de utilaje bifaciale de tip triedric, ovalar, migdaloid, discoidal etc., care, prin tehnică, amintesc de ***Abbevillian*** şi ***Acheulean*** (C. S. Nicolăescu-Plopşor, 1964; I. Nania, 1964; 1968; 1971; 1972; I. P. Dicu, 1972; 1973; 1979).

Tehnica clactoniană se regăseşte, de asemenea, într-o serie de descoperiri făcute la *Valea Lupului, Mitoc-Malul Galben, Dobromira, Lesile* etc. (C. S. Nicolăescu-Plopsor, 1957; C. S. Nicolăescu-Plopsor, N. Zaharia, 1959).

La Amărăşti-Fărcaş (jud. Dolj) s-au găsit câteva piese de cuarţit care păreau că au fost prelucrate pe loc, alături de resturi osoase de *Mammuthus trogontheri.* Stratul, conform analizei polinice, s-a depus într-o perioadă de ameliorare climatică de tip interstadial din *Pleistocenul mijlociu* (M. Cârciumaru, 1981).

Din Transilvania, din depozitele de umplere ale unor cavităţi săpate în travetin, de la *Sândominic,* au fost descoperite anumite utilaje de tip bifacial, racloare simple, aşchii *levallois* etc., care ar putea aparţine intervalului cronologic cuprins între sfârşitul

perioadei glaciare *Mindel* şi perioada glaciară *Riss* (P. Samson, C. Rădulescu,1969; Al. Păunescu, C. Rădulescu, P. Samson, 1982).

Sud-estul României, mai exact Dobrogea, reprezintă ultima provincie care a oferit vestigii atribuite paleoliticului inferior. În peştera *Liliecilor* (com. Târguşor, jud. Constanţa) s-a găsit un *chopping-tool* în unitatea stratigrafică cunoscută sub numele de *Gura-Dobrogei 2*, atribuită, după fauna fosilă, mindelului superior (P. Samson, P. Rădulescu, 1972).

B. Paleoliticul mijlociu

Paleoliticul mijlociu, după ultimele cercetări, corespunde perioadei de timp cuprinsă între 200.000 de ani (adică începutul stadiului izotopic 6) şi 35.000 de ani. În această etapă se desfăşoară în Europa populaţiile neandertaliene.

Aşa cum remarca Fr. Bordes (1961; 1968; 1984), spre sfârşitul paleoliticului inferior (*Acheuleanul superior*) a fost sesizată existenţa unor utilaje realizate în tehnica de cioplire aşchială care au derivat din ***Clactonian***, pe care le denumeşte premusteriene şi le consideră că au stat la baza complexului cultural care caracterizează ***Paleoliticul mijlociu*** - **Musterianul**. Această tehnică aşchială va fi cunoscută de acum sub numele de **tehnica levalloisiană,** ea fiind răspândită în diverse regiuni la momente diferite şi utilizată de comunităţi deosebite.

B.I. Musterianul

Cultura musteriană îşi trage numele de la aşezarea *Moustier* (Franţa), unde se găsesc două zăcăminte principale: adăpostul superior (care conţine stratele eponime) şi adăpostul inferior, la paisprezece metri mai jos.

Primele săpături au fost întreprinse în adăpostul superior de E. Lartet şi H. Christy (1864 a; b). Industria descoperită aici a fost denumită în 1869 de G. de Mortillet - **Musterian**. În 1930, D. Peyrony publică prima stratigrafie elaborată în urma unor săpături atente. Cercetările ulterioare aveau să precizeze că adăpostul superior conţine de jos în sus **Musterian de tradiţie acheuleană, Musterian de tip Quina** şi **Musterian tipic**.

Referitor la clasificarea musterianului, trebuie să spunem că ea este în totalitate franţuzească. G. de Mortillet (1869) îl considera o industrie omogenă, caracterizată prin racloare, vârfuri de mână şi bifaciale, subdivizându-l în **Musterian vechi** cu bifaciale, **Musterian mijlociu** sau **tipic** şi **Musterian superior** sau **evoluat**.

D. Peyrony (1930) are meritul că, pentru prima dată, evidenţiază complexitatea culturală a musterianului, ale cărui subdiviziuni nu ar fi exclusiv cronologice, iar V. Commot (1908) introduce noţiunea de faciesuri regionale musteriene.

La rândul său, H. Breuil (1932), sprijinându-se pe observaţia că în nordul Franţei se descoperiseră aşchii de dimensiuni mari, frumos realizate în tehnică *levallois*, cele mai multe neretuşate secundar, afirmă existenţa independentă a unei industrii speciale - **Levalloisianul**, care ar fi evoluat paralel cu **Musterianul** şi fără contacte cu acesta. Considerat a fi apărut în *Riss*, **Levalloisianul** se înscrie, după el, în teoria filumurilor paralele (H. Breuil şi H. Kelley, 1954),

Fr. Bordes (1953; 1968) a oferit pentru industriile musteriene o altă interpretare, considerându-le un vast complex de diverse culturi: ***Musterian de tradiţie acheuleană, Musterian tipic, Musterian denticulat, Musterian de tip Quina, Musterian de tip Ferrassie***, fiecare din aceste grupe folosind sau nu tehnica de debitaj *levallois* (Fr. Bordes, M. Bourgon, 1951).

După Fr. Bordes (1961), industriile musteriene care conservă o bună parte din aşchiile lor, lamele şi vârfurile *levallois* fără retuşe sunt de *facies levalloisian*. Dacă aceste aşchii sunt retuşate în utilaje diverse (cum se întâmplă în sudul Franţei), acestea sunt industrii musteriene de *debitaj levallois*, dar de facies *non levalloisian*. Debitajul *levallois* nu reprezintă însă în ***Musterian*** decât un caz particular de cioplire, pentru că debitajul musterian, aşa cum am spus, şi debitajul bipolar au fost larg folosite în anumite circumstanţe. *Debitajul musterian* se deosebeşte de *debitajul levalloisian* şi prin faptul că în loc să se desprindă o mare aşchie după prepararea planului de lovire, cum se întâmplă prin metoda *levallois*, se continuă debitarea unor aşchii centripete, uneori alternativ pe cele două feţe ale nucleului. Produsul final este un nucleu discoidal.

B.I.1. Descrierea grupelor musteriene

De la început trebuie să precizăm că ***Musterianul*** rămâne o industrie pe aşchii, caracterizat aproape întotdeauna prin aceleaşi tipuri de utilaje: racloare, vârfuri, denticulate, *encoche*, cuţite *à dos* şi uneori bifaciale. Se poate spune că include cam aceleaşi utilaje ca în ***Acheulean***, fiind deosebite doar proporţiile şi tehnica de prelucrare. Aceste criterii au determinat detaşarea celor câteva mari grupe.

Musterianul tipic, pus în evidenţă de D. Peyrony (1930) după stratele *B* şi *J* de la *Moustier*, are următoarele trăsături distincte: absenţa sau raritatea bifacialelor, procentajul variabil, dar destul de slab, de cuţite *à dos*, în general atipice, numărul redus de denticulate, importanţa racloarelor plate şi arcuite etc.

Musterianul de tradiţie acheuleană, de asemenea, definit de D. Peyrony (1930) după stratele *G* şi *H* de la *Moustier*, se detaşează prin existenţa bifacialelor, mai ales cordiforme, prezenţa cuţitelor *à dos* arcuite, dezvoltarea utilajelor specifice paleoliticului superior (gratoare, *burins*, străpungătoare) caracterizate printr-o mai mare varietate tipologică. Printre trăsăturile importante ale perioadei de sfârşit a musterianului de tradiţie acheuleană se înscriu diminuarea importanţei bifacialelor, creşterea importanţei cuţitelor *à dos*, care trec în vârfuri *à dos*, ca şi înmulţirea gratoarelor, *burin*-elor şi lamelor.

Pentru că în ***Musterianul de tradiţie acheuleeană*** nu se descoperise nici un rest osteologic atribuit omului de Neandertal, ca şi pentru că acesta aparţinea unui *phillum* care venea din ***Acheuleean*** şi se perpetua până în ***Perigordian*** (ulterior atribuit chatelperonianului), Fr. Bordes (1958) sugera că artizanii acestui facies ar putea să fie forme precoce de *Homo sapiens*.

Musterianul denticulat a fost caracterizat de Fr. Bordes (1953), care consideră că acest facies este evidenţiat de raritatea tuturor utilajelor, cu excepţia celor cu *encoche* şi celor denticulate, care sunt predominante.

Uneori există riscul, având în vedere mediocritatea utilajului, ca acest facies să se confunde cu materiale supuse proceselor de gelifracţie.

Musterianul de tip Quina zis şi ***Charentien*** a fost relevat de Fr. Bordes (1953) în zăcământul *„La Quina"* din Charente. El se caracterizează prin faptul că debitajul *levallois* este slab sau aproape absent, aşchiile sunt scurte şi groase, lamele rare. Din punct de vedere tipologic, acestui facies musterian îi sunt specifice dominanţa zdrobitoare a racloarelor, adesea arcuite şi groase, laterale sau transversale, care sunt însoţite de piese foarte specializate, racloare cu cioplire bifacială zise plano-convexe. De asemenea, cuţitele *à dos* sunt rare şi puţin tipice, bifacialele sunt foarte rare, ca şi denticulatele.

Musterianul de tip Ferrassie a fost precizat de Fr. Bordes (1953) pentru prima dată în stratul *C* de la *La Ferrassie.* El se aseamănă în bună măsură cu ***Musterianul de tip Quina*** în privinţa conţinutului utilajelor litice. Deosebirea constă în faptul că la *La Ferrassie* este vorba de debitaj *levallois*, iar la *La Quina* de debitaj *non levallois*, ceea ce se traduce prin aspectul suplu, alungit al utilajelor în primul caz şi masiv şi scurt în cel de al doilea caz.

Aşa cum remarca Fr. Bordes şi D. de Sonneville-Bordes (1970), interstratificarea acestor grupe care se succed în depozitele peşterilor şi adăposturilor sub stâncă, fără a primi influenţe unele de la altele, demonstrează că, departe de a fi un „bloc rigid", lumea musteriană a reuşit, păstrând un fond comun de utilaje aproape identice, să realizeze totuşi ansambluri originale şi chiar să evolueze în culturi distincte.

Este necesar să subliniem că Fr. Bordes (1953; 1961) a fost conştient că aceste ansambluri nu se explică nici în termeni de mediu, nici în termeni de tehnologie şi nici în termeni culturali. Singura dimensiune temporală este că aceste culturi musteriene sunt würmiene. După el, prezenţa discontinuă a bifacialelor şi cuţitelor *à dos*, frecvenţa diferită a racloarelor, denticulatelor şi pieselor cu *encoches*, precum şi diversitatea racloarelor ne îndeamnă mai degrabă să vedem trăsăturile stilistice specifice unor grupe etnice distincte, care au existat cel mai adesea într-o izolare relativă, fără a apare că s-au influenţat reciproc în *Würmul vechi*, când au ocupat teritorii proprii.

După cum remarcă N. Rolland (1981; 1990), această coexistenţă autonomă prelungită ar fi putut să dea naştere la nişe biologice izolate (N. Rolland, H. L. Dibble, 1990). Astfel s-ar explica, având în vedere că ***Musterianul de tradiţie acheuleană*** nu a oferit nici un rest de neandertalian, că ipoteza lui Fr. Bordes (1968), care încerca să sugereze că o populaţie de *Homo sapiens sapiens* ar fi responsabilă de acest facies, rămâne valabilă şi va rezolva controversa asupra continuităţii dintre ***Paleoliticul mijlociu*** şi ***superior***. De altfel, M. Otte (1996; 1999), la rândul său, vede în ***Musterianul de tradiţie acheuleană*** un ansamblu mixt, hibrid.

În ultima vreme, L. Binford (1973) ţine să explice în termeni funcţionali diferitele faciesuri musteriene, în acest demers un rol important avându-l desigur mediul natural. Cu alte cuvinte, el susţine că cele cinci tipuri de **Musterian**, definite mai sus, nu ar fi decât faciesurile unui aceluiaşi grup culural, fiecare din ele corespunzând la diferite activităţi legate în mod esenţial de mediu (L. R. , S., Binford, 1996).

Există ipoteze care susţin chiar că variabilitatea utilajului litic musterian ar putea să fie consecinţa activităţilor sezoniere, anotimpuale.

L. Binford (1973) contestă că diferenţele între faciesurile descrise de Fr. Bordes (1953) ar putea să rezulte din tradiţii distincte sincrone într-o aceeaşi regiune. El propune o analiză factorială pentru a demonstra că *ansamblajele* din ***Paleoliticul mijlociu*** se rezumă la panoplia specializată în vederea unor activităţi distincte.

Referitor la contemporaneitatea faciesurilor musteriene susţinute de Fr. Bordes (1953), amintim observaţiile cronologice ale lui P. Mellars (1969; 1995) care consideră că ***Musterianul de tradiţie acheuleană*** este totdeauna posterior charentianului, iar cel de ***tip Quina*** celui de ***tip Ferrassie***, punct de vedere neîmpărtăşit de H. Laville (1973; 1975) pe baza studiilor sedimentologice din Perigord.

Fig. 12 - Repartiţia faciesurilor regionale din Paleoliticul inferior şi mijlociu în Eurasia cu toată complexitatea fenomenului tradiţional şi varietatea lor (după M. Gabori, 1976).

J. Kozlowski (1992) afirmă că asemănările în cultura materială paleolitică ar rezulta nu numai dintr-un nivel tehnologic apropiat, dar încă dintr-o tradiţie culturală comună. În acest fel se pot interpreta asemănările dintre obiecte, ca un rezultat al legăturii dintre producătorii lor, sincronic (când trebuie a se identifica trecerea obiectelor în unităţi socioculturale) şi diacronic (prin trasarea liniilor filetice între unităţi).

Acest punct de vedere nu exprimă totuşi decât unul din modurile de interpretare a asemănării dintre utilaje. Nu trebuie să fie neglijaţi şi alţi factori de asemănare, care pot să fie funcţionali, ecologici sau psihici. Funcţia unui utilaj, precizată azi prin metoda traseologică, se acordă rar cu o formă particulară a utilajului. În general, structura funcţională a utilajului nu este identică cu structura morfologică. În acelaşi timp, unele elemente ale culturii materiale, printre care şi utilajele litice, reprezintă instrumente de adaptare ale omului la mediul natural. Inseamnă că mediul ar fi unul din factorii care au influenţat totuşi compoziţia utilajelor unificând structurile lor. În sfârşit, similitudinile dintre utilajele litice pot rezulta dintr-o convergenţă care ţine de caracterele proprii ale universului psihic al omului. În consecinţă, este util de a reflecta asupra diferitelor interpretări privind aemănarea utilajelor, înainte de a le atribui la lanţuri filetice dintre grupele umane, la dispersia ideilor în societăţile vecine, la migraţii etc.

În ceea ce priveşte originea faciesurilor musteriene, Fr. Bordes (1953; 1968) afirmă că ***Musterianul de tradiţie acheuleană***, cu un utilaj pe aşchii care se identifică,

în tipuri şi proporţii, cu cel ***Micoquian***, are ca trăsături distincte bifacialele, în sensul că dispar bifacialele micoquiene şi se dezvoltă în schimb cele cordiforme şi apar bifacialele triangulare. Destul de neclare rămân originile musterianului tipic şi denticulat. În schimb, ***Musterianul de tip Quina (Charentianul)*** lasă impresia că îşi are rădăcinile în nivelurile inferioare de la *Micoque*, existând, de asemenea, numeroase asemănări ale sale cu ***Clactonianul***. La fel, ***Musterianul de tip Ferrassie*** pare să-şi găseacă originile în nivelul patru de la *Micoque* în care se dezvoltă debitajul *levallois*.

C. Farizy (1992) menţiona că în prezent termenul de **Musterian** nu desemnează mai mult decât o epocă, un complex industrial, voit interpretat adesea în termeni culturali. Nu se poate totodată trece cu vederea, conform cercetărilor recente, că noţiunea de faciesuri regionale se justifică tot mai mult, iar tradiţiile tehnice şi stilul au un rol însemnat în conturarea lor. Problema originii, extensiunii faciesurilor regionale etc. rămân departe de a fi rezolvate pentru **Musterian** până nu se vor pune la punct metode mai sigure pentru stabilirea unei cronologii de mare fineţe. Indiferent de termenii folosiţi, diversele faciesuri musteriene trebuie să fie explicate mult mai complex, în funcţie de tradiţii culturale, necesităţi, comportamente şi raporturi sociale, niveluri tehnice şi activităţi specializate, de dependenţa faţă de un anumit tip de mediu etc. M. Otte (1996; 1999) consideră că existenţa simultană a acestor procese detmonstrează aptitudini de a adapta una sau alta din metode, în funcţie de necesitatea situaţiei respective. În regiunile de densitate slabă a materialelor se înregistrează veritabile faciesuri tehnice care reflectă această carenţă (fig. 12). Aşa este cazul pontinianului din Europa Centrală, care, datorită utilizarii galeţilor de mici dimensiuni, criteriile tehnice şi dimensiunile sunt limitate. Este un bun exemplu de determinism şi de creare a unor tendinţe regionale particulare care se autodefinesc până la urmă etnic înaintea apariţiei paleoliticului superior şi a lui *Homo sapiens sapiens* şi care, ca unităţi culturale, reprezintă în mod cert şi un răspuns la schimbările climatului sau conservarea unui anumit mediu sau la anumite inovaţii tradiţionale. Astfel de tradiţii regionale se definesc atât în Europa centrală (Ungaria, Austria, Germania) prin utilajele foliacee bifaciale (*Jankovitch, Mauern*), cât şi în Europa de est (la est de Carpaţi - aşezările de pe Prut - *Ripiceni Izvor*, în Balcani - *Muselievo*; în Polonia prin faciesul *Prodnician* cu utilaj *à dos* şi retuşe bifaciale caracteristice etc.).

Admiţând variabilitatea faciesurilor musteriene, N. Rolland (1981; 1990) se întreabă cum mai multe tradiţii ale acestor faciesuri s-au transformat într-o unică tradiţie specifică paleoliticului superior. Desigur că se poate presupune că numai unul dintre faciesurile musteriene şi-au lăsat amprenta asupra paleoliticului superior.

B.I.2. Vânătoarea şi alimentaţia omului de Neandertal

A. Leroi-Gourhan (1953) afirma pe drept cuvânt că materialele pe care le livrează săpăturile arheolgoice nu sunt nici tabloul fidel, cu proporţii şi cu compoziţie, al faunei din epoca respectivă, nici tabloul alimentaţiei omului.

Omul de Neandertal a manifestat un comportament de subzistenţă şi a recurs la o serie de tehnici de achiziţie a produselor carnate destul de variate, în funcţie de factorii biologici, de mediu (înţelegând pe cei de topografie a regiunii, de climatul şi variaţiile sale, de biotopul regional) şi de factorii culturali. Nu încape nici o îndoială că omul de Neandertal ca prădător, pentru obţinerea resurselor de carne, manifesta un

comportament complex ce impunea o bună cunoaştere a teritoriului şi adoptarea unei strategii de vânătoare în funcţie de trăsăturile animalului în mediul său specific. Aşa cum afirmă M. Patou-Mathis (1989), caracterul vânatului a influenţat strategia de vânătoare adoptată: caracterele biologice (talie, vârstă, sex), etologice (animal gregar sau solitar, mobil sau sedentar), ecologice (trăiau în mediul deschis sau forestier, pe relief accidentat sau plan) etc. Înseamnă că mediul, în mod inevitabil, favoriza alegerea anumitor tehnici. În funcţie de comportamentul vânătorului se deosebesc mai multe categorii: vânătoare de animale mici, vânătoare diversificată, vânătoare orientată doar spre câteva specii, vânătoare orientată spre una sau două specii sau pe un grup de specii ce trăiau într-un biotop comun şi aveau talie apropiată, vânătoare hiperspecializată pe o singură specie care însă avea calitatea de a fi foarte productivă. Exploatarea vânatului se făcea pe parcursul întregului an sau sezonier. În ceea ce priveşte strategiile cinegetice se disting mai multe metode: urmărirea, forţarea animalului în cursa individuală sau de grup, apropierea de vânat mai ales individuală cu sau fără camuflaj fizic sau ca miros, pânda în preajma locurilor de trecere a animalelor şi chiar atragerea animalelor în aceste zone prin diverse trucuri, împingerea, prin bătăi în diverse obiecte, a animalelor în locuri strâmte (defilee) sau mlaştini. În mod cert, omul de Neandertal apela la mai multe din aceste modalităţi, adaptându-se la mediu, independent de perioada cronologică, de climatul regional sau de faciesul cultural căruia îi aparţinea.

Probabil că foarte important era locul de abataj al vânatului care putea determina tipul de campament, distanţa dintre cele două jucând desigur un rol însemnat. De aici vor apărea campamente de bază, temporare, locuri de masacrare a animalelor, halte de vânătoare etc. Atât o serie de aşezări din peşteri, cât şi cele din aer liber erau alese în mod cert şi în funcţie de situarea lor în zonele de trecere a animalelor sau alte avantaje oferite de împrejurimile aşezării, cum ar topografia particulară a regiunii, sau locurile de deces a unor animale ca de exemplu cele din grupa elefanţilor etc. (C. Farizy, F. David, 1989).

Între preistoricieni există încă discuţii cu privire la putinţa omului de Neandertal de a practica sau nu o vânătoare specializată. Unii dintre ei consideră că omul de Neandertal era un vânător oportunist care nu selecţiona vânatul, iar alţii, din contră, sunt adepţii unei vânători specializate în sensul că vânatul era ales în funcţie de specie, poate de vârstă şi sex. Confuziile apar uneori, pentru că nu toţi autorii înţeleg acelaşi lucru referitor la termenul de vânătoare specializată. Pentru P. Mellars (1973), vânătoarea a avut loc la nivelul unei unice specii, iar R. White (1982) vede această specializare pentru o singură specie ca un apanaj exclusiv al paleoliticului superior. Aşa cum se ştie, L. Binford (1968) consideră această specializare cauza majoră a procesului de tranziţie de la **Paleoliticul mijlociu** la **Paleoliticul superior** ca urmare a unei exploatări sezoniere cu tendinţe de generalizare şi a unei strategii de vânătoare colective. L. Orquera (1984) extinde termenul de vânătoare specializată pe ierbivore de stepă, ceea ce înseamnă că sunt incluse în acest concept mai multe specii. Alături de toţi aceşti autori, care susţin că vânătoarea specializată este specifică doar paleoliticului superior şi eventual marchează tranziţia de la **Paleoliticul mijlociu** la **Paleoliticul superior**, se găseşte şi americanul P. Chasse (1987).

Contrar tuturor părerilor acestor autori, J. Altuna a demonstrat pentru regiunea cantabrică din Spania că vânătoarea în ***Musterian*** nu era specializată sau colectivă şi majoritatea speciilor existente în preajma aşezării erau exploatate cam în aceaşi măsură. De asemenea, F. Delpech consideră că în siturile din sud-vestul Franţei vânătoarea a fost

condiţionată în mod evident de mediul regiunii din fiecare etapă (M. Patou, 1989).

Chiar dacă tehnicile de săpătură arheologică nu au fost întotdeauna riguros aplicate pentru precizarea unei stratigrafii fine şi pentru detaşarea strictă a fiecărui sol de locuire, trebuie să spunem că oricât de atent s-ar aplica metodele stratigrafice în peşteri, de exemplu, nu se poate ajunge să se diferenţieze acele soluri de locuire care să indice o ocupare sezonieră a spaţiului în vederea vânării în acea zonă a unei anumite specii. Totuşi, se vorbeşte de vînarea cu predilecţie de către neandertalienii de la *Mauran* (Haute-Garonne) şi *Livernon* (Lot) din Franţa a bourului.

Studiile arheozoologice din ultima vreme au ajuns să ofere rezultate surprinzătoare. Pe lângă o diagramă cu procentajele relative ale fiecărei specii (fig. 13; 14), se fac consideraţii asupra vârstei animalelor vânate, sezonul în care s-a produs moartea acestora, histograme lunare când s-a produs vânarea unor specii, estimări asupra cantităţii de carne oferită de fiecare individ etc. (A. Leroi-Gourhan, 1953). Curba mortalităţii ne dă indicaţii asupra existenţei unei strategii de alegere a vânatului în funcţie de vârsta animalului. Histogramele lunare, efectuate pe baza resturilor de animale tinere, contribuie la precizarea perioadelor preferenţiale de vânătoare şi implicit ocuparea sezonieră a unei aşezări.

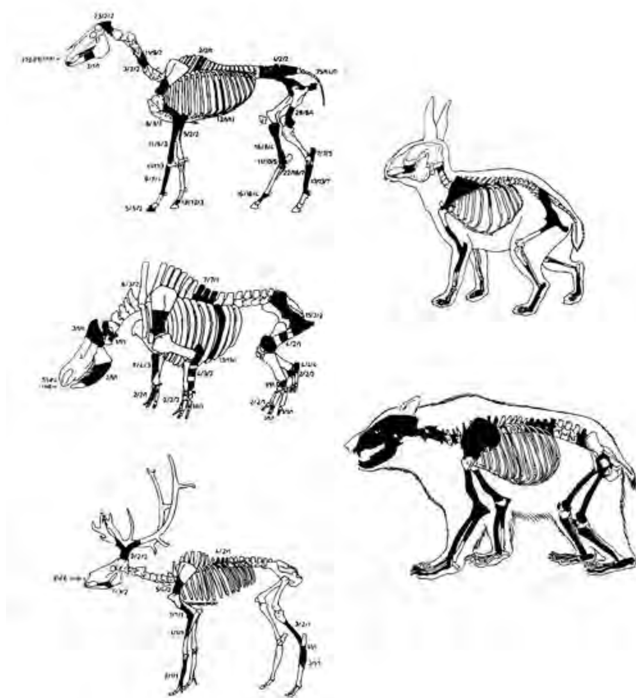

Fig. 13 - Modul de realizare a bilanţului general al unei aşezări, după părţile membrelor conservate (în negru), numărul resturilor corespunzătoare şi numărul minim al indivizilor care sunt implicaţi (stânga: cal, rinocer, ren; dreapta: iepure, urs) (după M. Otte, 1996).

Studii de acest fel au creat premisele înţelegerii mai bune a specializării anumitor aşezări pentru exploatarea uneia sau a două specii. Aşa sunt aşezările *Lazaret* pentru cerb şi muflon (M. Patou, 1984), peştera *Hortus* pentru muflon (B. Pillard, 1970), *Combe Grenal* pentru cal şi cervide (*Rangifer tarandus* şi *Cervus elaphus*) (P. Chase, 1986), *Sclayn* pentru capră neagră (M. Patou, 1989), *Zwolen* pentru cal (A. Gautier, 1989), iar în România aşezarea *Ripiceni-Izvor* pentru mamut, peştera *Bordul Mare* pentru cal, peşterile *Muierilor* şi *Cioarei* pentru urs de peşteră etc. Alegerea unei specii, în mod evident, era determinată în primul rând de mediu fiecărei regiuni, dar nu se pot

exclude şi alţi factori care puteau să faciliteze vânătoarea, inclusiv aportul energetic al cărnii obţinute prin vânarea unei specii şi distanţa faţă de aşezare.

M. Patou-Mathis (1989) remarcă că, dacă în **Paleoliticul mijlociu** schemele de subzistenţă au variat după perioade, regiuni şi grupe, existenţa unei economii mixte a

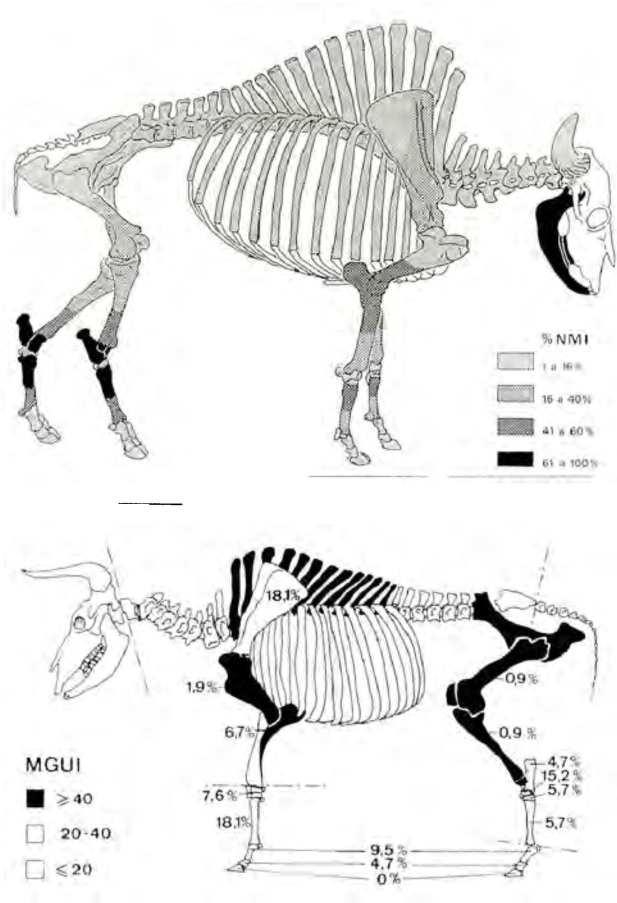

Fig. 14 - Reprezentarea osemintelor vânatului în funcţie de aptitudinile de conservare: după numărul minim de indivizi (NMI) şi în funcţie de MGUI (Modified General Utility Index) (după M. Otte, 1996).

antrenat fără nici o îndoială o transformare a comportamentului social al neandertalienilor, cum ar fi practica de împărţire a hranei, o cooperare reală şi interdependenţă economică mai strânsă dintre indivizii unui grup, diviziunea muncii, mai ales dintre bărbat şi femeie. Practica unei vânători în grup a impus o capacitate superioară de organizare, o cunoaştere şi observare atentă din punct de vedere ecologic şi etologic, adaptarea tehnologică etc.

B.I.3. Habitatele musteriene

Nu încape îndoială că în evoluţia omului crearea unui spaţiu bine definit şi delimitat a reprezentat una din cele mai însemnate cuceriri. Implicaţiile de ordin mental au fost cruciale, pentru că de acum materializarea spaţiului interior se conştientizează prin opoziţia sa cu exteriorul, iar de aici edificarea noţiunii de colectiv care ocupă un anumit spaţiu capătă alte valenţe decât cea a individului izolat. Ne putem imagina că socialul tinde să înlocuiască tot mai mult privatul, că la elaborarea şi realizarea acestor

structuri de locuire se impunea participarea colectivă ca factor de creaţie. Pe de altă parte, organizarea interioară a spaţiului presupunea reguli stricte şi o anumită ritualizare a unor acţiuni de acest fel. Omul de Neandertal a colonizat vaste teritorii, dovedind o mare adaptabilitate la regiuni geografice şi zone climatice diferite, de la câmpii până la arealele de munte (peste 2.000 m altitudine), de la stepă-tundră rece la mediul forestier cald şi umed.

Orice aşezare începe cu alegerea locului său şi reprezintă o adaptare şi exploatare cât mai bună la condiţiile mediului şi în primul rând la topografia regiunii. Alegerea unui platou, a unei microdepresiuni bine protejate, existenţa unei surse de apă, a unui adăpost natural de orice fel, inclusiv un adăpost sub stâncă, a unei peşteri bine orientate, uscată şi lipsită de curenţi, uneori chiar preferinţa pentru craterul unui vulcan inactiv (vulcanul *Eifel*) etc. reprezintă de fapt "*structuri de început*" cum le denumeşte H. Delporte (1982) şi constituie primii factori organizatorici (M. Otte, 1996). Nu sunt neglijate nici sursele de materie primă de cea mai bună calitate, locurile de pasaj ale animalelor, posturile de observaţie care să permită o panoramă foarte largă asupra unei largi depresiuni (peştera *Cioarei* de la Boroşteni, peştera *Bordul Mare* de la Ohaba Ponor etc.) (M. Cârciumaru, 1999).

De cele mai multe ori structurile de locuire musteriene nu sunt delimitate strict prin pereţi care să fi rezistat şi să însemne mărturii certe în acest sens pentru arheolog. Cel mai adesea se înregistrează un fel de "*pânze*" ca mărturii mobile acumulate care sugerează solurile de călcare şi activitate intensă (resturi de debitaj, resturi culinare,

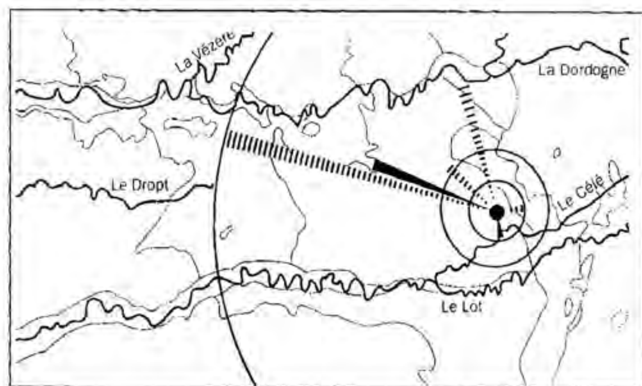

Fig. 15 - Distanţele de aprovizionare în materie primă constituie o reţea de ocupare teritorială. Cercurile concentrice reprezintă trei zone de aprovizionare: spaţiul domestic lărgit, sectorul intermediar şi zona întinsă (după J. M. Geneste, 1985; A. Turq, 1992).

vetre etc.). Atunci când astfel de aglomerări sunt izolate, sunt mai puţin spectaculoase şi mai greu de interpretat drept colibe, dar s-au întâlnit situaţii când o serie de structuri ovale cu concentrări de materiale sunt efectiv aliniate, fiind prevăzute cu deschideri constante spre sud (de exemplu la *Bilzingsleben* în Germania) (D. Mania, M. Thomae, T. Litt, T. Weber, 1990). Alături s-a observat că în jurul unei unice vetre se pot concentra activităţi diverse. Aşa de exemplu la *Biache-Saint-Vaast* organizarea spaţiului relevă o arie de debitaj opusă unei zone în care domină fauna ale cărei elemente anatomice în conexiune subliniază existenţa unor activităţi legate de tranşarea cărnii (A. Tuffreau, J. Sommé, 1988).

În legătură cu modul de exploatare a resurselor de materii prime în **Paleoliticul mijlociu**, J.-M. Geneste (1985; 1988; 1990; 1991) consideră că spaţiul din preajma unei aşezări poate să fie împărţit în trei zone concentrice: spaţiul domestic lărgit, sectorul intermediar şi o zonă îndepărtată constând de fapt din câteva puncte de exploatare. Circa

85-95 % din materiile necesare provin din mediul imediat, din zona cea mai frecvent călcată pentru nevoile domestice (achiziţionarea de lemn, procurarea apei, culesul vegetalelor). Ea depinde şi de existenţa resurselor de materie primă litică de bună calitate şi se întinde de obicei aproximativ între câteva sute de metri până la 5 km (fig. 15). Zona intermediară oferă în general aproximativ 3-15 % din resurse care sunt obţinute dintr-un sector care oscilează între 5-20 km. În acest sector strategia de aprovizionare este diferită. Pentru fiecare din materiale nu mai pot fi sesizate lanţurile operatorii de producţie litică, dar totuşi circa 1/3 din utilaje, aşchii *levallois* şi anumite produse de dimensiuni mai mari sunt rămase pe loc.

Achiziţionarea unor materiale din zona îndepărtată, care poate ajunge la 80-100 km, se face numai pentru câteva piese din materiale de foarte bună calitate sau care reprezintă curiozităţi de o anumită natură (A. Turq, 1989).

După timpul de ocupare, siturile neandertaliene variază din cauza funcţiei lor şi se pot distinge: 1 - sejururi unice sau limitate în timp; 2 - ocupaţii repetative sau sezoniere; 3 - ocupaţii lungi în diferite epoci.

Atât siturile din peşteri, cât şi cele din aer liber se caracterizează adesea prin multistratificare, prin succesiunea unor "*soluri arheologice*". De obicei, aşezările din aer liber sunt caracterizate prin *soluri de locuire* cu suprafeţe mai mari şi de multe ori lipsite de limite naturale, cum se întâmplă în peşteri.

Pentru că în literatura de specialitate folosirea unor termeni nu se face conform rigorilor impuse de realitatea arheologică, vom face o scurtă trecere în revistă a unor concepte şi a implicaţiilor care le presupune utilizarea lor.

Solul arheologic este o secvenţă dintr-un strat geologic a cărui transformare morfostructurală este rezultatul în bună măsură al ocupării umane. Cu toate că uneori i se mai spune şi ***arheosol***, nu trebuie confundat cu *paleosolul*. Săparea sa prin decapări succesive cât mai subţiri va permite detaşarea unui *suprasol*, care constă din vestigii remaniate după ocuparea umană, în prima fază de îngropare a respectivului ***sol arheologic***, a unui nivel în care concentrarea vestigiilor este majoră, numit ***sol pertinent*** şi a unui *"dedesupt al solului"*, în care se observă remanieri din timpul ocupării sitului şi unde se regăsesc câteva vestigii care străpung diferenţiat depozitul. Ambiguitatea termenului de ***sol arheologic*** nu trebuie să influenţeze întru totul folosirea sa, pentru că ea rezultă dintr-o serie de factori obiectivi, cum ar fi faptul că ocuparea umană a durat un anumit timp, în cursul căruia suprafaţa solului a fost modificată fără încetare doar în timpul strict al locuirii. Adesea locuirile umane sunt etaje succesive de ocupare şi nu o continuitate perfectă de locuire, iar acest aspect a caracterizat multe aşezări musteriene.

Solul virtual este un sol arheologic a cărui existenţă a fost precizată prin săpături arheologice, dar asupra căruia nu avem decât o imagine parţială, conjucturală, pentru că omogenitatea sedimentului nu face posibilă detaşarea suprafeţei pe care oamenii s-au instalat ferm, cu toate că nu se poate ignora faptul că vestigiile au fost depuse pe această suprafaţă. Este probabil accepţiunea cea mai apropiată realităţii stratigrafice a unei peşteri locuite.

Solul de locuire, după Fr. Bordes (1975) este o suprafaţă uşor de recunoscut, pe care a locuit omul preistoric într-o unitate de timp, astfel pentru a se putea deduce, după poziţia vestigiilor, o parte a activităţiilor sale. Aceasta înseamnă că ***solul de locuire*** diferă evident de noţiunea de ***sol arheologic***, care este rezultatul tasării elementelor naturale împreună cu resturile activităţii umane, pe o grosime variabilă. In acest fel, Fr. Bordes (1975) atrăgea atenţia asupra întreprinderilor abuzive şi chiar eronate în definirea solurilor de locuire, pentru că, în acea perioadă, mulţi cercetători aveau o noţiune destul de "elastică" asupra solului de locuire, pe care îl considerau uneori gros până la un metru. J. - Ph. Rigaud (1976) afirmă că ***solul de locuire*** este pentru arheolog rezultatul intact, sau aproape intact, al ocupării unui sit de către un grup uman în timpul unei anumite perioade de timp. Aceasta implică existenţa unei ocupaţii lungi sau scurte şi că aceste ocupaţii au fost continue sau discontinue.

În mod teoretic, există pentru fiecare sol arheologic un anumit număr de soluri de locuire, nu toate orizontale, întrucât ritmul de acumulare nu este uniform în toate punctele. Factorul *timp* este în acest caz o variabilă primordială, adesea greu de cunoscut şi de precizat.

Atunci când grosimea depozitului arheologic este mai mare decât dimensiunea unei unelte, este posibilă existenţa unei formaţiuni lenticulare, greu de conturat în timpul săpăturilor arheologice. Aceasta înseamnă că două obiecte situate altimetric, în raport cu baza sa cu partea superioară a unui strat, pot aparţine în realitate unor lentile diferite, formate în momente diverse. Din această cauză, a lua în considerare numai repartiţia orozontală a artefactelor într-un strat, în raport cu o înălţime dată, fără observaţii stratigrafice complementare, va duce la o imagine artificială, întrucât poate asocia obiecte care nu sunt contemporane. Se presupune totodată că de la înălţimea maximă a unui strat până la baza sa, acelaşi grup uman sau grupuri umane, aparţinând aceleiaşi culturi, au rămas pe loc o perioadă anume. Din păcate, de cele mai multe ori aceasta nu este o certitudine, ci mai degrabă o mare probabilitate. Grosimea unui ***strat de locuire*** nu este un indiciu sigur privind durata ocupaţiei, totul depinzând de ritmul de sedimentare naturală într-un loc dat. Un grup uman care locuieşte o regiune sau o peşteră în timpul unui ritm de sedimentare lent va lăsa un strat subţire cu o puternică densitate de utilaje. Acelaşi grup, într-o perioadă de sedimentare naturală rapidă, va da impresia unei aşezări discontinue, de simple halte de vânătoare, cu acelaşi număr de unelte, dar puternic diseminate în grosimea mai mare a stratului.

Fr. Bordes (1975) a criticat tentativa lui H. de Lumley (1972), care a încercat să construiască o diagramă cumulativă în peştera *Hortus*, prin care a reprezentat 146 de piese într-un depozit de 5 m grosime şi apoi a comparat acest complex ***(sol ?) de locuire*** cu altele din etaje presupuse contemporane. Observaţiile lui Fr. Bordes (1975) sunt încă actuale, proiecţia mecanică în plan a artefactelor provenite dintr-un decapaj altimetric fiind încă frecventă în practica arheologiei preistorice.

In definirea unui ***sol de locuire***, o contribuţie uneori esenţială o aduce studiul tehnologic şi tipologic al materialului, care pot demonstra secvenţe omogene de debitaj. Existenţa unor piese din aceste ansambluri omogene şi în stratele inferioare sau chiar superioare pune problema amestecului din diverse cauze a materialului şi nu existenţa mai multor soluri de locuire.

La rândul sâu, analiza paleoetnologică pentru stabilirea utilizării de către generaţii succesive ale aceleiaşi comunităţi a unui adăpost (în aer liber sau în peşteră), în sânul cărora s-au perenizat anumite obiceiuri culturale, este desigur semnificativă, dar, din păcate, este un fapt rar descoperirea configuraţiei de obiceiuri pe care să o putem caracteriza fără teama că aparţine unui adevărat ***sol de locuire***.

Aşa cum remarca Fr. Bordes (1975), este necesar să întâlnim situaţii mult prea fără echivoc, precum un *burin* din structura A, care se racordează cu lamela *coup de burin* din structura B, ceea ce ar demonstra că *burin*-ul a fost cioplit în structura A şi lamela aruncată în structura B, deşi se poate şi invers. Certă rămâne totuşi doar contemporaneitatea celor două structuri A şi B.

A. Leroi-Gourhan (1976) remarca că ***structura de locuire*** în preistorie trebuie interpretată ca totalitatea raporturilor care leagă diferite dovezi sau mărturii constituind un grup semnificativ. Pertinenţa unui grup este fondată pe repartiţia situaţiilor analoage şi/sau pe legătura dintre elementele aceleaşi dovezi, cum ar fi, de exemplu, deşeurile de debitaj care conduc la remontajul unui nucleu. Nu lipsesc situaţiile în care, în momentul reocupării unui spaţiu, structurile precedente au fost complet distruse şi create aranjamente noi, care pot reprezenta veritabile capcane pentru arheolog. De asemenea, nu este exclus ca un strat de locuire de 2-3 m grosime să fie consecinţa, aşa cum am sugerat mai sus, unei ocupaţii de 1-2 ani sau a mai multor sejururi de câte o săptămână, pe durata unui secol, sau pe perioade mai lungi, după cum nu sunt rare cazurile când un grup vine să locuiască pe locul unui sejur precedent ca urmare a poziţiei sale favorabile şi a unei strategii logistice. Mai greu este să stabilim dacă este vorba de aceleaşi persoane, care vin în acelaşi sezon şi reiau aceleaşi activităţi.

O componentă esenţială a structurilor de locuire o reprezintă ***structurile de combustie***, mai exact ***vetrele*** preistorice, care s-au bucurat în ultima vreme de un interes deosebit în ceea ce priveşte analiza lor paleoetnografică, avându-se în vedere că ele reprezintă polul de atracţie a numeroaselor activităţi domestice şi tehnice ale comunităţilor începând încă din ***Paleolitic***. S-a încercat făurirea unui vocabular descriptiv cât mai precis, care să înlăture pe cât posibil ambiguităţile care intervin în descrierea acestora. Natura relaţiei morfologia/funcţia vetrei s-a dovedit a fi foarte complexă, pentru că omul preistoric a recurs la soluţii tehnice variate pentru a-şi satisface în general nevoi identice. Se impune deci ca ***strura de combustie*** să fie cercetată în ansamblul structurii de locuire, în directă corelaţie cu complexitatea activităţilor dintr-un ***sol de locuire*** (M. Olive, Y. Taborin, 1989). Se încearcă prin studiul unei vetre, pe cât posibil, precizarea unor lanţuri operatorii, care să privească amenajarea, funcţionarea, utilizarea şi eventual refacerea vetrei ca arie de activitate complexă, cu o pregnantă conotaţie spaţială conştientizată de omul paleolitic. S-au propus chiar diverse clasificări a vetrelor preistorice, dintre care merită a fi amintită cea propusă de A. Beeching şi J. Gasco (1989).

Toate aceste observaţii vrem să credem că sunt suficient de elocvente pentru pleiada consistentă de riscuri pe care trebuie să şi le asume analistul unei ***structuri de locuire*** preistorice, ele justificând în

bună măsură prudenţa observaţiilor ce urmează, încercând să rămânem fideli, atunci când lipsa de rezoluţie există, principiului promovării unor observaţii pertinente.

După funcţiile lor, aşezările se împart în: 1 - *câmpuri de bază* cu densitate abundentă a utilajului litic şi a celor pe materiale dure de origine animală şi cu suprafeţe importante; 2 - *ateliere sau cariere* situate adesea pe sursele de materie primă (pietrişuri aduse de râuri, zăcăminte), în care se remarcă densitatea debitajului şi dimensiunile importante ale produselor de debitaj: 3 - *situri de sacrificare* a animalului, de dezmembrare şi partajare a cărnii apar ca arii restrânse cu oseminte numeroase, uneori în conexiune anatomică şi cu resturi rare de debitaj litic.

În general însă, numeroase situri musteriene prezintă trăsături mixte şi în aceste situaţii sunt necesare atente studii statistice asupra diverselor concentrări de material care să demonstreze existenţa unor activităţi diferite. Peştera *Sclayn* (M. Otte, 1990; 1992; M. Otte, M. Patou-Mathis, D. Bonjean, 1998) este un exemplu în acest sens, pentru că aici s-au relevat concentrări de activităţi deosebite, cum ar fi cele de debitaj litic, de dezmembrare a vânatului şi de preparare a alimentelor.

Cea mai cunoscută structură de locuire prin vechimea (130.000 ani) şi trăsăturile sale particulare este cea din peştera *Lazaret* (în apropiere de Nisa-Franţa). Un spaţiu de 11 m lungime şi 3,50 m lăţime este acoperit de material arheologic şi este jalonat de blocuri care permit intuirea unei intrări opusă peretelui grotei (H. de Lumley, 1969 a) (fig. 16). Spaţiul pare a fi fost protejat de piei care adăposteau câteva mici vetre. Într-o suprafaţă de circa 35 m p au putut să locuiască aproximativ zece persoane în timpul iernii, care veneau aici probabil în noiembrie, după cum dovedeşte vârsta tinerilor mufloni, şi plecau în primăvară, aşa cum atestă resturile osteologice de marmote. Această haltă de vânătoare este atribuită acheuleanului clasic.

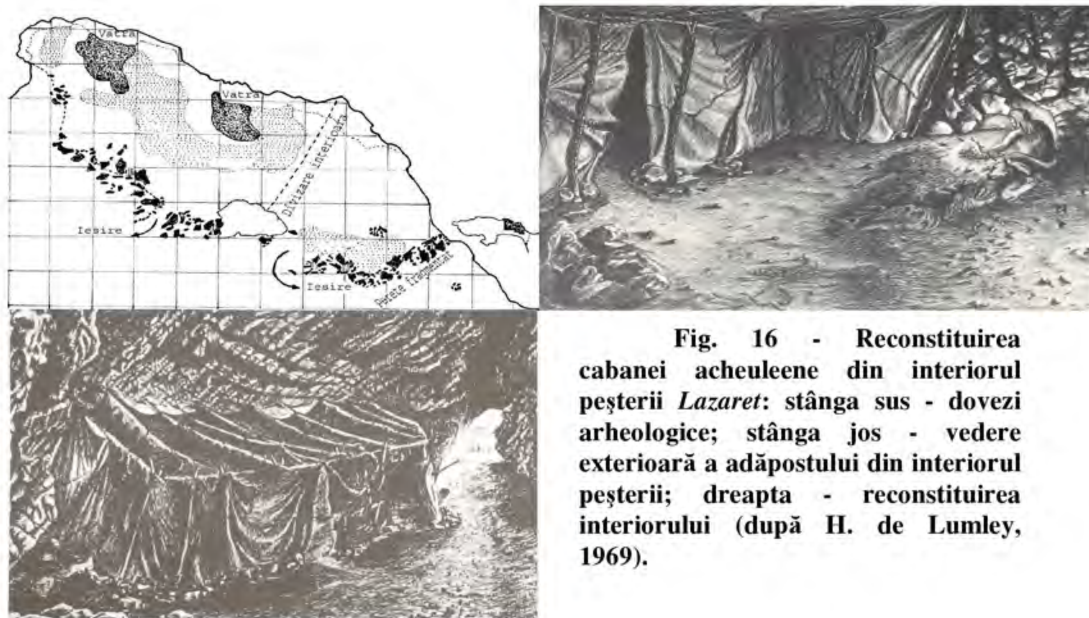

Fig. 16 - Reconstituirea cabanei acheuleene din interiorul peşterii *Lazaret*: stânga sus - dovezi arheologice; stânga jos - vedere exterioară a adăpostului din interiorul peşterii; dreapta - reconstituirea interiorului (după H. de Lumley, 1969).

Prin săpăturile din anii '70 de la *Pech de l'Azé* 2, Fr. Bordes (1972) atrăgea atenţia asupra a trei vetre şi amenajării lor cu dale plate, iar săpăturile mai recente de la *Biache-Saint-Vaast* efectuate de A. Tuffreau (1978) au relevat pavaje de dale contra umidităţii şi, aşa cum menţionam, locuri de masă, spaţii de tranşare a vânatului, ateliere

de debitaj a silexului, ca şi în peştera *Sclayn* (M. Otte, 1992; M. Otte, M. Patou-Mathis, D. Bonjean, 1988).

La *Reindahlen* (Germania), într-un zăcământ loessic, G. Bosinski (1976) şi H. Thieme (1983) menţionează o cabană ovală premusteriană, cu o industrie laminară foarte evoluată. Structuri similare au fost descrise şi la *Lebenstedt* (Germania). De asemenea, în Africa australă din timpul perioadei *Middle Stone Age* sunt amintite structuri de locuire. La *Orangia*, un mic grup de şapte paravane eliptice erau destinate pentru a proteja comunitatea împotriva vânturilor din nord (C. G. Sampson, 1968), iar la *Kalambo Falls* s-a dezvelit un mare cerc de pietre care jucau rolul unui adăpost contra vânturilor sau ca suport al unei şarpante sau schelet al unei construcţii (J. D. Clark, 1969-1974).

Pentru Neandertalienii clasici structurile de locuire sunt mai numeroase, mai specializate şi mai bine cunoscute. Aşa de exemplu, W. Chmielewski a degajat o structură de tipul unui "*cuptor*" care ar fi servit la afumarea cărnii (R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1994).

Pentru **Musterian** este foarte important faptul că acum apar locuiri principale şi locuiri satelit (fig. 17) în care se efectuau activităţi diversificate pentru vânătoare, pescuit, cules, exploatarea materiei prime, aşa cum a remarcat H. de Lumley (1969 b).

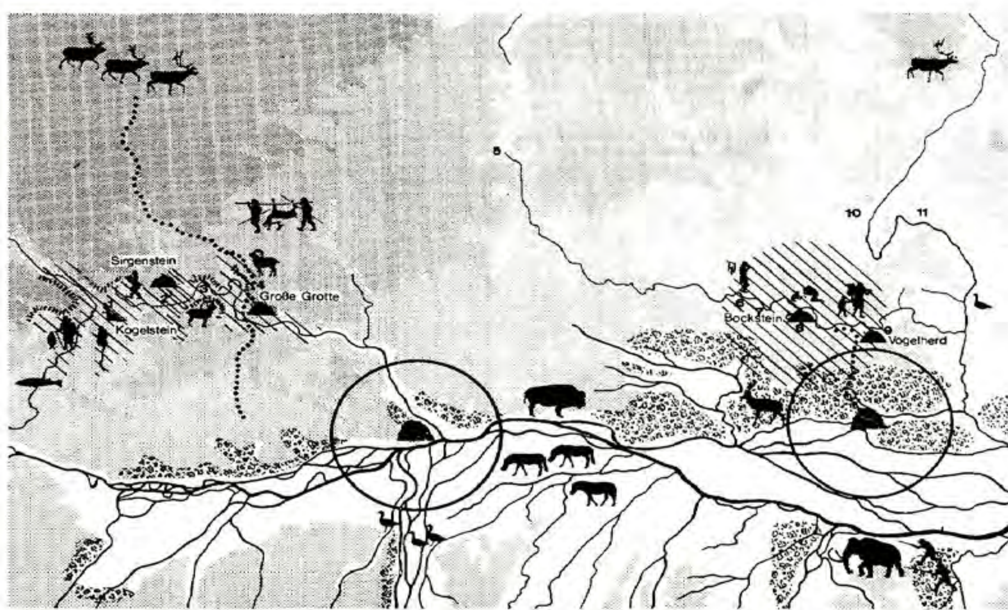

Fig. 17 - Un exemplu de reconstituire oferit de H. J. Müller-Beck pentru Dunărea superioară în Paleoliticul mijlociu, privind amplasamentul teritoriilor parcurse, poziţia aşezărilor şi a vânatului disponibil. Câteva aşezări de bază, de-a lungul râurilor principale, sunt completate de o serie de aşezări adiacente care constituie o reţea de ocupare proprie a spaţiului în această perioadă (după M. Otte, 1996).

Un exemplu de aşezări satelit, de halte de vânătoare ar putea să fie interpretat şi aşa- zisul ***Musterian alpin***. Este vorba de peşteri de altitudine, uneori de mari dimensiuni, dar aproape întotdeauna locuite efemer, cu un număr redus de utilaje,

atribuite în general musterianului de tip *Levallois*. Aşa sunt peşterile din Austria (*Drachen, Ramesch*), Elveţia (*Wildkirschli, Drachenloch*) şi Franţa (*Prélétang*).

De foarte multe ori componentele de bază se găsesc în peşteri şi adesea ele se caracterizează printr-o serie de amenajări, cum ar fi aliniamentele de pietre (*Pech de l'Azé*), cabane excavate în sediment (*Combe Capelle*), gropi de par pentru susţinere (*Combe Grenal*), dalaje pe fundul cabanei (adăpostul de la *La Ferrassie*), rezemătoare de şarpante contra pereţilor din adăposturile sub stâncă (*Ile de Bréhat*-Franţa şi *Becov*-Boemia) (P. Giot, J. L'Helgouac'h, J. L. Monier, 1979). Acum apare şi obiceiul de a utiliza osul ca material de construcţie în peşteră, mai cu seamă în aşezările contemporane peisajului deschis din maximum primului *Pleniglaciar*. De exemplu, în adăpostul *Roc-en-Pail* - Franţa, s-a dezvelit o împrejmuire de oseminte de formă semi-circulară care măsura 3 m la bază şi 2 m în partea de sus a deschiderii. Un exemplu similar îl reprezintă peştera *Raj* de lângă Kielce (Polonia) în care au fost utilizate coarne de ren (R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1994).

Multe aşezări din aer liber reprezintă scurte halte sezoniere repetate, unde concentrarea artefactelor era aliniată la marginea unui lac, cum ar fi aşezarea *Konigsaue* (Germania) (D. Mania, V. Toepfer, 1973). De asemenea, H. de Lumley (1969 b) descrie o suprafaţă de 60 hectare dintr-o depresiune în care se găsesc şase cabane în care s-a exploatat silexul prin cioplire. În măsura în care s-ar putea dovedi contemporaneitatea acestora, se poate vorbi de un adevărat "*sat paleolitic*". La fel este şi situaţia de la *Fontmaure* (Franţa), unde L. şi J. H. Pradel (1970) au descris o concentrare de aşezări de tipul unor cabane înconjurate de ateliere de cioplire litică de circa 800 m p.

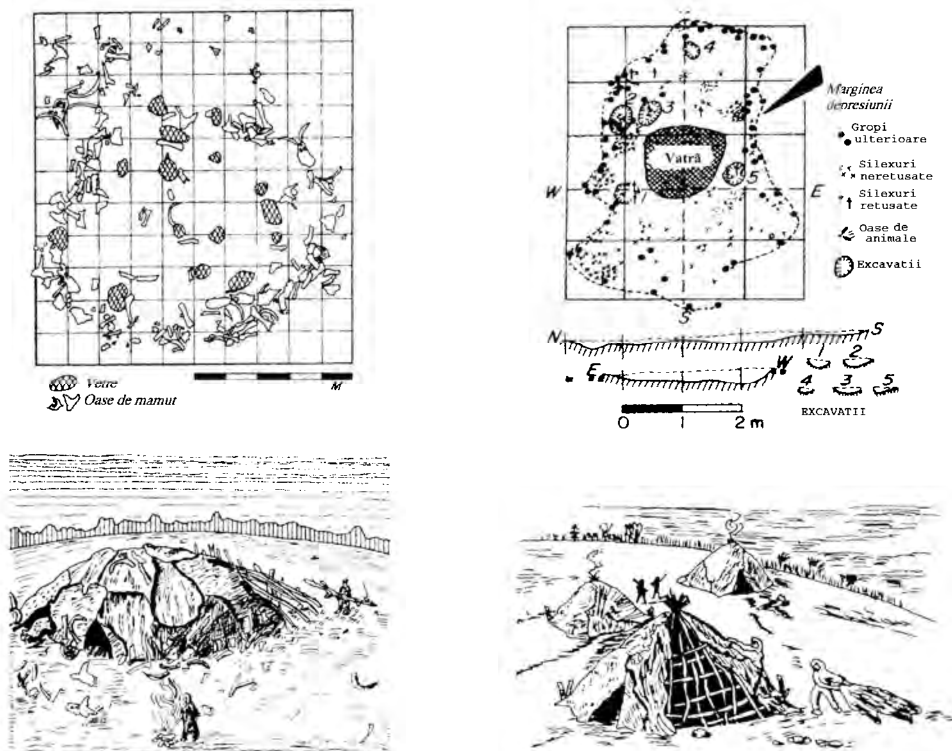

Fig. 18 - Reconstituirea unor structuri de locuire de la *Molodova I-4* (stânga) şi *Molodova V-3* (dreapta) (după A. P. Cernâş, 1959; 1965).

Structuri de locuire impresionante au fost descoperite în estul Europei, între care merită să amintim aşezările *Molodova I* şi *V*, săpate de A. P. Cernâş (1959; 1961; 1965) şi datate la 44.000 ani (fig. 18; 19). Aici s-a dezvelit o structură de formă ovală de 5/8 m din oseminte de mamut (12 cranii, 15 defense, 34 omoplaţi, 51 epifize, 5 maxilare) care conţinea în interior circa 25.000 de piese de silex, 15 vetre şi importante urme de ocru. Dimensiunile foarte mari ale suprafeţei respective pun problema modului de susţinere a acoperământului acestei coloane.

Desigur că nu se poate să nu fie o strânsă legătură între tipul structurilor de locuire şi mediul unei regiuni sau unei anumite etape. Aşa de exemplu, în ultima perioadă glaciară omul de Neandertal a utilizat în Europa de vest mai cu seamă lemnul pentru şarpante întrucât peisajul forestier era prezent aici mai mult decât în Europa de est, dominată mai ales de stepă-tundră, ceea ce impunea întrebuinţarea cu predilecţie a materialelor osoase, mai ales cele de mamut.

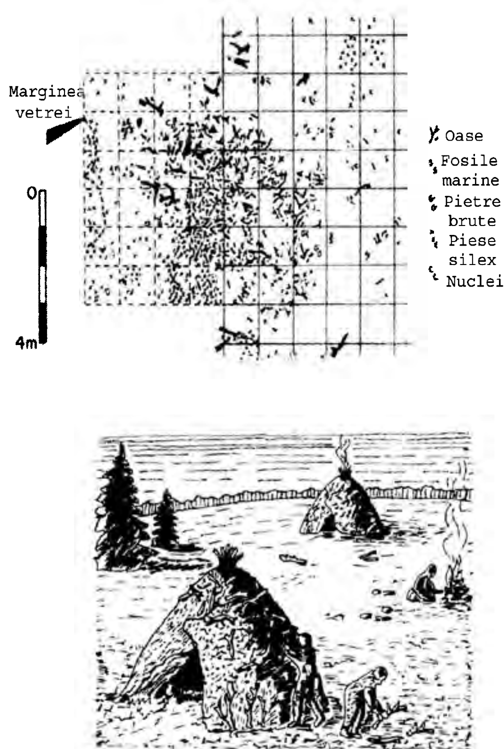

Fig. 19 - Reconstituirea unei structuri de locuire de la *Molodova V-2* (după A. P. Cernâş, 1959;).

Apariţia structurilor de locuire bine definite la omul de Neandertal a fost determinată de exercitarea unei vânători mai bine organizate, cu specializare pentru un anumit tip de vânat (500 de urşi de peşteră la *Erd*, 300 rinoceri la *Krapina*, 300 exemplare de *Equus hydmuntinus* la *Staroselie* etc.), de necesitatea stocării cărnii şi conservarea sa prin fum (de aici multiplicarea şi diversificarea vetrelor) (R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1994).

B.I.4. Manifestări artistice şi aspecte spirituale în Musterian

Adesea în stratele musteriene s-a observat existenţa unor obiecte insolite, cum ar fi fosile curioase, minereuri, coloranţi etc. M. Otte (1993) remarcă că omul recunoscându-le caracteristicile şi extrăgându-le din contextul lor natural le va reda o

valoare nouă într-o situaţie "*culturalizată*". De altfel, A. Leroi-Gourhan (1971) afirmase mai înainte că fosilele, în special, materializează o transpunere a animalului, fosilizat, figurat şi împietrit, în realitatea şi orizontul omului musterian, ca un vector al unei acţiuni simbolice dintre cele două lumi (fig. 20).

În situaţii mai rare, utilajele sunt cioplite în blocuri care poartă amprenta unei fosile, ceea ce stabileşte şi în acest fel un raport între acţiunea umană şi cea a naturii prin dubla mijlocire a spiritului şi gestului.

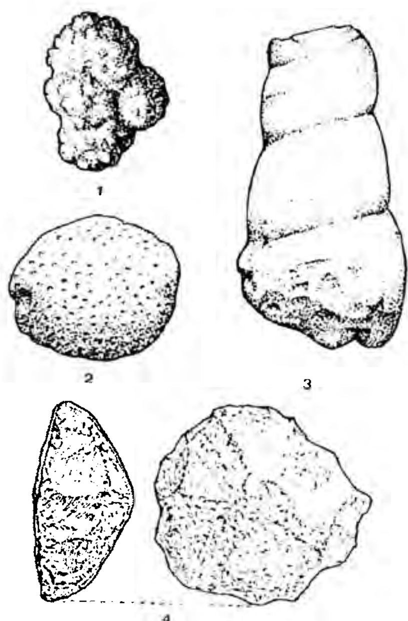

Fig. 20 - Fosile şi minerale cu aspect atrăgător, recoltate şi introduse în aşezările paleolitice ca elemente intermediare între două lumi, prin selecţia intenţionată, pentru a releva consideraţiile simbolice sau metafizice fondate pe noţiunea de semn (după M. Otte, 1996).

La rândul lor, mineralele l-au putut atrage la început pe omul de Neandertal prin aspectul lor exterior, fie prin coloritul lor, fie prin luciul deosebit sau aspectul metalic, ceea ce le conferea desigur anumite calităţi estetice. Astfel au fost recuperate mai multe blocuri de oligiste, materiale cu proprietăţi colorante, cunoscute şi sub numele de ocru. Ele vor fi întrebuinţate pentru vopsitul şi tăbăcitul pieilor animale şi chiar în vopsirea corpului propriu, la început dintr-un simţ estetic, apoi ca o vocaţie rituală certă.

O atenţie deosebită trebuie acordată ocrului, mai cu seamă pentru că el va juca ulterior, în ***Paleoliticul superior*** un rol aparte în realizarea picturilor rupestre.

Ocrul îşi trage numele de la grecescul *okhros* care se poate traduce prin "galben". In realitate, în vocabularul preistoricienilor noţiunea de ocru are, cel puţin din punct de vedere coloristic, înţelesuri mai largi. De obicei, atunci când dominantă este culoarea roşie este vorba de o argilă bogată în *hematit*, spre deosebire de culoarea galbenă care este imprimată de conţinutul ridicat de *limonit*. In structura ocrului, întrebuinţat în preistorie, adesea se întâlneşte însă şi bioxidul de mangan, oxidul de fier negru şi chiar cărbunele care caracterizează în general culorile închise, în special culoarea neagră. ca şi *calcitul*, folosit pentru obţinerea culorii albe. Înseamnă că în termenul de *ocru* se includ toate pământurile colorate galbene, roşii, brune.

In cele mai multe cazuri, particularitatea mineralelor incluse în structura ocrului este dată de conţinutul de fier sub formă anhidră sau hidratată. Între formele anhidre pot fi incluse mineralele *hematit* şi

oligist, iar varietăţile hidratate cuprind *limonit, goethit, lepidocrocit, glauconit* şi *laterit. Hematitul* şi varietatea sa *oligistul* sunt caracterizate de culoarea cenuşie-neagră şi era obţinut de locuitorii peşterilor din agregatele stalagtitice, ca de altfel şi *limonitul*, ce se prezintă sub formă galbenă, roşie sau brună. *Goethitul* este un hidroxid natural de fier, de culoare brun-roşcată şi cu structură fibroasă, iar *lepidocrocitul* este un monohidrat natural de fier de culoare roşie şi mai rar neagră sau aurie. La rândul său, *glauconitul* este constituit dintr-un silicat hidratat de aluminiu, fier, magneziu şi potasiu de culoare verde, care în contact cu focul se transformă în galben, în timp ce *lateritul* este o formă de *limonit* îmbogăţit în hidroxizi de aluminiu şi fier prin alterare, de culoare roşu aprins sau roşu-brun. Aşa cum am spus, alături de mineralele de fier, în alcătuirea ocrului intră, de asemenea, *manganul* sub formă de oxizi, hidroxizi sau bioxizi cuprinşi în roci sedimentare de tip argilos (C. Couraud, A. Laming-Emperaire, 1979). *Hausmanitul* este un oxid de mangan de culoare negru-brun; *manganitul* - un sesquioxid de mangan hidratat de culoare neagră; *braunitul* - un sesquioxid de mangan anhidru de culoare cenuşiu.

Menţionăm că s-a constatat că prin încălzire pământurile colorante, în special cele bogate în oxizi de fier, suferă transformări de nuanţă. Omului paleolitic se pare că nu îi erau străine aceste propietăţi, atâta timp cât au fost descoperite plachete de ocru cu diferite stadii de oxidare. Nu este exclus ca transformarea pietrei galbene într-una roşie prin încălzire să fi fost privită ca magică, cu atât mai mult cu cât pudra obţinută din astfel de roci, introdusă în lichid, capătă culoarea sângelui, cărnii sau anumitor fructe (E. E. Wreschner, 1980).

Un interes timpuriu pentru colectarea fragmentelor de ocru şi de mangan din stratele musteriene din Périgord a arătat-o L. Capitan şi D. Peyrony în săpăturile din 1912 de la *La Ferrassie* şi H. Martin (1923) în zăcământul *La Quina*. Revăzând colecţiile de coloranţi, rezultate în cea mai mare parte din săpăturile lui Fr. Bordes şi D. Sonneville-Bordes din mai multe peşteri, adăposturi sub stânci şi aşezări în aer liber din Périgord, cum ar fi peştera *Combe Grenal*, peşterile din colina *Pech de l'Azé*, aşezarea de la *Micoque* de pe valea Vézere, adăpostul sub stâncă de la *Caminade*, stratul clasic de la *Le Moustier* şi aşezarea musteriană de la *Chapelle-aux-Saints*, P. Y. Demars (1992) face observaţii extrem de interesante, ca urmare a unui studiu atent al eşantioanelor descoperite şi a ordonării lor în funcţie de faciesul musterian din care au fost extrase mostrele respective. Surprinde, faţă de impresia generală existentă până la aceste evaluări reale, cantitatea însemnată a coloranţilor în toate faciesurile musteriene evidenţiate în Périgord. S-a constatat totuşi o mai mare răspândire a sa în stratele atribuite musterialului de tradiţie acheuleeană şi poate în ***Musterianul de tip Quina***. Mai exact, coloranţii apar în ***Musterianul de tip Ferrassie***, se dezvoltă în ***Musterianul de tip Quina*** şi se răspândesc în ***Musterianul de tradiţie acheuleeană***. P. Y. Demars (1992) ajunge astfel la concluzia că spre 70.000 de ani apar în industriile musteriene din sud-vestul Franţei coloranţi care pot fi interpretaţi ca mărturii ale unor practici spirituale. Probabil că nu este întâmplătoare apariţia înmormântărilor musteriene cam în aceeaşi perioadă, aşa cum au relevat cercetările de la *La Ferrassie, La Chapelle-aux-Saints, Roc de Marsal, Le Regourdou*, *Le Moustier* etc. Nu încape îndoială în privinţa unor structuri amenajate pentru acest scop şi că omul de Neandertal practica înhumarea (B. Vandermeersch, 1976 a).

De altfel, Fr. Bordes (1952) a emis ipoteza asupra obiceiului omului de Neandertal de a-şi vopsi corpul, desigur în cadrul unor certe practici magice. La rândul său, A. Leroi-Gourhan (1971) vedea ocrul, alături de alte fosile, ca printre primele mărturii care au avut o tradiţie anterioară paleoliticului superior. El nu găsea, la acea

vreme, o explicaţie satisfăcătoare privind folosirea sa în **Paleoliticul mijlociu**, în măsura în care nu se cunoaşte pictura neandertaliană.

Nu trebuie, de asemenea, să omitem faptul că din aşezarea de la *Terra Amata* s-au recuperat fragmente de ocru dintr-un nivel raportat la perioada glaciară *Mindel*, în Spania din peştera *Castillo* şi de la *Pinar* unde însoţea cinci incisivi umani, în Ucraina de la *Molodova* alături de oase de mamut etc. (E. E. Wreschnner, 1980). Şi mai interesantă este descoperirea în stratul musterian din loessul de la *Rheindalen* din

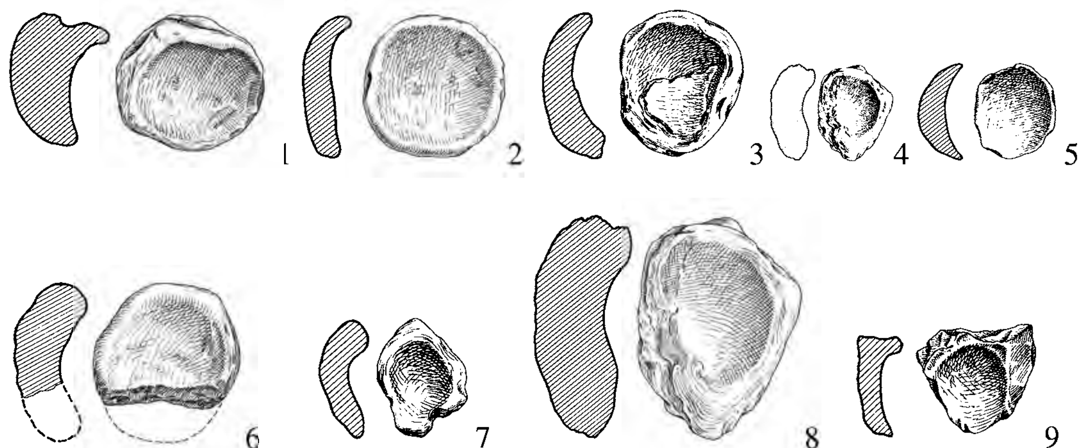

Fig. 21 – Recipiente pentru prepararea ocrului în vederea tatuajului facial şi/sau corporal descoperite în peştera *Cioarei de la Boroşteni.*

Germania, de la sfârşitul rissului, deci anterior la 120.000 de ani, a unei plachete de cuarţit cu o scobitură utilizată pentru zdrobirea ocrului găsită într-un strat cu multe fragmente de ocru şi chiar colorant roşu (G. Bosinski, 1966; 1982;). În Boemia, la *Bečov*, în ***Premusterian*** (200.000 de ani) s-au găsit într-o groapă de cabană mai multe fragmente de culoare galbenă, roşie şi oranj care erau sfărâmiţate probabil în cele câteva plachete de cuarţit fasonate prin desprinderi periferice (J. Fridrich, 1982). În peştera *Raj* din Polonia (în apropiere de Kielce) s-au dezvelit două strate datate între 70.000 şi 60.000 de ani aparţinând ***Musterianului de tip Quina*** care erau intens colorate cu hematită (în aceeaşi regiune în ***Paleoliticul final*** va fi exploatată hematită în adevărate mine) (R. Schild, H. Krolik, 1981). Tot din această peşteră s-au recuperat o piesă de gresie şi patru de granit interpretate ca frecătoare, care prezentau una sau două suprafeţe plate bine lustruite (J. Kozlowski, 1992). Implicaţiile acestei ultime descoperiri sunt importante, pentru că se pune problema exploatării sistematice a materialelor colorante în **Paleoliticul mijlociu**, avându-se în vedere că şi în Ungaria, în minele de limonit de la *Balantonlovas* a fost descoperit un puţ de exploatare cu adâncimea de 2 m şi diametrul de 1 m la partea superioară şi 2,5 m în profunzime (L. Vértes, G. Meszaros, 1955). Aici au fost găsite utilaje realizate din os de mistreţ şi ramuri de elan, cerb şi căprior, alături de un vârf foliaceu. Mina a fost atribuită faciesului ***Jankovician***. Sunt totuşi unele discuţii în privinţa atribuirii vârstei musteriene acestei mine, anumiţi autori considerând-o holocenă, cu atât mai mult cu cât ambele piese sunt decorate geometric.

Părăsind Europa, vom constata că în Orientul Apropiat s-a descoperit, de asemenea, ocru în peştera de la *Qafzeh* (B. Vandermeersch, 1976 b) şi la *Skul* (P. Y.

Demars, 1992), care atestă că omul îl întrebuința în **Musterian** în diverse scopuri. În peştera *Qafzeh* s-au recuperat numeroase fragmente mici de ocru roşu şi galben în stare brută alături de oseminte umane, care demonstrează că ele au putut să fie întrebuinţate în acest timp ca ofrande.

Revine permanent aceeaşi întrebare, dacă se pot totuşi considera toate aceste fapte în argumente suficient de convingătoare pentru a trage concluzia utilizării simbolice a coloranţilor. P. Chase şi H. Dibble (1987) au lansat ipoteza că ocrul ar putea avea doar o utilitate practică, de exemplu pentru vopsitul pieilor. Ar trebui însă să ţină seama că există două descoperiri de materiale colorante care ne îndeamnă spre o interpretare legată de întrebuinţarea lor simbolică. Este vorba de mormintele musteriene de la *Qafzef* din Israel şi de la *Chapelle-aux-Saints* din Franţa, unde s-au identificat plachete de ocru, unele din ele cu urme de folosire vizibilă (B. Vandermeersch, 1976 a; b).

Considerăm că descoperirea recipientelor pentru pregătirea ocrului, în vederea vopsirii feţei sau corpului, din peştera *Cioarei* reprezintă o contribuţie esenţială pentru stabilirea unei relaţii între semnificaţia simbolică a culorii roşii sau galbene şi practicarea picturii corporale (fig. 21). În România cele mai importante cantităţi de ocru (peste 50 de eşantioane) şi cu vechimea cea mai mare s-au descoperit în peştera *Cioarei* de la Boroşteni (jud. Gorj). Numai în secţiunile X-XIII s-au colectat peste 375 g, majoritatea ocrului fiind concentrat în stratele *E, F, J,* adică în strate foarte intens locuite de omul musterian. Una din cele mai timpurii datări C-14 de aici este de 51.900 +5.300/ -3.200 B.P. (GrN 15.048), dar stratul respectiv s-ar putea să fie mai vechi şi numai limita de detecţie a metodei radiocarbonului a făcut să nu fie obţinută o vârstă mai timpurie. Ocrul din peştera *Cioarei* este galben şi roşcat, cu nuanţe intermediare.

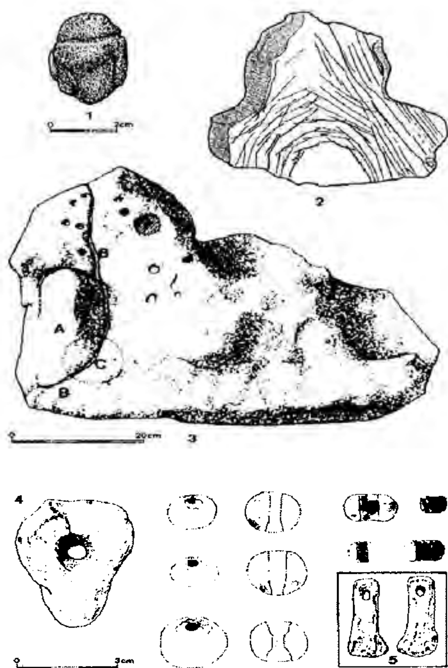

Fig. 22 - Câteva urme rare de amenajare plastică aparţinând paleoliticului vechi: 1 - "statuetă" grosier cioplită, provenind din stratul acheulean de la *Berekhat, Ram* (Israel); 2 - plachetă de silex cu incizii din stratul Musterian de la *Quneitra* (Israel); 3 - piatră cu găuri, servind la acoperământul mormântului de copil de la *La Ferrassie* (Franţa); 4 - fosilă de la *Bedford* (Anglia); 5 - osemintele perforate provenind de la *Bockstein* (după M. Otte, 1996)

Din punct de vedere chimic, surprinde conţinutul scăzut de oxid şi trioxid de fier, precum şi cel al oxidului de mangan, elemente care imprimă de obicei

culorile specifice pământurilor colorante. Aceste cantităţi însemnate de ocru sunt acompaniate, după cum vom vedea de recipiente cu urme de coloranţi realizate din stalagmite sau cruste stalagmitice (M. Cârciumaru şi colab., 2000).

Cu totul excepţional, în **Musterian** s-au descoperit urme de acţiune umană neutilitare şi simbolice (fig. 22). Aşa de exemplu, la *Pech de l'Azé* ***(Acheulean)*** în Franţa o lamă din os este decorată în zig-zag, o plachetă de la *Quneitra* din Israel este prevăzută cu incizii, un galet din **Musterianul** de la *Tata* din Ungaria este gravat cu două linii încrucişate, la *Bilzingsleben* în Germania numeroase trăsături incizate au fost observate pe lame osoase masive. Câteva fosile de la *Bedford* din Anglia au orificiile lărgite şi înnegrite, iar la *Berekhat-Ram* în Israel, într-un strat ***Acheulean*** se vorbeşte chiar de o statuetă grosier cioplită. De asemenea, o dală care acoperă mormintele de la *La Ferrassie* din Franţa conservă mici excavaţii dispuse în triunghi (D. Peyrony, 1934; D. Mania, 1990; 1991; A. Marshack, 1990; J. Kozlowski, 1992). Aceste acţiuni izolate este dificil să fi rămas pemtru omul musterian în afara oricărei semnificaţii simbolice, ele dovedind, din contră, capacitatea de abstractizare care se va dezvolta cu adevărat în ***Paleoliticul superior***.

Desigur că se cuvine o atenţie sporită în atribuirea acţiunii umane a unor incizii pe os, întrucât nu de puţine ori ele sunt rezultatul proceselor de desprindere a cărnii de pe os cu diverse utilaje litice. În această categorie sunt incluse cele din peştera *Kulna* din Moravia, găsite într-un context *micoquian.* În acelaşi fel s-ar putea explica şi multitudinea inciziilor orientate în diferite direcţii, care formează adevărate ondulaţii, interpretate în mod greşit ca elemente ale unui panou figurativ, observate pe un omoplat de mamut din aşezarea de la *Molodova I* de pe Nistru. Un exemplu similar îl reprezintă şi pretinsele figuraţii de la *Pripiatine*, tot din bazinul Nistrului (J. Kozlowski, 1992).

B.I.5. Înmormântările din paleoliticul mijlociu

Cele mai vechi înmormântări, de 171.000 de ani, după ultimele datări, au fost menţionate din peştera *Tabun* (Israel), în care primele descoperiri au fost făcute încă din 1930 de D. A. E. Garrod (1956). Dispoziţia acestor schelete, atribuite unor forme pre-neandertaliene, a permis să se creadă că este vorba de înhumări intenţionate. În ordinea vechimii lor, aceste practici funerare sunt urmate de cele de la *Qafzeh* de circa 100.000 de ani. Aceste date ne fac să presupunem că practicile de înmormântare s-au menţinut mult timp doar în Orientul Apropiat în contextul musterianului, cu toate că populaţiile care le adoptau se schimbaseră, pentru că după 100.000 de ani le vom întâlni, alături de *Qafzeh* şi la *Skhul* în Muntele Carmel (Israel), dar aceste peşteri erau ocupate acum nu de omul de Neandertal, ci de populaţiile cu morfologie modernă de tipul *Homo sapiens sapiens* (B. Vandermeersch, 1996). Înmormântarea defuncţilor se va extinde după această dată nu numai în Orientul Apropiat (*Shanidar* în Irak sau *Kebara* şi *Amund* în Israel)(fig. 23), dar se va generaliza în Europa. Aşa de exemplu, ele apar în *Würmul vechi* în Franţa, unde cel mai vechi mormânt pare a fi cel de la *Regourdou* (Dordogne) (E. Bonifay, 1964). Primele apariţii de morminte umane din peşteri coincid cu degradarea climatică de la începutul ultimei perioade glaciare, după perioada interglaciară cu un climat favorabil locuirii în aer liber.

Documentarea practicii înmormântării în **Musterian** este de maximă importanţă, pentru că în acest fel s-a dovedit existenţa sentimentelor de afecţiune faţă de defuncţi ca

urmare a apariţiei ideii de supravieţuire după moarte. Aceste înhumări, aşa cum subliniază M. Otte (1993), ne furnizează "*gesturile fosile, probabil de natură rituală*".

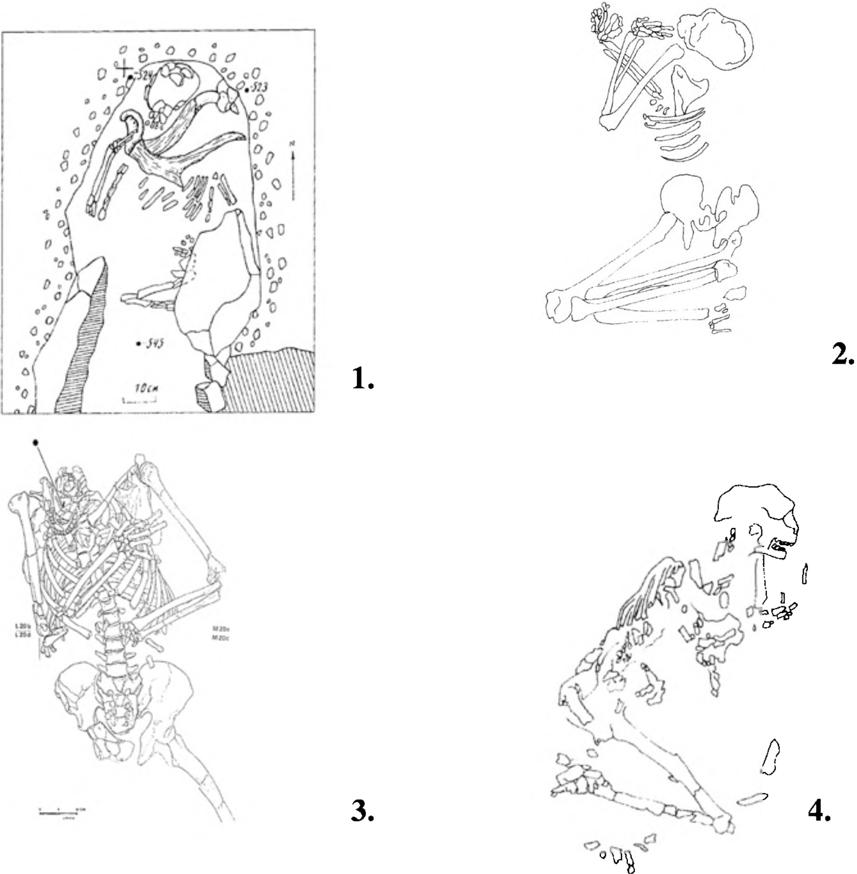

Fig. 23 - Înmormântări din Orientul Apropiat:
1 - *Qafzeh;* 2 - *Skhul*; 3 - *Kebara*; 4 - *Amud*
(după B. Vandermeersch, 1996)

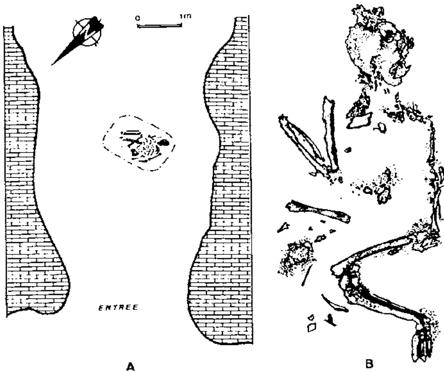

Fig. 24 – Schelete musteriene: A – *La Chapelle-aux-Saints*; B – *La Ferrassie* (după M. Otte, 1996).

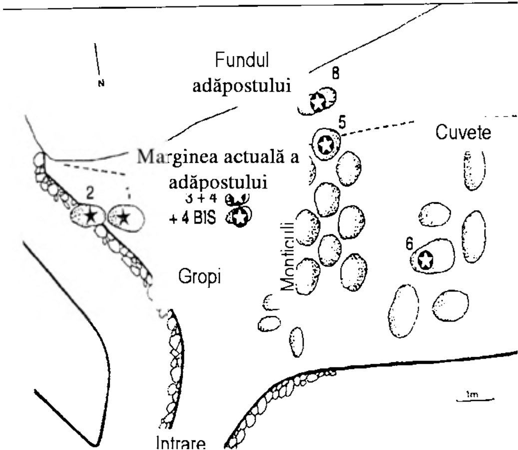

Fig. 25 - Înmormântări musteriene din Europa: A - *La Chapelle-au*
B - înmormântare de adult de la *La Ferrassie*; C - amplasarea sch
tem **din peştera *La Ferrassie* (1, 2 - adulţi; 3, 6, 8 - copii; 4 bis - nou-n**
5 - fetuşi (după M. Otte, 1996; B. Vandermeersch, 1996)

E. Bonifay (1988) remarcă că nu putem să nu-i acordăm acestui fenomen o semnificaţie de ordin spiritual. B. Vandermeersch (1996), de asemenea, menţionează că pre-neandertalienii aveau încă de la începuturile musterianului, preocupări de o altă natură decât satisfacerea necesităţilor imediate legate de existenţa lor. În mod curios, până în prezent nu este cunoscut nici un mormânt musterian din afara peşterilor sau adăposturilor sub stâncă care să fie situat în plin aer.

După E. Bonifay (1988) se pot distinge două mari tipuri de înmormântări în **Paleoliticul mijlociu**:

- Înmormântări în gropi săpate în depozitele peşterilor sau adăposturilor sub stâncă, cum ar fi la *La Chapelle-aux-Saints, La Ferrassie* etc (fig. 24; 25). Ele sunt cel mai uşor de recunoscut prin săpăturile arheologice.
- Înmormântări sub grămezi de blocuri de piatră, prevăzute cu sau fără gropi mai mult sau mai puţin adânci (exemplu *Regourdou*). Multe din ele au fost interpretate în mod exagerat ca accidente naturale. Conservarea scheletului în depunerile sub grămezi de blocuri pietroase au adesea mai puţine şanse de conservare decât în cazul gropilor săpate în sedimentul peşterilor.

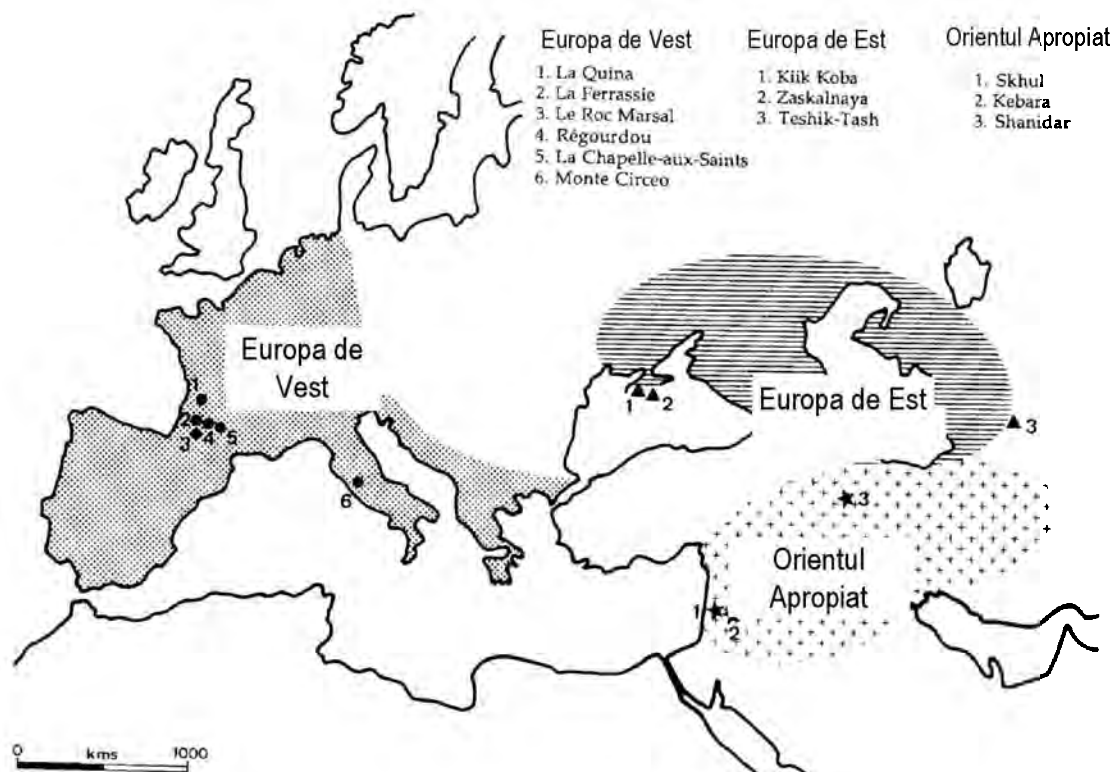

Fig. 26 - Repartiţia principalelor zone de înmormântări musteriene din Europa şi Orientul Apropiat (după B. Vandermeersch, 1996; M. Otte, 1996 a)

O întrebare care obsedează pe preistoricieni este în legătură cu numărul redus de indivizi înhumaţi în raport cu populaţia neandertalienilor. Referitor la riturile funerare din **Musterian** au fost lansate două ipoteze. Prima dintre ele se referă la posibilitatea ca practicile funerare la oamenii de Neandertal să nu fi cuprins decât puţini indivizi care se bucurau de un regim privilegiat. Conform celei de-a doua ipoteze, înhumările în peşteri nu ar fi singurele forme de înmormântare practicate de omul de Neandertal.

Dacă prima ipoteză este greu de reţinut, întrucât până acum nu s-a observat nici o preferinţă a înmormântărilor după vârstă, fiind reprezentate toate vârstele (de exemplu *La Ferrassie*), sau în funcţie de condiţiile sociale (de exemplu *Shanidar*), cea de a doua ipoteză are mai multe elemente care se constituie în argumente logice. Conform acestei supoziţii, ne putem imagina că pentru majoritatea indivizilor, cadavrele erau înhumate superficial în plin aer, unde erau acoperite de un morman de pietre, supuse unei dispariţii rapide sau, pur şi simplu, erau destinate unor alte practici funerare care nu au permis conservarea lor.

Aşa cum se observă din harta asupra repartiţiei mormintelor musteriene (fig. 26), circa 20 de morminte se găsesc în Europa (mai ales Franţa şi Belgia), cam 10 în Orientul Mijlociu şi Apropiat ajungând până în Uzbekistan la *Techik-Tach* (fig. 27) şi în Crimeea cu mormintele de la *Kiik-Koba* şi *Zaskalnaya.*

Majoritatea situaţiilor prezintă corpurile în poziţie contractată, ceea ce ne face să credem în posibilitatea unor analogii cu un "fetus", iar de aici teoria renaşterii, vehiculată de o serie de preistoricieni. Înmormântările sunt uneori izolate în cadrul peşterii *(La Chapelle-aux-Saints*), alteori s-au întâlnit înmormântări duble (*Spy*) şi chiar grupări sub forma unor autentice "*necropole*" (*La Ferrassie, Zaskalnaya*) (M. Otte, 1996 a; b; B. Vandermeersch, 1996).

În ceea ce priveşte orientarea defuncţilor, cel puţin pentru Europa de vest s-a observat frecvenţa deosebită după axa est-vest, fără ca să lipsească orientarea sud-nord. M. Otte (1993; 1996 a; b) crede că aceste orientări "*cosmice*" manifestă o grijă de aliniere asupra momentelor astrelor şi deci o recuperare a acestei armonii cereşti pentru destinul defunctului.

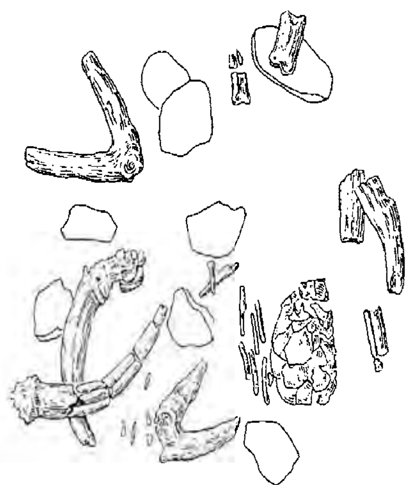

Fig. 27 - Mormântul de la *Techik-Tash* (Uzbekistan). Craniul şi o parte din schelet se găsesc în interiorul unui cerc delimitat de şase perechi de coarne de muflon asiatic (după M. Otte, 1996).

Concepţiile religioase ale omului musterian au fost demonstrate adesea şi de mobilierul funerar, pentru că utilajele litice foarte îngrijit realizate însoţesc mormintele de copii de la *La Ferrassie.* De asemenea, P. Binant (1991) menţionează abundenţa resturilor osoase de animale care acompaniază unele morminte, ceea ce ar reprezenta un fel de "*masă funerară*". *La Regourdou* existenţa într-un mormânt a unor oase de cerb şi urs, în prealabil decarnate, pot avea o valoare simbolică foarte importantă, care pune problema unui ritual funerar în doi timpi: înmormântarea umană fiind realizată în plin aer, apoi depunerea osemintelor care sugerau masa funerară se făcea în peşteră. Uneori

ambele erau reunite în depozitul din peşteră (E. Bonifay, 1964). Alteori, cum s-a observat la *Kebara*, craniul a fost detaşat de corp după înhumarea definitivă, aşa cum atestă un dinte care a rămas alături de restul scheletului (M. Otte, 1996 a; b).

Amestecarea în anumite situaţii a osemintelor umane şi animale consumate de oameni a făcut să se vorbească adesea de canibalism mai ales în peşterile *Hortus* (H. de Lumley, 1972) şi *Krapina* (H. Ullrich, 1978; M. Malez, H. Ullrich, 1982; A. Montet-White, 1996). Nu este vorba numai de un canibalism alimentar, ci mai degrabă de un canibalism ritual. Pentru a proba canibalismul alimentar la omul de Neandertal, Fr. Le Mort (1988) consideră că trebuie să se demonstreze că oasele umane au fost tratate în acelaşi mod cu cele animale, ca resturi culinare, cu reguli similare de spargere. Pentru aceasta sunt necesare recuperarea întregului material osos, existenţa unor procente suficient de revelatoare de oase umane şi animale care să permită statistici pertinente. Până nu vor fi îndeplinite astfel de condiţii, în mod teoretic, dar nu şi practic, se poate menţiona la neandertalieni posibilitatea existenţei diferitelor tipuri de tratatment a cadavrelor: abandon, înhumare, antropofagie şi/sau înmormântări în doi timpi. O situaţie de acest fel nu este exclus să fie cel puţin cea din peştera *Krapina*.

În concluzie, aşa cum demonstrează datele de până acum, este dificil de a privi înmormântările musteriene ca simple acţiuni de igienizare în vederea debarasării de cadavre, aşa cum mai încearcă să susţină anumiţi preistoricieni. E. Bonifay (1988) este de părere că omul de Neandertal poseda o psihologie foarte evoluată, fiind stăpânit de sentimente de respect pentru corpurile umane neînsufleţite, care îi permitea de a crea religii complexe şi de a practica rituri funerare cu o înaltă semnificaţie spirituală.

B.I.6. Consideraţii asupra cultului craniului ursului de peşteră

Problema cultului craniului ursului de peşteră este veche, iar de-a lungul timpului evoluţia ideilor a trecut prin mai multe faze, de entuziasm exagerat sau de contestare totală. Pentru înţelegerea acestor aspecte, încercăm mai jos să le prezentăm sub forma unui mic istoric.

Vom începe cu binecunoscuta peşteră *Drachenloch*, situată la 2.445 m altitudine în Alpii elveţieni, în care a făcut săpături ample E. Bächler între anii 1917-1923 (E. Bächler, 1940). Este o peşteră de dimensiuni modeste de aproximativ 70 m lungime, care se compune din mai multe săli succesive. În a doua sală s-au descoperit un fel de ziduri din mici plachete de piatră (bănuim că de calcar) de aproximativ 80 cm înălţime, ale căror extremităţi superioare se găseau la o distanţă de 40-60 cm de peretele din stânga, astfel dispuse faţă de acesta încât formau împreună un soi de casetă. În interiorul ei existau oseminte de urşi de peşteră, mai ales cranii, intacte sau fracturate, dintre care unele erau grupate şi aparent plasate în aceeaşi direcţie. În mod curios, craniile păstrau aproape cu regularitate primele două vertebre cervicale. Două dintre cranii prezentau frontalele perforate, presupunându-se că aceasta s-a făcut cu un instrument ascuţit. Nu lipseau, de asemenea, oasele lungi şi oasele provenite de la extremităţile membrelor ce aparţineau însă unor schelete diferite. În pasajul spre cea de a treia sală s-a dezvelit o vatră şi o „casetă„ din pietre, de formă cubică, cu latura în jur de un metru, care era acoperită de o lespede de 12 cm grosime. În interiorul ei, J. Maringer (1958) afirmă că zăceau şapte cranii de urşi foarte bine conservate şi mai multe oase lungi. Craniile erau plasate cu botul spre intrarea peşterii, iar două dintre ele păstrau încă primele vertebre

cervicale. În cea de a treia sală a peşterii *Drachenloch* s-au găsit şase cranii de urşi plasate aproape toate în nişele naturale ale stâncii. Unele din ele erau asociate cu oase lungi. Fiecare craniu era aşezat pe o placă de piatră şi era protejat pe laturi de alte plăci asemănătoare. În mod surprinzător, un os lung era introdus în arcada zigomatică a unuia din cranii şi alte două oase lungi, de la exemplare diverse, îl susţineau. În fundul peşterii, nouă cranii erau adăpostite în spatele unor plăci de piatră puse oblic faţă de perete.

Peştera *Wildenmannlisloch*, situată la 1628 m altitudine, în estul Elveţiei, a fost cercetată tot de E. Bächler, între anii 1923-1925. Peştera are 150 m lungime şi este compusă din mai multe săli. Într-o fantă a peretului dintr-una din săli s-a găsit un craniu de urs fără mandibulă şi trei oase lungi, toate protejate de o placă de piatră. Alte cinci cranii de plantigrade, de asemenea, lipsite de mandibulele lor, dar însoţite de mai multe oase lungi au fost descoperite la circa 130 m de intrarea peşterii (J. Maringer, 1958).

În Germania meridională, se găseşte situl de la *Petershöhle*, care a fost săpat între 1914-1923 de K. Hoermann. Într-o nişă a acestei peşteri, la 1,20 m înălţime, stăteau aranjate cinci cranii de urşi, bineînţeles, acoperite de un strat gros de sediment depus de-a lungul timpului, ceea ce îl determină pe K. Hoermann (1933) să tragă concluzia, având în vedere înălţimea la care se găsea nişa respectivă, că aceste cranii au fost puse aici de oameni. Într-o nişă dintr-o altă sală, la 1,50 m de sol, el găseşte alte două cranii suprapuse, iar pe o cornişă, destul de ridicată, un craniu de urs de peşteră. De asemenea, în mijlocul unei săli principale a peşterii, dezveleşte 14 cranii de urşi aranjate pe o lespede de 2,50/1,60 m, în timp ce în fundul sălii a surprins aglomerări de oase, între care stăteau intercalate cranii de urşi. O situaţie şi mai interesantă pare cea întâlnită pe unul din culoarele peşterii, unde, în urma săpăturilor, vor fi degajate un fel de construcţii din galeţi foarte mari peste care stăteau plăci de diferite dimensiuni. Sub o astfel de placă, de 55 cm lungime şi 12 cm grosime, zăcea un imens craniu de urs de peşteră, al cărui bot era îndreptat spre est. Craniul avea frontalul perforat şi era însoţit de un os lung aşezat în faţa sa. Cu toate că osemintele sale nu prezentau urme de ardere, în sedimentul din jurul lor, care fusese degajat prin săpătură, s-au observat multe urme de cărbune de lemn.

Chiar dacă în peştera *Salzofen*, situată la 2.000 m altitudine în Alpii austrieci, explorările au început în anul 1924, descoperiri mai importante s-au făcut abia în 1950, prin cercetările efectuate de K. Ehrenberg (1951; 1954). El va găsi aici trei cranii de urşi de peşteră care erau aşezate în nişele naturale ale unuia din pereţii peşterii. Craniile păreau că au fost aranjate fiecare pe câte trei pietre, cu orientare est-vest, fiind înconjurate de cercuri de piatră similare. Fragmente de cărbune de lemn apăreau diseminat în preajma lor, iar mai multe oase lungi acompaniau craniile respective.

J. Maringer (1958) aminteşte o descoperire făcută de A. Leroi-Gourhan în anul 1946 în peştera *Furtins*, situată între Mâcon şi Cluny, deci destul de departe de Munţii Alpi. La circa 1,50 m de intrarea în peşteră, şapte cranii de urşi surprindeau prin maniera concentrică în care păreau că au fost dispuse. Trei dintre ele, ale unor exemplare tinere, stăteau pe o lespede, în timp ce celelalte erau grupate în jurul acestora. Săpăturile arheolgoice din interiorul peşterii aveau să releve că sub un nivel aurignacian exista un strat care conţinea multe resturi osoase de *Ursus spelaeus* în asociaţie cu o industrie litică grosieră, cu utilaje asemănătoare celor din peşterile situate în Alpi.

Adesea este amintită o descoperire curioasă făcută de L. Zotz (1938; 1959) la intrarea peşterii *Hellmich* din Silezia. Aici, într-un strat de argilă, zăcea un craniu fosil

de urs brun în asociaţie cu câteva oase de urs de peşteră, o lamă de silex şi un fragment de cuarţ. După autorul descoperirii, stratul în discuţie nu era remaniat, putând să fie datat în epoca glaciară, contemporan poate cu cultura aurignaciană de început. Caninii ursului respectiv, de altfel un exemplar tânăr, păreau retezaţi de omul paleolitic imediat după uciderea animalului, aşa cum procedau până de curând triburile Giliak (insula Sahalin) cu ocazia sărbătoririi ursului. Tot în Silezia, în peştera *Reyersdorf*, L. Zotz (1938) menţionează mai multe cranii de urs pe un banc natural de roci şi un craniu izolat într-o fantă a peretelui care era astupată cu o placă de piatră. În apropiere se găsea o altă placă mare din piatră care stătea oblic faţă de peretele peşterii şi închidea o nişă naturală în care se găsea un craniu de urs însoţit de primele vertebre cervicale. Jumătatea dreaptă a calotei craniene lipsea. La fel de interesantă este peştera *Mornova*, din zona subalpină a Sileziei, în care s-a descoperit într-o nişă un craniu de urs, căruia îi lipsea mandibula, dar care făcea un ansamblu cu oasele lungi puse deasupra sa (J. Maringer, 1958).

Descoperiri similare, care au inspirat pe autorii lor la interpretări legate de cultul ursului de peşteră, s-au făcut cu ani în urmă sau chiar mai recent şi în alte peşteri din regiunea Munţilor Alpi şi ţinuturile limitrofe. Aşa sunt peşterile de la *Drachen* în Austria, menţionate de O. Abel şi Z. Kyrle (1931) în care se vorbeşte de canini de urs pe care se observă şanţuri rezultate în urma utilizării lor la netezirea unor suprafeţe; peştera *Wildkirchli* (1.500 m altitudine) din masivul elveţian Säntis amintită de P. Leonardi (1989) etc.

Poate ceva mai mult trebuie totuşi să zăbovim asupra unor peşteri cercetate în ultima

Fig. 28 – Mormântul de la *Regourdou* (după E. Bonifay, 1964)

vreme, între care peştera *Régourdou* (Montignac, Dordogne) ocupă un loc aparte. Ea a fost descoperită în anul 1954 şi supusă săpăturilor arheologice sistematice timp de mai mulţi ani de E. Bonifay (1965).

Fig. 29 - Craniul neandertalian de la *Mont Circé*: A - peştera *Guattari* şi locul descoperirii; B - craniul depus în centrul unui cerc de pietre (după P. Leonardi, 1989).

În sedimentul acestei peşteri, după cum afirmă autorul descoperirii, s-au conservat „*urmele tradiţiilor sau riturilor în care urşii jucau în mod cert un mare rol*"

(p. 139). Aceasta ar consta din construcţii intenţionate din pietre, tumuli sau fose în care au fost depuse conştient, de către omul de Neandertal, oseminte sau chiar schelete întregi de urs, care însă sunt uneori dezarticulate. Aceste construcţii amenajate cu grijă ar fi anterioare unui mormânt uman cu care, la prima vedere, pare a forma un unic complex (fig. 28).

La rândul său, P. Leonardi (1989) descrie din peştera *Broion*, din apropiere de Lumignano (Vicenza, Italia) o situaţie pe care o consideră dificil de explicat prin simpli factori naturali. Într-o cavitate laterală a peşterii, unde s-a conservat un strat de cenuşă în care s-au găsit artefacte atribuite paleoliticului mediu, s-au observat mai multe pietre plate, alăturate, în poziţie orizontală. Ele susţineau fragmente dintr-un craniu, vertebre şi anumite oase lungi de *Ursus spelaeus* ce păreau în mod straniu grupate.

Suprafaţa ce le înconjura nu conţinea altceva. Autorul înclină să creadă că suntem în faţa unui „altar" pe care au fost depuse *oferte de sacrificiu*, poate de persoane diferite, datorită faptului că oasele de urs nu par a aparţine unui singur individ. Se fac chiar unele apropieri, în privinţa modului de organizare a acestui complex, cu celebrul craniu neandertalian din peştera *Guattari* din Muntele Circeo (Italia) aşezat în mijlocul unui cerc de pietre (fig. 29).

*

*   *

Primele descoperiri de cranii şi oase lungi care lăsau impresia că au fost depuse intenţionat au cunoscut unele interpretări bizare, poate chiar profane. Aşa de exemplu, despre casetele de piatră de la *Drachenloch* s-a spus că reprezentau „dulapuri" de alimente în care locuitorii peşterii puneau rezervele de carne. După alte păreri, aici erau înmagazinate craniile şi oasele lungi pentru conservarea creierului şi măduvei necesare preparării pieilor de animale. Alte ipoteze susţineau că osemintele respective reprezentau pur şi simplu trofee de vânătoare.

În schimb, K. Hoermann (1933) şi E. Bächler (1940)), cei doi arheologi care au făcut numeroase descoperiri de cranii de urs de peşteră în diverse ipostaze, bazaţi pe comparaţiile etnologice furnizate de riturile observate la populaţiile de vânători din regiunile arctice ale emisferei nordice, pentru care craniul şi alte oase ale unor animale aveau o valoare sacră, au ajuns la concluzia că depunerile descoperite de ei se înscriu în cadrul unor ritualuri legate de cultul ursului şi magiei de vânătoare, ofrandele respective fiind cedate sub formă de „*Primitial Opher*" unei fiinţe supreme (A. Gahs, 1928; J. Maringer, 1958).

Fără a cădea în păcatul generaţiei de cercetători de la începutul secolului, asupra căruia atrăgea atenţia A. Leroi-Gourhan (1965), relevând pericolul de a reconstitui un om preistoric din fragmente de australieni, eschimoşi, laponi etc., nu putem totuşi, în privinţa cultului craniului de urs, să nu reamintim cel puţin obiceiurile în acest sens ale câtorva populaţii de vânători primitivi care au fost înregistrate de o serie de etnologi de seamă.

Aşa de exemplu, s-a observat că populaţia de munte a *Sevsurilor* din Caucaz, înainte de a pleca la vânătoare, făcea promisiuni unei fiinţe supreme care dirija vânătoarea că îi va da anumite părţi ale animalului doborât. În cazul succesului la vânătoare, ei depuneau cranii de urşi, coarne de cerb sau muflon etc. în construcţii de piatră circulare situate pe locurile dominante ale teritoriului de vânătoare.

Marele etnolog croat A. Gahs (1928), mult invocat în justificarea unui cult al ursului de peşteră prin metoda paleoetnologică (J. Maringer, 1958), a descris, printre alte populaţii primitive, pe cea a *Samoiedilor*, binecunoscuţi ca păstori de reni din preajma Oceanului Arctic, între Ienisei şi Pecioara. Aceştia, sacrificând uneori reni din propriile turme, îi expuneau pe o planşetă rectangulară (capul şi părţi din picioare), precum făceau strămoşii lor din sec. XVIII cu capetele de urşi. De altfel, până nu demult, se mai puteau vedea „*altare*" vechi de-a lungul Oceanului Arctic pe care zăceau oseminte de urşi, cerbi şi reni, mai ales cranii şi oase lungi.

Extrem de interesante sunt observaţiile făcute de însăşi marele preistorician A. Leroi-Gourhan, împreună cu soţia sa, celebra palinolog Arl. Leroi-Gourhan, asupra populaţiei *Ainu*, cu ocazia unui voiaj făcut în anul 1938 în insula Hokkaido (Arl. & A. Leroi-Gourhan, 1989).

La începutul lunii februarie a fiecărui an, când în munţi se nasc puii de urs, încep să fie organizate de *Ainu* expediţiile pentru capturarea acestora. Aduşi în sat, fiecare pui de urs este încredinţat unei tinere mame care îl va alăpta simultan cu copilul său. Ursul este considerat fratele omului, iar puiul său face parte din familie şi este răsfăţat şi alintat ca şi copii. Pe măsură ce va creşte, ursul va fi hrănit cu toată grija. Odată cu sosirea iernii încep să fie lansate de fiecare familie invitaţiile pentru marea sărbătoare. Ursul şefului va fi primul sacrificat, apoi cei din alte familii în ordine ierarhică sau pe criteriul de vârstă descrescătoare. Casele sunt pregătite special pentru sărbătoarea ursului, iar *inau,* simbolul religios al populaţiilor *Ainu*, sub forma bastonaşelor de obicei din salcie, sunt puse în toată casa şi în cele patru colţuri ale cuştii ursului. Pe palisada sacră sunt adăugate frunze de bambus care semnifică renaşterea ursului. Ceremoniile se eşalonează pe trei zile şi cuprind o seamă de obiceiuri ce vor fi urmate cu stricteţe şi mult fast. Băutura *sake* este împărţită cu generozitate invitaţiilor, iar libaţia este simbolul mesajului către zeul ainilor – *kamui*. Fără a intra prea mult în amănuntele ceremoniei, vom reţine pentru cultul craniului de urs doar faptul că în a doua zi se face despărţirea capului de corp. Creierul animalului este extras printr-un orificiu care se face în spatele craniului şi, după ce va fi amestecat cu *sake*, este servit invitaţilor, aşa cum fusese repartizat mai înainte şi sângele animalului. În cea de a treia zi, capul ursului este ornat cu *inau*. Dacă este o ursoaică, ea va fi împodobită cu un colier şi cercei. Se rosteşte un discurs de adio, neuitându-se să fie invocat spiritul ursului care nu trebui să uite drumul pentru a reveni într-o zi ca să cunoască din nou aceeaşi primire călduroasă care i s-a făcut când era pui. Este momentul euforiei maxime, prevestitoare a zilelor mai promiţătoare în viitor. Urmează apoi o parte esenţială a ceremoniei, unirea craniului cu celelalte din anii anteriori ce au fost depuse şi conservate pe palisada sacră. Mai înainte, capul este aşezat în faţa gardului decorat cu rogojini şi apoi pielea este trasă de pe craniu, lăsându-i-se anexate urechile şi trufa. Ochii sunt scoşi din orbite şi partea grasă a lor este mâncată de un tânăr, după care sunt repuşi în orbite. Gura este umplută de frunze de bambus pentru a stimula şi simboliza viaţa lungă, apoi craniul este agăţat de palisadă şi sărbătoarea se încheie.

*

* *

Acestea ar fi datele mai importante care au fost obţinute într-o serie de peşteri şi acestea sunt unele din exemplele etnoculturale care ne conduc la discuţiile care s-au

purtat pe seama existenţei sau nu a unui cult al craniului ursului de peşteră la populaţiile paleolitice. Odată prezentate descoperirile de cranii în diversele lor ipostaze din depozitele pleistocene ale peşterilor din regiunea Alpilor şi unele ţinuturi învecinate şi explicate prin corelaţie cu obiceiurile întâlnite la unele populaţii primitive actuale, cultul craniului de urs îşi începea istoria. Sunt cercetători care au acceptat întru totul existenţa unui cult al craniului de urs la omul de Neanderthal, sau cel puţin nu s-au situat pe poziţia negării totale a sa, după cum alţii refuză să creadă într-un astfel de obicei la populaţiile paleolitice.

Etnologul A. Gahs (1928) remarca corespondenţa frapantă între ofrandele sub forma craniilor şi oaselor lungi depuse de populaţiile de vânători actuali şi descoperirile din peşterile din Alpi. El presupunea că vânătorii de urşi de peşteră aduceau deja sacrificii unei divinităţi – „o fiinţă supremă", căreia, prin ofrandele depuse, îi recunoşteau atributul de „persoană" care decidea succesul la vânătoare. Aceste concluzii aveau să fie însuşite, după cum remarca în 1958 J. Maringer, de foarte mulţi savanţi ai timpului, cum ar fi W. Koppers, C. Clemen, B. von Richthofen, L. Franz şi G. Kraft, care considerau că depozitele de oseminte de urs din peşterile din Alpi îşi găsesc o explicaţie logică în cultul populaţiilor primitive actuale văzând în obiceiurile la care ne referim o mărturie a unei magii în scopul multiplicării vânatului. A.J. Hallowell (1928), referindu-se la cultul ursului, nu ezită să spună că reprezintă un fenomen specific în istoria civilizaţiilor, fiind caracteristic cu predilecţie ţinuturilor unde se obişnuieşte vânarea ursului, dar şi celor învecinate din nordul Eurasiei şi Americii, ca urmare a originii sale foarte vechi. La rândul său, binecunoscutul etnolog W. Schimdt (1948) a acceptat că trebuie să existe o legătură strânsă între ofranda de jertfă adusă de populaţiile de vânători arctici actuali unei „Fiinţe Supreme" sub forma depunerii craniului şi a oaselor lungi şi recunoaşterea unei „Fiinţe Supreme" similare, sau cel puţin un „Stăpân al animalelor" care începea să-i domine pe vânătorii de urşi din ***Paleoliticul alpin*** şi să-i determine să procedeze la practici similare. În schimb. K. Meuli (1945) se rezumă în a considera că depunerea craniilor şi oaselor lungi de *Ursus spelaeus* reprezintă o formă specială de înhumare a animalelor care se făcea în cadrul unui rit de vânătoare, poate cel mai vechi de acest fel, ce stabilea legătura dintre vânător şi vânat ca simbol al reîncarnării animalului ucis. J. Maringer (1960), referindu-se la descoperirile de la *Petershöhle*, afirmă că ne-am afla aici în faţa celor mai vechi altare de sacrificiu ale umanităţii. Se admite, în legătură cu viaţa religioasă a vechilor vânători de urşi din Alpi, recunoaşterea de către aceştia a unei „Fiinţe Supreme" care va influenţa direct viaţa cotidiană subordonată covârşitor vânătoarei. O asemenea *Fiinţă* era desigur onorată prin sacrificii în semn de identificare a sa cu *Stăpânul animalelor*, cel care dăruia cu generozitate pradă vânătorilor.

Această concepţie, însuşită, după cum am spus, de mulţi cercetători ai timpului, avea să fie puternic atacată de paleontologul elveţian F. Ed. Koby (1951 a; b; 1953). După părerea sa, raporturile dintre omul paleolitic şi ursul de peşteră au fost exagerate, propagându-se chiar fără spirit critic unele teorii eronate care au dat naştere la legende devenite contagioase pentru că sunt înconjurate de o aureolă mistică destul de pronunţată. El pune toate interpretările legate de cultul ursului de peşteră pe seama unui joc al hazardului, cu atât mai mult cu cât însăşi urşii circulă printre scheletele predecesorilor săi.

Marele preistorician francez A. Leroi-Gourhan (1964) avea să se numere printre cei care şi-au însuşit în parte îndoielile lui F. Ed. Koby (1951 a; b; 1953). El socoteşte că

cercurile de pietre din jurul craniilor sunt procedee naturale, pentru că aproape fiecare osuar de urs este căptuşit cu „dale", adică un strat de oseminte este separat de următorul printr-o perioadă în care sedimentarea a fost slabă şi, ca o consecinţă, aportul plachetelor domină argila. Spre pereţii retraşi, masa de plachete tinde de a aluneca sub presiunea materialelor din exterior, îndreptându-se lent spre perete, ceea ce face ca o parte din ele să capete o orientare verticală. În final se creează o mică casetă falsă acoperită parţial de alte plachete care au rămas mai mult sau mai puţin orizontale, în interiorul cărora sunt prinse uneori şi cranii. În plus, pentru că ursul sapă cuibul său, el efectuează o triere considerabilă în oseminte şi creează o suprafaţă mai mult sau mai puţin liberă în care ar rămâne craniile şi oasele lungi.

Argumentele prezentate de F. Ed. Koby (1951 a; b; 1953), cel puţin în ceea ce priveşte existenţa unor cranii de urs în diverse poziţii şi locuri ale peşterilor, nu par a fi suficient de convingătoare. Mult mai pertinente sunt observaţiile sale în ceea ce priveşte utilizarea caninilor de urs pentru realizarea unor utilaje, domeniu în care priceperea specialistului în paleontologie se simte din plin.

Referitor la supoziţiile lui A. Leroi-Gourhan (1964), reproducem mai întâi părerea lui P. Leonardi (1989), care este dispus să aprobe fără critici pline de prejudecăţi ceea ce susţine marele preistorician francez, cel puţin pentru anumite cazuri care ar putea corespunde realităţii. El nu exclude ca însăşi A. Leroi-Gourhan să fie purtat de prejudecăţi care îl determină să generalizeze o argumentare ce s-ar putea verifica doar în cazuri particulare, numai pentru a nu fi de acord cu cei care au admis respectivul cult. P. Leonardi (1989) conchide că nu se poate nega în toate cazurile intervenţia umană cu o anumită semnificaţie rituală, pentru că altfel este greu să explici că venirea urşilor în galeriile unei peşteri au avut ca rezultat împingerea a cinci cranii de urs într-o nişă, la 1,20 m înălţime, cum este cazul la *Petershöhle*, sau că s-ar acumula 14 cranii în singurul loc liber din aceeaşi peşteră.

Asupra concepţiei negativiste, legate de cultul ursului de peşteră la omul de Neandertal, exprimată de F. Ed. Koby şi A. Leroi-Gourhan, vom reproduce, de asemenea, părerea lui M. Eliade, care consideră că argumentele aduse de cei doi reputaţi oameni de ştiinţă se pot invoca împotriva propriilor concluzii: „faptele geologice şi comportamentul urşilor de peşteră ar fi suficiente pentru a explica *absenţa* depozitelor rituale. În ceea ce priveşte *opacitatea semantică* a depozitelor de oase a căror intenţie rituală este în afara îndoielii, analogii se găsesc la vânătorii arctici contemporani. Prin el însuşi, depozitul nu este decât *expresia unei intenţionalităţi magico-religioase*; semnificaţiile specifice ale acestui act ne devin accesibile graţie informaţiilor comunicate de către membrii societăţilor respective. Se poate afla eventual astfel dacă oasele lungi şi craniile reprezintă ofrande aduse unei Fiinţe supreme sau unui Stăpân al Animalelor sau, dimpotrivă, dacă ele sunt conservate în speranţa că vor fi reacoperite cu carne. Chiar această ultimă credinţă este susceptibilă de interpretări diverse: animalul «renaşte» graţie Stăpânului Animalelor, sau "*sufletului*" care sălăşuieşte în oase, sau, în fine, graţie faptului că vânătorul i-a asigurat un "*mormânt*" (M. Eliade, 1992, p. 24).

De altfel, teoria lui A. Leroi-Gourhan (1964) rămâne de luat în seamă cu toată atenţia pentru craniile plasate spre pereţii peşterilor, dar nu explică situaţia craniilor din partea mijlocie a sălilor şi galeriilor. După cum este mai greu de admis că urşii se apucau să mute din loc lespezile de calcar care însoţesc uneori craniile. Nu vom uita, de asemenea, părerea binecunoscutului preistorician francez G. Camps (1980; 1982), care referindu-se la descoperirea de la *Régourdou*, spune că la neandertalieni apar primele

urme ale unei arhitecturi funerare. Vom încheia această succintă trecere în revistă a celor mai importante opinii asupra cultului ursului de peşteră, cu cea susţinută de A. Palma di Cesnola (1986) care spune că fără a dori să postuleze o adevărată religie a ursului, pare de netăgăduit o anumită relevanţă a acestui animal în cultura spirituală a omului de Neandertal, în special în zonele unde vânarea ursului era mai intensă.

*

*   *

Cu acest tablou general al descoperirilor de cranii de urs din cele mai importante peşteri care au făcut să se nască o concepţie cu privire la interpretarea lor prin

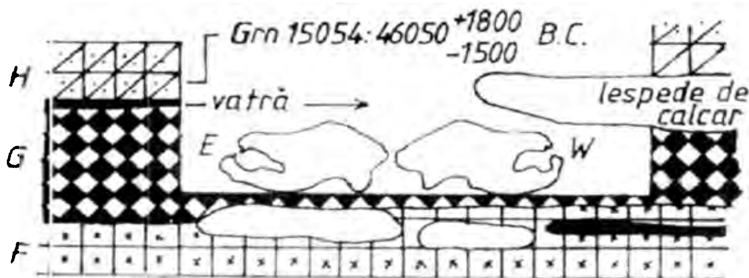

Fig. 30 - Cranii de urs de peşteră aşezate spate în spate din secţiunea IV din peştera *Cioarei-Boroşteni*

prisma existenţei unui cult sau ritual al omului de Neandertal, vom descrie în continuare câteva descoperiri din peştera *Cioarei* din România (M. Cârciumaru şi colab., 2000). Ne vom referi desigur la acele situaţii care ni s-au părut că prezintă un caracter particular şi ar fi susceptibile de interpretări legate de cultul craniului ursului de peşteră. Mai înainte de aceasta, vom sublinia că în peşterile din România, mai ales prin săpăturile efectuate de arheologi, s-au obţinut numeroase mărturii despre existenţa ursului de peşteră printre animalele care au populat regiunile noastre în *Pleistocenul superor*. Cercetători ca I. Simionescu (1942) şi E. Terzea (1966) au relevat că în România, la fel ca în alte regiuni din Europa, au existat peşteri cu mari cantităţi de oase de *Ursus spelaeus*. Poate cel mai concludent exemplu în acest sens este pentru România peştera *Cioclovina*, din care s-au făcut masive exploatări de fosfaţi sau peştera *Urşilor* din Munţii Apuseni. Referitor la aceste enorme acumulări de oase de urs de peşteră în grotele din Europa trebuie să reamintim ipoteza emisă de A. Penck, prin care susţinea posibilitatea înmulţirii extraordinare a acestei specii într-o perioadă foarte favorabilă, pe care o bănuia a fi interglaciarul *Riss-Würm*. Această teorie a fost combătută de W. Soergel în 1940, iar în privinţa datării acestor fantastice depozite de oase descrise uneori în peşteră există acum numeroase argumente cronologice care o contrazic.

Revenind la peştera *Cioarei* de la Boroşteni, vom începe descrierea celor câteva situaţii curioase cu cea întâlnită în secţiunea IV prin săpăturile arheologice din anul 1980. La contactul dintre stratul *H* şi *G*, la 315 cm adâncime, în imediata vecinătate a unei mari lespezi de calcar, cu o formă destul de plată la partea superioară, sub un strat subţire cu acumulări de cărbune şi urme de calcinare a sedimentului ce putea proveni de la o vatră temporară, s-au găsit două cranii de *Ursus spelaeus*. Craniile se găseau în cea mai mare parte acoperite de această foarte subţire vatră şi în foarte mică măsură de lespedea amintită (fig. 30). Stratigrafic, prin poziţia lor, craniile sunt incluse în depozitul specific stratului *G*, dar bănuim totuşi că ele nu au ajuns în acest strat printr-o sedimentare normală. Mai exact, presupunem că ele au fost îngropate în stratul *G*, după ce se desăvârşise sedimentarea acestuia. S-a aşezat apoi marea lespede de calcar şi s-a

amenajat vatra deasupra lor. Cronologic, înseamnă că acest eveniment corespunde începutului sedimentării stratului superior – stratul *H*, care s-a dovedit a îngloba în

cadrul său mult utilaj litic atribuit musterianului. Debutul stratului *H* a fost datat prin C-14: GrN 15.054: 48.000 +1.800/ -1.500 B.P. Aceasta înseamnă că depunerea craniilor a premers cu puţin acestei vârste. Din punct de vedere climatic, stratul *G* s-a depus într-o perioadă de ameliorare climatică - în *oscilaţia climatică Nandru A*, în timp ce sedimentarea stratului *H* s-a făcut în condiţii climatice care se deterioraseră, iar pădurea îşi restrânsese de mult aria de răspândire.

Nu este lipsit de interes să spunem că cele două cranii erau singurele resturi osoase importante din acest sector, fiind aşezate spate în spate, pe o axă foarte apropiată direcţiei est-vest. Mai exact, botul unui craniu era îndreptat spre est, iar celălalt indica vestul. Distanţa dintre ele era extrem de mică, ele fiind aproape în contact unul cu celălalt. Craniile erau aşezate cu cutia craniană în sus, absolut la acelaşi nivel.

În anul 1990, în campania de săpături din peştera *Cioarei*, în secţiunea XV, la

Fig. 31. Cranii de urs de peşteră prinse în crustă de calcit, dispuse în cruce, din peştera *Gold* (după C. Lascu, 1999)

circa 305 cm adâncime, în stratul *G*, ca şi în cazul precedent s-a făcut o descoperire extrem de interesantă. Aici, un craniu de *Ursus spelaeus* era încadrat de trei piese litice musteriene tipice şi foarte caracteristice acestui nivel cultural: un vârf superb din cuarţit, un racloar, de asemenea, din cuarţit şi un nucleu din diorit.

Prin săpăturile arheologice din secţiunea XII, din anul 1986, la nivelul stratului *K* s-au înregistrat alte mărturii despre ursul de peşteră. Stratul *K* este în general caracterizat printr-un conţinut foarte redus de utilaj litic. Craniul era plasat pe o axă aproximativ est-vest, cu cutia craniană în jos. El părea a fi sprijinit de o aglomerare de bucăţi de clacar, în scopul de a se menţine în această poziţie. În contact direct cu botul (aflat spre vest) se găea o vertebră de mari dimensiuni, parcă anume aşezată în această poziţie. Perpendicular pe craniu era un femur, în rest nemaiexistând decât câteva mici oase, printre care un metatarsian de la un urs de peşteră. Vom aminti că stratul *K* a fost datat la 47.200 +2.900/-2.100 B.P. (GrN 15.052). Nuanţa sa galbenă şi aspectul „loessoid" sunt în concordanţă cu analiza polinică, care indică acum procese de răcire a climei la trecerea dintre *faza Nandru 3* şi *Nandru 4*.

În secţiunea XIV (săpături din anul 1988), la nivelul stratului *N*, lipsit de utilaj litic, a apărut un craniu de urs de peşteră în jurul căruia ocrul de mai multe nuanţe este

ceva mai abundent decât în restul stratului. Pentru o eventuală discuţie legată de cultul craniului ursului de peşteră trebuie aduse în discuţie două situaţii constatate în timpul

săpării stratului *O*. Stratul *O* este specific paleoliticului superior şi a fost datat între 25.900 ± 120 B.P. (GrN 15.051) şi 23.750 ± 230 B.P. (GrN 15.050). Prin săpăturile din secţiunea X, în acest strat s-a observat un maxilar de urs lângă o lespede de calcar, iar în jur existau multe fragmente de ocru. Poate şi mai interesant este să relevăm unele rezultate din secţiunile VII-VIII. Aici, sub o serie de lespezi de calcar, zăcea un craniu de urs de peşteră, căruia i se alătura din nou un femur şi mai mulţi canini tot de urs de peşteră.

In concluzie, se poate spune că, cel puţin în anumite privinţe, descoperirile din peştera *Cioarei*, în contextul discuţiilor care s-au purtat cu privire la autenticitatea unui cult al ursului de peşteră la omul paleolitic, aduc unele contribuţii asupra modului de depunere a materialului şi mai ales la cronologia obiceiurilor respective. Nu putem spune că situaţiile relevate în peştera *Cioarei* îşi găsesc o justificare satisfăcătoare prin teoriile care au încercat să nege autenticitatea unui cult al ursului de peşteră, încercând explicaţii pe seama unor procese naturale, având în vedere că depunerile de cranii nu sunt cantonate spre pereţii galeriei şi nu au fost făcute amenajări speciale care să includă aglomerări masive şi chiar un fel de construcţii din dale de calcar. Ceea ce conferă descoperirilor din peştera *Cioarei* particularităţi distincte şi le implică într-o discuţie privind cultul ursului de peşteră sunt poziţia craniilor şi asocierea lor pentru a sugera un scop în sine în felul cum au fost aranjate. Totodată, combinaţia unui craniu cu o vertebră, mutată din poziţia ei iniţială exact în partea opusă, lipită de botul animalului, existenţa cu o anumită constanţă a oaselor lungi perpendicular pe craniu, reprezintă tot atâtea trăsături care ne îndeamnă să vedem, dacă nu o explicaţie prin intervenţia omului, oricum procese greu de înţeles printr-un simplu joc al hazardului. Apariţia unor piese litice, extrem de tipice din punct de vedere tipologic, în jurul unui craniu sau aglomerările de ocru în preajma altora, ca şi existenţa aproape cu regularitate în apropierea craniilor sau fragmentelor de craniu a unor lespezi de calcar în general de formă plată sunt situaţii care nu pot fi neglijate. Nu trebuie să omitem că poate nu întâmplător cele două cranii din secţiunile IV, aşezate spate în spate, sunt acoperite de un strat bogat de resturi de cărbune care semnifică probabil un rest de vatră, cu atât mai mult cu cât stratul respectiv pare în directă conexiune cu o lespede de calcar care suprapune, la rândul ei, o parte din suprafaţa ocupată de cranii.

De altfel, în anii din urmă, C. Lascu (1999) avea să facă o interesantă descoperire care vine să confirme necesitatea unei discuţii de pe alte poziţii asupra disputei privind craniul ursului de peşteră. În peştera *Gold* din Munţii Apuseni, au fost descoperite o serie de cranii prinse în calcit, aranjate în cruce (fig. 31).

B.I.7. Extensiunea musterianului în Europa

Există puţine zăcăminte musteriene care ar putea să fie atribuite cu certitudine unor paleosoluri din ultimul interglaciar. În schimb, s-au conservat mărturii ale musterianului sub denumirea faciesului regional numit ***Taubacian*** în câteva travertine din Europa Centrală, cum ar fi *Taubach, Ehringsdorf* din Germania; *Ganovce* şi *Bojnice* în Slovacia, *Tata* în Ungaria şi *Kulna* în Moravia. De vârstă interglaciară par să fie, de

asemenea, aşezările *Subalyuk* în Ungaria şi *Saccopastore* în Italia (K. Valoch, 1982; 1996; G. Bosinski, 1976; 1982; M. Gábori, 1976; A. Palma di Cesnola, 1996).

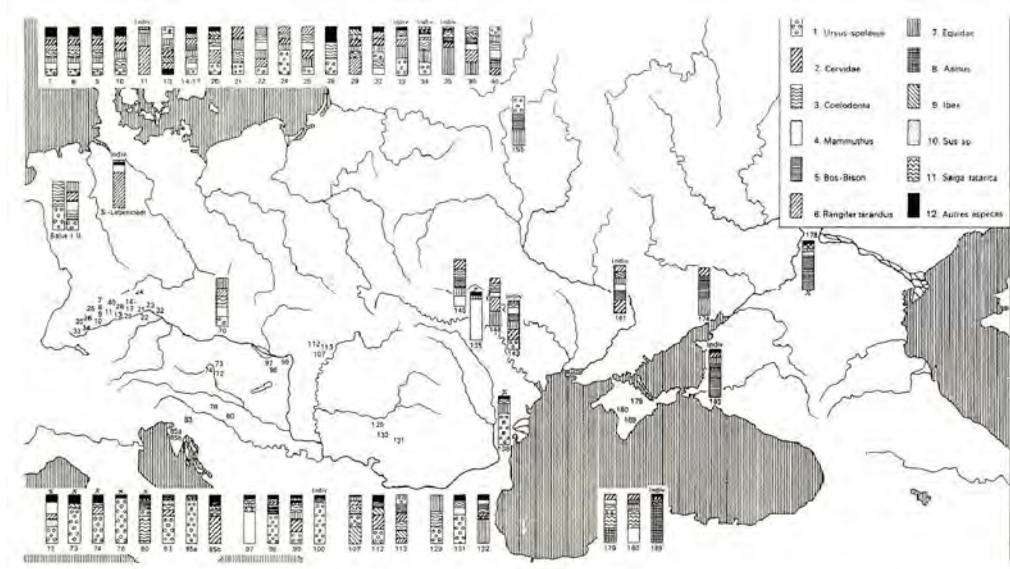

Fig. 32 - Specializarea regională pe vânarea anumitor animale în funcţie de variaţiile mediului (după M. Gabori, 1964),

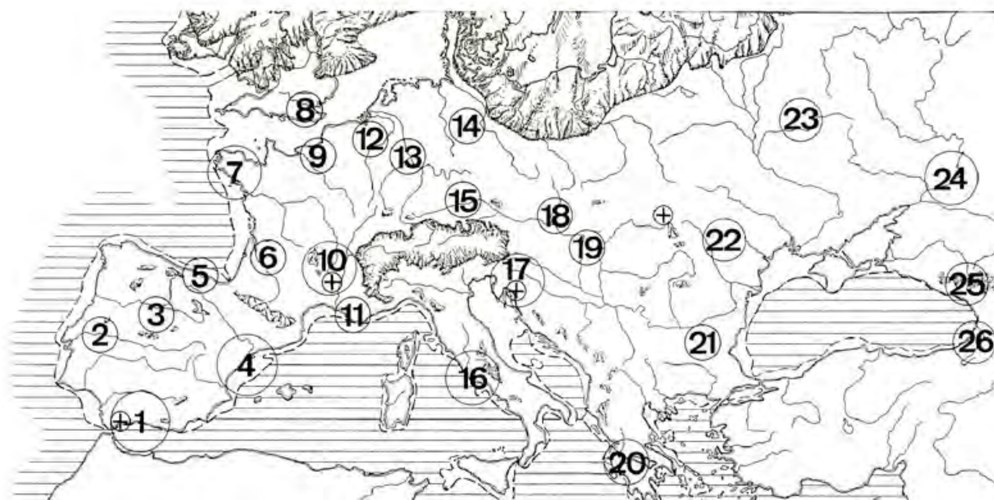

Fig. 33 - Principalele regiuni de concentrare a paleoliticului vechi din Europa. 1 - Andaluzia şi Gibraltar (*El Aculadero*); 2 - Bazinul Tage; 3 - Meseta Centrală (*Atapuerca, Ambrona*); 4 - Levantul spaniol şi Catalonia (*Banyoles, Tautavel, Cueva Negra*); 5 - Cantabria (*Castillo, Cueva Morin, Pendo*); 6 - Aquitania (*La Micoque, Le Moustier, La Quina, La Ferrassie*); 7 – Britania şi Manche (*La Cotte*); 8 - Anglia (*Swanscombe, Boxgrove, Hoxne, Clacton on Sea, Pontnewydd*); 9 - Nordul şi Picardia (*Biache-Saint-Vaast, Cagny, Saint-Acheul*); 10 - Bazinul Rhonului şi Masivul central francez (*Orgnac, Soleilhac*); 11 - Provence (*Terra Amata, Lazaret, Vallonnet*); 12 - Belgia (*Spy, Mesvin, Sclayn, Sprimont);* 13 - Rhenania *(Kärlich, Neandertal, Ariendorf*); 14 - Germania centrală (*Bilzingsleben, Königsaue, Neumark, Ehringsdorf*); 15 - Germania meridională *(Mauern);* 16 - Italia centrală *(Mont Circe, Isernia, Venosa, Torre in Pietra);* 17 - Croaţia (*Krapina, Vindja*); 18 - Moravia (*Stranska Skala, Kulna*); 19 - Ungaria *(Szeleta, Subalyuk, Jankovitch, Vertesszöllös);* 20 - Grecia; 21 - Bulgaria, Balcanii orientali (*Yarimburgaz, Musselievo*); 22 - Moldova şi Ucraina (*Ripiceni-Izvor, Korolevo, Molodova*);23 - Câmpia rusă; 24 - Bazinul Volgăi *(Volgograd);* 25 - Caucazul de nord; Georgia *(Dmanisi)* (după M. Otte, 1996).

Mult mai numeroase sunt aşezările musteriene din ultima perioadă glaciară, chiar dacă regiunile de câmpie situate la nordul paralelei de 52° latitudine nordică par lipsite de locuiri musteriene (Anglia, Tările de Jos şi Câmpia germano-poloneză). Variaţiile regionale de ocupare în **Musterian** erau, în mod cert, influenţate de mediul care determina un anumit potenţial cinegetic pe care s-au structurat tradiţii în practicarea exploatării anumitor animale (fig. 32).

Catherine Farizy (1992) remarcă că, mai la sud, regiunea loessică şi câmpia normandă sunt acoperite de industrii levalloisiene, cum ar fi aşezările *Busigny*, *Houppeville*, *Gauberville*, *Goderville* etc. (C. Gamble, 1999). Uneori aceste industrii excelează prin lame ca la *Saint-Germain-des-Vaux*, alteori sunt ataşate unor faciesuri clasice de *tip Ferrassie* (ca în muntele *Dol*) sau unui **Musterian** cu bifaciale, *non-Levallois* (cum ar fi la *Kervouster*) sau ***Musterian denticulat*** (de exemplu la *Goaréva*).

Înspre est, pe teritoriul Germaniei şi sudul Poloniei, G. Bosinski (1976; 1982) vede trei tendinţe evolutive succesive, identificate în aşezările de la *Bockstein, Klausenniche* şi *Königsaue*. La început erau numeroase bifacialele, în timp ce în ***Micoquianul*** de la *Königsaue* apar utilajele pe aşchie şi de debitaj *levallois*. ***Micoquianul*** a fost de fapt reprezentat în peşteri (*Balver, Stein* în Germania; *Ciema Wylotne, Okiennik* în Polonia; *Kulna* în Moravia, *Gudens* în Austria de Jos) şi în aer liber (*Rörshain, Kosten* în Germania; *Piekary, Zwierzynice* în Polonia), el deosebindu-se de **Musterian** prin absenţa bifacialelor de forme particulare (*à dos*, foliacée, cu secţiune asimetrică). În legătură cu **Micoquianul**, există în Europa centrală industrii specifice, considerate de tradiţie charentiană, pe galeţi, ca la *Erd* (Ungaria), *Bazinul Transilvaniei*, cu denticulate ca la *Becov* (Cehia) sau faciesuri *levallois* uneori laminare ca în *Basarabia* (V. Gábori-Csank, 1968; J. & St. Kozlowski, 1996; I. Borziac, 1994).

Regiuni intens locuite în **Musterian** rămân cele din Perigord şi Quercy din Franţa, cu aşezări celebre, cum sunt cele de la *Combe-Grenal, Pech-de-l'Azé*, Masivul central francez cu văile *Baume, Loire* (unde excelează industriile charentiene) (fig. 33). La fel de importante sunt aşezările de pe valea Rhonului (peştera *Figuier*), din Munţii Ardeni, Jura (H. de Lumley, 1976). De-a lungul Dunării, din Carpaţi până la Nistru se vorbeşte de industrii *mustero-levalloisiene* cu piese mai puţin fasonate (I. Borziac, 1994; M. Cârciumaru, 1999). Partea orientală a Mării Negre, regiunea caucaziană, Crimeea, vestul Rusiei se carcaterizează prin industrii apropiate mai mult de ***Micoquianul oriental***. Ele includ vârfuri foliacee bifaciale de diverse forme, racloare *dejétés* alungite. Sunt binecunoscute aşezările de la *Orel, Kamenskaia, Ilskaia, Staroselie, Kiik Koba, Soukhaïa Metcheka*, etc. (R. G. Klein, 1973; A. Formosov, 1958; A. P. Cernâş, 1965; V. N. Gladilin, 1989; Y. Kolosov, 1983; Kolosov, V. Stepantchouk, V. Chabai, 1993; L. V. Kulakuskaia, 1989; N. Praslov, 1984).

Regiunile riverane Mediteranei sunt jalonate de o mulţime de aşezări musteriene. Trebuie remarcat faptul că în *Pleistocenul superior* din peninsula Iberică dispar bifacialele, iar industriile musteriene, foarte omogene tehnologic şi tipologic, sunt bogate în racloare şi în denticulate (aşa sunt aşezările *Cullar Baza, Gorham's Cave, Devil's Tower, Carihuela, Romani*). În interiorul Spaniei se sesizează o tendinţă charentiană, iar în regiunea cantabrică (peşterile *Morin, Castillo*) se remarcă varietatea tipurilor musteriene (J. González Echegaray, L. G. Freeman, 1978; 1998).

În Alpi apare o industrie *mustero-levalloisiană*, care în Liguria este succedată de un **Musterian** cu denticulate, în timp ce în Italia centrală ***Charentianul*** este cel mai răspândit (aşezările *Valle Giumentina, Svolte di Popoli*), chiar dacă uneori îmbracă

haina pontinianului (peştera *Guattari, Fossellone*). Tot în Munţii Alpi există mai multe aşezări de peşteră considerate că ar aparţine unui aşa-zis ***Paleolitic alpin*** sau civilizaţiei *Wirdkichli*. Trăsătura principală a acestui ***Paleolitic alpin*** este sărăcia şi mediocritatea tipologică din cauza dificultăţilor de cioplire în rocile întrebuinţate (A. Palma di Cesnola, 1996).

Musterianul de tradiţie charetiană este specific şi în Iugoslavia, în Croaţia (*Krapina, Vindija, Veternica*), în Muntenegru (*Crvena Stijena*) (A. Montet-White, 1996). În sfârşit, în Bulgaria, la *Bacho-Kiro* **Musterianul** este sărac în utilaje tipice, dar la *Muselievo* şi *Samuilitsa* se remarcă un **Musterian** de tehnică *Levallois* cu vârfuri foliacee (J. K. Kozlowski, 1982; P. Haesaerts, S. Sirakova, 1979). Aceaşi situaţie se constată în Grecia, mai ales în aşezarea de la *Kokkinopilos* (G. Kourtessi-Philippakis, 1986).

În concluzie, diferitele faciesuri musteriene pot fi caraterizate din punct de vedere al extensiunii lor astfel:

- ***Musterianul de tradiţie acheuleană*** este limitat în spaţiu la coastele atlantice, iberice şi franceze, până în Dordogne, Bretania, Marea Britanie, Normandia, Bazinul parizian, Belgia, vestul Germaniei.
- ***Musterianul tipic***, considerat uneori apropiat de ***Musterianul de tradiţie acheuleană***, căruia îi lipsesc bifacialele, este în general răspândit acolo unde lipseşte ***Musterianul de tradiţie acheuleană*** (exemplu sud-estul Franţei). Alteori, termenul de ***Musterian tipic*** este folosit pentru a defini o industrie care nu poate să fie calificată nici charentiană, nici denticulată. De aceea, el apare acolo unde ansamblurile litice sunt eterogene, cu variante regionale greu de identificat, care acoperă teritoriul Europei de la Atlantic până la Ural.
- ***Musterianul denticulat*** este legat mai mult de regiunile temperate şi premediteraneene, dar cu deosebire poate să fie menţionat în Franţa de mijloc (*Arcy-sur-Cure*,), în Bretania (*Goareva*), în Spania (peştera *Morin*), în Italia (*Cavallo*) şi chiar în Rusia.
- ***Musterianul de tip Quina*** este specific mai cu seamă Europei meridionale, în Italia fiind cunoscut ca ***Pontinian***.
- ***Musterianul de tip Ferrassie*** se limitează la sud-vestul Franţei, Bretania şi nordul Franţei, iar de influenţe ale acestui facies sunt bănuite industriile micoquiene germane.

B.I.8. Musterianul în Orientul Mijlociu

În general, **Musterianul** din Orientul Mijlociu se detaşează prin abundenţa aşchiilor mari levallois, retuşate sau neretuşate, dar de o frumuseţe deosebită. Aşa de exemplu, la *Iabroud* există un ***Musterian de debitaj levallois*** (într-o accepţiune europeană, mai mult un ***Musterian tipic de debitaj levallois*** şi ***facies levalloisian***). Prezenţa sporadică a bifacialelor şi cuţitelor *à dos* amintesc, de asemenea, de un ***Musterian de tradiţie acheuleană***. Stratele superioare se apropie de un ***Musterian denticulat*** (Fr. Valla, 1992).

La *Tabun* (Israel) **Musterianul** este tot de facies *levallois*, cu vârfuri alungite şi indice laminar ridicat, iar aşezările de la *Mont Carmel* se caracterizează prin acelaşi debitaj *levallois*. Aşezarea de la *Abou-Sif* din Iordania a livrat vârfuri *levallois*, lame *levallois* foarte subţiri, vârfuri musteriene prelungi şi racloare uneori convergente. Industrii cu trăsături apropiate sunt cele de la *Haizar-Merd* în Kurdistan, *Qafzeh* în

deşertul Iudeii, din peştera *Shanidar* din Munţii Zagros în care s-au găsit şi mai multe schelete de neandertalieni.

În Asia centrală mai cunoscută este aşezarea de la *Techik-Tach*, care a livrat un **Musterian** în care este prezent debitajul *levallois* (Fr. Bordes, 1984).

B.I.9. Paleoliticul mijlociu în Orientul Îndepărtat

Cu toate că în India ***Paleoliticul*** a fost divizat în ***Vârsta timpurie, mijlocie*** şi ***superioară a pietrei***, este totuşi dificil de a detaşa o evoluţie culturală coerentă, asemănătoare Europei, atâta timp cât depozitele sunt lipsite de descrieri stratigrafice şi datări absolute sau chiar relative. ***Soanianul superior*** pare a fi contemporan cu *Rissul* şi *Riss-Würmul* şi cu diversificarea nucleilor de tip musterian sau *Levallois*; apar chiar aşchii şi lame *Levallois* retuşate. În ***Soanianul evoluat***, echivalent interglaciarului *Riss-Würm* şi perioadei glaciare *Würm*, se multiplică aşchiile şi apar racloarele şi *perçoirs*. Unele bifaciale de la *Narmada* şi *Patne* sunt atribuite unui ***Paleolitic mijlociu*** (J. Garanger, 1992).

G. J. Bartstra (1978) vorbeşte de un ***Pandjitanian*** sau ***Pacitanian*** care ar cuprinde aşchii mai mult sau mai puţin *Levallois* şi unelte de mici dimensiuni, cum ar fi racloarele şi *perçoirs*, datate de la sfârşitul pleistocenului mijlociu şi din *Pleistocenul superior*. O serie de mici aşchii din jasp şi calcedonie din Java, datate în *Pleistocenul superior*, sunt atribuite sangiranului.

În China situl de la *Dali* a livrat o industrie pe aşchii de silex asemănătoare paleoliticului mijlociu, împreună cu un craniu datat la 200.000 de ani atribuit unui *Homo sapiens* foarte vechi, mai multe aşezări din regiunea *Xujiayao* (în nord-estul provinciei Shanxi) conţin numeroase racloare şi chiar gratoare, vârfuri şi *burins* aparţinând cronologic perioadei glaciare *Riss*, din *Riss-Würm* a fost descrisă ***cultura Fen***, din aceaşi zonă, cu racloare de aspect musterian, iar perioadei glaciare *Würm* îi sunt specifice aşezările *Shuidonggu* şi *Sjara-osso-gol* din platoul Ordos din Mongolia, din zona marii bucle a fluviului Galben, care amintesc de un ***Musterian evoluat*** cu tendinţe spre ***Paleoliticul superior***, cu racloare şi vârfuri de tip musterian, denticulate, piese cu *encoches*, alături de o industrie laminară cu numeroase gratoare, *perçoirs, burins*, cuţite *à dos abattu* şi lamele.

În timpul ultimei perioade glaciare pleistocene, din cauza regresiunii oceanului, ca urmare a stocării unei mari cantităţi de apă în calota antartică, Australia, Tasmania şi Noua Guinee formau în mod cert un singur uscat, cunoscut sub numele de continentul "Sahul" sau "Marea Australie". Pe vechile plaje, din preajma unor foste lacuri, azi colmatate, de la *Mungo*, din sudul regiunii denumită Noua Galie, din Australia, s-au menţionat o serie de descoperiri de resturi umane: o femeie, parţial incinerată, datată la 24.500-26.500 B. P. şi un bărbat cu o vârstă estimată între 28.000-30.000 B. P., al cărui mormânt conţinea pudră de ocru roşu, atribuite lui *Homo sapiens sapiens* puţin diferiţi de aborigenii actuali.. În preajmă, au fost descoperite, într-un fel de dune, vetre şi utilaje litice cu o vârstă de 32.750 ± 1.250 B. P.. De asemenea, pe marginea râului Swan, din sud-vestul Australiei un alt zăcământ a fost datat la 39.500 + 2.300 / - 1.800 B. P. (R. H. Pearce, A. A. Barbetti, 1981).

B.I.10. Paleoliticul mijlociu din Africa

În Egipt **Paleoliticul mijlociu** este destul de rău definit. La *Kharga* a fost descris un strat superior atribuit acheuleanului superior, suprapus de un strat dominat de o tehnică *levallois* care trece apoi într-un facies particular numit ***Kharguian*** caracterizat de aşchii de dimensiuni scăzute şi în general de debitaj *levallois* (G. C. Caton-Thompson, 1952). Aşezarea de la *Ouadi Halfa* (Sudan) a livrat piese atribuite musterianului denticulat (W. Chmielewski, 1965). **Musterianul** este mai bine reprezentat în Maghreb. În aşezarea *Ain Meterchem* (Tunisia) a fost relevat un **Musterian** care aminteşte de ***Musterianul tipic*** (R. Vaufrey, 1955), iar în aşezarea de la *El Guettar,* **Musterianul** are o puternică componentă *levallois* şi se apropie de cel din Orientul Mijlociu (M. Gruet, 1954).

Zăcământul de la *Djebel Irhoud* din Maroc este cel mai cunoscut din această regiune, fiind caracterizat de un ***Musterian de debitaj levallois*** (L. Balout, 1965), în timp ce acela de la *Bir el Ater* (Algeria) este situl eponim al aterianului, în fapt un **Paleolitic mijlociu** cu tendinţe de tranziţie spre ***Paleoliticul superior*** caracterizat de piese pedunculate şi vârfuri retuşate bifacial. ***Aterianul*** a fost pus în evidenţă şi în Sahara la *Tihodaine* şi *Quanyanga* (H. Alimen, 1957; J. Chavaillon, 1964; G. Camps, 1974; 1982; Fr. Bordes, 1984).

În Africa Orientală se remarcă situl de la *Marodijeh* (Somalia) unde, alături de bifaciale, care ajung la 30%, s-au recuperat topoare pe aşchie în formă de U şi un mare număr de utilaje pe aşchii *levallois* (J. Desmond Clark, 1954). La *Kariandousi* în Kenia, în valea Rift a fost descris un ***Acheulean superior*** pe obsidian. Situl de la *Lewa*, situat pe muntele Kenia, a livrat bifaciale extrem de mari de manieră micoquiană (L. Leakey, 1936; G. Isaac, E. Mc Cown, 1975).

În Tanzania, în aşezarea de la *Isimila*, ca şi în stratul *IV* (stadiul 9) de la *Olduvai*, a fost relevat, de asemenea, un ***Acheulean superior***, dar, ca şi în celelalte situaţii, inventarul litic nu se poate spune că este identic cu cel care caracterizează această cultură în Europa şi aceasta nu numai pentru că situl de la *Isimila*, de exemplu, este calificat doar ca o haltă de vânătoare de scurtă durată (F. C. Howel, 1961).

Zăcământul de la *Kalambo Falls* (Zambia) a fost săpat de J. Desmond Clark (1969; 1974) şi a livrat un ***Acheulean evoluat***, datat la 55.000 B.C., cu frumoase bifaciale, adesea cordiforme, toporaşe, mici utilaje pe aşchie. Aşezarea este celebră şi prin faptul că a conservat utilaje din lemn întrebuinţate pentru a scormoni în pământ, recipiente din scoarţă etc. Tot aici s-au dezvoltat structuri de locuire şi cele mai vechi urme privind utilizarea focului în Africa.

Acheuleanul de la *Kalambo Falls* ar fi contemporanul unui ***Musterian mijlociu*** din Europa şi poate să fie calificat ca o perioadă de tranziţie între ***Old Stone Age*** şi ***Middle Stone Age*** specifice continentului african.

În Uganda, în localitatea *Sango* a fost descrisă o industrie numită chiar ***Sangoan***, datată la 38.000 ± 2.500 şi care s-a desfăşurat într-un climat uscat. Această industrie a fost întâlnită şi la *Kalambo Falls* suprapunând ***Acheuleanul***. În general vârsta sangoanului este apreciată între 41.000 şi 38.000 de ani, iar caracteristica sa litică este dată de bifaciale grosiere, utilaje de tip *pic* („târnăcop"), gratoare pe bloc, cu aspect greoi, gratoare în formă de copită de cal, mici racloare etc. Aşchiile erau desprinse acum din nuclei nepreparaţi, prin percuţie directă sau pe nicovală. În câteva cazuri aşchia

principală a fost astfel detaşată încât ne aminteşte de tehnica *levallois*.

În Africa de sud este celebră valea Vaal unde a fost identificată aşa-zisa tehnică ***Victoria West***, care nu este altceva decât un ***Proto-levallois***, în care nucleul este preparat ca un nucleu *levallois* grosier alungit, cu lovituri pe marginea sa în vederea obţinerii unor aşchii scurte şi largi necesare preparării toporaşelor. În stadiul următor această tehnică va evolua într-un ***Levallois clasic***.

Industriile din ***Middle Stone Age***, de stil musteroid, dar contemporane paleoliticului superior european, au fost relevate la *Fauresmith,* deasupra unui fel de ***Musterian de tradiţie acheuleană de debitaj levallois*** clasic. Se vorbeşte chiar de un ***Fauresmithian***. În timp ce ***Sangoanul*** este considerat ca derivat din ***Acheulean***, fiind prima verigă între ***Old Stone Age*** şi ***Middle Stone Age*** şi că s-ar suprapune teritorial actualelor zone împădurite, ***Fauresmithianul*** ar fi caracteristic regiunilor mai deschise, stepice şi ar putea să fie analog chiar unui ***Musterian de tradiţie acheuleană*** în sens clasic.

În Africa de sud s-a invocat, de asemenea, faciesul ***Stillbayan*** (după localitatea *Stillbay*), întâlnit atât în dune, cât şi în peşteri. Trăsăturile sunt date de racloarele tipice, destul de variate tipologic, de aşchiile şi vârfurile *levallois*, dar şi de utilaje *à dos abattu,* uneori pe lame, vârfuri foliacee ateriene etc. Trebuie să spunem însă că în Rodezia acest ***Stillbayan*** a fost datat între 30.000 şi 12.000 de ani, dar probabil că această vârstă este prea tânără, după cum remarcă şi Fr. Bordes (1984).

Faciesul ***Howiesan's Poort*** se întâlneşte în diverse peşteri din regiunea Cap unde suprapune ***Acheuleanul*** şi ar fi cumva contemporan perioadei ***Middle Stone Age***. La *Nelson Bay Cave* industria litică pare destul de eterogenă, dar nu lipsesc nici o serie de frumoase aşchii şi vârfuri *levallois*. Se presupune o vârstă din ultima perioadă glaciară, cu toate că a fost invocată şi vârsta interglaciară.

În Etiopia, ***Middle Stone Age*** a fost descris în apropierea lacului Zionai (din valea Rift) la *Kulkuletti* şi *Gademotta*. Vârstele absolute obţinute prin diferite metode rămân însă extrem de contradictorii (F. Wendorf, R. Schild, 1976). ***Sangoanul*** a fost amintit sub diverse faciesuri şi în Angola, la *Lunda de nord*, în Congo, în Republica Central-Africană, în Gabon etc.(G. Camps, 1982; F. Bordes, 1984; J. Chavaillon, 1992).

B.I.11. Paleoliticul mijlociu de pe continentele americane

Fără a se putea vorbi de un **Paleolitic mijlociu** în adevăratul sens al cuvântului, merită să amintim că, cel puţin din punct de vedere cronologic, N. Guidon (1984; 1986; 1989) vorbeşte în adăpostul *Boqueirão da Pedra Furada* din Brazilia de o industrie cioplită în cuarţ şi cuarţit asociată cu arii de combustie cu cea mai veche datare de 32.160 ± 1.000.

Alte zăcăminte descoperite pe cele două continente sunt mult mai recente, pentru a putea să fie luate în seamă în privinţa unor locuiri contemporane acestei etape.

C. Tranziţia de la Paleoliticul mijlociu la Paleoliticul superior în Europa

Catherine Farizy (1992) afirma că **Musterianul** nu este numai o industrie, ci şi un comportament care ţine de tradiţia tehnică şi culturală, modul de subzistenţă etc. În timpul său se observă o standardizare şi regularizare a utilajului şi nicidecum o evoluţie a acestuia spre formele specifice din **Paleoliticul superior**. Impresia de omogenitate şi monotonie a musterianului este subliniată în primul rând de preponderenţa unui singur tip de utilaj-racloarul în vestul Europei şi piesele foliacee sau bifaciale în restul continentului.

Înţelegerea tranziţiei de la **Paleoliticul mijlociu** la **Paleoliticul superior** a fost mult complicată în Europa şi de coincidenţa cronologică a acestui moment cu înlocuirea lui *Homo neandertalensis* de către *Homo sapiens*, în măsura în care aspectele antropologice rămân încă foarte confuze în privinţa raportului dintre cele două specii umane.

De altfel, controversa asupra tranziţiei dintre omul de Neandertal şi omul modern, pe lângă cele două modele expuse de Anne-Marie Tillier (1990), mai exact ipoteza substituţiei, susţinută de A. Thoma (1978) şi C. B. Stringer, J. J. Hublin, B. Vandermeersch, 1984) şi cea a evoluţiei graduale nuanţată de L. C. Brace (1964); D. S. Brose, M. H. Wolpoff (1971); F. H. Smith (1982) şi E. Trinkaus (1986), a fost interesant sintetizată de W. W. Howells (1976) prin expresia *"evolutionists versus migrationists"*

G. Bosinski (1990), ca adept al evoluţiei graduale, menţionează că tranziţia de la **Paleoliticul mijlociu** la **Paleoliticul superior** s-a efectuat fără rupturi conform studiului vestigiilor arheologice. Cum nu se pot disocia utilajele şi culturile de oamenii care le-au creat şi utilizat, ar rezulta că *Homo sapiens sapiens* s-ar fi născut din *Homo sapiens neandertalensis*.

În vestul Europei, tranziţia de la **Paleoliticul mijlociu** la **Paleoliticul superior** este pusă pe seama culturii chatelperroniene în Franţa, uluzzianului în Italia, szeletianului în Europa centrală etc.

B. Vandermeersch (1990) face o excelentă evaluare a tranziţiei de la **Paleoliticul mijlociu** la cel **superior**, cu toate complicaţiile sale antropologice, dar şi reflexii interesante culturale, invitând specialiştii pentru a realiza o autentică interacţiune a disciplinelor în înţelegerea acestui proces. Mulţi antropologi acceptă ipoteza că neandertalienii erau diferiţi faţă de oamenii moderni, fără a se putea preciza efectele pe planul funcţiilor şi psihismului. La rândul său, **Musterianul** este diferit de **Paleoliticul superior**, dar adesea apare întrebarea asupra semnificaţiilor acestor deosebiri. Se ştie că în timp ce în Europa se dezvolta omul de Neandertal, în Africa, Orientul Apropiat şi poate chiar în restul Asiei trăia *Homo sapiens* sau o formă apropiată de acesta, cu anumite trăsături arhaice. B. Vandermeersch (1990) insistă asupra faptului că arhitectura craniului cerebral a omului modern a fost desăvârşită în timp ce omul de Neandertal îşi

punea la punct o cavitate craniană de o altă formă ale cărei funcţiuni sunt greu de precizat. Nu mai este un secret pentru nimeni că în Orientul Apropiat, omul modern alături de omul de Neandertal au creat o industrie musteriană asemănătoare, fără a fi stingheriţi în realizarea unor ulilaje similare care le permitea ambelor specii să exploateze în aceeaşi măsură mediul fizic şi biologic. Acest aspect ar sugera ipoteza că **Musterianul** reprezintă în fond tot ceea ce se putea realiza mai bine pentru acea epocă, indiferent de actorii care intraseră atunci în scena vieţii.

Având în vedere această situaţie, ne întrebăm cum apare *Homo sapiens sapiens* în Europa, rod al unei migraţii din exteriorul Europei, ca purtător al unei specializări culturale marcante, total diferită şi novatoare, după cum remarcă Fr. Djindjian, J. Kozlowski, M. Otte (1999), faţă de cea musteriană şi chiar ca o formă umană anatomic superioară.

Tranziţia de la **Paleoliticul mijlociu** la **Paleoliticul superior** în Europa este privită de B. Vandermeersch (1990) prin două tipuri de probleme. În primul rând relaţia ***Musterian-Chatelperronian*** este acum destul de bine conturată, în sensul că se acceptă de majoritatea specialiştilor că ***Chatelperronianul*** este creaţia omului de Neandertal. De aici, se consideră că ***Chatelperronianul*** derivă din **Musterian**, înclinându-se spre ipoteza că la originea sa stă ***Musterianul de tradiţie acheuleeană*** *(B final).* Mai greu este însă să ne imaginăm cum o cultură musteriană, relativ stabilă, care a traversat o lungă perioadă de timp, adaptându-se alternativ la perioade glaciare riguroase şi la etape de ameliorare climatică, a putut să se transforme relativ rapid în ***Chatelperronian*** şi pentru care motiv doar din ***Musterianul de tradiţie acheuleeană***. Se caracteriza acest facies oare cu o formă aparte de dinamism evolutiv? Destul de dificil se poate preciza dacă acest proces a fost declanşat, cu adevărat de contactul cu noii veniţi, autorii unei culturi noi, printr-un fenomen de aculturaţie. Acceptând un astfel de punct de vedere, este normal să ne întrebăm care este originea adevărată a chatelperonianului şi, prin urmare, această cultură, atât de controversată, reprezintă de fapt începutul paleoliticului superior, sfârşitul culturii musteriene (poate chiar ultimul facies al acestei culturi) sau o cultură de sine stătătoare, eventual de tranziţire de la **Paleoliticul mijlociu** la **Paleoliticul superior**. O a doua manieră de abordare s-ar referi la adaptarea morfologică a neandertalienilor cu toate implicaţiile sale funcţionale şi comportamentale. Este suficient să menţionăm scapula şi capacitatea de lansare a omului de Neandertal, membrele inferioare mai scurte decât la omul modern care, la prima vedere, ar fi stânjenit mersul, dar este greu de făcut aprecieri asupra rezistenţei şi vitezei acestuia, forma oaselor mâinii care ar sugera o mai mică sensibilitate tactilă, descoperirea osului hioid de la *Kebara* care este o mărturie a limbajului articulat, forma bazinului care demonstrează o gestaţie mai lungă cu 2-3 luni, ca o adaptare la mediul ostil glaciar etc.

*

* *

C.I. *Chatelperronianul* sau *Castelperronianul*

Chatelperronianul sau ***Castelperronianul*** îşi are stratul eponim în *„grotte des*

Fig. 32 - Harta repartiţiei principalelor aşezări chatelperroniene din Franţa şi uluzzianului în Italia. 1-*Roche-au-Loup*; 2-*Germolles*(?), 3-*Belleroche*; 4-F*ontéchevade*; 5-*La Caise*; 6-*Pair-non-Pair*; 7-*Trou de la Chèvre*; 8-*La Côte*; 9-*Canaule*; 10-*Combe Capelle*; 11-La *Ferrassie*; 12-*Lausel;* 13-*Grotte de Loup* et *Bos-del-Ser*; 14-*Basté*; 15-*Isturitz*; 16-*Gatzarria*; 17-*Les Tambourets*; 18-*Le Portel*; 19-*Cauna de Belvis*; 20-*Cueva Morin*; 21-*Maroccone* et *Salviano*; 22-*San Romano*; 23-*San Leonardo*; 24-*Indicatore*; 25-*Val Berretta;* 26-*Poggio Calvello*; 27-*Foresta Umbra;* 28-*Falce del Viaggio*; 29-*Bassin de Atella*; 30-*Tornola;* 31-*Terre Testa;* 32-*Grotte Bernardini*; 33-*Grotte de Parabita*; 34-*Grotte de Serra Cicora;* 35-*San Pietro a Maida* (după D. Baffier, 1999)

Fées" de la *Châtelperron* (Allier). Peştera a fost supusă în 1848 unor săpături în scopul recuperării resturilor de faună. Abia în 1870 va face obiectul unor săpături arheologice.

Henry Breuil va prezenta în 1906 acest facies descoperit în *„grotte des Fées"* ca cea mai veche industrie *„aurignaciană"*. Săpăturile arheologice ulterioare au permis lui François Lévéque (1979; 1986; 1989) să propună subdivizarea chatelperronianului (Fr. Lévéque, J. Cl. Miskovsky, 1983):

1. Chatelperronianul arhaic sau ***Proto-Chatelperronianul*** conservă încă numeroase trăsături din *Paleoliticul mijlociu*: racloare, denticulate, mici bifaciale foliacee, dar în care apar totuşi *burins*, gratoare, uneori pe lame, piese *à dos* marginale şi profunde;

2. Chatelperronianul vechi sau ***tipic*** este cel mai răspândit şi cu cele mai numeroase vârfuri *à dos*;

3. Chatelperronianul evoluat cu evidente caracteristici proprii paleoliticului superior: reducerea vârfurilor *à dos*, diversificarea în general a vârfurilor etc.;

4. Chatelperronianul cu caractere regresive în timpul căruia vârfurile *à dos* sunt foarte reduse.

În Europa de vest ***Chatelperronianul*** îşi are aria de răspândire (fig. 32) în fostele zone acoperite de făuritorii culturii musterianului de tradiţie acheuleană, din care

probabil s-a născut, aşa după cum a afirmat de multă vreme Fr. Bordes (1958; 1959; 1969; 1973).

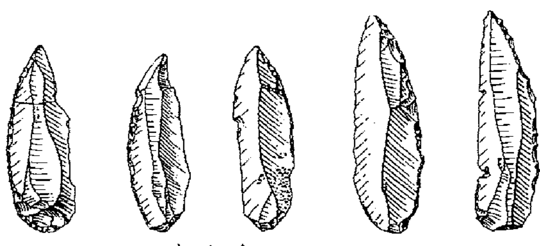

Fig. 33- Vârfuri chatelperroniene din peştera *Fées* (după H. Delporte, 1957).

Chatelperronianul apare în interstadiile *Hengelo-Les Cottés*, spre 34.000 de ani şi rezistă până în stadiul glaciar care a urmat, adică spre 30.000 de ani. Aceasta

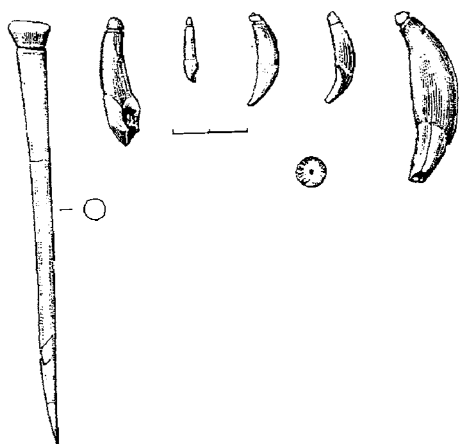

Fig. 34 - *Poinçon*, obiecte de podoabă şi pandantive de os plate decupate din peştera *Renului de la Arcy-sur-Cure* (după A. et Arl. Leroi-Gourhan, 1964)

înseamnă că el este parţial contemporan aurignacianului, fapt demonstrat prin palinologie de Arl. Leroy-Gourhan şi C. Leroyer la *Arcy-sur-Cure, Saint Cesaire, Grande Roché à Quinçy* etc. (M. Van Campo, Arl. Leroi-Gourhan, 1956; 1984; Arl. Leroi-Gourhan, C. Leroyer, 1983; C. Leroyer, 1983; 1989; 1990) şi prin interstratificarea celor două culturi în anumite aşezări după cum relevă P.Y. Demars (1990) la *Roc-de-Combe* şi la *Piage* (Lot).

Foarte abundent este ***Chatelperronianul*** în sud-vestul Franţei în peşteri (*La Ferrassie, Combe-Capelle, Le Piage, Le Loup, Saint-Cézaire, Grande-Roche à Quinçy*) şi în aer liber (*Les Tambourets, La Côte*). Spre est, alături de aşezarea eponimă, a fost întâlnit în peştera *Renului*, la *Arcy-sur-Cure* (A. Leroi-Gourhan, 1961; 1982; 1988; A. & Arl. Leroi-Gourhan, 1964; C. Farizy, 1990 a; b; C. Farizy, B. Schmider, 1985), poate situl cel mai reprezentativ al chatelperronianului. În afara Franţei, ***Chatelperronianul*** a fost semnalat doar în Spania, ca de exemplu la *Cueva Morin* (J. Gonzales Echegaray , L. G. Freeman, 1978).

Ultimele cercetări au precizat mai bine utilajul specific chatelperronianului. Desigur, fosila directoare rămâne *vârful chatelperronian* (fig. 33), acompaniat de multe gratoare, *burins* şi lame trunchiate, alături de numeroase utilaje musteriene. Peştera *Renului de la Arcy sur-Cure* a livrat, de asemenea, pe lângă mai mulţi dinţi atribuiţi omului de Neandertal (A. Leroi-Gourhan, 1958) o bogată industrie pe materiale dure de

origine animală, cum ar fi suliţele biconice, tuburile din os de pasăre, cornul de ren debitat prin tăiere, scormonitoarele din coaste de mari ierbovire sau de mamut. Nu lipseau nici obiectele de podoabă - pandantive de os, dinţi perforaţi, precum şi coloranţii şi inciziile paralele pe pietre sau os (fig. 34). Structurile de locuire constau din taluzuri, cabane de formă circulară (3 m diametru), cu baza din plăci de calcar şi defense de mamut, sub formă de cupolă de circa 1,50 m înălţime (A. & Arl. Leroi-Gourhan, 1964).

Descoperirile antropologice de la *Saint Cézaire* (Charente) au demonstrat că ***Chatelperronianul*** este creaţia omului de Neandertal şi prin urmare legătura sa cu ***Musterianul*** este incontestabilă (Fr. Lévéque, B. Vandermeersch, 1981). În acelaşi timp se cunoaşte existenţa omului modern în ***Chatelperronianul*** de la *Combe-Capelle* (Dordogne) (O. Hauser, 1909), a cărui poziţie stratigrafică este însă adesea pusă sub semnul îndoielii.

Din punct de vedere cultural, Catherine Farizy (1992) afirmă că se pare că există mai multe diferenţe între ***Chatelperronian*** şi ***Musterian*** decât între ***Chatelperronian*** şi ***Aurignacian***.

D. Baffier (1999) menţionează că în ***Chatelperonian*** persistă multiple trăsături arhaice, alături de o evidentă tendinţă evolutivă manifestată în trăsăturile utilajului şi modul de viaţă. Industria litică are caractere mixte, fiind formată din juxtapunerea pieselor specifice paleoliticului mijlociu şi utilajului mai specializat, tipic paleoliticului superior. Totodată, concepţia de spaţiu, organizarea habitatelor, modul de întreţinere a solului de ocupare, care au fost înregistrate în câteva aşezări semnificative în privinţa bogăţiei materialului, au relevat un spirit nou şi radical diferit faţă de comportamentul musterian.

C. II. Uluzzianul

Chatelperronianul din Franţa este asemuit adesea cu ***Uluzzianul*** din Italia, pus în evidenţă de A. Palma di Cesnola (1989) în peştera *Cavallo* situată în preajma golfului Uluzzo.

Datările din două situri au oferit următoarele vârste: peştera *Cavallo* > 31.000 de ani şi peştera *Castelcivita* (Campagna) 33.220 ± 780 - 32.470 ± 650 ani B.P.

Ca fosilă directoare a uluzzianului este menţionat vârful *à dos* curbat uneori microlitic care apare alături de numeroase gratoare, puţine *burins*, racloare, piese cu *encoche* şi denticulate în cantitate apreciabilă. Tehnologic ***Uluzzianul*** poate fi caracterizat ca o industrie slab laminară, cu folosirea frecventă a percuţiei bipolare. Câteva mici vârfuri de os, cantităţile însemnate de ocru sunt trăsături care definesc această cultură.

Cercetările din peştera *Cavallo* au determinat împărţirea uluzzianului în trei faze:

1. Uluzzianul arhaic în care dominau racloarele până la 80 %, ceea ce dovedeşte legăturile cu musterianul;

2. Uluzzianul mijlociu care relevă diminuarea racloarelor în favoarea utilajului specific paleoliticului superior, cu *piese à dos* şi elemente geometrice;

3. Uluzzianul superior regresiv caracterizat de revenirea utilajului din prima fază, cu menţiunea că devin predominante denticulatele.

Câţiva dinţi umani din peştera *Cavallo* au fost atribuiţi atât omului modern cât şi tipului paleoantropian. În sudul peninsulei iberice s-a constatat că ***Musterianul*** şi, odată cu el, omul de Neandertal au supravieţuit până în ***Paleoliticul superior***, ca de exemplu în aşezările *Zafarraya, Cavo Negra* etc.

*

* *

În Europa centrală perioada de tranziţie de la **Paleolticul mijlociu** la **Paleoliticul superior** se caracterizează prin trăsături particulare. După cum a menţionat G. Bosinski (1990), Europa centrală a fost dominată între 45.000 şi 40.000 de ani de ***Micoquian*** care în faza sa finală prezintă utilaje bifaciale care tind spre foliacee, dar se rămâne totuşi în limitele paleoliticului mijlociu.

Vârfurile foliacee vor marca în continuare perioada de tranziţie de la **Paleoliticul mijlociu** la **Paleoliticul superior** din Europa centrală până în Balcani, în culturi precum ***Szeletianul*** din Ungaria, Slovacia, Cehia, Polonia şi Basarabia, ***Bohunicianul*** din Cehia, ***Jerzmanovicianul*** din Polonia etc.

C.III. Szeletianul

Peştera *Szeleta* se găseşte pe râul Szinva, în prejma localităţii Hámor din munţii Bükk (lângă Miskolc-Ungaria). Ea a fost săpată pentru prima dată de O. Kadič (1907; 1909), care a divizat materialul arheologic într-un ***Solutrean vechi*** şi unul ***evoluat***. J. L. Červinka (1927) a creat numele de ***Szeletian*** pentru a înlocui pe cel de ***Predmostian*** propus de F. Wiegers în 1920 şi pentru a defini industriile cu vârfuri foliacee din Europa centrală, precum şi cu scopul de a diferenţia aceste industrii de ***Solureanul*** francez. F. Prosek a propus în 1953 înlocuirea termenului de ***Solutrean*** cu cel de ***Szeletian*** în Europa centrală, considerând că această cultură a fost răspândită în Slovacia, Cehia şi în Polonia, alături, bineînţeles, de Ungaria şi s-ar fi format direct din ***Musterianul*** din Bazinul carpatic sub influenţa aurignacianului. În privinţa împărţirii sale, F. Prosek (1953) şi-a însuşit schema evolutivă a lui J. Hillebrand (1910; 1911), care plasa între stratul inferior şi cel superior de la *Szeleta* industriile identificate la *Jankovich*. De altfel, înaintea lui Prosek (1953), germanca G. Freud (1952; 1954-1955 a; b) a arătat că vârfurile foliacee din Europa centrală nu au avut o legătură cronologică şi tipologică cu ***Solutreanul*** şi că ele ar reprezenta un element vechi.

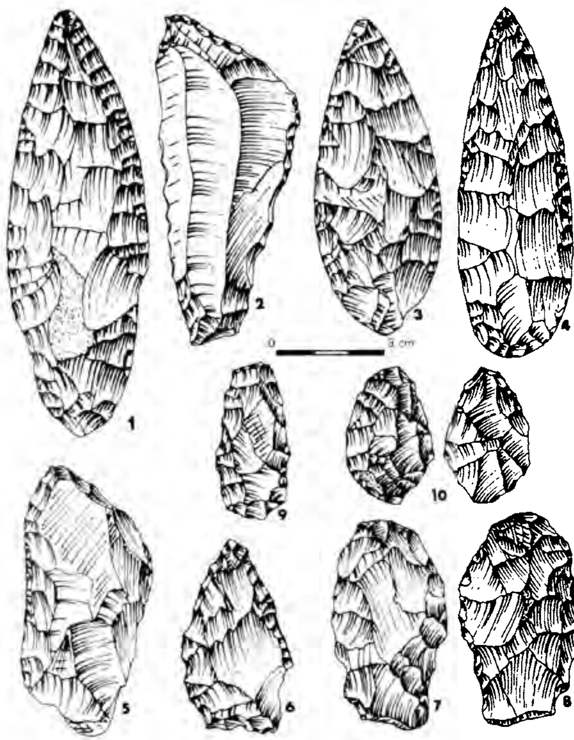

Fig. 35 - Industria litică din peştera *Szeleta* (Ungaria): 1-4 - nivelul superior; 5-10 - nivelul inferior (după R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1988)

În faza veche a szeletianului sunt dominante racloarele de diferite tipuri, vârfurile foliacee şi bifacielele micoquiene, bifacialele foliacee, bifacialele *à dos* (fig. 35).

Faza evoluată a szeletianului include gratoarele carenate, ceva *burins* diedre sau pe troncatură retuşată, mai rar carenate, lame trunchiate retuşate, puţine *encoche*, denticulate etc.

În ***Szeletian*** nu se poate vorbi de utilaje în os propriu-zise, ci doar de obiecte de os sau corn întrebuinţate la extracţia coloranţilor minerali roşii din minele de la *Lovas* (lângă lacul Balaton) (L. Vertes, 1955). În ceea ce priveşte originea szeletianului, V. Gábori-Csánk (1956; 1974) consideră că faza veche, prin diferitele tipuri de bifaciale pe care le conţine, şi-ar avea sorgintea în ***Micoquianul*** din Europa centrală, iar faza evoluată ar avea la bază ***Aurignacianul*** deja atestat în această epocă în regiune (vezi gratoarele şi *burin*-ele carenate) sau, altfel spus, ar fi vorba de o eventuală asimilare parţială a micoquianului de ***Aurignacian***.

V. Gábori-Csánk (1970) afirmă că ***Szeletianul*** apare la sfârşitul *Würmului vechi* (*Würm II* francez) şi se găseşte în solul interstadiului *Hengelo* (*Würm II-III* francez). Stratul inferior de la *Szeleta* a fost datat la 41.700 şi la 32.580 ± 420 cel superior, iar cel de la *Vedrovice V* la 37.650 B.P. (K. Valoch, 1984). Ea considera că ***Szeletianul*** este limitat la Moravia (o datare din peştera *Pod Hradem* indică vârsta de 32.900 ± 500), Ungaria de nord, Slovacia de vest (K. Valoch, 1955; 1957; 1968; 1976; 1977-1978; M. Oliva, 1995), frontiera de sud a Poloniei şi Austria de Jos, în toate aceste regiuni el reprezentând începutul paleoliticului superior.

De altfel, ***Szeletianul*** s-ar putea să se fi prelungit până la 22.800 ± 600 B.P. după cum dovedeşte această datare din aşezarea *Trecianska Bohuslavica* (Slovacia) (K. Valoch, 1996). În Basarabia, la *Korpaci-Mis* s-a obţinut o datare de 25.250 ± 300 (I. Borziac, 1984), ***Szeletianul*** de aici fiind caracterizat printr-o asociaţie de vârfuri

foliacee şi lame *à dos* curbate, care amintesc de ***Chatelperronian***. S-ar putea ca în Basarabia ***Szeletianul*** să fie contemporan cu apariţia gravetianului (aşezarea *Gordineşti*) (J. Kozlowski, 1992). De asemenea, J. Kozlowsky (1992) atribuie szeletianului şi stratul 3 din peştera *Brânzeni* din Basarabia, în care s-a relevat o industrie cu vârfuri foliacee şi o netă componentă leptolitică. Mai mult, acest strat a livrat şi un pandantiv de fildeş care sugerează un „corp” triunghiular şi un „gât” foarte alungit, ceea ce ar putea echivala cu o reprezentare antropomorfă schematizată. N. Ketranu (1973) a interpretat această figurină ca fiind o pasăre (fig. 36).

L. Vértes (1967) a împărţit ***Szeletianul*** în ***grupul Bükk*** (de exemplu peştera *Szeleta*) şi ***grupul transdanubian*** (de exemplu peştera *Jankovitch*), iar industriile din Moravia şi Slovacia propunea a fi numite diferit. Continuând acestă idee, M. Gabori în 1976 numeşte gupul transdanubian ***Jankovitchian*** şi îl consideră încă ***Paleolitic mijlociu***, chiar dacă conţine deja numeroase elemente specifice paleoliticului superior. V. Gabori-Csank (1990; 1993) face o reevaluare a întregului material arheologic şi distinge ***Jankovicianul*** ca un facies de sine stătător.

G. Bosinski (1990) menţionează că ***Szeletianul*** se dezvoltă indiscutabil de o manieră continuă după apariţia paleoliticului superior. El aminteşte, ca o ironie a istoriei cercetării, că G. De Mortillet (1869; 1872) includea vârfurile foliacee din *Solutrean* la începutul paleoliticului, înaintea aurignacianului, ca o realitate a Europei vestice, iar acum această ipoteză pare a se verifica doar pentru ***Szeletianul*** din Europa centrală.

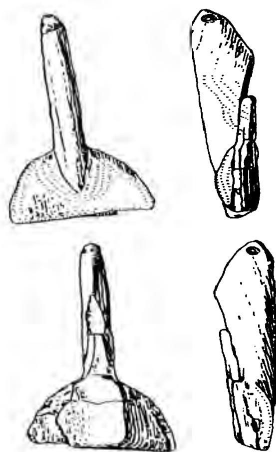

Fig. 36 - Statuetă pandantiv din stratul 3, atribuit Szeletianului moldav din peştera *Brânzeni* din Basarabia (după J. Kozlowski, 1992)

În concluzie, se poate afirma că ***Szeletianul*** pare a-şi trage originile din ***Musterian*** (vezi *Blattspitzen*), prezentându-se ca o formă de tranziţie de la **Musterianul** local la **Paleoliticul superior**. ***Szeletianul*** este tot mai mult acceptat ca o cultură de legătură între **Paleoliticul mijlociu** şi **Paleoliticul superior** care a stat la originea paleoliticului superior din zonă (P. Allsworth-Jones, 1986; K. Valoch, 1990). M. Oliva (1995) afirmă că ***Szeletianul*** ar fi opera omului de Neandertal în faza iniţială, precum ***Chatelperonianul*** în Franţa, şi a lui *Homo sapiens* în faza evoluată.

C.IV. Bohunicianul

Aşezarea eponimă a bohunicianului se găseşte la *Brno-Bohunice* în Moravia.

K. Valoch (1976), care a efectuat şi primele săpături, a fost surprins că industria de la Bohunice diferea atât de ***Szeletian***, cât şi de ***Aurignacian***, remarcându-se ca un facies *levalloasian* pronunţat, orientat spre exploatarea silexului (*chaille*) jurasic de la *Stranska skála*. Nucleii erau uni- şi bidirecţionali şi debitajul laminar, vârfurile *levallois* tipice alungite şi laminare, racloarele cu retuşă plată, gratoarele pe lamă şi aşchie, *burins* pe lamă spartă etc. El a clasat iniţial acest facies ca un ***Szeletian de tradiţie levallois***. Datările C-14 au oferit pentru stratul de cultură următoarele date: 42.900 + 1.700 / - 1.400 B.P. (GrN. 6.165) şi 40.173 ± 1.200 B.P. (Q 1.044). M. Oliva (1979; 1984; 1988) a observat că majoritatea

vârfurilor foliacee şi racloarele groase tipice, de componenţă *levallois*, erau realizate din alte materiale litice, precum silexul (*chaille*) cretacic de tip *Boritov* şi silex jurasic de *Krumlovskylles*. Prin urmare, el trage conluzia că aceste utilaje au fost obţinute de populaţiile de la *Bohunice* fie prin schimb, fie prin aculturaţie cu ***Szeletianul***. În consecinţă el propune pentru industriile ***Levallois*** de aici denumirea de ***Bohunician*** (M. Oliva, 1979). J. Svoboda (1980; 1984; 1987) a reunit într-un singur orizont crono-cultural industriile de la *Bohunice, Ondratice* etc., pe care le va denumi în 1980 ***„tipul Bohunician"***. Referindu-se la materialul pe cuarţit de la *Ondratice* (50 km de Brno), J. Svoboda (1980; 1984) afirmă că acesta constituie un stadiu de tranziţie dintre **Paleoliticul mijlociu** şi **Paleoliticul superior**, care ar fi stat la originea culturilor din **Paleoliticul superior**.

Situaţii similare sunt menţionate de R. Desbrosse şi J. Kozlowski (1988) în Bulgaria, unde în peştera *Samuilitsa* vârfurile foliacee sunt importate probabil de la *Muselievo* şi aduse într-un context *mustero-levalloasian*.

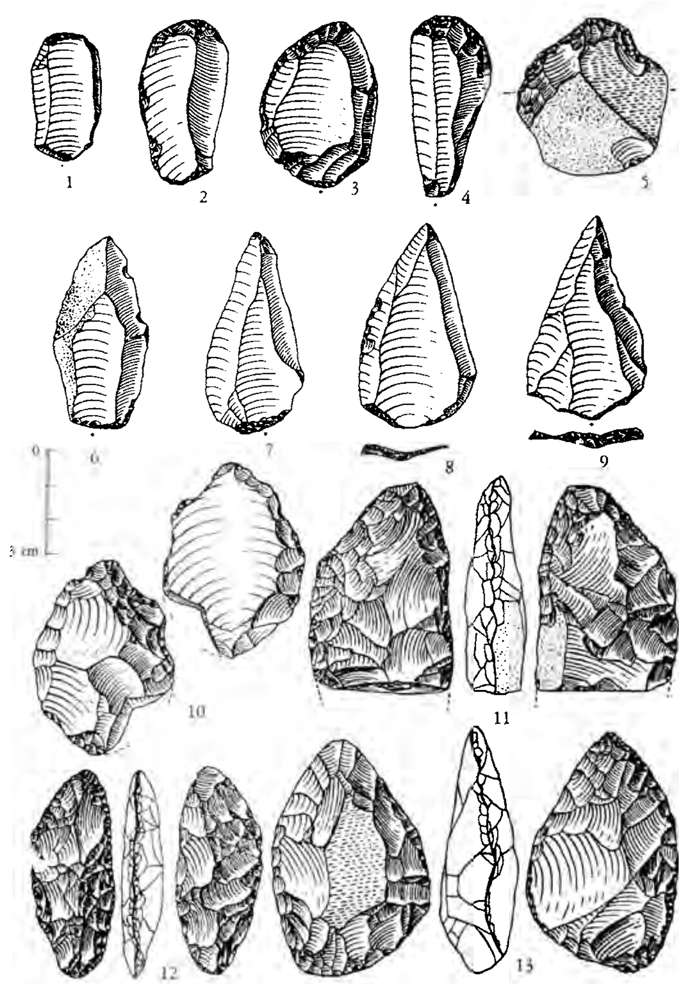

Fig. 37 - Industria litică de la *Bohunice* (după K. Valoch, 1976)

Stratele de cultură de la *Bohunice* şi *Stránská skála* sunt contemporane interstadiului *Hengelo* (*Würmul II-III* francez) şi au fost în general datate între 42.000 şi 38.000 B.P

Tehnologic şi tipologic ***Bohunicianul*** se caracterizează deci prin nuclei preparaţi în cea mai mare parte în tehnica *levallois*, ceva mai puţini sunt prismatici şi foarte rar sunt cei poliedrici şi discoidali. Vârfurile *levallois* neretuşate, lamele şi aşchiile ocupă jumătate din materialul litic, iar utilajele retuşate sunt reprezentate prin foarte multe gratoare, puţine *burins* şi destul de numeroase denticulate şi piese cu *encoche* (fig. 37).

R. Desbrosse şi J. Kozlowski (1988) interpretează ***Bohunicianul*** în două sensuri: ***1 - Bohunicianul*** ca o industrie alcătuită numai din elemente *Levallois* şi din ***Paleoliticul superior***, ca o industrie de tranziţie între **Mustero-Levalloisian** şi **Paleoliticul superior**, ceea ce presupune că vârfurile foliacee sunt în totalitate intruse din ***Szeletian***; ***2 - Bohunicianul*** reprezintă de fapt o fază leptolitizată de industrii în tehnică *Levallois* şi cu vârfuri foliacee care erau însă realizate în ateliere specializate şi importate în aşezările "bohuniciene" respective.

Bohunicianul are totuşi o arie restrânsă de dezvoltare, în general în jurul oraşului Brno, mai cunoscute rămânând aşezările de peşteră *Bohunice, Stránská skála* şi din aer liber de la *Podoli* şi *Lisen-Ctvrte.*

C.V. Jerzmanowicianul

Jerzmanowicianul a fost identificat, pentru prima dată, sub numele de ***„civilizaţia Jerzmanovice"*** în 1961 de W. Chmielewski în peştera *Nietoperzowa* de la *Jerzmanowice* (lângă Cracovia-Polonia). În acelaşi an J. Kozlowski (1961) o prezintă sub numele de cultura ***„Jerzmanovice-Thelämann"***, pentru că un alt sit apropiat era cel de la *Kostienki* (pe Don) în incinta fostului colhoz "E. Thelämann".

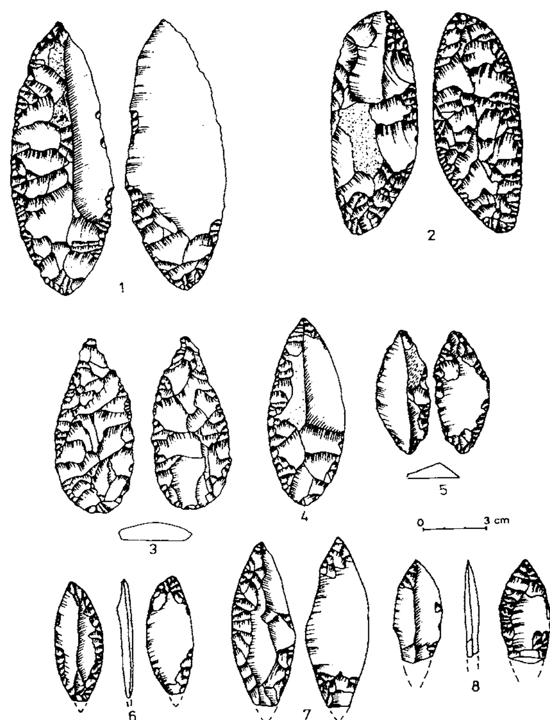

Fig. 38 – Evoluţia vârfurilor foliacee din faza veche a Jerzmanovicianului (după R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1988).

Cultural, acest facies pare destul de rău definit, majoritatea menţiunilor fiind scurte halte de vânătoare, cu inventare sărace şi nesemnificative. O datare din peştera

Nietoperzowa a oferit vârsta de 38.560 ± 1.250 B.P. În general, se presupune că această cultură este contemporană sfârşitului interglaciarului şi poate chiar începutului celui de al II-lea pleniglaciar.

Inventarul litic sugerează că tehnica laminară este bine reprezentată, cu suporturi laminare lungi şi destul de groase, nucleii se prezintă cu unul sau două planuri de lovire. Utilajele constau din vârfuri foliacee cu faţa plană şi retuşe incomplete pe faţa dorsală şi partea proximală a feţei ventrale (fig. 38). Mai apar *burins* pe spărtură şi troncatură, retuşate oblic sau drept (P. Allsworth-Jones, 1986).

Animalul cel mai frecvent vânat de populaţiile jerzmanowiciene era ursul de peşteră, iar răspândirea acestei culturi este legată de regiunile de câmpie din Europa de nord.

C. VI. Complexul Lincombian-Ranisian

Evoluţia industriilor din ***Paleoliticul mijlociu*** spre faciesuri cu vârfuri foliacee s-a resimţit şi în partea occidentală a Europei centrale. Repere ale acestui proces s-au înregistrat în peşterile *Weinberg, Ilsen, Ranis* din Germania, *Couvin, Goyet, Spy* din Belgia, *Kent's* din colina *Lincombe*, *Bech Fissure, Uphill* din Anglia, ca şi aşezarea din aer liber de la *Beedings Thakenham* (R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1988).

Fig. 39 - Vârfuri foliacee de la *Ilsenhöhle* de lângă *Ranis* (după W. Hulle, 1977).

Industria litică, în cele mai reprezentative aşezări ale complexului ***Lincombian-Ranisian***, se caracterizează prin aspectul laminar slab, bogăţia vârfurilor foliacee (unele complet bifaciale, fără a lipsi cele laminare cu faţa plană) (fig. 39) şi racloarelor. În faza următoare, industria litică manifestă tendinţa spre formele laminare, cu vârfuri foliacee bifaciale din ce în ce mai rare, în favoarea vârfurilor cu faţa plană, pe lame, adesea destul de lungi şi drepte. Această fază se dezvoltă într-un context leptolitizat, cu utilaje precum lamele retuşate, troncaturile, *burin*-ele şi chiar gratoarele, cu tendinţe certe de extindere teritorială, pe întreaga câmpie dintre Anglia şi Polonia.

*

*   *

În Basarabia, I. Borziac (1994) a elaborat o schemă de evoluţie în care primul stadiu de dezvoltare al paleoliticului superior include aşezările *Brânzeni I-3, Bobuleşti VI, Climăuţi I* şi *Ciuntu*. Primele două au fost încadrate de N. Ketraru (1973) care a făcut şi săpăturile arheologice, în ***Szeletian*** ca o variantă orientală a acestuia, pe care o şi denumeşte ***cultura Brânzeni***. De altfel, I. Borziac (1994) acceptă o cultură ***Brânzeni*** paralelă cu ***Szeletianul*** din care exclude însă aşezarea *Climăuţi*. Mai mult, I. Borziac (1994) consideră cultura ***Brânzeni*** ca o cultură de tranziţie de la **Paleoliticul mijlociu** la **Paleoliticul superior**. Ei i-ar aparţine aşezările *Brânzeni I, Bobuleşti VI*, nivelul inferior

din peştera *Ciuntu* şi aşezarea *Scoc*. ***Cultura Brânzeni*** şi-ar avea rădăcinile în ***Musterianul*** local cu forme bifaciale de tradiţie micoquiană.

*

*   *

În concluzie, legat de perioada de tranziţie de la **Paleoliticul mijlociu** la cel **superior**, se impun câteva consideraţii.

P. Allsworth Jones (1986) consideră că nivelurile musteriene *IV-V* de la *Ripiceni-Izvor* sunt legate de ***Micoquian***, reluând o serie de teze mai vechi, mai cu seamă cea emisă de M. Gabori (1976). În acest fel ne apropiem de sfera ***Levalloaso-musteriană***, care ne conduce la originea jankovicianului şi bohunicianului. Chiar dacă V. Gabori-Csánk (1990; 1993) a afirmat că ***Jankovicianul*** este o formă modificată a micoquianului, P. Allsworth-Jones (1986) preferă o apropiere a acestei culturi, ca şi a bohunicianului, de ***Levalloaso-musterian*****,** existent în Europa sud-estică, o mărturie a acestei tendinţe regăsindu-se şi în nivelurile musteriene *I-III* de la *Ripiceni-Izvor* (România) sau *Samuilitsa 2* din Bulgaria, unde vârfurile foliacee sunt foarte rare.

Odată demonstrată componenta *levallois* pentru ***Jankovician*** şi ***Bohunician*** se poate înţelege mai bine tranziţia de la **Paleoliticul mijlociu** la **Paleoliticul superior**.

J. Svoboda (1980) a demonstrat, în aşezarea *Ondratice I*, cum tehnica *levallois* evoluată a putut să conducă la o tehnică caracteristică paleoliticului superior. Dinamica acestui proces include evoluţia nucleului *levallois* plat spre nucleul cu preparare ortogonală care, printr-un proces de reducţie şi de alungire, a condus la nucleul cu creastă frontală.

Datările absolute susţin contemporaneitatea dintre ***Szeletian*** şi ***Aurignacian*** ca un aspect particular al Europei centrale şi sud-estice, precum pentru Europa de vest s-a evidenţiat paralelismul dintre ***Chatelperonian*** şi ***Aurignacian***, care a condus la concluzia unei posibile aculturaţii.

S-a arătat că ***Szeletianul*** este un produs al omului de Neandertal (A. Thoma, 1963), o formă evoluată, chiar dacă nu beneficiem de descoperiri antropologice directe sigure din munţii Bükk. În schimb, au fost descoperite resturi osoase de Neandertal în *Jankovician* la *Dzerava Skála* (P. Allsworth-Jones, 1986). ***Aurignacianul*** din Europa centrală, aşa cum am arătat, curpinde numai vestigii antropologice atribuite lui *Homo sapiens sapiens*.

R. Desbrosse şi J. Kozlowski (1988) afirmă, la rândul lor, că nici industriile cu vârfuri foliacee de tip ***Jerzmanovician***, nici industriile szeletiene nu au servit ca bază de dezvoltare locală a paleoliticului superior. Antropologic ele sunt opera lui *Homo sapiens sapiens* după cum o demonstrează incisivul descoperit în peştera *Szeleta*. Această industrie ar fi echivalentă chatelperronianului din Europa de vest.

Spre estul Europei, industriile cu vârfuri triunghiulare foliacee bifaciale manifestă aceeaşi tendinţă evolutivă într-o serie de faciesuri "*musteriene evoluate*" din bazinul Donului, Nistrului şi Prutului, unde se amestecă adesea cu utilaje laminare, rod al aculturaţiei aurignaciene.

Toate aceste aspecte i-au sugerat lui P. Allsworth-Jones în 1986 ipoteza că industriile de tranziţie, precum ***Szeletianul***, s-au născut dintr-un substrat specific paleoliticului mijlociu printr-un proces de aculturaţie, în care ***Aurignacianul*** a jucat un rol important.

D. Paleoliticul mijlociu în România

D.I. Musterianul în România şi tranziţia la Paleoliticul superior

Musterianul, cultura care caracterizează şi pe teritoriul României **Paleoliticul mijlociu**, se regăseşte în general în mai toate regiunile ţării.

Cel mai răspândit **Musterian** din România este cel din peşterile Carpaţilor, cu deosebire latura Meridională a acestora. Aşa sunt peşterile *Muierilor* de la Baia de Fier, *Cioarei* de la Boroşteni, *Bordul Mare* de la Ohaba Ponor, *Curată* şi *Spurcată* de la Nandru, *Gura Cheii* de la Râşnov, *Hoţilor* de la Băile Herculane, *Mare* şi *Mică* de la Braşov, *Cioclovina* din depresiunea Haţeg, *Climente I* din defileul Dunării. În multe din

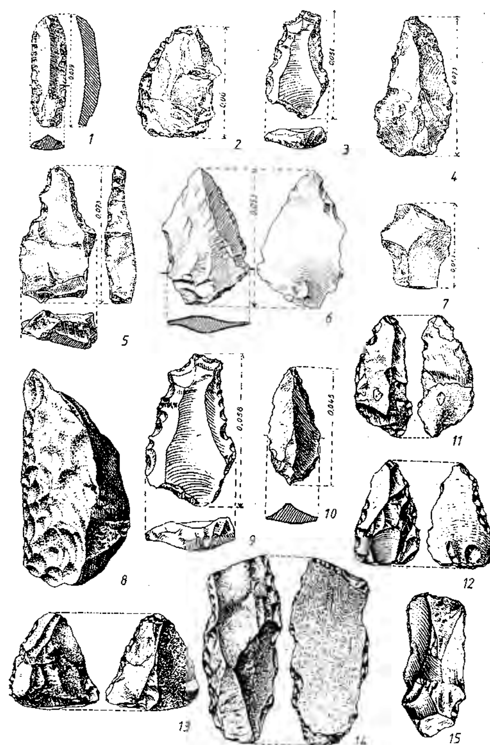

Fig. 40 - Utilaje litice din peştera *Muierilor* (1, 7 - racloare; 2-6; 8-10 - vârfuri); peştera *Gura Cheii-Râşnov* (11-13 - vârfuri cu retuşe marginale; 14-15 - aşchii cu aspect lamelar, retuşate) (după M. Cârciumaru, 1999).

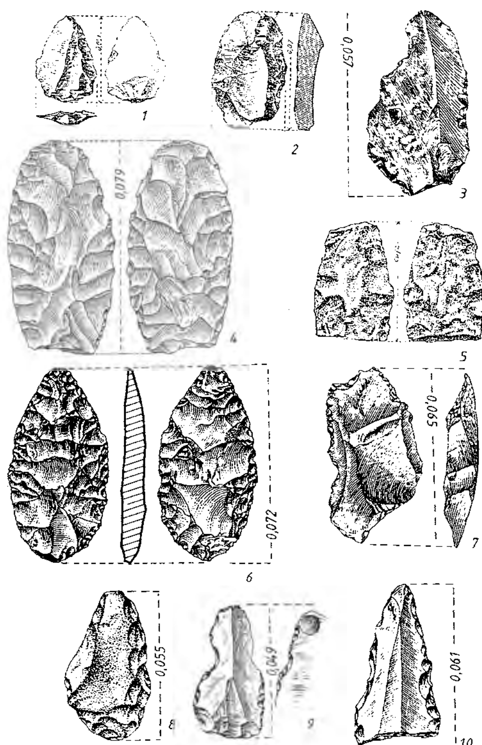

Fig. 41 - Utilaje litice din peşterile *Spurcată* (1-5); *Coacăzei* (7), *Mare* 8-10) şi aşezarea din aer liber de la *Iozăşel* (6) (după M. Cârciumaru, 1999)

aceste peşteri s-a invocat un ***"Paleolitic alpin"***, fără o bază ştiinţific documentată. De fapt este vorba de un **Musterian** care a folosit în mare măsură rocile locale de tipul cuarţolitului, dioritului etc. şi ceva mai rar silexul (fig. 40; 41). În aceste condiţii, tehnica este destul de rudimentară şi tipologia pare săracă. Se remarcă totuşi marea abundenţă a racloarelor, realizate pe părţi din galet de forma „feliei de lămâie" şi care conservă cortexul pe partea opusă părţii active. Vârfurile sunt mai puţine, iar bifacialele

apar foarte rar în peşterile transilvănene. Debitajul *levallois*, fără să fie absent, nu se regăseşte prea frecvent în peşterile carpatice. După F. Mogoşanu (1978), cea mai frecventă unealtă-racloarul ar fi reprezentat prin tipul *Quina* şi mai rar *„demi-Quina"* când este realizat din cuarţolit etc. (V. Dumitrescu, Alex. Bolomey, F. Mogoşanu, 1983).

Arheologii români par a fi de acord în atribuirea acestui **Musterian** din peşterile carpatice unui ***Charentian oriental***, având în vedere trăsăturile sale tehnico-tipologice.

Utilizarea pietrelor de râu şi tehnica prelucrării lor apropie peşterile carpatice de ***Pontinianul italian***. Totuşi, în timp ce în ***Pontinian*** este tipică retuşa *Quina* sau *„demi-Quina"*, în peştera *Cioarei*, de exemplu, ea este inexistentă.

În ceea ce priveşte cronologia musterianului din peşterile carpatice, menţionăm că el începe în *complexul de încălzire Boroşteni* şi sfârşeşte în *complexul interstadial Ohaba*. Cele mai vechi datări C-14 obţinute până acum sunt cele din peştera *Cioarei* de la Boroşteni: GrN 15.048: 49.950 + 5300 / - 3200 B.C. şi chiar GrN 15.055 : >52.050 B.C. În ceea ce priveşte sfârşitul musterianului în România, spre finalul complexului interstadial *Ohaba*, există mai multe datări care confirmă această încadrare, din care amintim doar două: una din peştera *Gura Cheii-Râşnov* - GrN 14.620: 26. 950 + 2400 / - 1800 B.C. şi a doua din peştera *Bordul Mare* de la Ohaba Ponor - GrN 14.627: 26.830 ± 290 B.C. Ambele datări plasează stratele „musteriene" respective în *oscilaţia climatică Ohaba B* (paralelizată cu *Stillfried B* sau *Kesselt*) (M. Cârciumaru, 1980; 1999).

Aspecte tipologice şi tehnologice, precum şi noua reevaluare cronoclimatică a paleoliticului din peşterile carpatice au determinat pe M. Bitiri şi M. Cârciumaru (1980) să atragă atenţia asupra necesităţii de a detaşa complexele musteriene care reprezintă **Paleoliticul mijlociu** propiu-zis, de complexele tardive, atribuite musterianului superior prelungit, dar care sunt contemporane de fapt culturilor din **Paleoliticul superior**.

În prima categorie sunt incluse ***Musterianul II*** din peştera *Curată*, ***Musterianul I-II*** din peştera *Bordu Mare*, ***Musterianul I*** din peştera *Gura Cheii*, stratul inferior din peştera *Muierilor* (fig. 40) şi locuirea musteriană din peştera *Cioarei* (stratele *A-J*).

În cea de a doua categorie ar intra complexul cuarţitic din peştera *Hoţilor*, nivelul *I* (*a-c*) din peştera *Curată*, stratul de cultură paleolitică din peştera *Spurcată* (fig. 41), nivelurile *III-IV* din peştera *Bordul Mare* şi al doilea nivel din peştera *Gura Cheii*.

Locuirile din prima categorie se desfăşoară între *complexul de încălzire Boroşteni* şi sfârşitul *complexului interstadial Nandru*. Ele se caracterizează printr-o industrie pe aşchii specifică paleoliticului mijlociu, lame arhaice cu marginile paralele şi retuşe fine, aşchii cu troncatură retuşată, sporadic piese bifaciale etc.

Locuirile din cea de a doua categorie sunt contemporane *complexului interstadial Ohaba* şi stadiului glaciar care l-a precedat. Ele reprezintă o etapă de tranziţie spre *Paleoliticul superior* şi se constituie într-un facies particular specific munţilor Carpaţi. Pentru trăsăturile sale regionale, el circumscriindu-se zonei montane şi bazinului Transilvaniei, a fost denumit ***faciesul carpatic*** (M. Cârciumaru, 1999). La baza definirii sale, ca facies de sine stătător, stau caracterul tehnico-tipologic al inventarului litic, în care se remarcă combinarea trăsăturilor aşchiale, lamelare şi bifaciale, poziţia sa cronologică de tranziţie dintre **Paleoliticul mijlociu** şi **superior**, predominarea în cadrul materiei prime a rocilor locale (cuarţolit, diorit etc.).

În ultimii ani s-au descoperit în vestul României câteva aşezări musteriene, cum sunt cele de la *Conop, Zăbrani* şi *Cladova* în care utilajul este realizat pe cuarţ, cuarţit şi

alte roci şi se înrudesc tipologic cu cele de la *Erd* din Ungaria (V. Boroneanţ, 1991). Nu este exclus ca **Musterianul** de la *Cladova* să-şi înceapă existenţa în *complexul de încălzire Boroşteni* (M. Cârciumaru, 1991).

În sud-vestul Carpaţilor Meridionali, în regiunea Porţilor de Fier, deci în aria paleoliticului din peşterile carpatice, s-a descoperit în aşezarea *Dealul Căuniţei* de la *Gornea* un *facies musterian tipic de debitaj levallois* (F. Mogoşanu, 1978). De altfel, acest facies pare a fi specific şi pentru aşezările de la *Iozăşel* şi *Basarabasa*, despre care M. Roşka (1930) credea că aparţin paleoliticului inferior (mai precis acheuleanului mijlociu). Acest aspect avea să fie corectat prin observaţiile şi consideraţiile lui C. S. Nicolăescu-Plopşor (1938).

Musterianul tipic, în care este folosită destul de frecvent tehnica *levallois*, a fost relevat în nord-vestul ţării, unde cercetările Mariei Bitiri (1972) au evidenţiat, în aşezările de la *Boineşti-Bixad* şi *Remetea-Somoş I* şi *II*, din ţara Oaşului, utilaje alcătuite din elemente musteriene, cum ar fi racloare şi vârfuri uni- şi bifaciale, vârfuri musteriene etc.

De asemenea, în Dobrogea, în peştera *Cheia* (Târguşor) şi aşezarea în aer liber de la *Castelu* s-a descoperit un ***Musterian tipic de debitaj levallois*** (fără bifaciale), alături de un ***Musterian*** zis ***„denticulat”*** (însoţit uneori de bifaciale), în aşezările de la *Mamaia sat, Peninsula, Ovidiu-Nazarcea, Saligni-Faclia, Peştera.*

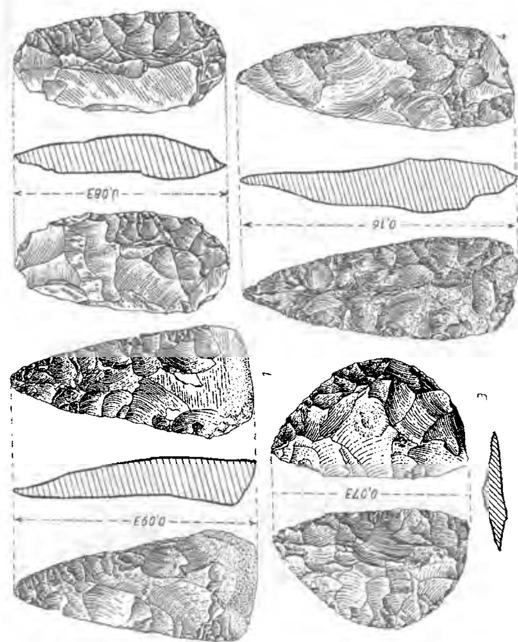

Fig. 42 - Utilaje din silex de la *Ripiceni-Izvor* (după Al. Păunescu, 1993).

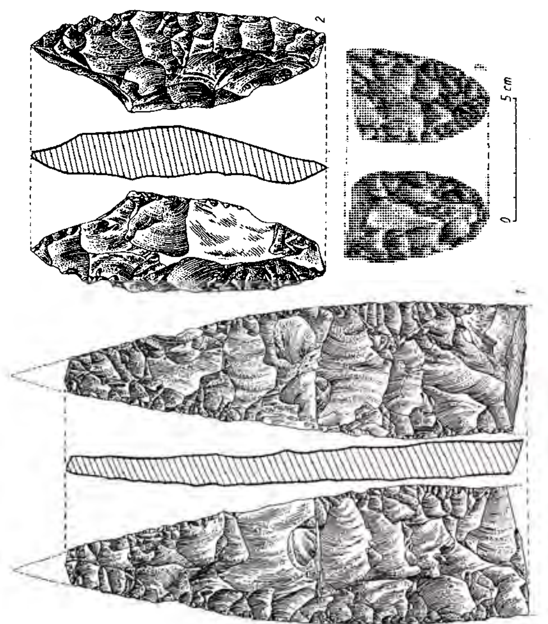

Fig. 43 - Utilaje din silex de la *Mitoc - Valea Izvorului* (după M. Bitiri, M. Cârciumaru, 1978).

Musterianul este bine reprezentat şi în nord-estul ţării, unde au fost scoase la zi câteva aşezări interesante, cum sunt cele de la *Ripiceni-Izvor* şi *Mitoc* (fig. 42; 43). Aşezarea de la *Ripiceni-Izvor*, descoperită de N. N. Moroşan (1927; 1931), este fără îndoială cea mai bogată, cu un depozit de până la 12 m grosime, şi cu şase niveluri de locuire musteriană. Primele trei niveluri au fost atribuite musterianului tipic de debitaj

levallois (se remarcă bogaţia racloarelor), următoarele două musterianului de tradiţie acheuleană de debitaj levallois (în care sunt relativ ridicate procentele peiselor bifaciale, dar în care apar şi unelte specifice paleoliticului superior, precum gratoarele şi *burin-ele*) şi ultimul nivel atribuit musterianului denticulat în care este prezentă tehnica bifacială (Al. Păunescu, 1993). Vom menţiona că nivelurile *IV* şi *V*, atribuite de Al. Păunescu (1976) musterianului de tradiţie acheuleană (Al. Păunescu, A. Conea, M. Cârciumaru, V. Codarcea, Alex. V. Grossu, R. Popovici, 1976), au fost puse la îndoială de M. Gabori (1976), care le consideră micoquiene, reluându-se într-un fel o dispută anterioară dintre C. Ambrojevici şi N. N. Moroşan. Referitor la această ultimă dispută a luat, la timpul respectiv, atitudine şi C. S. Nicolăescu-Plopşor, care cunoscând situaţia oarecum confuză din punct de vedere stratigrafic de la *Micoque*, în urma discuţiilor pe care le purtase cu D. Peyrony, contestă în 1931 ***Micoquianul*** lui Ceslav Ambrojevici de la *Kisla-Nedzimova* şi a lui M. Roşka de la *Iozăşel, Valea Mare* şi *Gruiu*. Totuşi, trebuie să menţionăm că C. S. Nicolăescu-Plopşor, în principiu, admitea prezenţa acestei culturi pe teritoriul României, legând această posibilitate de anumite descoperiri din Polonia, cât şi din Crimeea de la *Kiik Koba*.

Analizele de polen fosil au relevat că **Musterianul** de la *Ripiceni* îşi începe evoluţia la începutul complexului interstadial Nandru şi o încheie, prin ***Musterianul VI***, în partea finală a complexului interstadial *Ohaba*.

Cea mai timpurie datare C-14 de la *Ripiceni-Izvor* indică pentru ***Musterianul III*** -(GrN 11230): 44.450 + 4700 / - 2900 B.C. şi cea mai târzie în ***Musterianul IV*** – (GrN 9210): 38.250 + 1100 / - 1000 B.C. şi Bln. 810: 26.830 ± 2.000 B.C. (pe care noi o considerăm aberantă în raport cu situaţia stratigrafică şi încadrarea paleoclimatică).

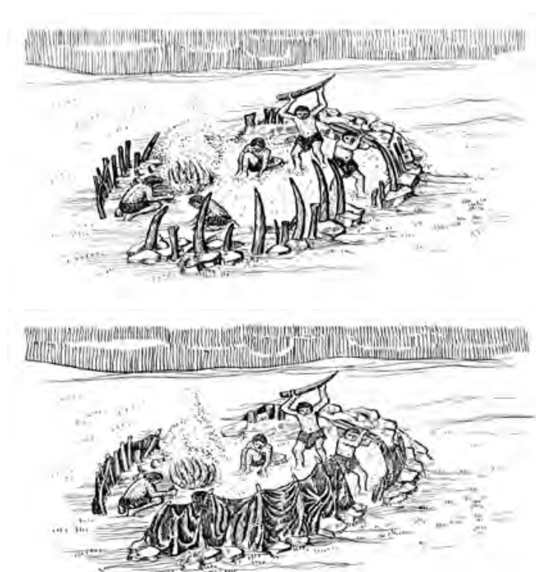

Fig. 44 - Încercare de reconstituire a unei structuri de locuire musteriană (adăpost contra vânturilor de tip C) de la *Ripiceni-Izvor* (după Al Păunescu, 1989; 1993).

Regiunea de câmpie şi podiş din sudul României este lipsită de aşezări musteriene, explicaţia unei astfel de situaţii găsindu-se în evoluţia geomorfologică particulară a regiunii.

În afară de particularităţile generale ale musterianului din România, există trăsături deosebite relevate în unele aşezări specifice acestei culturi.

Aşa sunt cele câteva adăposturi de formă uşor arcuită, cvasirectilinii sau ovale, interpretate de Al. Păunescu (1993) ca adăposturi contra vânturilor de est-nord-est, în totală contradicţie cu literatura de specialitate care, cel puţin pentru perioadele stadiilor

glaciare, menţionează că vânturile dominante erau cele de vest şi nord-vest (fig. 44).

Unul din aceste adăposturi, mai bine conservat, avea formă ovală, cu o înălţime a pereţilor de 2 m, formaţi din oase mari, fildeşi de mamut şi probabil ceva crengi de pin, fixate la bază cu pietre de calcar. Peste un astfel de perete se presupune că se aşezau piei de animale. În interiorul spaţiului s-au găsit urmele unei vetre, oase sparte provenind de la resturile menajere şi numeroase piese de silex atipice, reprezentând deşeuri de cioplire.

În peştera *Bordul Mare* de la Ohaba Ponor s-a descoperit o vatră construită din lespezi de piatră. Vatra era formată din două „ochiuri" rotunde alăturate, cu marginile ridicate, în interiorul cărora s-au găsit oase arse, resturi de cărbune şi cenuşă.

În peştera *Cioarei* de la Boroşteni, după cum deja am menţionat, au fost descoperite mari cantităţi de ocru, împreună cu recipiente cu urme de ocru, mai cu seamă în interiorul lor. Recipientele au fost prelucrate prin retezarea părţii superioare a stalagmitelor şi degajarea stratelor interioare ale acestui mic „capac" sau „receptacul" stalagmitic. Ele reprezintă unele din cele mai vechi recipiente descoperite până acum în paleoliticul din întreaga lume. Vârsta lor este chiar mai mare de 50.000 de ani (M. Cârciumaru şi colab., 2000). Tot în peştera *Cioarei*, pe unul din pereţii de calcar, sub nivelul superior al depozitului, începând de la nivelul inferior al locuirii musteriene, au rămas imprimate urmele de funingine şi fum în structura calcarului.

Dacă ar fi să vorbim de o specializare a musterianului în funcţie de preferinţa pentru un anumit tip de vânat, trebuie să spunem că cei din peşterile *Muierilor* şi chiar *Cioarei* preferau ursul de peşteră, cei din peştera *Bordul Mare* vânau calul, iar cei de la *Ripiceni-Izvor* aveau mai multă atracţie pentru mamut.

Dintre resturile osteologice atribuite până acum unui Neandertal, pentru *Musterianul* din România amintim două falange de la mână şi una de la picior descoperite în peştera de la *Bordul Mare* de la Ohaba Ponor. Din peştera *Livadiţa* (com. Pescari, jud. Caraş-Severin), săpată de V. Boroneanţ (1979), a fost comunicată de E. Terzea (1977) descoperirea unei falange de *Homo* probabil *neandertalensis.*

Referitor la descoperirile antropologice din mediul musterian, se cuvine să menţionăm descoperirea în peştera *Muierilor* a unor resturi umane atribuite iniţial lui *Homo primigenius (neandertalensis)* şi ulterior lui *Homo sapiens sapiens,* a cărui vârstă a fost recent stabilită la 30.150 ± 800 B. P. (LuA-5228).

*

* *

Paleoliticienii români din ultima vreme nu vorbesc de o perioadă de tranziţie de la **Paleoliticul mijlociu** la cel **superior** în sens tipologic. Totuşi, există unele date, evidenţiate de cercetările anilor '50-'60, care ar îndemna măcar spre o reevaluare a materialului arheologic existent. Aceasta cu atât mai mult cu cât mai peste tot în jurul nostru nu este refuzată ideea definirii unei perioade de tranziţie dintre aceste două mari etape ale paleoliticului, chiar dacă i s-a dat uneori diferite denumiri, fiind calificată ca faciesuri culturale regionale de sine stătătoare.

Un prim fapt de care trebuie să ţinem seama este acela că în România au fost definite unele utilaje litice de factură szeletiană. Astfel, Jósef Mallász (1933) a găsit în peştera *Spurcată* de la Nandru două piese în formă de „frunză" pe care le-a considerat protosolutreene. Bazat pe aceste descoperiri, pe care le atribuie nu protosolutreanului, ci

szeletianului, C.S. Nicolăescu-Plopşor şi colab. (1957) a redeschis săpăturile arheologice atât în peştera *Spurcată*, cât şi în cea vecină, peştera *Curată*, situate la circa 200 m pe aceeaşi parte a văii Roatei. Aceste cercetări aveau să multiplice în peştera *Spurcată* piesele de factură szeletiană.

Cercetările geocronologice ulterioare efectuate de M. Cârciumaru (1973) au precizat prin analiza polinică că stratul din peştera *Spurcată,* atribuit de C.S. Nicolăescu-Plopşor szeletianului şi mai târziu de Al. Păunescu (1970) musterianului, este contemporan stadiului glaciar care desparte *complexul interstadial Nandru* de *comlexul interstadial Ohaba*, adică perioadei după 35.000 de ani B.C. şi înainte de 30.000 B.C. În acest fel, se confirmă cronologic acea opinie a autorilor care consideră că ***Szeletianul*** este o civilizaţie de la începutul paleoliticului superior, cu un utilaj caracterizat de piese foliacee bifacile ce s-a desfăşurat între 35.000 şi 28.000 ani. Aşa de exemplu, în vestul Ucrainei, J. Kozlowski (1988) remarcă supravieţuirea după 30.000 de ani a industriilor cu vârfuri foliacee de tip szeletian.

Plecând de la situaţia relevată în peştera *Spurcată*, în care există un singur nivel paleolitic, care, după cum am văzut, a fost încadrat când în ***Szeletian***, când în ***Musterian***, dar care cronologic se plasează în faza de tranziţie de la **Paleoliticul mijlociu** la **Paleoliticul superior**, conform analizelor polinice, vom menţiona că şi în alte peşteri poate să fie invocat argumentul cronologic în explicarea unor trăsături similare.

Astfel, în peştera *Curată* s-au pus în evidenţă două mari complexe de locuire atribuire musterianului: primul, denumit ***Musterian II***, s-a desfăşurat în cea mai mare parte a complexului interstadial *Nandru*, deci în limitele rezonabile de desfăşurare ale musterianului; cel de al doilea, cunoscut ca ***Musterian I***, s-a derulat în stadiul glaciar dintre *complexul interstadial Nandru* şi *complexul interstadial Ohaba* şi în timpul celei mai mari părţi a acestui intestadiu, prin urmare într-o perioadă specifică cronologic etapei de tranziţie de la **Paleoliticul mijlociu** la cel **superior** şi chiar proprie paleoliticului superior. De asemenea, acest ultim nivel din peştera *Curată* este în mare parte contemporan cu unicul nivel de locuire din peştera *Spurcată*.

În peştera *Bordul Mare* de la Ohaba Ponor avem o situaţie oarecum similară, pentru că un al doilea complex de locuire, recunoscut ca ***Musterian III-IV*** este sincron celui de al doilea nivel de locuire din peştera *Curată* (stadiul glaciar şi *complexul interstadial Ohaba*). Mai mult, în peştera *Bordul Mare* beneficiem acum de o datare C-14 care a confirmat estimările noastre palinologice (GrN 14627: 26.830 ± 290 B.C.). Prin urmare, această datare nu justifică în nici un caz o încadrare culturală de tip **Musterian**, cu atât mai mult cu cât în baza acestui al doilea nivel de locuire din peştera *Bordul Mare* mai există încă o datare C-14 (GrN 11618: 37.250 + 4500 / - 2900 B.C.) care întăreşte şi mai mult ideea că acest nivel de locuire din peştera *Bordul Mare* reprezintă eventual rădăcinile unui **Paleolitic superior** care s-a dezvoltat în *complexul interstadial Ohaba*.

Un alt exemplu îl reprezintă peştera *Gura Cheii* – Râşnov, în care s-a relevat un nivel **Musterian**, unul **Aurignacian** şi un al treilea **Gravetian**. Studiul granulometric şi palinologic (M. Cârciumaru, V. Glăvan, 1975) avea să sublinieze că nivelul zis **Musterian** este în bună măsură contemporan complexului interstadial *Ohaba*, deci în afara limitelor normale de desfăşurare ale musterianului. Încadrarea acestui ***„Musterian"*** în *complexul interstadial Ohaba* avea să fie confirmată de o serie de datări C-14 cuprinse între 31.350 ± 900 şi 26.950 + 2400 / - 1800 B.C.

O situaţie similară poate să fie considerată şi cea a musterianului din peştera *Hoţilor* de la Băile Herculane (aşa numitul ***„paleolitic cuarţitic”).***

Având în vedere chiar şi numai aceste câteva exemple considerăm că există suficiente motive să se poată discuta existenţa unei perioade de tranziţie între **Paleoliticul mijlociu** şi **Paleoliticul superior** în România. Aceasta, pentru că alături de argumentele cronologice deja invocate, există nenumărate indicii tehnologice şi tipologice ale materialului litic care îndreptăţesc această opinie. Pentru nivelurile paleolitice luate în discuţie şi presupuse a aparţine acestei perioade de tranziţie au fost relevate elemente specifice culturii musteriene (racloare şi piese cioplite bifacial), alături de altele proprii paleoliticului superior (nuclei prismatici, gratoare etc.). Tehnologia uneltelor pare mai complexă, tipologia mai variată şi modalităţile de retuşare diverse. Nu lipsesc piesele denticualte, lamele arhaice cu marginile paralele retuşate mărunt, aşchiile cu trunchiere retuşată, gratoarele pe aşchii şi pe lame scurte şi uneori *burin*-ele. Piesele bifaciale continuă să fie prezente totdeauna în cantităţi reduse, dar se remarcă totuşi cioplirea lor mai îngrijită, tendinţa de aplatizare şi baza subţire şi uşor îngustă faţă de mijlocul pieselor. Prin caracterul tehnico-tipologic combinat al inventarului (aşchiar, lamelar şi bifacial) şi folosirea cuarţitului şi silexului carpatic, complexele din peşterile mai sus amintite (zise *musteroide*) sunt comparabile cu prima etapă a paleoliticului din Oaş şi Maramureş şi s-au desfăşurat probabil cronologic în paralel cu ceea ce a fost definit de M. Bitiri şi M. Cârciumaru (1978) ca **facies de tip Mitoc**.

Mai înainte de definirea faciesului de ***tip Mitoc***, subliniem că la *Ripiceni-Izvor* ***Musterianul superior*** specific nivelurilor *IV-V*, atribuit de Al. Păunescu (1970) faciesului ***Musterian de tradiţie acheuleană de debitaj levallois*** (unicat pe teritoriul României), ar putea să stea la baza a ceea ce a fost delimitat ca ***facies de tip Mitoc***, ceea ce ar reprezenta, la rândul său, temelia paleoliticului superior.

Faciesul de tip Mitoc se caracterizează prin elemente tehno-tipologice combinate, lamelare şi aşchiare, nuclei prismatici uni- şi bipolari, un procentaj însemnat de piese denticulate, unelte specifice paleoliticului superior de tipul gratoarelor, *burin*-elor, străpungătoarelor, vârfurilor şi alte tipuri de piese prelucrate în tehnica bifacială şi un număr redus de vârfuri musteriene şi racloare în general atipice.

În privinţa faciesului de ***tip Mitoc*** trebuie să avem în vedere neaşteptata şi surprinzătoarea, la prima vedere, asociere a pieselor musteriene şi aurignaciene. Mai mult, **Musterianul** este reprezentat prin cele două faciesuri relevate în zonă: ***Musterianul de tradiţie acheuleană*** (***Micoquian*** după alte opinii) şi ***Musterianul denticulat,*** altfel spus, combinarea uneltelor bifaciale şi denticulate. Este de presupus că în această *fază de tranziţie* sau *„fază târzie”* a musterianului se contopesc cele două faciesuri. Desigur că apariţia pieselor aurignaciene ne îndeamnă mai degrabă să credem că ne aflăm nu în perioada de desfăşurare a paleoliticului mijlociu, ci într-o fază de tranziţie în care îşi făcuseră apariţia şi elementele specifice paleoliticului superior.

E. Paleoliticul superior

Debutul paleoliticului superior trebuie privit în sens antropologic şi cultural. Dacă ne vom referi la aspectul antropologic cel puţin pentru Europa şi în special pentru partea sa vestică, se admite că **Paleoliticul superior** este legat de apariţia în această

regiune a lui *Homo sapiens sapiens* în urmă cu circa 35.000 de ani.

Întrucât *Homo sapiens sapiens* cunoaşte azi ancestrali africani la peste 100.000 de ani şi în jur de 90.000 de ani în Orientul Mijlociu şi totuşi nu putem vorbi de **Paleolitic superior** în aceste regiuni la aceste date, suntem obligaţi să acceptăm că numai criteriul paleontologic nu este suficient pentru a marca începutul acestei ultime mari subdiviziuni a paleoliticului. În acelaşi timp, nu se poate contesta că **Paleoliticul superior** apare în Europa bine individualizat spre 34.000 de ani.

Aceste fapte implică emiterea a cel puţin două ipoteze. Conform primei dintre ele, pentru Europa de vest s-ar putea vorbi doar de o coincidenţă între apariţia lui *Homo sapiens sapiens* şi începutul paleoliticului superior, fără o condiţionare reciprocă. Dacă acceptăm cea de-a doua supoziţie, înseamnă să admitem că există o legătură directă între venirea în Europa de vest a lui *Homo sapiens sapiens* şi debutul paleoliticului superior, dar acest fenomen particularizează numai continentul nostru.

Criteriul cultural, la rândul său, necesită nenumărate nuanţări, în special pentru că în ultima vreme se acceptă, aşa cum am văzut, tot mai mult existenţa unei *"perioade de tranziţie"* de la **Paleoliticul mijlociu** la cel **superior** şi mai cu seamă individualizarea unor faciesuri regionale specifice.

Din păcate, uneori, chiar şi atunci când se acceptă în principiu că o serie de culturi pot să fie considerate de tranziţie între **Paleoliticul mijlociu** şi **superior**, nu există o abordare consecventă în acest sens. Aşa de exemplu, Beatrice Schmider (1988 a; b) cu toate că în *„Dictionnaire de la Préhistoire”,* atunci când scrie despre ***Chatelperonian***, afirmă că acest facies cultural marchează tranziţia dintre **Paleoliticul mijlociu** şi **Paleoliticul superior** în Franţa, nu se sfieşte, când se referă la **Paleoliticul superior**, să spună, reluând cronologia lui H. Breuil (1906) şi D. Peyrony (1934) că acesta se dezvoltă în regiunea franco-cantabrică prin două culturi contemporane: ***Perigordianul (Chatelperonian*** şi ***Gravetian)*** şi ***Aurignacian***.

G. Bosinski (1990) susţine că **Paleoliticul superior** şi-ar avea rădăcinile în cultura omului de Neandertal, adică în **Paleoliticul mijlociu**. O astfel de concepţie presupune că tranziţia de la **Paleoliticul mijlociu** la **Paleoliticul superior** s-a produs fără o ruptură, cum de altfel subliniază şi vestigiile arheologice. Pentru că în mod logic nu se pot disocia culturile de oamenii care le-au creat, rezultă, după G. Bosinski (1990), după cum am menţionat, că *Homo sapiens sapiens* s-ar fi născut din *Homo sapiens neandertalensis*, concepţie într-adevăr diametral opusă celei antropologice. În consecinţă, el califică ***Chatelperonianul*** din vestul Europei sau ***Szeletianul*** din Europa centrală nu ca nişte culturi de tranziţie. Ele sunt atribuite **Paleoliticului superior vechi**, alături de ***Aurignacian***, cu care uneori sunt contemporane.

În acest sens, poate că nu este lipsit de interes să aducem în discuţie o descoperire recentă făcută la *Lagar Velho*, în Valea Lapedo în Portugalia centrală, care se adaugă la cele deja menţionate, unde s-a descoperit un schelet de copil datat la 25.000 de ani. Copilul, de patru ani, era îngropat pe partea stângă, cu piciorul drept peste cel stâng şi cu mâinile pe şolduri. Printre cele 290 de resturi ale corpului său se amesteca şi o cochilie perforată care făcea parte probabil dintr-un colier. Analiza antropologică a demonstrat trăsături nemaiîntâlnite, nici ale omului modern în totalitate, nici ale neandertalienilor, în exclusivitate, ci mai degrabă ale unui hibrid apărut, în accepţiunea actuală, la 4000 de ani după dispariţia omului de Neandertal clasic (C. Duarte şi colab., 1999).

Mai mult, Joao Zilhao (1993; 2000), prin săpăturile din aceeaşi zonă, din peştera *Almonda*, menţionează că omul de Neandertal, înainte de a înceta să mai existe, poseda cele mai avansate tehnologii ale momentului, iar hibrizi, precum cel de la *Lagar Velho*, s-au dezvoltat mai multe mii de ani, ei fiind chiar contemporani şi creatori ai primelor picturi rupestre identificate în zonă. Scheletul de la *Lagar Velho* dovedeşte deci că neandertalienii nu au dispărut fără a lăsa urmaşi şi nu au fost nimiciţi de oamenii moderni, ci asimilaţi, iar după 28.000 de ani au devenit parte a civilizaţiei europene moderne (P. Lima, 2000).

Există suficient de mulţi arheologi, ca de exemplu, J. - P. Mohen, Y. Taborin (1998), J. Svoboda (1984) etc., care admit existenţa unor culturi de tranziţie între **Paleoliticul mijlociu** şi **superior**, cum ar fi ***Chatelperonianul, Uluzzianul, Szeletianul*** etc., iar ***Aurignacianul*** ar fi cultura de debut a paleoliticului superior european.

K. Valoch (1990) afirmă că ***Aurignacianul*** este o cultură leptolitică, iar industriile leptolitice existau în partea orientală a Europei centrale şi în Europa de sud-est spre 40.000 de ani, provocând procesele de aculturaţie ale micoquianului. P. Allsworth-Jones (1986) susţine chiar că aceste faciesuri leptolitice au declanşat dezvoltarea paleoliticului superior nu numai în Europa centrală, ci şi în Europa occidentală şi Orientul Apropiat.

Începuturile paleoliticului superior în Europa sunt privite de J. Kozlowski (1992) dintr-o perspectivă ecologică. După el, sfârşitul paleoliticului mijlociu este în legătură cu primul *Pleniglaciar* al ultimei perioade glaciare (în jur de 60.000 de ani). Această perioadă a cunoscut importante schimbări în cadrul culturilor locale musteriene determinate de adaptarea acestora la mediul interpleniglaciar şi de migraţiile spre sud şi mai târziu, la începutul interpleniglaciarului, spre nord. Între 50.000 şi 40.000 B.P. în Balcani şi Bazinul Dunării a apărut o netă opoziţie între industriile leptolitice (termen care desemnează **Paleoliticul superior** cu instrumente de piatră caracteristice acestei perioade; de la grecescul *lepthos* = subţire şi *lithos* = piatră) şi diferite faciesuri din ***Musterianul tipic*** şi din ***Chatelperonian***. Aceste industrii leptolitice se caracterizau printr-o tehnică laminară sprijinită pe nuclei îmbogăţit preparaţi, cu o creastă centrală care permiteau desprinderea lamelor standardizate până la epuizarea quasitotală a materiei prime utilizate. Morfologia utilajelor de felul gratoarelor, *burin*-elor, lamelor retuşate evocă pe cele din ***Aurignacian***, a cărui dezvoltare va avea loc între circa 40.000 şi 30.000 B.P. Utilajele litice erau completate de utilajele în os şi flideş de tipul vârfurilor, armelor de felul „proiectilelor". Astfel de utilaje preaurignaciene au fost cunoscute până în prezent, în Bulgaria la *Bacho-Kiro* - stratul 11 (J. Kozlowsi, 1984); peştera *Temnata* - stratul 6 (J. Kozlowski, H. Laville, N. Sirakov, 1989), în Ungaria în peştera *Istallosko* (L. Vértes, 1955) şi probabil în Moravia meridională la *Vedrovice 2* (K. Valoch, 1976; 1977-1978).

În acest timp, în Europa centrală persistau încă utilajele musteriene specifice la trei faciesuri diferite, care au supravieţuit sub o formă modificată până spre 30.000 B.P. Aşa de exemplu, ***Musterianul tipic***, de tehnică *levalloisiană*, cu vârfurile foliacee care se răspândesc, între 50.000 şi 40.000 de ani, în sud-estul Europei, spre bazinul mijlociu al Dunării, dând naştere la faza leptolitizată denumită ***Bohunician*** care s-a desfăşurat, cum am arătat, între circa 42.000 şi 38.000 B.P.

De asemenea, aşa cum am precizat, pretinsul ***Micoquian oriental*** caracterizat de bifaciale şi cuţite-racloare, care a evoluat între 50.000 şi 40.000 B.P. a stat la baza apariţiei szeletianului, cultură specifică Europei centrale, dar care şi-a extins influenţa şi

spre sud-est şi care a fost leptolitizată între 40.000 şi 30.000 B.P. Nu este exclus ca această aculturaţie să fi avut loc sub influenţa aurignacianului. În aceste condiţii, ***Szeletianul*** a putut supravieţui în anumite regiuni (Slovacia, Moravia etc.) până în perioada dintre 30.000 şi 20.000 B.P.

J. Kozlowski (1992) consideră, eronat după părerea noastră, că estul Carpaţilor a rămas în afara ariei principale de desfăşurare a aurignacianului, după cum dovedesc vârfurile de *tip Mladec* descoperite în ultima vreme la *Mitoc-Malul Galben* (M. Otte, V. Chirica, 1993) şi vârful de la *Bistricioara-Lutărie* (Al. Păunescu, 1999) motiv pentru care, pentru el, rămâne de neexplicat fenomenul de leptolitizare a industriilor din peştera *Brânzeni* şi aşezarea din aer liber de la *Corpaci* (V. Chirica, I. Borziac, N. Chetraru, 1996). Mai mult, este tentat să explice fenomenele culturale tipice fazei vechi a paleoliticului superior ca o evoluţie locală a grupurilor de populaţii musteriene (antropologic neandertalieni), reprezentate prin industrii cu vârfuri foliacee în Europa centrală şi ***Chatelperonian*** în vestul Europei. Astfel, el nu împărtăşeşte opinia unei migraţii de grupe indigene aurignaciene aparţinând omului modern. Pentru că în prezent există câteva datări radiometrice care precizează cel mai vechi ***Aurignacian*** în Balcani, este presupusă o lentă dispersie prin Bazinul danubian spre Europa occidentală. Se vehiculează şi o a doua cale de migraţie prin Mediterana septentrională. Este totuşi de neînţeles cum aceste populaţii aurignaciene din nordul Balcanilor nu au reuşit să traverseze Dunărea, atâta timp cât în România nu avem dovezi care să ateste un ***Aurignacian*** foarte vechi.

Cu atât mai suprinzător ni se pare traseul fixat de R. Desbrosse şi J. Kozlowski (1988) pe o hartă privind difuziunea paleoliticului superior timpuriu din nordul Bulgariei peste Dunăre şi apoi prin Banat până în Europa centrală (eventual aşezarea *Istallosko*) şi mai departe în vestul continentului, ştiind că ***Aurignacianul*** de la *Giurgiu* abia că ajunge la vârsta de 21.140 ± 120 B.P. (GrN 5094) – 22.790 ±130 B.P. (GrN 6037) (E. Alexandrescu, 1996-1998; E. Alexandrescu, S. Bălescu, A. Tuffreau, 2004) iar cel din Banat şi-a început existenţa cel mai devreme în stadiul glaciar care precede *oscilaţia climatică Herculane I* (= *Tursac*) (M. Cârciumaru, 1978).

În Europa de vest, coexistenţa celor două populaţii diferite antropologic şi cultural este confirmată de interstratificarea dintre ***Chatelperonian*** şi ***Aurignacian***. Fenomene similare pot fi sesizate şi în Europa de est, unde, după J. Kozlowski (1992), între 35.000 şi 30.000 de ani, industriile cu vârfuri foliacee (de exemplu ***cultura Kostenki-Sungir*** sau ***Streletskaya***), de origine locală, coexistau cu o cultură leptolitizată cum este cea de tip ***Kostenki-Spitsine*** care include primele utilaje *à dos* şi se caracterizează printr-o tehnică laminară leptolitizată dezvoltată. De asemenea, în România, M. Cârciumaru (1980) a demonstrat prin cercetările interdisciplinare şi mai cu seamă pe baza studiilor palinologice contemporaneitatea dintre aşa zisul ***"Musterian întârziat"*** şi culturile din **Paleoliticul superior**, chiar de factură gravetiană.

Dacă în Europa de est se menţionează o slabă influenţă aurignaciană, probabil tot de sorginte balcanică după J. Kozlowski (1992), în Crimeea şi Bazinul Donului sunt pregnante astfel de trăsături între 25.000 şi 20.000 de ani, deci contemporane industriilor gravetiene orientale.

E.I. Aurignacianul

Peştera *Aurignac*, situată în Haute-Garonne (Franţa) a fost săpată de E. Lartet (1860; 1861), care a constatat un nivel preistoric dominat de utilaje de tipul gratoarelor groase fără echivalent până atunci. Ulterior, el publică o schiţă cronologică în care plasează nivelul de la *Aurignac* la baza paleoliticului superior, între ***Musterian*** şi ***Solutrean*** (E. Lartet, 1864). Multiplicarea siturilor cu utilaje asemănătoare în Belgia datorită cercetărilor lui E. Dupont (1872) (*Spy, Trou Magrite* etc.) sau în Franţa (*La Chaise*-Charente, *Les Cottés*-Vienne, *La Ferrassie*-Dordogne, *Solutré*-Saône-et-Loire, *Pair-non-Pair*-Gironde, *Brassempouy*-Landes etc.) permit în 1906 lui H. Breuil (1906; 1907 a; b; 1909; 1913; 1963) să confirme amplasarea aurignacianului între ***Musterian*** şi ***Solutrean*** şi să îl împartă în ***Aurignacian inferior, mediu*** şi ***superior***.

H. Breuil		D. Peyrony	H. Breuil, Fr. Lévêque, D. Peyrony, F. Lacorre
Aurignacian	superior	*Perigordian superior*	*Gravetian*
	mijlociu	*Perigordian mijlociu*	*Aurignacian*
	inferior	*Perigordian inferior*	*Chatelperonian*

Tabel 1 - Împărţirea Aurignacianului după diferiţi autori.

În 1933 Denis Peyrony, graţie săpăturilor din peştera *La Ferrassie* şi din adăpostul sub stâncă *Laugerie-Haute* (Dordogne), frapează întreaga lume arheologică cu analogiile pe care le va propune. Succesiunea completă a aurignacianului în aceste situri îi va permite să releve profunde diferenţe de stil şi de compoziţie a utilajelor care se încadrau în trei faze. Astfel că el restrânge termenul de **Aurignacian** (tab. 1) la faza mijlocie precizată de H. Breuil (1906; 1907) şi propune termenul de ***Perigordian inferior*** şi ***superior***. Mai târziu, ***Perigordianul inferior*** (fostul ***Aurignacian inferior***) se va transforma în ***Chatelperonian***, iar ***Perigordianul superior*** în ***Gravetian***.

Aurignacianul, în sensul propus de D. Peyrony (1933) (fostul ***Aurignacian mijlociu*** a lui H. Breuil), includea utilaje litice compuse în general din lame mari şi piese groase, fasonate printr-o retuşă largă şi plată, solzoasă sau lamelară. Printre unelte, cele mai numeroase erau gratoarele pe capăt de lamă, gratoarele groase, carenate, *à museau,* în timp ce *burin*-ele diedre şi carenate erau mult mai rare. La acestea se adaugă utilajele în os, corn de ren şi fildeş (suliţe, sule, ace, bastoane perforate etc.).

De altfel, H. Breuil (1906; 1907; 1909; 1913) şi D. Peyrony (1933) vor propune o împărţire a aurignacianului, în sensul său strict, după industria pe os şi corn specifică:

- ***Aurignacian I*** cu vârfuri cu baza despicată;
- ***Aurignacian II*** cu vârfuri rombice;
- ***Aurignacian III*** cu vârfuri cu secţiune ovală;

- ***Aurignacian IV*** cu vârfuri biconice;
- ***Aurignacian V*** cu baza prezentând marginea tăiată oblic simplu.

Primele patru stadii au fost precizate în stratul de la *La Ferrassie* şi cel de al cincilea la *Laugerie-Haute*. D. de Sonneville-Bordes (1960; 1966; 1982) şi H. Delporte (1991) consideră că utilajele litice se modifică destul de semnificativ în compoziţia acestor grupe pentru a crea din ele un sistem de evoluţie.

Cu toate că această împărţire a aurignacianului a rezistat multă vreme, în prezent se vorbeşte de ***Aurignacian zero*** sau ***Protoaurignacian***, de ***Aurignacian vechi (I)*** şi ***mediu (II)*** şi de mai multe faciesuri aurignaciene evoluate. De asemenea, poziţia cronologică foarte târzie a aurignacinului *V*, imediat sub ***Solutrean*** şi posterioară sfârşitului perigordianului superior şi, mai cu seamă, lipsa unor analogii ale acestuia cu niveluri similare, face să persiste încă multe semne de întrebare asupra acestui ultim stadiu (H. Delporte, 1998).

Din punct de vedere cronoclimatic, H. Laville (1975) a precizat că, în Perigord, ***Aurignacianul*** este contemporan oscilaţiei climatice *Cottés* (spre 36.000 B.P.), perioadei reci stadiale dintre 34.000-32.000 B.P., interstadiului *Arcy* (32.000-30.000 B.P.), etapei reci care i-a urmat dintre 30.000-29.000 B.P. şi unei bune părţi din interstadiul *Kesselt* (29.000-26.000 B.P.). Trebuie să subliniem că ***Aurignacianul*** nu este sincron pe suprafeţe întinse, unele situri dezvoltându-se mai rapid, iar din contră altele caracterizându-se printr-un anume conservatorism care face să fie percepute tradiţii aurignaciene până spre 24.000 B.P.

Din punct de vedere antropologic, ***Aurignacianul*** este în mod cert creaţia exclusivă a lui *Homo sapiens sapiens*, întrucât toate descoperirile nu au relevat decât acest tip uman în stratele aurignaciene. Totuşi, cele mai vechi niveluri aurignaciene sunt contemporane cu ultimii neandertalieni. Totodată, este o realitate că, în privinţa culturii materiale, îndeosebi a utilajului litic, există moşteniri bine precizate din ***Paleoliticul mijlociu*** de sfârşit sau din culturile neaurignaciene din etapa de tranziţie spre ***Paleoliticul superior***. *Homo sapiens sapiens* a ştiut însă să profite de nivelul tehnic existent la începutul paleoliticului superior şi să aducă un nou suflu inventiv în domeniul utilajului şi chiar mai mult în cel intelectual şi social prin explozia podoabelor şi operelor de artă.

Din punct de vedere tehno-tipologic, ***Aurignacianul*** nu înseamnă o trecere bruscă, ci doar o practică din ce în ce mai frecventă a debitajului lamelor plecând de la o nouă manieră de preparare a nucleului ale cărei premise existau însă la anumite grupe din ***Paleoliticul mijlociu***. În **Aurignacian** are loc într-adevăr desăvârşirea acestei tehnologii şi obţinerea utilajelor pe suporturi lamelare de forme regulate uşor de înmănuşat. Evident că acest nou debitaj a fost întrebuinţat şi în funcţie de existenţa materiei prime de bună calitate care răspundea exigenţelor acestei tehnici, de deprinderile artizanale şi tendinţele interne ale unui anumit grup care se traduceau, desigur, la un loc, într-o anumită atitudine culturală ce a particularizat diversele faciesuri regionale. Uneori lamele sunt lungi, largi şi groase, cu marginile retuşate printr-o manieră caracteristică - *écailleuse* (solzoasă), ascuţite sau nu, terminate în gratoar etc., toate aceste trăsături definind una din fosilele directoare ale acestei culturi – lama aurignaciană (fig. 45). Alteori însă grupele aurignaciene au dezvoltat un debitaj de lamele, strâmte şi subţiri, cu retuşe specifice ce se identifică tipologic după grup (facies). Aşa este cazul lamelei *Dufour* cu retuşe semi-abrupte, adesea alterne (fig. 46).

În general, **Aurignacianul**, în raport cu etapele anterioare, este considerat că este dominat de o mare unitate culturală, întrucât va acoperi întregul continent european. Nu trebuie să ne imaginăm că unitatea culturală a aurignacianului semnifică şi identitatea sa, pentru că, între extremele continentului, faciesurile acestei culturi nu se confundă, tipurile utilajului litic se individualizează adesea regional, iar variabilitatea cronologică a unor arii de răspândire este de multe ori marcantă.

O anumită unitate culturală se remarcă la **Aurignacianul** vest european, în special cel din Franţa, Spania, Belgia şi Germania de sud, unde se constată, printre trăsăturile comune, debitajul unor frumoase lame, retuşa solzoasă, gratoarele groase, lamelele şi vârfurile de suliţă cu secţiune teşită, piesele din fildeş etc.

De la început trebuie precizat că aurignacienii în organizarea spaţiului şi construcţia locuinţelor nu au adus prea multe lucruri originale.

În Europa centrală şi regiunea balcanică se pierd în bună parte aceste trăsături, apar lamele ne-aurignaciene, numeroase *burins*, gratoarele sunt mai mult plate, lamelele se prezintă în cantităţi variabile. Trăsătura comună cu vestul Europei o dau vârfurile de

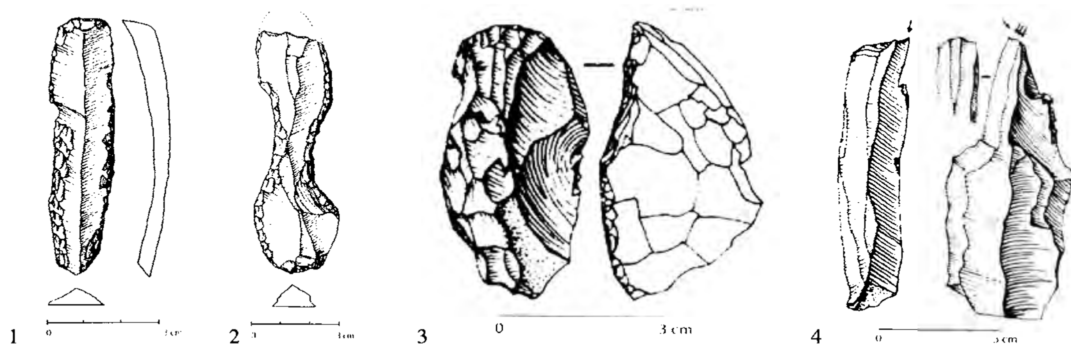

Fig. 45 - Utilaje litice specifice aurignacianului: 1 - lamă aurignaciană; 2 - lamă *étranglée*; 3 - gratoar carenat; 4 - *burin* pe troncatură şi *burin* diedru (după J. P. Mohen, Y. Taborin, 1998).

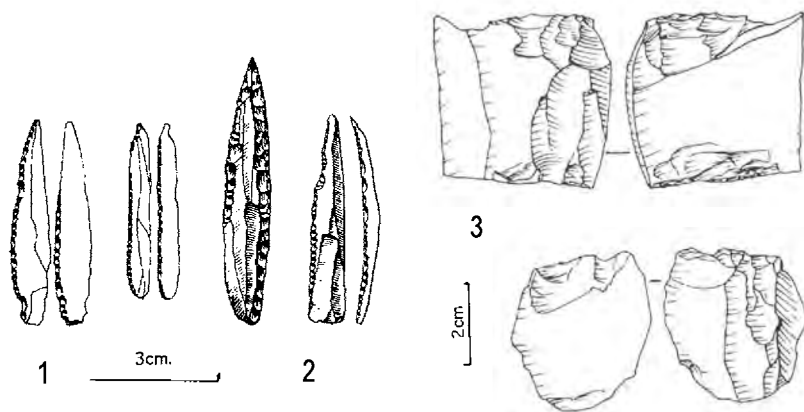

Fig. 46 – Utilaje litice specifice aurignacianului: 1 – lamele *Dufour*; 2 – vârfuri de tip *Krems*; 3 – piese esquillées de la *La Ferrassie* (după H. Delporte, 1998).

suliţă din materiale dure de origine animală, cu baza despicată sau rombică, cunoscute sub numele de vârfuri de tip *Mladec* (H. Delporte, 1988; R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1988; G. Bosinski, 1990; Y. Taborin, 1992; Fr. Djindjian, J. Kozlowski, M. Otte, 1999; J. – P. Mohen, 1989).

E.I.1. Structuri de locuire

Printre structurile de locuire aurignaciene, sunt cunoscute mai mult structurile de combustie, lentilele de cenuşă amestecate cu oseminte de animale (*Vogelherd*), vetre în mijlocul celor mai frumoase obiecte (*La Ferrassie*) etc. (Y. Taborin, 1992). Nu lipsesc nici spaţiile marcate de piatră în apropierea pereţilor din peşteri sau adăposturi sub stâncă (*Geissenklösterle, Le Facteur, Bacho-Kiro*) sau solurile de locuire nivelate (*Le Flageolet I*). Au fost definite chiar arii de activitate şi zone de evacuare, ocupările sezoniere de primăvară şi toamnă (R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1994).

F. Prosek (1955) a degajat la *Barca 2* (Slovacia) 15 gropi care reprezintă probabil fundul unor colibe (fig. 47). Trei dintre ele, de formă ovală, relevă cabane lungi de circa 10 m şi excepţional 18 m, mărginite de gropi de par şi cu gropi asemănătoare pe linia mediană, cum ar putea sugera stâlpii de susţinere a şarpantei. L. Banesz (1976) a descris colibe de mai mică amploare, în general circulare, de la *Tibawa, Gottvaldov-Louky, Barca 3.*

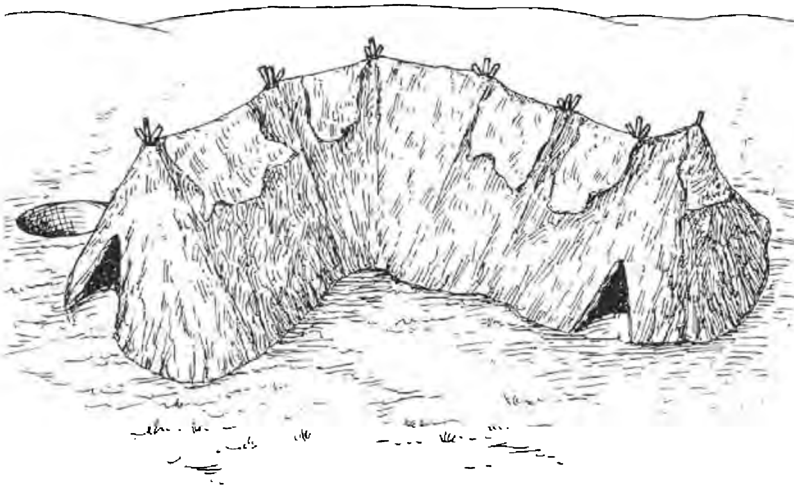

Fig. 47 – Reconstituirea unei colibe de la *Barca 2* (după H. Delporte, 1998)

La *Vogelherd* este menţionată din această vreme o structură de locuire de forma unui culoar de 20 m lungime, deschis spre sud şi vest, cu o "*sală*" centrală. Întreaga structură era mobilată cu cinci vetre. J. Hahn (1988) avansează ipoteza că în apropierea intrării sudice se prelucra fildeşul, iar în preajma intrării din vest se debita silexul. Sala centrală concentra mai ales resturile osoase ca urmare a activităţilor domestice sau, într-o altă fază, reprezenta chiar loc de depozitare a deşeurilor. Celebrele statuete de aici

s-au găsit grupate în apropierea sălii centrale, de-a lungul peretelui culoarului sudic şi ele au fost puse în legătură cu forme de cult magic.

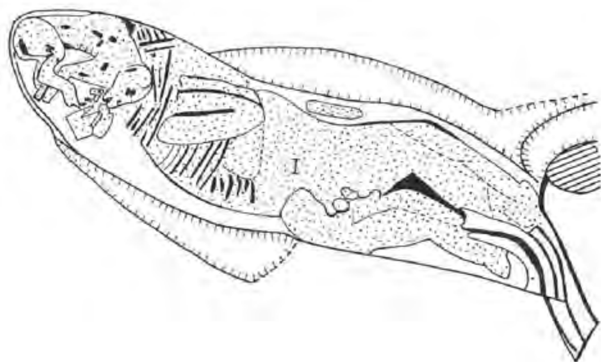

Fig. 48 – Detaliu asupra înmormântării 1 de la *Cueva Morin*: conturul gropii, corpurile umane şi un mic cervideu (după H. Delporte, 1998)

La *Cueva Morin*, în nivelul 8a, J. Gonzales Echegaray şi L. J. Freeman (1978) au descris o cabană rectangulară de 3,50 m, care prezenta una din laturi bornată de un fel de banchetă de 50 cm lungime. O vatră era excavată în sol şi comunica cu exteriorul pentru aerisire. În afara cabanei existau alte trei vetre, din care una era înconjurată de gropi de par care puteau susţine un paravan. În interiorul structurii de locuire au fost descoperite trei înmormântări în poziţie strânsă cărora li s-ar fi recunoscut şi amprentele părţii moi a corpului (fig. 48). Aceasta rămâne o descoperire unică, ea nefiind întâlnită decât peste 25.000 de ani mai târziu în Orientul Apropiat, aşa cum remarca R. Desbrosse şi J. Kozlowski (1994).

N. D. Praslov şi A. K. Filipov (1967) au relevat pentru estul Europei un dalaj rectangular la *Muralovka*, iar A. M. Rogatchev (1957) a dezvelit trei vetre ale unor colibe sezoniere.

O curiozitate a stratelor aurignaciene o reprezintă faptul că de multe ori sunt ocrate printr-un colorant sub formă de pudră de oxid de fier (mai ales în peşteri). Chiar şi scheletele sunt prinse în sedimente cu astfel de culori, evocând culoarea sângelui şi a vieţii.

Prezenţa abundentă a oaselor din aşezările situate în regiunile stepice s-ar explica prin lipsa combustibilului de altă natură. Aceste resturi au fost denumite de A. A. Spitzyn – *koks paleolita* (G. Bosinski, 1990).

E.I.2. Înmormântările în Aurignacian şi cultul craniului

În legătură cu înmormântările în *Aurignacian*, amintim în primul rând descoperirile din adăpostul *Cro-Magnon* lângă Les Eyzies (Tayac-Dordogne), unde în 1868 s-a dezvelit cel mai important mormânt aurignacian din vestul Europei (E. Lartet, 1869). Aici s-a descoperit de fapt nu un mormânt şi un cimitir cu cinci înmormântări concentrate într-un spaţiu restrâns. Cel mai în vârstă dintre ele, cu un craniu robust, orbite aproape rectangulare, cu arcadele largi şi cu bărbia bine individualizată avea să definească tipul omului de *Cro-Magnon*, cea mai importantă specie umană din *Paleoliticul superior* (V. Vallois, 1970).

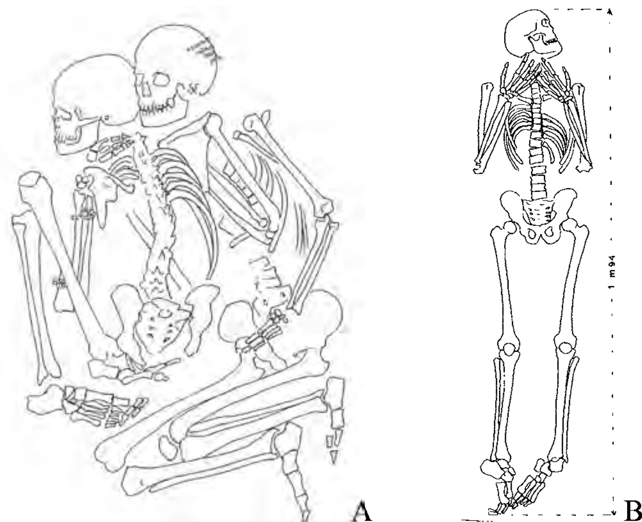

Fig. 49 – Schelete din *Peştera Copiilor de la Grimaldi*: A – „negroizii"; B – schelet al unui individ foarte înalt (după F. May, 1986)

Printre alte descoperiri antropologice în stratele aurignaciene vest-europene se mai pot aminti peştera *Cottés* care a oferit în 1881 resturi umane ale unui bărbat de 50-60 de ani, privite însă cu multă îndoială (H. Delporte, 1998), adăpostul sub stâncă *„La Rochette"*, de unde în 1910 s-a recuperat un schelet de bărbat fără cap (G. Bosinski, 1990), peştera *Morin* din Spania (J. Gonzáles Echegaray, L. G. Freeman, 1978), de unde au fost descrise „amprentele" anumitor părţi ale corpului uman prinse într-un fel de bitum (fig. 48), peştera *Copiilor de la Grimaldi* (fig. 49), din care menţionăm două schelete etc. (M. Mussi, 1992).

Referitor la cultul craniului şi problema canibalismului, evocăm stratul de locuire din peştera *Vogelherd* unde s-au găsit două cranii umane cărora le lipseau mandibulele inferioare (G. Rek, 1934). Ele au fost interpretate nu ca înmormântări, ci ca *depuneri* de cutii craniene. De asemenea, în peştera *Fürst-Johanns* s-au descoperit cranii şi alte diverse oase de la scheletul uman amestecate cu resturi faunistice care sugerau rămăşiţele unei mese. Pentru că cele mai numeroase erau craniile umane, s-a tras concluzia că aici avem indicii asupra practicării canibalismului şi a unei anume preferinţe pentru capetele umane (G. Bosinski, 1990). Fragmente izolate de resturi umane au fost menţionate, de asemenea, la *Mladec* (Moravia), *Brassempouy, La Quina* (Franţa), peştera *Kents* (Anglia), *Fontana Nuova* (Italia) etc., dar aceste descoperiri sunt privite adesea cu oarecare îndoială în ceea ce priveşte contextul lor stratigrafic şi atribuirea antropologică (Fr. Djindjian, J. Koslowski, M. Otte, 1999).

E.I.3. Arta aurignaciană

J. Kozlowski (1992) menţionează că în fazele vechi, anterioare vârstei de 35.000 de ani, descoperirile arheologice au relevat un mare număr de pandantive, realizate mai ales din dinţii unor specii de animale mai puţin răspândite în această vreme, ca o expresie a dorinţei de identificare a omului aurignacian. Aceeaşi semnificaţie aveau se

pare şi colierele din moluşte sau utilizarea acestora la decorarea veşmintelor, în măsura în care ele erau procurate uneori de la sute de kilometri, cum s-a constatat la *Krems-Hundsteig* în urmă cu 35.500 ± 2.000 B.P. D. Vialou (1991) atribuie fascinaţia pentru cochilii a omului modern în *Aurignacian,* ca urmare a faptului că acesta era dominat de un puternic simbolism sexual şi în particular genital, în sensul că, pe de o parte s-au identificat cochilii alungite, tubulare (de exemplu *Dentalium*), pe de altă parte, cochilii ovale care sugerează vulvele. Este interesant că cochiliile, care ilustrează vulvele, de cele mai multe ori nu sunt perforate sau incizate, ceea ce subliniază că simbolismul sexual, pe care îl emană, este independent de utilizarea lor ca podoabă sau obiceiul de a fi purtate pe cap şi veşminte.

În Europa centrală între 35.000 şi 30.000 de ani sunt celebre operele figurative, în *ronde-bosse*, de mici dimensiune şi mai ales din fildeş. Se cunosc statuete de fildeş aurignaciene în sudul Germaniei (*Vogelherd, Hohlenstein-Stadel* aproape de Ulm şi *Geissenklösterle* lângă Blaubeuren) unde mamutul este atestat în patru cazuri, iar în alte patru cazuri apar sculpturi în relief. Trei statuete reprezintă carnasiere, altele bizonul, ursul etc., deci cu predilecţie animale puternice şi periculoase, în atitudini de multe ori agresive. Ele sunt vopsite deseori cu ocru cu nuanţe apropiate culorilor reale ale animalelor. M. Otte (1993) remarcă că aceste opere de artă provin atât din spaţiul sacru de tipul mormintelor, cât şi din cel domestic, ceea ce înseamnă că erau realizate fie pentru însoţirea defunctului ca o semnificaţie religioasă, fie ca un fenomen de integrare în lumea vie, ca simple obiecte fasonate (fig. 50).

Astfel, omul aurignacian, prin reprezentările animaliere se apropie de expresia unei magii destinate înţelegerii calităţilor şi însuşirilor animalului, probabil, în primul rând, în vederea asigurării succesului la vânătoare. E mai greu să credem că această atitudine şi abordare ar corespunde unui sistem religios complex şi structurat.

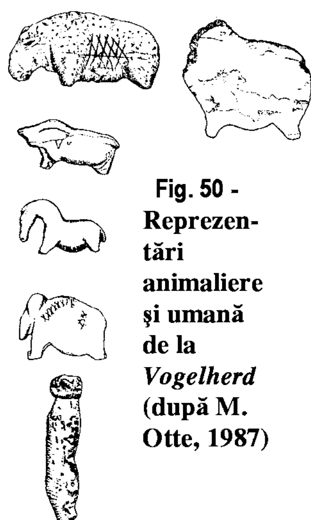

Fig. 50 - Reprezentări animaliere şi umană de la *Vogelherd* (după M. Otte, 1987)

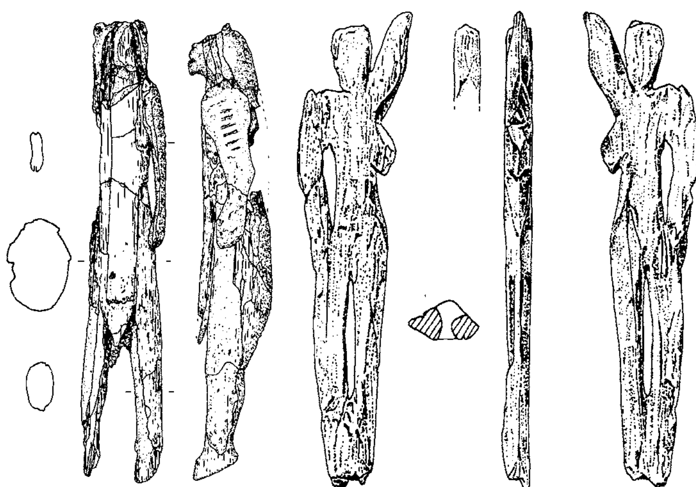

Fig. 51 - Statuetă antropomorfă de la *Höhlenstein-Stadel* şi statuetă feminină de la *Stratzing* (după J. Hahn, 1970; J. Kozlowski, 1992).

Figurinele umane de la *Vogelherd* şi *Geissenklösterle* impresionează prin alungirea lor intenţionat exagerată (G. Riek, 1934). La *Vogelherd* o statuetă are capul aplatizat şi corpul cilindric. La *Galbenberg* lângă *Stratzing* (Austria) dintr-un şist s-a

realizat o statuetă feminină, căreia i se detaşează cu claritate sânii sculptaţi. Capul său este redat stângaci, trăsăturile feţei şi detaliile legate de păr sunt absente. Foarte interesante sunt şi cercetările lui A. Marshack (1987) care au încercat să releve caracterul simbolic, poate în cadrul unor ritualuri, al sculpturilor de la *Vogelherd*. Astfel, corpul calului, al unui mamut şi al bizonului sunt marcate de linii care s-ar dori a sugera blana, calul are evidente urme de uzură prin lustruire în jurul ochilor, nasului etc. Existenţa unor săgeţi sau răni pe corpul animalului anticipează interpretările legate de sacrificarea simbolică a imaginilor de animale din peşterile magdaleniene şi chiar din arta mobilieră. Interpretări similare se regăsesc şi la J. Jelinek (1988).

La *Vogelherd* şi *Geissenklösterle* (J. Hahn, 1988) au fost descoperite şi reprezentări antropomorfe, fără virtuţiile artistice demonstrate pentru cele zoomorfe. Poate cea mai importantă statuetă aurignaciană, cu implicaţii serioase în definirea paleoliticului superior, este cea de fildeş de la *Hohlenstein-Stadel* (J. Hahn, 1970). Ea a fost reconstituită de J. Hahn (1970), care a plecat de la unele resturi scoase la zi înainte de ultimul război mondial, constatându-se că se compune dintr-un cap de leu, braţe care seamănă cu labe terminate cu copite de cal, în timp ce alura generală rămânea cea umană. Incizii paralele sunt gravate pe braţul stâng (fig. 51). Această reprezentare compozită denotă atributele umane şi animale, pe care se dorea să le întruchipeze fiinţa respectivă şi care răspundea exigenţelor mitologiei culturilor de vânători din *Paleoliticul superior*. Această concepţie mărturiseşte posibilitatea acestei simbioze om-animal şi în interschimbabilitatea sa se poate întrevedea lumea imaginară a şamanismului. Prin această stauetă avem cea mai îndepărtată mărturie în acest sens. A. Marshack (1990) interpretează această statuetă ca un simbol al unui "spirit" sau "Dumnezeu felin".

Foarte interesantă este şi statueta de la *Stratzing* (Austria) datată între 32.000 şi 31.000 B. P. (C. Neugebauer-Maresch, 1995). Faţa este sumar schiţată, dar privirea pare îndreptată în sus, ca şi braţul ridicat (fig. 51).

Sprijinit pe observaţiile lui A. Marshack (1981), arheologul polonez J. Kozlowski (1992) atribuie un loc aparte unui fragment de os lung din peştera *Bacho Kiro* din Bulgaria, dintr-un strat datat la 47.000 B.P., care este gravat în zig-zag cu un *burin*, ceea ce ar dovedi, prin caracterul repetativ al motivului, o autenticitate de necontestat a acţiunii umane.

Dacă ne vom referi însă la trăsăturile artei din *Aurignacianul* Europei de est şi centrale, trebuie să ne orpim pentru început la descoperirile din peşterile *Mladec* (Moravia) şi *Mamutova* (lângă Krakovia). În peştera *Mladec* s-au descoperit nenumărate obiecte din os, dintre care unele au fost interpretate iniţial ca suliţe, apoi ca pandantive, având în vedere că prezentau unul din capete fasonat îngrijit şi erau perforate (M. Oliva, 1987). Tot aici s-au descoperit 22 de dinţi perforaţi (9 de castor, 10 incisivi de ren, restul de urs, cal şi lup). În peştera *Mamutova* s-au recuperat 13 dinţi perforaţi (patru de lup, trei de vulpe, trei de urs de peşteră, unul de cal, unul de cerb, unul de bovide), mărgele de fildeş de mici dimensiuni (J. Kozlowski, 1992).

În peştera *Istallöskö* s-au descoperit în stratul 1 (44.300 ± 1900 - 35.500 ± 2000 B.P.) două pandantive, unul fiind o imitaţie de dinte de cerb din os de cervid, al doilea reprezentând o lamelă pentagonală decupată din fildeş, ambele perforate pentru a fi suspendate (L. Vértes, 1955 c).

Ceva mai recent, în peştera *Bacho-Kiro* din Bulgaria (stratul 11 - peste 42.000 de ani B.P.) s-au găsit dinţi de vulpe şi urs, perforaţi pentru a fi întrebuinţate ca pandantive sau cusuţi pe veşminte (fig. 52) (J. Kozlowski, 1984).

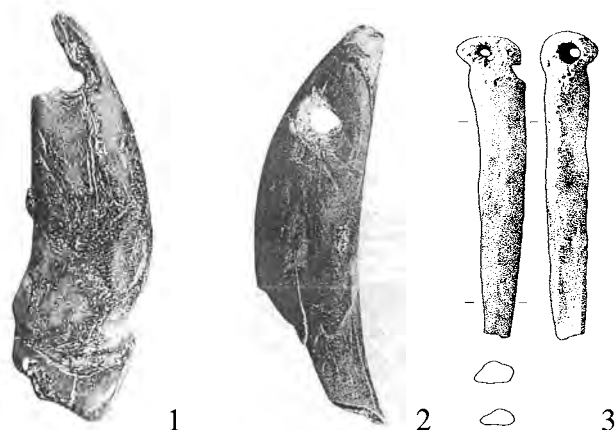

Fig. 52 - Obiecte de podoabă. 1-2 - dinte de urs şi de vulpe perforaţi de la *Bacho Kiro*; 3 - *poinçon* sau pandantiv din peştera *Mladeč* (după J. Kozlowski, 1992; M. Oliva, 1987)

Situaţile menţionate relevă apariţia obiectelor de podoabă în *Aurignacian* mai mult în haltele temporare de vânătoare, aceste podoabe făcând parte probabil din costumul vânătorilor, după cum confirmă şi observaţiile traseologice. Cel puţin pentru Europa centrală şi de sud-est aceste obiecte de podoabă nu au fost găsite în contexte funerare, cum s-a afirmat pentru Europa de vest la *Cro-Magnon*.

Pentru că adesea dinţii întrebuinţaţi proveneau de la specii rare, care trebuiau căutaţi şi identificaţi, sau erau întrebuinţate materiale rare, precum fildeşul ca la *Istalöskö*, ca să nu mai spunem că alteori erau imitaţi din os dinţii unor specii, înlătură semnificaţia pur estetică a întrebuinţări lor şi le conferă un caracter magic, chiar dacă ar fi să luăm în consideraţie doar dorinţa vânătorului de a împrumuta forţa animalului respectiv.

Acest aspect „rar”, după expresia lui J. Kozlowsky (1992), a elementelor de podoabă este bine atestat şi de moluştele utilizate ca mărgele sau decoraţii de veşminte, procurate uneori de la distanţe impresionante. În stratul aurignacian de la *Krems-Hundsteig* din Austria de Jos (datat 35.500 ± 200 B.P.) moluştele destinate podoabelor au fost obţinute tocmai din munţii Bakony de lângă lacul Balaton (Ungaria), de la circa 150 km distanţă sau chiar de pe litoralul mediteranean, de la aproximativ 450 km. De asemenea, la *Kostenki I* pe Don, apar moluşte colectate de pe litoralul Mării Negre.

În Europa de est şi centrală nu s-au descoperit până acum în *Aurignacian* gravuri şi sculpturi schematice sau realiste.

Aşa cum am menţionat, la originea artei aurignaciene au stat o serie de acumulări care s-au produs poate pe Dunărea superioară între 35.000-30.000 de ani (amintim aşezările *Vogelherd, Geissenklösterle, Hohlenstein-Stadel*) unde apar statuete care figurau omul sau animalul, deci într-o viziune tridimensională, prelucrate mai ales din fildeş. Adesea, aceste statuete au conservat urme de coloranţi roşii. Ele sunt în general de dimensiuni mici, iar cortegiul iconografic este preponderent animalier şi orientat către speciile puternice şi periculoase, cum erau mamuţii, lei, bizonii. Omul apare sub înfăţişarea felinei, făcându-ne, după părerea lui M. Otte (1993), să vorbim de un nou raport între cele două fiinţe.

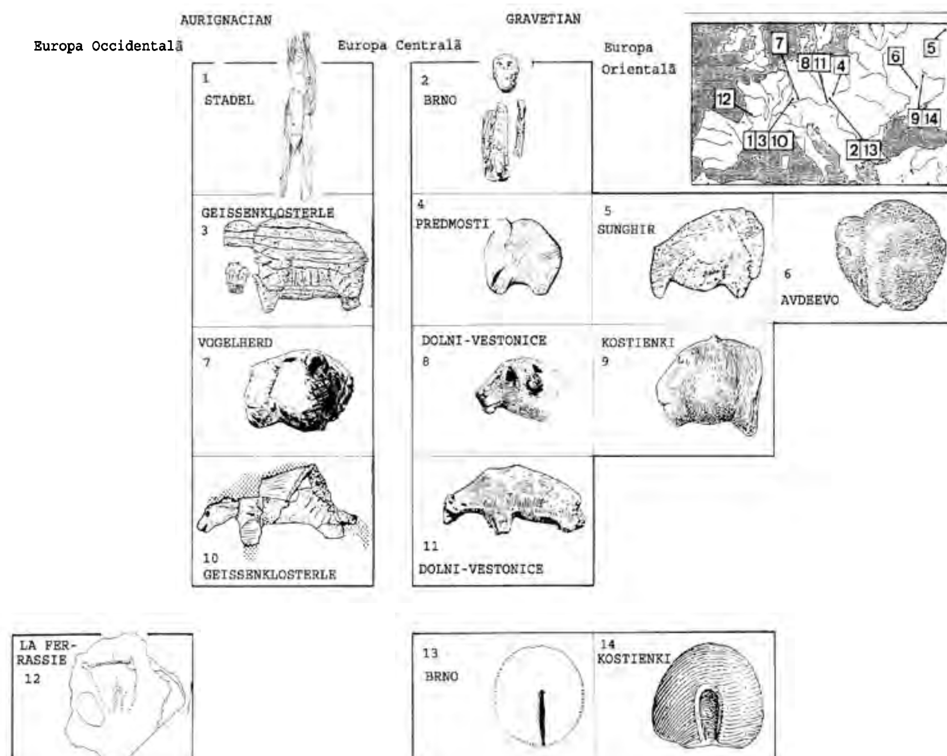

Fig. 53 - Procesele de transfer ale artei mobiliere în Aurignacian şi Gravetian în Europa (după M. Otte, 1987).

Referitor la arta mobilieră, M. Otte (1987) consideră că "în interiorul Europei centrale (de la Jura Suabă până în Moravia), se asistă la transferul proceselor de expresie plastică. Iconografia şi tehnica sunt similare uneori în contextele industriilor paleolitice, alteori fundamental opuse, dar apropiate în timp, precum *Aurignacianul* desfăşurat între 32.000-30.000 B.P. şi *Gravetianul* derulat adesea între 28.000-26.000 B.P. Acest „punct" intercultural subliniază particularităţile proceselor de transfer în domeniul concepţiilor religioase şi estetice în raport cu compartimentările observate în alte aspecte ale modului de viaţă ca şi tehnologia, economia sau habitatul. Trecând de la un material la altul (fildeş, argilă arsă, roci), expresia tridimensională a reprezentărilor precum statuetele rămân de mici dimensiuni şi transportabile, în general cu acelaşi registru iconografic. Foarte curios, anumite teme au difuziune scurtă: omul, ursul; altele au o răspândire lungă: mamutul, felina, sexul feminin. Aceste diferite extensii în spaţiu se traduc de asemenea în termeni cronologici în măsura în care se efectuează difuziunea culturală (în sensuri tehnice) spre vest sau spre est. Iconografia «scurtă» este deci efemeră; ea nu dăinuieşte mai mult decât în fazele recente ale gravetianului. Iconografia «lungă» este de asemenea mai durabilă" (p. 189) (fig. 53).

Difuzarea spre vest a aurignacianului a însemnat reducerea figurii animale prin gravare la două dimensiuni (adăpostul *Blanchard*-Dordogne, Franţa), devenind deci mai plată (poate mai conceptuală) şi schematică (ceea ce ar însemna un plus de intelectualism). Prezenţa umană se reduce mai ales la misterul feminin, adică sexualitate, reproducţie (vezi reprezentările vulvare) redate la limita abstractizării (adăpostul *Cellier* şi *Castanet*, Franţa).

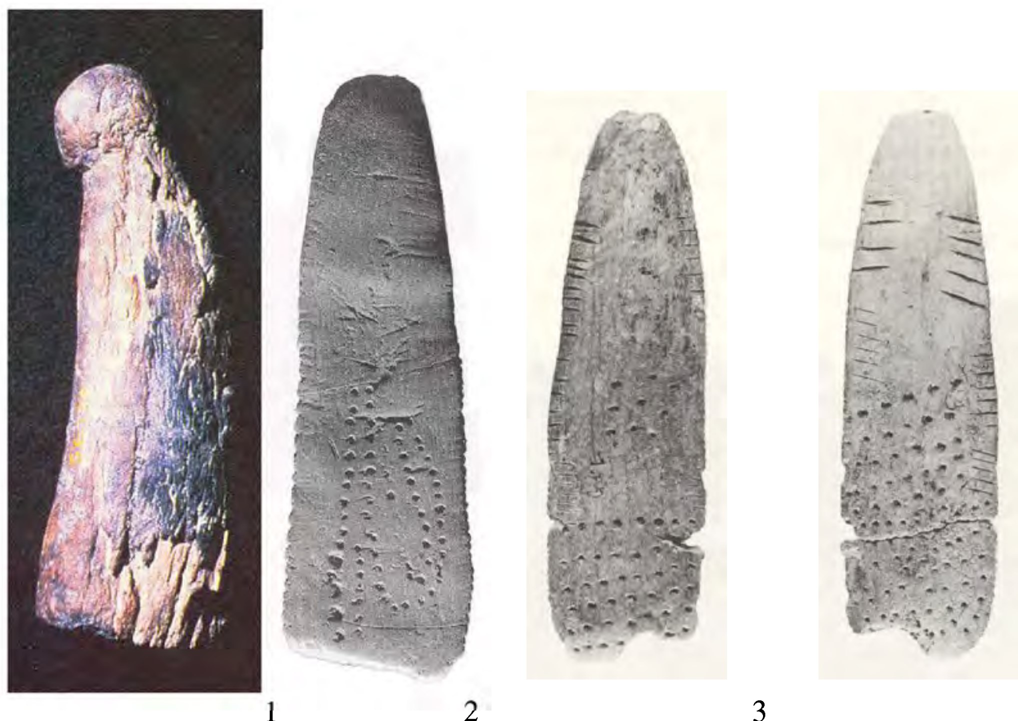

Fig. 54 – Falus sculptat în *ronde bosse* de la *Abri Blanchard* (1) şi plachete de os decorate geometric de la *Abri Blanchard* (2) şi *Abri Lartet* (3) (după H. Delporte, 1998).

Cultul fertilităţii şi fecundităţii, care domină această perioadă, este întregit de reprezentările falice (fig. 54/1). Aceste prime figuraţii rămân prin urmare în lumea miticului complex, ele fiind fără îndoială un rezultat vizual al unui context religios cu rădăcini mai adânci.

J. Kozlowski (1992), la rândul său, consideră că arta aurignaciană din regiunea Dunării superioare apare ca o expresie a unei magii destinate a realiza o apropiere mai mare de animal şi poate de a asigura succesul la vânătoare. După el nu ar fi vorba de un sistem religios complex şi structurat.

Apariţia în Franţa între 32.000-30.000 B. P. de ani a gravurilor şi picturilor pe blocuri de piatră a reprezentat de fapt conturarea unui al doilea centru de artă aurignaciană (H. Delporte, 1998). Gravurile sunt realizate prin pichetaj fin sau profund. Un fapt incontestabil este că, odată cu trecerea de la figuraţia tridimensională a Europei centrale la cea bidimensionala a Europei de vest (M. Otte, 1990), se produce o schimbare a funcţiei artei. A. Leroi-Gourhan (1965) menţionează că apare acum o asociere a temelor sexuale şi reprezentărilor zoomorfe care va sta la baza definirii artei paleolitice din Occident.

Iniţial s-a pus întrebarea de ce numai în Franţa şi parţial în Spania s-au descoperit picturi sau gravuri parietale aurignaciene. Răspunsul a venit de la unele cercetări recente, cum ar fi cele ale lui J. Hahn (1986) de la *Geissenklösterle* (bloc de calcar gravat cu urme de pictură roşie, galbenă şi poate neagră, ale lui M. Oliva (1993) din peştera *Mladec* (urme în peşteră cu ocru pe pereţii *„Sălii Morţilor”* în forma literei V sau a lentilei) ale lui L. Vertes (1964) din peştera *Jenö Hillebrand* din munţii Bükk (cu motive similare celor din peştera *Mladec*), etc.

Este de netăgăduit că o caracteristică a artei aurignaciene o reprezintă tendinţa sa de abstractizare şi simbolism, ceea ce a contribuit la diversificarea semnificaţiei sale. Motive stilistice de această manieră apar în mod neaşteptat în medii geografice diferite, dar care rămân legate cultural de *Aurignacianul* din Europa centrală. Aşa de exemplu, în aşezarea de la *Muralowka* (aproape de Rostov pe Don), într-o regiune aparţinând stepei pontice, şi într-un strat datat la 19.630 ± 200 B. P., pe lângă o industrie litică cu gratoare aurignaciene şi numeroase lame *Dufour,* a fost descoperit, printre altele (un dinte de vulpe decorat, câteva fragmente de corn de cervid şi un os cu incizii profunde), un lustruitor fragmentat cu o decoraţie ovală care aminteşte vulvele feminine din arta vest-europeană (N. D. Praslov, A. K. Filipov, 1967).

In timp ce în Europa centrală *Aurignacianul* era dominat de statuete realizate uneori tridimensional, în Europa de vest, între 32.000 şi 30.000 B. P., iconografia devine, aşa cum am menţionat, bidimensională (M. Otte, 1990) şi chiar unidimensională, în cadrul unui al doilea centru al artei aurignaciene, cu gravuri şi picturi pe blocuri desprinse din peşteri (B. Delluc, G. Delluc, 1978) şi reprezentări schematice sexuale, ca o formă simbolică a prezenţei umane.

Blocurile gravate cuprind figuraţii incomplete de animale şi simboluri sexuale atribuite de A. Leroi-Gourhan (1965) stilului I, ca de exemplu în peştera *Ferrassie* (membre de ierbivor asociate cu linii punctate şi un semn ovalar), adăpostul sub stâncă *Blanchard* (picioare de bovideu sau cervideu pictate în negru pe fond roşu, capete de cai, capride gravate), *abri du Renne* (un ţap gravat), *abri Cellier* (un ţap şi un cal gravat) (B. şi G. Delluc, 1991). Reprezentarea umană simbolică este sugerată prin vulve şi falusuri, ca o expresie grafică a sexualităţii, acest model figurativ extrem de simplificat, dar cu mare forţă semnificativă primară care va traversa fără modificări notabile culturile preistorice până în *Magdalenian* (D. Vialou, 1991). În aşezarea de la *Cro-Magnon* există totuşi o reprezentare umană gravată acoperită cu zig-zaguri care sugerează o eventuală utilizare a ei în scopuri rituale (A. Marshack, 1987). Tot artei aurignaciene au fost atribuite trei obiecte cu formă de falus, ornamentate cu serii de gravuri punctate şi liniare, de la *abri Blanchard* şi *abri Lartet*, pe care Al. Marshack (1987) le-a interpretat drept "calendare lunare" (fig. 54/2-3).

Pentru arta aurignaciană parietală cel mai reprezentativ exemplu este acum peştera *Chauvet* din Franţa, datată între 32.410 şi 30.340 B.P. (J. Clottes, 1995; 1997). Suportul pe care s-a pictat se pare că a fost pregătit prin grataj, animalele sunt redate realist, în mişcare, grupate în compoziţii cu mai multe exemplare din aceeaşi specie (fig. 55). Impresionează marea omogenitate a temelor dominate de rinoceri (20 %), mamuţi (14 %) sau lei (13,7 %), de fapt animalele întâlnite cu predilecţie şi în arta mobilieră aurignaciană, dar nu şi în cea din etapele ulterioare. Mamuţii sunt gravaţi, bizonii, renii şi boii sunt pictaţi în negru, iar urşii în roşu. Din punct de vedere stilistic peşterile *Bernous, La Grande grotte d'Arcy-sur-Cure, La Baume Latrone, Bayol* etc. din Franţa se aseamănă cu peştera *Chauvet*, motiv pentru care au fost atribuite aurignacianului (H. Delporte, 1998).

Din punct de vedere artistic, s-a relevat în mod surprinzător concordanţa stilistică dintre reprezentările zoomorfe din arta mobilieră a Europei centrale şi cele din arta parietală a Europei occidentale şi nu cu cea mobilieră cum poate ne-am fi aşteptat (M. Mărgărit, 2003). De altfel, A. Marshack (1990) relevă unitatea tematică a artei aurignaciene, iar calitatea figurativă a operelor respective ar marca nu debutul ci prelungirea unei arte preexistente.

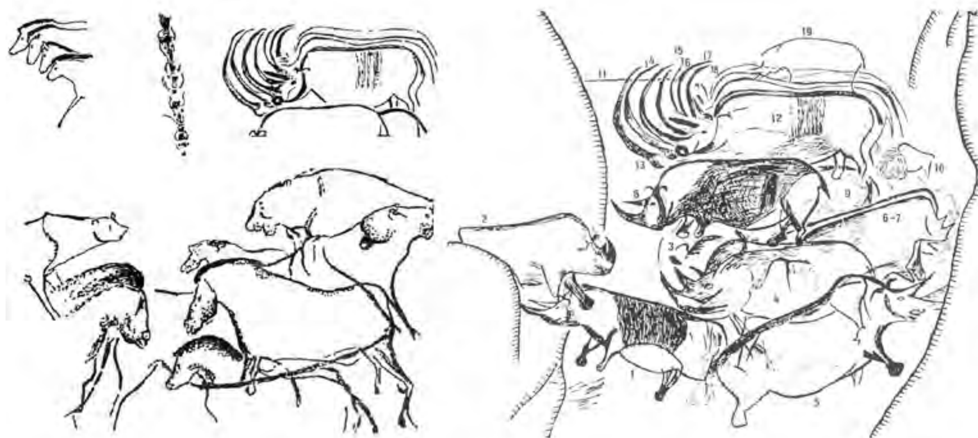

Fig. 55 - Ansambluri parietale din peştera *Chauvet* din Franţa (după J. Clottes, 1997).

În concluzie, arta aurignaciană cunoaşte trei fenomene specifice eşalonate în timp şi spaţiu (J. Kozlowski, 1992):

1. Anterior vârstei de 35.000 B.P. de ani sunt specifice numai obiectele de podoabă personală, a căror funcţie constă mai cu seamă în particularizarea şi individualizarea purtătorului. Nu este exclusă o semnificaţie majoră a lor în sensul unei mai mari apropieri faţă de forţa animalului.
2. Între 35.000 şi 32.000 de ani B.P. se constată apariţia artei figurative în Bazinul superior al Dunării sub forma sculpturilor zoo- şi antropomorfe cu un pronunţat mesaj magic.
3. Între 32.000 şi 28.000 de ani B.P. putem vorbi în sud-vestul Franţei de reprezentări rudimentare bidimensionale, realizate pe blocuri sau pereţi. Temele acestora combină simbolurile sexuale feminine şi animale, care ar sta la temelia naşterii artei preistorice occidentale (mai cu seamă sub froma artei rupestre).

E.I.4. Periodizarea şi extinderea aurignacianului

După G. Bosinski (1990), **Aurignacianul** s-a desfăşurat în faza rece care a succedat interstadiului *Hengelo*, adică de-a lungul a circa 5.000 de ani, între 35.000 şi 30.000 de ani, într-un climat totuşi nu foarte riguros. Perfecţionarea metodelor de datare din ultima vreme, în special cele C-14 cu ajutorul acceleratorului, precum şi descoperirea unor noi situri săpate printr-o stratigrafie fină au împins apariţia aurignacianului spre 38.000 B. P. şi chiar peste această vârstă (Fr. Djindjian, J. Koslowski, M. Otte, 1999). Printre cele mai cunoscute situri aurignaciene datate între 40.000 şi 35.000 B.P., care se repartizează de la est la vest pe o latitudine apropiată paralelei de 43°, sunt următoarele: adăpostul *Vina*, aşezările în aer liber de la *Willendorf II* şi *Krems* din Austria, peşterile *Castillo, l'Arbreda* şi adăpostul sub stâncă *Reclau-Viver* din Spania, peşterile *Bize, Rainaudes* şi adăposturile sub stâncă *La Laouza* şi *L'Esquicho-Grapaou* din Franţa, peştera *Fumane* şi adăpostul sub stâncă *Mochi* din Italia, peştera *Geissenklosterle* din Germania, peştera *Istallösko* din Ungaria, peştera *Bacho-Kiro* din Bulgaria.

Pe continentul european nu se poate vorbi de o răspândire uniformă a aurignacianului, existând în schimb mai multe concentrări regionale, care au jucat un rol însemnat în evoluţia internă a acestei culturi prin faptul că au reprezentat poli de populare şi particularizare culturală şi spirituală al căror studiu sincronic rămâne de rezolvat de cercetările viitoare în spiritul înţelegerii moderne a noţiunii de unitate culturală. Aceste centre se definesc ca zone geografice de concentrare mai mare a aşezărilor, caracterizate de o anumită succesiune stratigrafică, omogenitate tehnico-tipologică, similitudini artistice etc., care le conferă originalitate în raport cu altele şi chiar diferenţieri cronologice. S-ar putea detaşa regiuni de concentrare majoră şi regiuni de populare mai difuză. Din prima categorie fac parte *Bazinul Aquitan* (cu marile concentrări de pe valea Vézère, din Pirineii Occidentali, din Lot etc.) din Franţa, *regiunea cantabrică spaniolă, Bazinul Meusei* din Belgia, concentrările din *Jura suabă* şi *Bazinul superior al Dunării* din Germania şi gruparea moravă din Cehia. Din cea de a doua categorie amintim regiunile *Languedoc-Roussillon*, *Pirineii centrali, Burgogne* şi *nord-estul Franţei*, *Catalonia* din Spania, *Austria de Jos*, *Munţii Bukk* din Ungaria, aşezările din *Bulgaria, România* şi ţările fostei *Iugoslavii.*

Cercetările recente din Franţa, unde **Aurignacianul** este cel mai bine individualizat, au impus în bună parte părăsirea vechilor împărţiri ale acestei culturi, vorbindu-se mai mult de un ***Aurignacian arhaic, clasic şi evoluat*** (Y. Taborin, 1992; H. de Lumley, 1976; R. Desbrosse, J. Koslowski, 1988; J. - P. Mohen, 1989; H. Delporte, 1998; Fr. Djindjian, J. Koslowski, M. Otte, 1999).

Aurignacianul arhaic a fost relevat în stratul *E* de la *La Ferrassie*, stratul *S* de la *Roc-de-Combe*, stratele *12-14* de la *Abri Pataud* etc. şi se caracterizează printr-o industrie puţin tipică constând din gratoare groase pe lamă sau aşchie, puţine *burins*, lamele *Dufour,* foarte rare lame aurignaciene tipice. La *Abri Pataud* s-a obţinut o datare a acestui facies de 34.000 B.P.

Aurignacianul clasic sau ***tipic*** este mai bine cunoscut, ca urmare a trăsăturilor sale bine definite şi stabile. Sunt celebre zăcămintele de la *La Ferrassie* (stratele *F, H,* K_2, K_6), *La Caminade, Laugerie-Haute, Le Flageolet I* etc. Acum are loc individualizarea marilor centre de concentrare, cum ar fi Valea Vezerei, regiunea Isturitz etc. din Franţa. Trăsăturile tehnico-tipologice constau din frumoase lame cu retuşe aurignaciene obţinute printr-un debitaj elaborat, gratoare numeroase pe aşchii groase, blocuri sau lame, de tipul carenat, *à museau*, adică cu frontul strâmt obţinut prin aplicarea unor *encoches* laterale. Printre rarele *burins* se remarcă tipul *busqué,* iar lamelele mereu prezente au totuşi o repartiţie variabilă de la un sit la altul. Industria pe materiale dure de origine animală este foarte dezvoltată pentru anumite grupe şi cuprinde vârfuri de suliţă aplatizate cu secţiune ovalară, cu cea mai mare lărgime la bază, suliţe lungi şi ascuţite, baghete, bastoane perforate pentru prelucrarea vârfurilor de corn de cervide etc. Podoabele erau confecţionate din dinţi de animale prin perforare, mai ales din incisivi de bovide, canini de vulpe, dinţi de cerb, din cochilii, fildeş etc. Acum apar primele blocuri gravate prin pichetaj.

Aurignacianul evoluat reprezintă de fapt stadiul de sfârşit al aurignacianului în Franţa (*La Ferrassie* – stratele *H'* şi *H''*, *Abri Pataud* – stratele *5* şi *6*, *Le Flageolet I* – stratul *VIII*, *Le Facteur* – stratele *16* şi *17* etc.) Lamele tipice aurignaciene dispar, gratoarele groase se împuţinează vizibil în favoare gratoarelor simple pe lamă, lamelele *Dufour* se menţin în proporţii asemănătoare. Nu este exclus ca acum să se fi produs un proces de aculturaţie având-se în vedere că în aceste regiuni apăruseră grupele atribuite

perigordianului superior. Dimensiunile pieselor litice se reduc, industria pe materiale dure de origine animală nu se conservă, ceea ce face foarte dificilă încadrarea culturală a stratelor din această perioadă. Retuşa *écailleuse* lipseşte, dar se menţin încă în ***Aurignacianul evoluat*** gratoarele carenate şi *à museau* şi lamelele *Dufour*. Două datări de la *Canécaude* (Aude-Franţa) au indicat o vârstă cuprinsă între 24.510 ± 400 şi 22.980 ± 330 B.P.

În Spania, **Aurignacianul** este bine reprezentat în peştera *Morin*, peştera *El Pando*, peştera *Castillo*. În ***Aurignacianul clasic*** sunt bine cunoscute gratoarele (carenate, *à museau),* ca şi lamele aurignaciene, chiar dacă uneori lipseşte retuşa *écailleuse.* O datare C-14, dintr-un strat atribuit aurignacianului clasic, a oferit vârsta de 29.515 ± 840 B.P.

Belgia deţine câteva zăcăminte aurignaciene de referinţă, cu toate că Y. Taborin (1992) consideră că **Aurignacianul** pare intrusiv în această ţară. Aşa sunt siturile *Spy, Montaigle, Hastières, Goyet, Trou Magrite, Princesse* etc. În aceste aşezări industria litică cuprinde frumoase lame groase, gratoare carenate, *à museau,* lame cu retuşa inversă plată ca o influenţă „engleză" de la *Paviland*, de exemplu. Nu lipsesc nici obiectele de fildeş, cum ar fi vârfurile de suliţă cu baza despicată, obiectele de podoabă (mărgele, pandantive, tuburi ornamentate), podoabe din cochilii etc.

Pentru Europa centrală şi orientală problemele aurignacianului se pun oarecum diferit. În Europa centrală, după J. Koslowski (1992), **Aurignacianul** domină între 33.000 şi 22.000 B.P., începutul său fiind, aşa cum am menţionat, chiar mai timpuriu. El este contemporan în această parte a Europei cu o serie de culturi caracterizate prin utilaje cu vârfuri foliacee, dar spre deosebire de acestea se prezintă ca o cultură omogenă, cu un pronunţat proces de leptolitizare, care nu are rădăcini în ***Paleoliticul mijlociu*** local.

Cercetările recente din Bulgaria au relevat situaţii surprinzătoare cu privire la vechimea şi originea aurignacianului. Astfel, în peşterile *Bacho-Kiro* şi *Temnata* a fost relevat un **Aurignacian** mai vechi de 43.000 B.P. (GrN 7.545) în prima (numit şi ***Bachokirian***) şi anterior la 45.000-46.000 B.P. în cea de a doua.

Peştera *Istallösko* se găseşte situată pe versantul occidental al munţilor Bükk (Ungaria) şi a fost săpată din 1912 pe o grosime a depozitului de 2,5 m. Stratul inferior a oferit vârsta de 44.300 ± 1.900 (GrN 4.659), iar stratul superior a fost datat la 39.800 ± 900 (GrN 4.658). Nivelul aurignacian, care conţine în mod deosebit vârfuri de os cu baza despicată specifice aurignacianului vechi occidental, se găseşte dispus direct pe patul peşterii. În această primă fază, peştera a fost probabil o efemeră haltă de vânătoare. Utilajul litic este mai abundent şi variat în etapa următoare care corespunde aurignacianului clasic din Europa centrală şi de vest. Mai mult, existenţa aici a unui vârf foliaceu de tip szeletian, a pus de mult timp problema coexistenţei aurignacianului şi szeletianului în Ungaria. De asemenea, în peştera *Istallösko* s-a invocat controversatul cult al craniului ursului de peşteră. În stratul inferior, abundenţa materialului faunistic, provenit de la această specie, ridică problema unei vânători organizate a sa. Tot în Ungaria se poate aminti o datare de 34.800 ± 580 (GrN 4.950) pentru **Aurignacianul** din peştera *Peskö*, iar în Ucraina transcarpatică, situl de la *Korolevo* pare anterior datei de 37.000 B.P.

Aşa cum s-a constatat de multă vreme, aproximativ între 33.000-30.000 B.P., după cum au demonstrat datările C-14 din Ungaria (stratul superior din peştera *Szeleta*), Moravia (nivelul cu vârfuri foliacee din peştera *Pod Hradem*), Slovacia orientală

(siturile *Barca, Svelta IV*), în care vârfurile szeletiene apar în ansamblurile aurignaciene, cultura aurignaciană este contemporană cu cea szeletiană.

În estul Europei (J. Kozlowski, 1992; R. Desbrosse, J. Koslowski, 1988; Fr. Djindjian, J. Koslowski, M. Otte, 1999) cum ar fi în valea Nistrului, ***Paleoliticul superior*** apare nediferenţiat, pe un substrat leptolitic, fără forme bine definite (situirle *Molodova V*- stratul *10a* şi *Korman IV*- stratul *7* şi *6*), iar mai la est, pe Don (de exemplu regiunea *Kostenki-Borchevo*), industriile anterioare vârstei de 30.000 de ani se găsesc într-un orizont humic superior în care se concentrează entităţi culturale diferite: **Sunghirianul** sau cultura **Streleskaia** (cu vârfuri foliacee cu bază concavă), industria de tip **Gorodtsovskaia** de la *Kostenki 15* (cu utilaje pe aşchii) şi industria din nivelul *II* de la *Kostenki 17* (de factură laminară şi cu primele lamele *à dos).* Solul humic respectiv de la *Kostenki* a oferit următoarele datări: GrN 10.512: 32.200 + 2.000 / -1.600 B.P. (*Kostenki 17*) şi GrN 7.758: 32.700 ± 700 B.P. (*Kostenki 12*). În Basarabia s-au identificat cele mai estice mărturii ale aurignacianului clasic cu vârfuri cu baza nedespicată (aşezarea *Korpaci-Mis*), el fiind aici poate mai timpuriu decât ***Szeletianul***.

Sfârşitul aurignacianului este presupus pentru Europa centrală spre 28.000 ani B.P., pe când în estul continetului continuă să supravieţuiască industriile cu lamele *Dufour* în Bazinul Dunării (*Româneşti-Dumbrăviţa, Coşava, Tincova*), Donului (*Kostenki I/2-3*) şi Nistrului (*Raşkov VII, Zelenyi, Klutor, Muralovka*). La *Muralovka* sunt invocate chiar două datări foarte târzii: Le 1601: 19.630 ± 200 şi Le 1438: 18.780 ± 300 B.P.

R. Desbrosse şi J. Kozlowski (1998) consideră că **Aurignacianul** din regiunile de platou din Europa centrală nu se caracterizează printr-o evoluţie în stadii ca în regiunea clasică a Europei apusene, ci printr-o organizare în grupe regionale şi faciesuri contemporane.

J. Hahn (1977) a separat chiar 6 grupe cu carcater regional pentru Europa centrală şi de est:

1 - Bazinul Dunării şi o parte din Moravia meridională unde există industriile cu sau fără lamele *Dufour;* 2 - Moravia centrală cu situri bine inidividualizate (*Barca 1*); 3 - Regiunea dintre Germania şi Moravia cu *burins* abundente, în special carenate (siturile *Sirgestein 4, Bockstein-Törle 6, Malomerice-Barky 2; Kokoutovice* etc.); 4 - Austria de Jos; 5 - Slovacia şi Germania cu utilaje bogate în racloare; 6 - Europa orientală şi centrală cu lamele *Dufour.* Aşa sunt siturile *Siouren* în Crimeea, *Kostenki 1*, nivelul *2-3*, *Krems-Hundsteig*.

La rândul său, M. Oliva (1980) distinge un grup de industrii bogate în *burins* şi un altul cu multe gratoare. Industriile cu gratoare se împart în două subgrupe: prima în care predomină gratoarele carenate, a doua cu gratoare *à museau*. Nu este exclus însă ca frecvenţa anumitor tipuri de utilaje să fie consecinţa unor activităţi specializate şi să nu aibă nici o valoare cronologică acest aspect.

Conform ultimelor cercetări, zonele de concentrare relativă a siturilor aurignaciene din Europa centrală şi orientală ar fi următoarele (R. Desbrosse, J. Koslowski, 1988):

- *Bazinul superior al Dunării* include un grup de aşezări mai vechi, cum ar fi peşterile *Sirgenstein, Geissenklösterle, Vogelherd, Hohlenstein-Stadel*, caracterizat printr-o industrie litică cu lame „vârfuite”, multe gratoare simple, *à museau*, lame *étranglées*, gratoare-*burins*. Grupul de aşezări mai recente le include pe cele de la *Bockstein-Törle*, *Hohlenstein-Barenhöhle* etc, în care *burin*-ele sunt abundente şi sunt

prezente cele carenate şi *busqués*. Sunt celebre din punct de vedere artistic, sculpturile animaliere de la *Vogelherd* de circa 30.000 de ani, statueta masculină din fildeş de la *Hohlenstein-Stadel* de 28 cm înălţime (fig. 51), sculpturile de la *Geissenklösterle* etc.

- În *Bazinul mijlociu al Dunării*, cu zonele loessice de platou din Austria de Jos, se concentrează, de asemenea, aşezări aparţinând la două stadii evolutive. Între cele mai vechi sunt incluse aşezările *Willendorf II* (nivelurile inferioare 3-4), *Senftenberg, Getzersdorf, Krems-Hundsteig, Ondratice, Brno-Malomerice, Barky 2* etc. În grupul de aşezări recente amintim pe cele de la *Langmannersdorf, Brno-Malomerice Obciny, Milovice* etc. Situl din aer liber de la *Willendorf II* şi mai ales cel de la *Krems-Hundsteig* din Austria au livrat utilaje specifice, cu trăsături proprii, precum lamelele *Dufour*, vârfurile de tip *Krems* cu retuşe semi-abrupte, fără ca să lipsească gratoarele pe lamă şi *burin*-ele.

- În *Polonia de sud* **Aurignacianul** a fost întâlnit doar într-o singură peşteră - *Mamutova*, restul aşezărilor fiind în depozite de loess. Au fost separate mai multe faciesuri: 1-ansamblul bogat în *burins* (*Krakovaia-Zwierzynice* stratul *12-13* şi *Krakovaia-strada Spadzista* C_1 – C_2, stratul *7*); 2- ansamblul bogat în gratoare (*Piekary 2a, Krakovia-Sowiniec*); 3- un ansamblu cu lamele *Dufour* (*Góra Pulawska*). Din peştera *Mamutova* provine o frumoasă colecţie de vârfuri în fildeş de tip *Mladec* care stau mărturie că aici a fost un popas de vânătoare important.

- *Slovacia orientală* nu excelează nici ea prin **Aurignacianul** de peşteră, întrucât doar peştera *Haligovce*, în care s-a găsit şi un vârf de os, *Stránská skala* (30.980 ± 360 B.P.) săpată de J. Svoboda (1984) şi *Milovice* (29.200 ± 950 B.P.) cercetată de M. Oliva (1980) sunt ceva mai importante. Mult mai numeroase sunt aşezările în aer liber, cum ar fi *Kechnec 1* şi *3, Sena 1, Barca 1-2, Barca-Svetla 4* şi *Tibava*. Industria litică conţine mai cu seamă gratoare, lame retuşate, aşchii retuşate, denticulate şi *encoches* lucrate în special pe cuarţit local şi mai puţin radiolarit şi obsidian obţinut de la distanţe mai mari (sudul Poloniei). Nu lipsesc nici piesele foliacee szeletiene de silex provenite probabil din contactele acestor comunităţi cu cele din valea *Mexiko* (Ungaria). La *Barca 2* a fost descrisă şi o importantă structură de locuire (fig. 47).

- *Bazinul inferior al Dunării* este definit prin locuirile aurignaciene din Banat (*Tincova, Coşava, Româneşti-Dumbrăviţa*) şi din Câmpia Română de la *Vădastra* şi *Giurgiu*.

- *Zona balcanică* a relevat un **Aurignacian „clasic”,** cu o industrie litică bogată în gratoare *à museau* şi carenate, în *burins* diedre şi carenate şi lame cu retuşe fine (*Dufour*). **Aurignacianul** din această regiune este foarte vechi, alături de *Bacho-Kiro* unde se dezvolta un **Aurignacian clasic** până spre 32.700 ± 300 B.P., putându-se alătura şi *Velika Pecina* din Iugoslavia cu 33.850 ± 520 B.P.

- În *estul Carpaţilor*, R. Desbrosse şi J. Kozlowski (1988) menţionează că anumite aşezări (*Bistricioara-Lutărie, Ripiceni-Izvor, Ceahlău-Cetăţica, Dârţu, Mitoc-Pârâul lui Istrati*, *Mitoc-Malul Galben*) au fost atribuite fără argumente decisive de Al. Păunescu (1989) unui **Aurignacian tipic**, mai ales că ele nu ar poseda o industrie pe materii dure animale şi un utilaj litic care să permită o astfel de încadrare. Dacă industria pe materiale dure de origine animală este un criteriu important pentru cei doi autori, aşa după cum am relevat, în ultimii ani au fost publicate două vârfuri de suliţă, unul de fildeş de la *Mitoc-Malul Galben* şi altul de metacarp de cal de la *Bistricioara Lutărie* (Al. Păunescu, 1996) şi chiar un vârf de os de *tip Mladec* de la *Mitoc-Malul Galben*. În ceea ce priveşte industria litică, cel puţin săpăturile lui V. Chirica de la *Malul*

Galben din ultimii ani, au demonstrat cu prisosinţă autenticitatea aurignacianului din această regiune (V. Chirica, 1995; V. Chirica, I. Borziac, N. Chetraru, 1996).

Dincolo de Prut există, de asemenea, mai multe aşezări interesante, cum ar fi *Korpaci-Mis*, pe Prutul Mijlociu, unde sunt descrise *burins*, gratoare carenate, lame retuşate şi vârfuri de tip *Mladec*, precum şi câteva piese foliacee, aşezările din aer liber *Muralovka, Kostenki 1, Zlenyi Khutar* din Câmpia Rusă, cu gratoare carenate şi lamele fine retuşate, chiar structuri de locuire în unele din ele, oase gravate cu motive *non* figurative. Cronologic, **Aurignacianul** de aici este mai tardiv, datările de la *Muralovka* indicând vârste sub 20.000 de ani B.P.

E.II. Cultura Sunghir-Kostenki I-5 sau Sunghirianul

G. Bosinski (1990) consideră că trăsăturile utilajului litic de la *Sunghir* şi *Kostenki I/5* sunt suficient de revelatoare pentru a defini un facies de sine stătător care s-ar plasa în cea mai vehe fază a paleoliticului superior din Europa de est, iar extinderea sa ar cuprinde spaţiul dintre Volga şi Prut.

Aşezarea de la Sunghir este situată pe stânga râului Klez'ma, la 2 km de confluenţa cu Nerla şi pe dreapta râului Sunghir (lângă oraşul Bogoliubova). Regiunea nu este departe de oraşul Vladimir, la est de Moscova. După descoperirea aşezării de la *Sunghir* în 1955, aici s-au efectuat săpături arheologice sub conducerea lui O. N. Bader între 1956-1975. Utilajul litic de la *Sunghir* cuprinde nuclei prismatici, de cele mai multe ori atipici şi mai rar discoidali, numeroase aşchii, câteva lame, utilaje nucleiforme, gratoare pe capăt de lamă, *burins*, racloare şi câteva vârfuri triunghiulare bifaciale (de *tip Kostenki*) (fig. 56). Industria pe materiale dure de origine animală constă din vârfuri de fildeş de mamut, utilaje din corn de ren şi vârfuri cu secţiune ovală, un fel de lopată lungă şi îngustă de fildeş. Tot din fildeş de mamut a fost prelucrată o

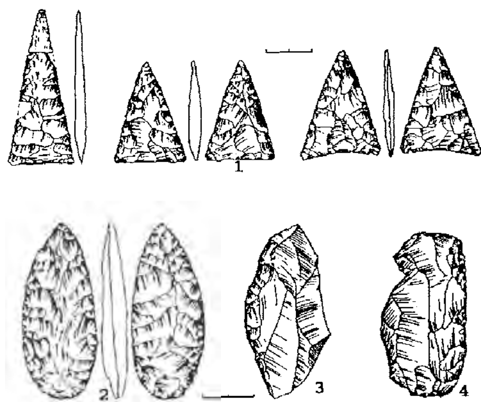

Fig. 56 – Vârfuri triunghiulare (1) şi foliacee (2) şi racloare (3-4) de la *Sunghir* (după O. N. Bader, 1971; 1978).

figurină reprezentând un cal, decorată cu puncte şi prevăzută cu un orificiu de susţinere (O. N. Bader, 1971; 1978).

Aşezarea de la Kostenki I/5 face parte din regiunea clasică de la *Kostenki* de pe Don, nu departe de Voronej. Zăcământul a fost descoperit în 1879 de J.S. Poliakov (din această cauză aşezarea este cunoscută sub numele de *Poliakov*) şi cercetată de mai multe

generaţii de arheologi. Nivelul 5 de la *Kostenki I* a oferit o industrie pe aşchii cu mici gratoare subtriunghiulare şi cordiforme, *burins* transversale pe aşchie, racloare, străpungătoare, vârfuri foliacee triunghiulare cu baza concavă etc. (P. P. Efimienko, 1958; N. D. Praslov, A. N. Rogatchev, 1982).

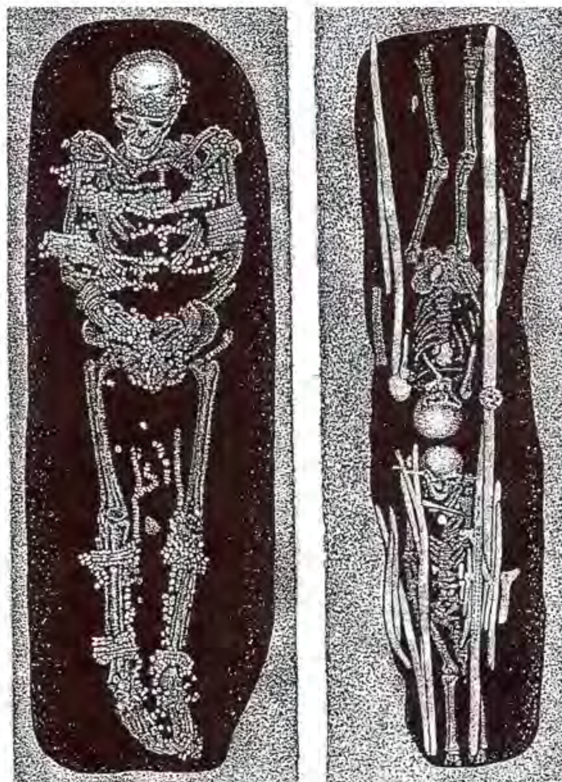

Fig. 57 - Două înmormântări de la *Sunghir*: stânga bărbat adult; dreapta două schelete de copii (după O. N. Bader, 1984)

Dacă ne vom referi la ritul de înmormântare, neapărat trebuie să începem pentru această arie cu mormintele de la *Sunghir*. Primul dintre ele conţinea sub o dală mare, pe care era depus un craniu de femeie, un schelet de bărbat de aproximativ 60 de ani care fusese depus într-o groapă. Capul său era ornamentat cu trei benzi (fig. 57) de perle de os ce aparţineau ca accesorii unei bonete. Un pandantiv era depus pe piept. Inventarul funerar conţinea, de asemenea, douăzeci de brăţări de fildeş de mamut şi 3.500 de mărgele de os ce fuseseră iniţial cusute pe îmbrăcămintea compusă din pantaloni, vestă ("anorak") şi încălţăminte. El purta, de asemenea, numeroase coliere, brăţări şi inele mari de fildeş. Pe fundul gropii erau presăraţi cărbuni, iar ocrul s-a răspândit pe defunct în mai multe strate.

Al doilea dintre morminte, cu adevărat magnific, cuprinde doi copii (12-13 ani şi 8-9 ani) aşezaţi cap contrar cap (fig. 57). Ambii aveau alături două suliţe masive de fildeş de mamut, unice prin forma lor şi dimensiuni (2,42 m şi 1,66 m) în ***Paleolitic***, 11 suliţe, 3 pumnale, bastoane perforate şi pandantive de fildeş. La fel de curioase sunt o serie de bastoane de folosinţă necunoscută, accesorii pentru închiderea îmbrăcămintei în jurul gâtului, două discuri perforate, dintre care unul zăcea introdus pe una din suliţe. Ei purtau numeroase coliere şi inele. Nu lipseau din acest mormânt nici piesele de artă mobilieră, cum ar fi micile piese sculptate reprezentând antilope (cai), bizoni, mamuţi (fig. 58), toate prevăzute cu perforaţii pentru a fi suspendate, ca şi cele 8.000 de mărgele de fildeş care au decorat iniţial probabil îmbrăcămintea celor doi copii (fig. 57). Datarea

acestor morminte se înscrie între 24.000-18.000 B.C., dar arheologul O. N. Bader (1978) le estimează la o vârstă în jur de 26.000 B.C.

Din punct de vedere tehnic, se ridică o problemă importantă în privinţa realizării celor două suliţe din fildeş şi care, după cum este lesne de presupus, iniţial, în forma lor naturală, erau curbate. Vârfurile acestor suliţe, pe lângă faptul că una avea introdus unul din discuri, erau prevăzute cu aşchii de silex dispuse paralel cu lancea şi aliniate pe

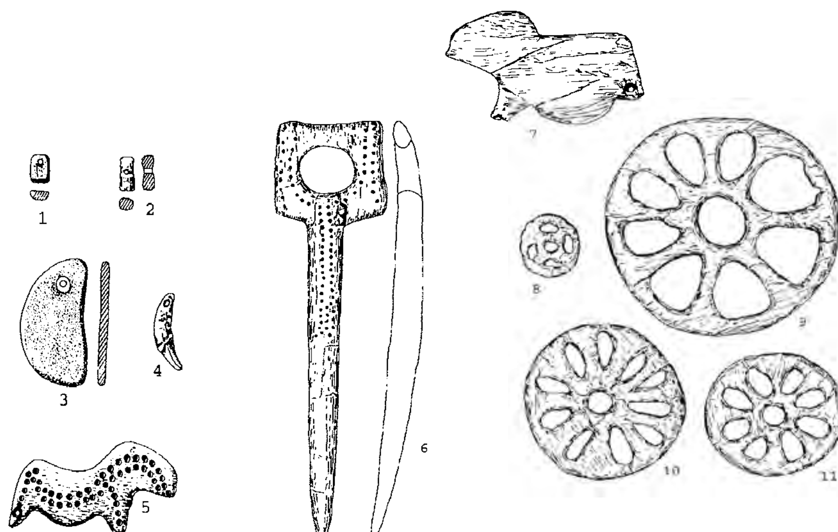

Fig. 58 - Obiecte de artă mobilieră descoperite în mormintele de la *Sunghir*. 1-4 obiecte de podoabă; 5 statuetă de cal; 6 pandantiv în formă de baston; 7 statuetă de cal cu contur decupat; 8-11 discuri de fildeş (după O. N. Bader, 1984).

circa 42 cm lungime, fără ca suportul de fildeş să fie prevăzut cu şănţuirile necesare introducerii acestora. Pentru că al doilea disc a fost găsit în poziţie verticală, lângă copilul mai în vârstă şi pentru că deasupra craniului său zăceau aşchii de silex pe 34 cm lungime, O. N. Bander (1978) a presupus existenţa unei lănci de lemn de 1,70 m lungime al cărei vârf era ornat tocmai cu aceste aşchii de silex. De altfel, s-a reconstituit o suliţă similară şi alături de al doilea copil, dar căreia îi lipsea discul de fildeş.

După cum se vede, prelucrarea osului, cornului şi fildeşului era bine reprezentată la *Sunghir*. În alte morminte, decât cele descrise, s-au găsit topoare de corn de ren, în special în zonele de vânătoare din apropierea mediilor acvatice unde aceste animale erau obligate să traverseze cursul râurilor şi chiar lacurile. Tot aici au fost descoperite suliţe de corn de cervide şi fildeş care au servit ca armături pentru lănci din lemn.

E.III. Aurignacianul din România

Aurignacianul este bine reprezentat pe valea Prutului, unde excelează aşezările *Mitoc–Malul Galben* (V. Chirica, 1987) şi *Ripiceni-Izvor* (Al. Păunescu, 1993) (fig. 59). **Aurignacianul** de la *Mitoc-Malul Galben* este datat între 31.850 ± 800 B.P. (GrN 12.637) şi 24.400 + 2.200 / -1.700 B.P.(GrN 15.457) (M. Otte, V. Chirica, 1993). La *Ripiceni – Izvor*, Al. Păunescu (1987) pretinde că primele două niveluri aurignaciene (*Ia* şi *Ib*) ar reprezenta etapele cele mai timpurii ale aurignacianului din zonă. Majoritatea

uneltelor din aceste prime niveluri aurignaciene sunt lucrate pe aşchii, tehnica *Levallois* mai persistă, iar piesele cu *encoche* şi denticulate sunt predominante. Destul de

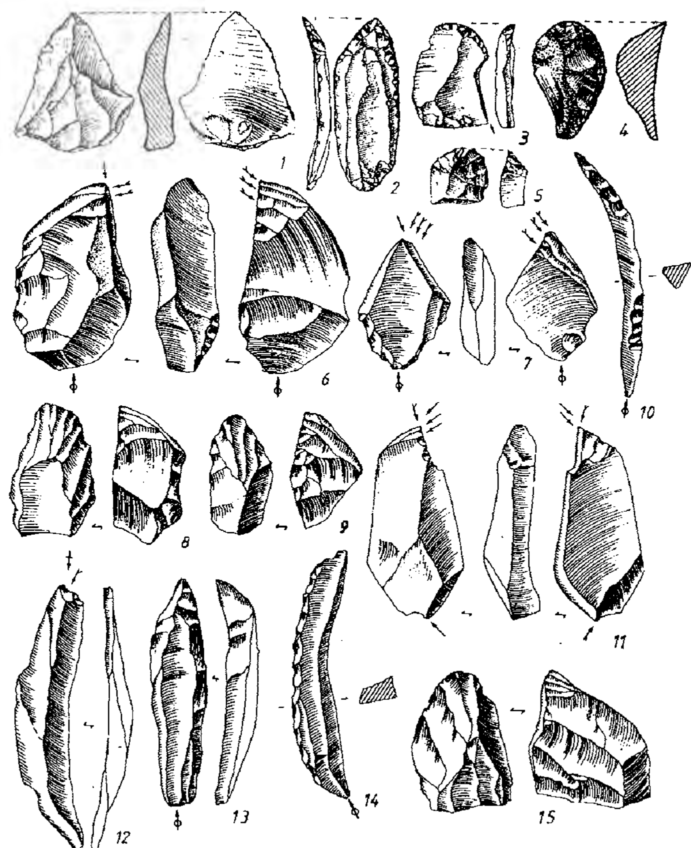

Fig. 59 - Utilaje litice aurignaciene de la *Ripiceni-Izvor* (1-5) şi *Mitoc-Malul Galben* (6-15) (după Al. Păunescu, 1993; M. Otte, V. Chirica, 1993).

numeroase sunt şi racloarele de diverse tipuri, cu retuşe subţiri, groase, abrupte etc. Este adevărat că toate aceste trăsături amintesc pe cele întâlnite în nivelul ***Musterian*** subiacent, dar ceea ce pare surprinzător este faptul că argumentele acestea invocate pentru a demonstra că primele două niveluri (*Ia* şi *Ib*) de la *Ripiceni-Izvor* stau la baza aurignacianului din regiune, care şi-ar avea sorgintea în ***Musterianul*** din aceeaşi aşezare, apar poate chiar mai pregnant şi în nivelurile următoare (***Aurignacianul IIa*** şi ***IIb***), pentru că atât piesele cu *encoche*, cât şi cele denticulate se multiplică, racloarele sunt mult mai numeroase şi de aceeaşi diversitate, iar tehnica *Levallois* încă mai persistă. Cu toate acestea, în mod curios, nivelul *Ia* este atribuit unei etape târzii a auriganacianului inferior sau poate chiar unei etape timpurii a aurignacianului mijlociu, iar nivelul *IIb* unei etape timpurii a aurignacianului mijlociu, invocându-se gratoarele carenate care nu sunt decât două faţă de unul în nivelul *Ib*, gratoarele *à museau* din care a fost întâlnit un singur exemplar, *burin*-ele *busqué* care ajung doar la trei în nivelul *IIb* faţă de unul în nivelul *Ia* etc. În plus, este foarte greu de acceptat un **Aurignacian** la *Ripiceni-Izvor* care să-şi aibă originea în ***Musterianul*** din aceeaşi aşezare, atâta vreme cât cele două niveluri culturale sunt despărţite printr-o depunere sterilă, care s-a sedimentat într-un timp destul de lung.

Aşezarea de la *Mitoc-Malul Galben*, după M. Otte şi V. Chirica (1993) era orientată spre procedee de debitaj care urmăreau producţia de lame şi spre suporturi de

utilaje groase cu o puternică încărcătură culturală aurignaciană şi a căror funcţie pare crucială.

Din aceeaşi regiune poate să fie amintită si aşezarea *Mitoc-Pârâul lui Istrate* în care s-au descoperit multe lame, unele cu creastă, aşchii şi aşchii lamelare, nuclei dintre care unii folosiţi ca *rabot*, *burins* mediane sau de unghi (V. Chirica, P. Şadurschi, 1979).

Dacă ne vom referi la **Aurignacianul** din zona Carpaţilor este necesar să menţionăm că şi aici s-a încercat să se demonstreze că în aşezarea *Cetaţica I* de pe terasa înaltă a Bistriţei (com. Ceahlău, jud. Neamţ) se poate vorbi de începuturile paleoliticului superior. În această aşezare, într-un strat situat la circa 250-230 cm adâncime, utilajul litic pare alcătuit din piese „musteroide” (racloare uni- şi bifaciale, vârfuri, o piesă discoidală, aşchii musteriene etc.) şi un număr ceva mai mare de piese specifice paleoliticului superior (gratoare pe capăt de lamă şi pe aşchii, lame simple, uneori retuşate parţial, nuclei prismatici, piramidali etc). Cu toate că acest nivel cultural de la *Cetăţica I* a fost considerat de V. Dumitrescu, Alex. Bolomey şi F. Mogoşanu (1983) că reprezintă o primă etapă ("aurignacoidă") a paleoliticului superior, sau că în primele etape de dezvoltare grupurile aurignaciene îşi făureau încă unelte care, prin forma şi tehnica lor de cioplire, amintesc de cele musteriene, după cum afirmă Al. Păunescu (1987; 1989), noi nu exludem ipoteza ca nivelul cultural respectiv din această aşezare să se înscrie în etapa de tranziţie de la ***Paleoliticul mijlociu*** la ***Paleoliticul superior***, pe care am încercat să o definim într-un capitol anterior. Aceasta, cu atât mai mult cu cât s-a constatat că între acest nivel cultural de la *Cetăţica I* şi nivelurile aurignaciene din aceaşi regiune, care urmează, atribuite aurignacianului mijlociu (considerate alogene) nu există o continuitate cronologică şi stratigrafică şi, în consecinţă, din regiune lipseşte ***Aurignacianul inferior*** propriu-zis. Prin urmare, rămânând pe valea Bistriţei, în Bazinul Ceahlău, vom consemna un **Aurignacian**, calificat ca un ***Aurignacian mediu***, la *Dârţu-Ceahlău* şi *Bistricioara-Lutărie*, caracterizat printr-o tehnică de cioplire superioară, care a permis populaţiilor respective să obţină utilaje executate cu grijă, cu toate că materia primă nu era întotdeauna de cea mai bună calitate.

Din punct de vedere cronoclimatic, **Aurignacianul** de la *Dârţu* este contemporan cu *oscilaţia climatică Ohaba A* şi o bună parte din *oscilaţia climatică Ohaba B* din cadrul *complexului interstadial Ohaba* (M. Cârciumaru, 1980). O datare C-14 confirmă într-o oarecare măsură această încadrare: Gx 9.415: 23.450 + 4.450 / - 2.850 B.P. **Aurignacianul** de la *Bistricioara-Lutărie* s-a derulat începând din etapa rece care a urmat oscilaţiei climatice *Ohaba A* şi a continuat pe tot timpul oscilaţiei climatice *Ohaba B* şi a stadiului glaciar care i-a succedat. Mai multe datări C-14 sunt în concordanţă cu această situaţie: Gx 8.844: 27.350 + 2.100 / - 1.500 B.P., pentru prima parte a locuirii, şi GrN 10.529: 24.100 ± 1.300 B.P. pentru începutul celei de a doua jumătăţi a acestei locuiri.

Un al doilea nivel **Aurignacian** a fost definit ca ***Aurignacian superior*** sau ***pre-Gravetian***. El a fost relevat în punctele *Podiş-Ceahlău* şi *Bistricioara-Lutărie* (Al. Păunescu, 1989).

O regiune de dezvoltare a paleoliticului superior, care probabil a fost în legătură în anumite etape cu cea de pe valea Bistriţei, o reprezintă depresiunea Oaş-Maramureş. **Aurignacianul** din această regiune se caracterizează prin nuclei prelungi cu unul sau două planuri de lovire amenajate cu grijă, lame şi aşchii lamelare simple cu laturile paralele uneori retuşate sau cu scobitură laterală, gratoare diverse pe lame şi aşchii

scurte (carenate, duble), *burins,* uneori combinate etc. În privinţa materiei prime, aici, ca o curiozitate, se întâlnesc, pe lângă rocile de tipul opalurilor şi obsidianul local (M. Bitiri, 1972).

Tot în regiunea montană a Carpaţilor româneşti se înscriu şi descoperirile din depresiunea *Întorsătura Buzăului*, unde J. Teutsch încă din 1910 semnala una din primele aşezări aurignaciene din aer liber (J. Teutsch, 1914). Aşezarea se află pe malul drept al pârâului *Cremenea* la 730 m altitudine absolută. Materialul de aici a fost studiat şi de marele preistorician francez H. Breuil în 1925.

Aşezările aurignaciene din peşterile Carpaţilor româneşti (*Cioclovina, Bordul Mare, Gura Cheii, Peştera Mare, Valea Coacăzei, Muierilor, Hoţilor*), reprezintă cu certitudine scurte popasuri ale comunităţilor respective, având în vedere materialele extrem de sărace şi nesemnificative oferite de săpăturile arheologice (M. Cârciumaru, 1999).

Geocronologic, **Aurignacianul** din peştera *Gura Cheii*, ca şi cel din peştera *Hoţilor* s-a desfăşurat în *oscilaţia climatică Herculane I* şi în stadiul glaciar care a premers această oscilaţie climatică (M. Cârciumaru, 1974; M. Cârciumaru, V. Glăvan, 1975).

În peştera *Bordul Mare* de la Ohaba Ponor, pe lângă o serie de lame atribuite aurignacianului, a fost evidenţiată o sulă din os şlefuit, care în momentul descoperirii era acoperită cu crustă de calcar, iar din peştera *Muierilor* de la Baia de Fier sunt amintite sule, străpungătoare, lănci din os (C. S. Nicolăescu-Plopşor, N. Haas, Al. Păunescu, Alex. Bolomey, 1957; C. S. Nicolăescu-Plopşor, E. Comşa, D. Nicolăescu-Plopşor, Alex. Bolomey, 1957).

Aurignacianul din Banat este cunoscut mai cu seamă în urma cercetărilor efectuate de F. Mogoşanu (1978) în aşezările de la *Tincova* (com. Sacu, jud. Caraş-Severin), *Româneşti-Dumbrăviţa* (com. Tomeşti, jud. Timiş) şi *Coşava* (com. Curtea, jud. Timiş). Este vorba de aşezări-atelier, de exemplu, la *Tincova*, din cele 2.494 de piese de silex, 2.015 sunt atipice, 369 lame simple şi nuclei şi numai 110 pot fi considerate tipice sau unelte finite. În toate aceaste aşezări lipseşte industria pe materiale dure de origine animală. Uneltele de bază sunt reprezentate de gratoare din care nu lipsesc cele carenate şi *à museau*, iar *burin*-ele sunt destul de rare. La *Coşava* au apărut şi lamele *étranglées*, lamele aurignaciene cu retuşe *écailleuses* şi lamele *appointées.* Nota aparte la *Tincova* şi *Româneşti* este dată de lamele *Dufour* şi de vârfurile *Font-Yves* sau de tip *Krems.*

Plasarea în timp a acestor utilaje este foarte dificilă pentru Banat. Pentru aşezarea de la *Tincova*, ***Aurignacianul*** se dovedeşte a fi în mare parte contemporan cu cel din peşterile Carpaţilor Meridionali (*peştera Hoţilor, Gura Cheii*), adică s-ar fi desfăşurat în *oscilaţia climatică Herculane I* şi în stadiul glaciar care a precedat-o. În schimb, ***Aurignacianul*** de la *Româneşti* pare să fie foarte întârziat (M. Cârciumaru, 1980).

În sudul României, adică în Oltenia şi Muntenia, aşezările aurignaciene sunt destul de rare. Până acum au fost cercetate prin săpături cele de la *Vădastra* (jud. Olt), *Ciuperceni* (jud. Ilfov), *Giurgiu-Malu Roşu* (jud. Giurgiu), *Cernica* (jud. Ilfov) şi *Lapoş* (jud. Prahova). Aşezările aurignaciene din această parte a României au oferit situaţii particulare din punct de vedere al vârstei foarte târzii a unora din ele, stratigrafiei lor şi predominării aşezărilor atelier de o manieră tehno-tipologică *aurignacoidă.*

În Dobrogea, din cele 15 puncte menţionate cu materiale aurignaciene (?), doar două dintre ele beneficiază de observaţii stratigrafice: peşterile *Cheia-La Izvor* şi *La Adam*.

E.IV. Perigordianul

Aşa cum am arătat din **Perigordianul** lui D. Peyrony (1933), prin transformarea celui inferior în ***Chatelperonian*** şi a celui superior în ***Gravetian***, nu a mai rămas practic decât un termen mai mult cu rezonanţă istorică sau un facies regional definit încă de unii arheologi sub această denumire de ***Perigordian superior***.

Perigordianul superior în accepţiunea iniţială formulată de D. Peyrony (1933) includea de fapt ***Perigordianul IV*** şi ***V*** (***Perigordianul I*** sau ***inferior*** = ***Chatelperonian***; ***Perigordianul II-III*** sau ***mijlociu*** = ***Aurignacian; Perigordianul IV-V*** sau ***superior*** = ***Gravetian***).

Aurignacian V *Laugerie-Haute,stratul D*	**Perigordian Vc** *La Ferrassie, stratul L*
	Perigordian Vb La Ferrassie, stratul L
	Perigordian Va *La Ferrassie stratul J*
	Perigordian IV *La Gravette*
Aurignacian IV *La Ferrassie*	**Perigordian III** *Laugerie-Haute, stratul B*
Aurignacian III	
Aurignacian II	
Aurignacian I	
	Perigordian II *La Ferrassie, stratul E*
	Perigordian I *La Ferrassie, stratul E*

Tab. 2 - *Cele cinci faze succesive de dezvoltare ale Perigordianului puse în paralel cu Aurignacianul de către D. Peyrony*

Din punct de vedere tehno-tipologic ***Perigordianul superior*** se individualizează prin debitajul lamelor regulate pe nuclei preparaţi şi obţinerea unor armături uşoare adesea *à dos* rectilinii, cu retuşe abrupte. Ocurenţa actuală a perigordianului superior se limitează la regiunea franco-cantabrică, în celelalte regiuni, în special din Europa centrală şi de est generalizându-se termenul de ***Gravetian***.

În mod general se consideră că ***Perigordianul superior*** s-a desfăşurat între 29.000 şi 22.000 B.P. Aşa de exemplu la *Abri Pataud*, ***Perigordianul IV*** a fost datat între 29.000 – 27.000 B.P., iar ***Perigordianul V*** (cu *burins Noailles = Noaillianul*) a oferit o dată de 27.000 ± 370 B.P. (B. Schmider, 1992)

Perigordianul V, după stratigrafia de la *La Ferrsassie*, poate să fie divizat în trei faze succesive cu utilaje specifice:

- ***Perigordianul Va*** cu vârfuri *Font-Robert*;

- *Perigordinaul Vb* cu elemente trunchiate;
- *Perigordianul Vc* cu *burins Noailles* (tab. 2)

În urma săpăturilor lui F. Bordes (1958) la *Laugerie-Haute* şi H. L. Movius (1977) la *Abri-Pataud* schema de dezvoltare a paleoliticului superior de început s-a modificat. **Perigordianul II** din stratul E de la *La Ferrassie* este de fapt un ***Aurignacian***, **Perigordianul III** de la *Laugerie-Haute*, stratul B a fost regăsit şi la *Abri-Pataud*, dar cu o poziţie stratigrafică mult mai târzie în secvenţa perigordiană, întrucât surmonta un nivel din **Perigordianul V**, cu *burins Noailles*. În consecinţă a fost numit **Perigordian VI**.

Cele două stadii (**IV** şi **V**) specifice perigordianului superior, similar gravetianului au următoarele caracteristici tehnico-tipologice:

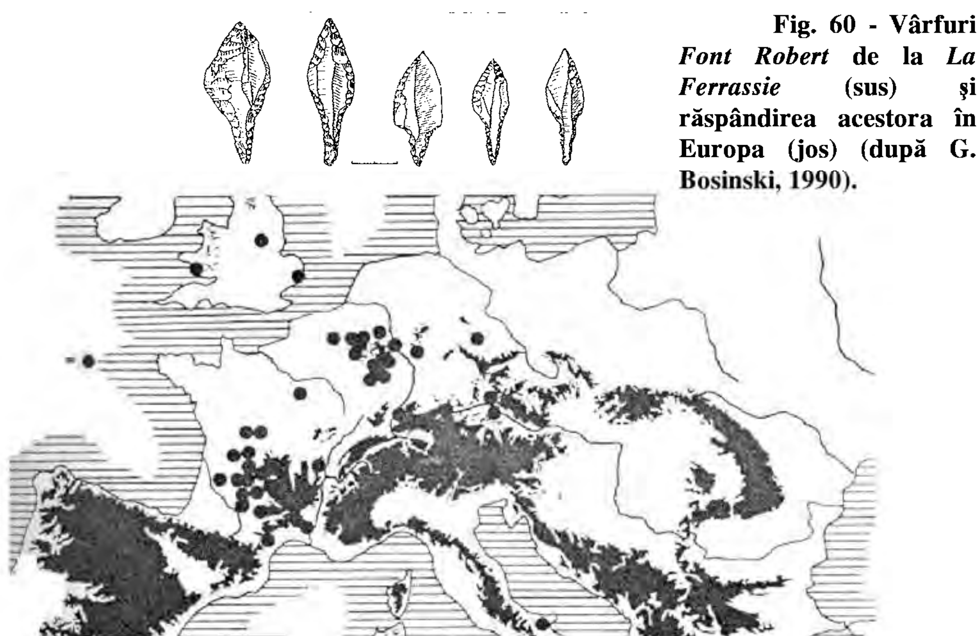

Fig. 60 - Vârfuri *Font Robert* de la *La Ferrassie* (sus) şi răspândirea acestora în Europa (jos) (după G. Bosinski, 1990).

- **Perigordianul IV** este definit de vârfurile *La Gravette*, cuţite *á dos* fine rectilinii şi extremităţi ascuţite, uneori *fléchettes* care sunt mici piese bifaciale foliacee cu retuşe fine marginale pe faţa inferioară;

- **Perigordianul V** prezintă o seamă de trăsături particulare, vârfurile *Font-Robert*, elementele trunchiate cu o margine abruptă, *burin*-ele *Noaillles* (fig. 60; 61);

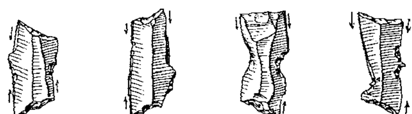

Fig. 61 - *Burins Noailles* de la *Isturitz* (sus) şi răspândirea acestora în Europa (jos) (după G. Bosinski, 1990).

În privinţa perigordianului **VI**, întâlnit la *Abri Pataud*, se poate spune că se individualizează prin mulţimea vârfurilor *la Gravette* şi *microgravette.*

În sfârşit, atât la *Abri Pataud*, cât şi la *Laugerie-Haute* s-a constat că **Perigordianul VI** suportă un strat în care industria prezintă numeroase afinităţi cu ***Magdalenianul***, motiv pentru care a fost numit ***Protomagdalenian***, iar D. Sonneville-Bordes (1960; 1989) l-a denumit ***Perigordian VII***. Trăsăturile industriei constau din abundenţa lamelor retuşate pe două margini şi a lamelelor *á dos*. Din păcate trăsăturile acestui aşa-zis ***Perigordian VII***, în afară de cele două peşteri menţionate nu s-a mai întâlnit decât într-un singur sit - *Le Blot.*

E.V. Gravetianul

Gravetianul îşi trage numele de la aşezarea *La Gravette* din Dordogne-Franţa, descoperită în 1880, dar cercetată prin săpături arheologice între 1930 şi 1954 de F. Lacorre (1960). În această aşezare au fost relevate cinci ansambluri importante: un strat ***Aurignacian*** evoluat, de 30 cm grosime, situat la baza depozitului; un nivel, denumit iniţial de F. Lacorre (1960), ***Bayacian*** (după comuna Bayac, unde este situat zăcământul *La Gravette*) caracterizat de mici armături foliacee denumite *fléchettes*, sau chiar *vârfuri de Bayac*; nivel clasic pentru ***Perigordianul superior*** cu un conţinut variat al materialului litic, dar caracteristic acestei etape, precum vârfuri *La Gravette* şi *microgravette*, lame rupte oblic, vârfuri *Font-Robert*, vârfuri *á cran, burins* de tip *Noailles* (H. Delporte, 1972). Chiar dacă apare săracă, industria pe os şi corn cuprinde

câteva suliţe cilindrice, bastoane perforate nedecorate. În schimb, mult mai numeroase sunt podoabele din cochilii, dinţii perforaţi, mărgelele de piatră şi os. După cum se va constata, această industrie corespunde de fapt cu ***Perigordianul IV*** definit de D. Peyrony (1933) în Franţa şi cu o serie de ansambluri litice similare din Europa centrală. D. Garrod a propus în 1938 pentru Europa de est chiar noţiunea de **Gravetian oriental**, care se va dovedi mai târziu că îmbracă diverse faciesuri, precum ***Pavlovianul, Willendorfianul, Kostenkianul*** etc. Cercetările recente au demonstrat că ***Perigordianul superior*** francez nu reprezintă altceva decât un facies regional al gravetianului.

Azi, avându-se în vedere analogiile tehnice şi culturale care traversează întreaga Europă, s-a adoptat aproape unanim termenul de **Gravetian**. G. Bosinski (1990) preferă să caracterizeze această etapă denumind-o ***Paleoliticul superior mediu***.

Cronologic, **Gravetianul** s-a desfăşurat la începutul celui de-al doilea *Pleniglaciar* würmian, între interstadiul *Kesselt* şi *oscilaţia climatică Tursac*, dar în sud-estul Europei se poate prelungi frecvent până în *oscilaţia Laugerie*. În date absolute, el se situează între 27.000 şi 20.000 B.C., cu prelungirile regionale specifice.

G. Bosinski (1990) consideră că începutul paleoliticului superior mijlociu coincide cu *interstadiul Denekamp* din vestul Europei sau *Briansk* în Câmpia Rusă, cu toate că datorită proceselor de crioturbaţie vestigiile arheologice din depozitele acestei perioade sunt rău conservate. Ele se găsesc în poziţie stratigrafică mai sigură în stratele sedimentate în etapele reci care au succedat acestei perioade interstadiale, între circa 25.000-20.000 B.C., când de fapt s-au depus cele mai groase depozite de loess din întreaga perioadă glaciară sincronă würmului. Totuşi, aceste condiţii climatice riguroase nu au reprezentat o barieră de nedepăşit pentru omul paleoliticului superior, acum dezvoltându-se o serie de culturi clasice stepelor loessice.

Din punct de vedere cultural, **Gravetianul** succede, în funcţie de regiune, *chatelperonianului, aurignacianului* sau industriilor cu vârfuri foliacee, cunoscute şi sub numele german de ***"Blattspitzen"*** şi a fost urmat de ***Solutrean, Magdalenian*** sau ***Tardigravetian***.

Tradiţia gravetiană a fost întâlnită din Europa de nord până în sudul Italiei şi de pe coasta atlantică în Siberia. R. Desbrosse şi J. Kozlowski (1988) afirmă că acum se poate vorbi de prima mare unificare culturală europeană. În faza principală, după M. Otte (1980; 1981), siturile se organizează de-a lungul unui culoar geografic pe direcţia est-vest, între circa 48^0 şi 52^0 latitudine nordică, în care bazinul Dunării, dispoziţia reliefului şi flancarea acestei benzi de gheţarii alpini şi calota scandinavă au favorizat o barieră de netrecut. Se pare că spre est, Munţii Carpaţi nu au constituit un baraj insurmontabil. Mai mult, se observă analogii de necontestat între aşezările din Europa Centrală şi ansamblurile bogate din câmpiile Ucrainei şi Rusiei. Mai greu este să fim de acord cu M. Otte (1980; 1981) atunci când susţine că Ungaria şi ţările balcanice nu au intrat în acest circuit decât foarte târziu, în fazele evoluate ale gravetianului.

Pe această suprafaţă întinsă, cu o mare varietate a reliefului, cu condiţii de mediu diferite în spaţiu şi timpul pe care l-au traversat, inevitabil cu resurse repartizate inegal şi de o mare diversitate, se constată marea variabilitate a ansamblurilor industriei gravetiene. Cu toate acestea, ele par legate prin anumite procese tehnice şi trăsături tipologice constante care reprezintă argumente suficient de convingătoare pentru a accepta includerea acestor faciesuri sub o unică denumire, fără ca să renunţăm la recunoaşterea unor faciesuri regionale şi stabilirea unor subdiviziuni cronologice.

La rândul său, J. Kozlowski (1986), referindu-se la Europa de est, remarcă între 30.000 şi 20.000 B.P. o certă unificare a culturi materiale, reunite în tehnocomplexele gravetiene, din vastele zone de platouri loessice ale acestei regiuni. Ele se caracterizau printr-o mare stabilitate a reţelei de locuire, ceea ce a condus la un fel de semisedentarism şi la apariţia primelor mari campamente de bază, evocând uneori viitoarele sate neolitice. Aceste cuceriri au fost favorizate de abundenţa resurselor alimentare în zona de stepă-tundră, ca urmare a posibilităţilor de stocare a hranei obţinută printr-o vânătoare din ce în ce mai specializată pe marile mamifere.

Privind originea gravetianului, părerile cele mai frecvente acceptă existenţa mai multor centre care au apărut cu aproximaţie cam în aceeaşi perioadă în Câmpia Rusă, Europa Centrală (în special Moravia şi Austria de Jos), nord-vestul Europei (Marea Britanie, Belgia şi Nordul Franţei) şi Perigord, în jumătatea sudică a Franţei.

J. Kozlowski (1986; 1992) afirmă că cea mai veche fază a gravetianului dintre 30.000-38.000 ani B.P. s-a desfăşurat în Bazinul mijlociu al Dunării (mai ales în Austria şi Moravia), unde s-a caracterizat prin vârfuri foliacee *fléchettes* şi armături dominante. De aici, **Gravetianul** s-ar fi răspândit probabil spre vest, unde a dat naştere la ***Perigordianul superior***. M. Otte (1980) consideră că în faza veche din Moravia civilizaţiile gravetiene apar deja foarte dezvoltate, cu o economie orientată spre vânarea mamutului. Ca urmare a modului de viaţă semisedentar, multe structuri de locuire variază, iar în cazul manifestărilor rituale şi artistice se observă deja o pronunţată stereotipie. Sunt clasice pentru aceste caracteristici aşezările de la *Dolni-Vestonice* şi *Pavlov*. În schimb, în nord-vestul Europei îşi fac apariţia în această fază de început industriile cu vârfuri pedunculate şi vârfuri cu faţa plană care ar deriva din ansamblurile cu vârfuri foliacee, iar sud-vestul Franţei era deja dominat acum de industriile de tip *"La Gravette"* care aparţineau ***Perigordianului IV***, formate probabil din ***Chatelperonianul*** local.

Abia în cea de a doua fază, situată între 25.000 şi 22.000 B.C. se produce difuziunea acestor tradiţii în regiunile septentrionale ale Europei (cum ar fi Boemia, Silezia, Thuringia, Polonia) şi vestice ale Europei centrale (în special Bavaria, Jura Suabă şi Rhenania). Această extindere a însemnat implicit adaptarea diferitelor comunităţi la condiţiile de mediu mai diverse, cu vânat mai variat, cum ar fi calul, renul, bovidele etc. şi în consecinţă o gamă nouă de procedee tehnice mai specializate, cu arme de tipul *fléchettes*, *microgravettes*, vârfurilor *à cran* etc. În Europa occidentală asistăm acum la o unitate culurală pe faţada atlantică, care includea aşezările de pe această latură din Marea Britanie, Belgia, Franţa şi Spania. Tehnico-tipologic această regiune este dominată, după cum am văzut, de aceleaşi diferenţe prin întrebuinţarea unor utilaje caracteristice, repartizate diferit, în funcţie de regiune sau activităţile specifice, cum erau vârfurile *Font Robert* (fig. 60), piesele *à dos* trunchiate, *burins* speciale de tipul *Noailles* (fig. 61) şi *Bassaler*.

J. Kozlowski (1986; 1992) consideră că cea de a doua fază din Europa centrală şi de est (dintre 28.000 şi 24.000 B.P.) este marcată prin explozia centrelor locale din Austria de Jos, Moravia, Slovacia de nord-est şi Ungaria, adesea sub numele de ***Pavlovian***. În această etapă se remarcă abundenţa vârfurilor *La Gravette* şi *microgravette*, apariţia noilor armături microlitice şi para-geometrice. Paralel, se dezvoltă acum în estul continentului centrele din Bazinul mijlociu al Nistrului şi din Câmpia rusă (*Kostenki-Telmanskaya*, nivelul inferior).

În faza ulterioară (24.000-20.000 B.P.) apar noile tipuri de armături reprezentate prin vârfurile *à cran*. Difuziunea acestor armături din Europa centrală spre cea vestică s-ar fi făcut prin migraţia grupelor post-pavloviene ca urmare a deteriorării condiţiilor climatice din partea septentrională a Europei centrale, populaţiile respective încercând să regăsească în Câmpia rusă condiţiile de stepă şi tundră. Aici s-ar încadra aşezările *Kostenki-Avdeevo* şi *Gagarino-Khotulevo*.

Condiţiile climatice periglaciare care vor cuprinde Europa se pare că vor influenţa din plin stadiile finale de dezvoltare ale gravetianului, producând o întrerupere în desfăşurarea sa şi deplasarea spre zonele meridionale ale Europei. Se asistă în acest timp la mutarea unor tradiţii din Câmpia rusă înspre sudul Ucrainei, cele din Europa centrală se pare că vor da naştere la faciesurile epigravetiene din Ungaria, România şi Grecia, iar în alte regiuni, precum Peninsula italică, regiunile Provence şi Languedoc-Roussillon din Franţa sau sudul Spaniei, se va produce trecerea la faciesuri epigravetiene, născute din culturile anterioare locale. În acelaşi timp, în Europa de vest o serie de industrii gravetiene, prin intermediul solutreanului, vor contribui la formarea magdalenianului.

G. Bosinski (1990), atunci când se referă la începutul paleoliticului superior mediu, ia în considerare în primul rând repercursiunile rezultate din cuceririle tehnice, produse în această perioadă şi evident consecinţele culturale şi demografice care au rezultat. Începutul paleoliticului superior mediu a însemnat de fapt acumularea unor invenţii tehnice importante şi extrem de eficace, dacă avem în vedere că ele s-au propagat rapid pe întreg continentul european şi au permis ca în materialul arheologic să poată să fie detectată o adevărată ruptură. Cel mai frecvent fenomen a fost fără îndoială apariţia lamelelor *à dos* şi a vârfurilor *La Gravette*, care erau inserate sau înmănuşate în capătul suliţelor de lemn, de os, corn sau fildeş (de exemplu la *Molodova V*) (fig. 62). Această cucerire tehnică va traversa întregul ***Paleolitic superior*** şi ***Mezolitic***.

Lamelele *à dos* erau realizate pe lame înguste, prin retuşe abrupte pe una din laturi, după care lamela *à dos abattu* era ruptă în mai multe fragmente de 2-3 cm lungime. Vârfurile *La Gravette* prezintă un spate retuşat abrupt, drept, un vârf ascuţit, baza uşor rotunjită şi mai rar abruptă, frecvent retuşate pe faţa ventrală. Ca şi lamelele *à dos* erau înmănuşate, folosindu-se poate adesea un mastic şi probabil că de cele mai multe ori suportul era din lemn care, evident, nu s-a conservat precum materialele dure de origine animală, folosite însă în proporţie mai restrânsă. Utilajul realizat pe materii dure de origine animală este foarte interesant în **Gravetian**.

Extracţia baghetelor din corn de ren folosite la realizarea suliţelor este atestată din ***Aurignacian***, dar ele nu se vor generaliza decât în ***Paleoliticul superior mijlociu***. Cornul de animale se compune dintr-o structură externă dură, care se numeşte os compact, şi dintr-un ţesut intern spongios sau os spongios. Se sapă în osul compact până la ţesutul spongios două şanţuri paralele, apoi se degajă bagheta formată. În faza următoare este suficient un singur şanţ pentru a degaja o altă baghetă. Coarnele de mascul de ren sunt cele mai potrivite pentru o astfel de operaţiune, iar acestea sunt utilizabile între lunile septembrie şi ianuarie. Cornul care cade în timpul iernii este atunci la maximum creşterii lui, fie că acesta este căzut, fie vânat. De cele mai multe ori, forma acestor baghete se adaptează la forma curbată a ramurei cornului. Pentru a li se da forma dreaptă erau folosite bastoanele perforate, numite în trecut bastoane de comandant. În acest fel se explică şi faptul că resturile de debitaj ale baghetelor se găsesc în acelaşi context cu bastoanele perforate.

Suliţele au fost fasonate de preferinţă pe baghete de corn de cervide şi fildeş care sunt materiale ideale, prin duritatea şi elasticitatea lor, ca şi prin puterea de penetrare, chiar dacă silexul este mai dur, el este casant la impact. Aceasta presupunea înlocuirea prea frecventă a vârfurilor de silex. Suliţele din corn şi fildeş în ***Paleoliticul superior mijlociu*** măsurau 10-20 cm lungime şi un diametru de 5-7 mm. Nu de puţine ori ele au conservat forma curbă iniţială a cornului de cervide, iar în secţiune sunt ovale sau rotunde şi prezintă baza *biseau* simplu sau dublu, ceea ce permitea înmănuşarea la un suport de lemn (G. Bosinski, 1990). Aceste vârfuri de suliţă sunt prea scurte pentru a fi servit la suliţe cum s-a presupus pentru marile vârfuri de os din ***Aurignacian*** şi prea lungi şi prea grele pentru a se presupune că au fost folosite ca vârfuri de săgeată (ca să nu mai amintim că la acest nivel cultural nu s-a găsit nici o indicaţie de săgeată de arc).

Concluzia ar fi că existenţa lor este o mărturie pentru utilizarea propulsorului. Propulsorul se compune dintr-un baston prevăzut cu un croşet pentru fixarea suliţei. El funcţionează ca un adevărat braţ de levier, care poate imprima suliţei o putere de penetraţie superioară şi o direcţie mult mai bună spre ţintă prin lansare din mână (M. Cârciumaru, 2000). Descoperit în ***Paleoliticul superior***, el s-a generalizat la toate populaţiile de vânători până în timpurile istorice. Importanţa lui a scăzut după apariţia arcului. A persistat la eschimoşi şi aborigenii din Australia. Probabil că majoritatea propulsoarelor erau realizate din lemn şi mult mai rar din materii dure de origine animală. Din această cauză ele nu s-au descoperit în măsura în care probabil au fost întrebuinţate în ***Paleoliticul superior.***

E.V.1. Faciesurile gravetiene şi ocurenţa lor

E.V.1.a. Faciesurile specifice Europei de vest

E.V.1 a.1. Perigordianul superior

Perigordianul superior este un facies gravetian specific regiunii franco-cantabrice care s-a desfăşurat între circa 27.000-20.000 B.C. şi care include ***Perigordianul IV*** şi ***V*** definit de D. Peyrony încă din 1933. ***Perigordianul IV*** a fost pus în evidenţă la *La Roque-Saint-Christophe* şi în aşezarea *La Gravette*, iar ***Perigordianul V*** în binecunoscuta aşezare *La Ferrassie*. Pe baza cercetărilor de la *La Ferrassie*, aşa cum am menţionat, ***Perigordianul V*** a fost împărţit în mai multe stadii: ***Perigordianul Va*** (sau ***V1***) cu vârfuri *Font-Robert*, ***Perigordianul Vb (V2)*** cu elemente trunchiate şi ***Perigordianul Vc (V3)*** cu *burins de Noailles* (fig. 60; 61).

Cercetările din aşezările de la *Roc de Combe*, făcute de F. Bordes şi J. Labrot (1967) şi de la *Flageolet I* întreprinse de J. Ph. Rigaud (1982 a; b), precum şi corespondenţele cronostratigrafice dintre diversele strate arheologice au demonstrat că fosilele directoare stabilite de D. Peyrony (1933) pentru diverse stadii din **Perigordianul superior** nu au decât o valoare locală, iar semnificaţia lor cronologică nu poate să fie generalizată. În aceste condiţii, în aşezările respective s-a constatat că vârfurile *La Gravette*, *les burins de Noailles*, piesele trunchiate sau vârfurile *Font-Robert*, în fapt fosile directoare pentru diverse stadii, se regăsesc combinate în anumite strate în proporţii variabile, ca urmare probabil a unor activităţi specifice desfăşurate de perigordieni în momente diferite.

În regiunea Pirineilor şi zona cantabrică apare un **Gravetian** bogat în vârfuri *La Gravette* şi sărac în *burins de Noailles*, cum s-a constatat în peştera *Papii de la Brassenpouy* împreună cu statuetele feminine şi în peştera *Gargas*, dar cele mai multe aşezări aparţin totuşi ***Perigordianului Vc*** cu *burins de Noailles* în procente semnificative, ca de exemplu la *Gatzarria*, *Rideaux* (de unde provine *"Venus" de Lespugne*), *Portel, Isturitz, Cueva Morin, Pendo* etc. În estul Franţei, în peştera *Renului* de la *Arcy-sur-Cure*, într-un strat atribuit interstadiului *Kesselt*, se găseşte un **Gravetian** lipsit de vârfuri *Font-Robert* şi *burins de Noailles*, dar, în schimb, cu *burins* de *Raysse*. În bazinul Saône, în timpul oscilaţiei *Tursac*, s-a relevat un **Gravetian** cu vârfuri *Font-Robert*.

Perigordianul superior a fost prezent şi în sud-estul Franţei, în peştera *La Bouverie*, în aşezările din aer liber de la *Gachettes, La Salpêtrière* etc., el fiind caracterizat mai ales prin aşa-zisul *Noalian*. De altfel, **Gravetianul** cu *burins de Noailles* a fost descoperit şi pe coasta tireniană, din Liguira până în Campania, fiind contemporan şi aici interstadiului *Kesselt*. În binecunoscuta peşteră *Paglici* a fost relevat un ***Perigordian V*** destul de tipic, cu câteva soluri de locuire bine diferenţiate. Nord-vestul Europei a suferit, la rândul său, influenţa directă a perigordianului superior, particularizându-se în special prin retuşa plată şi existenţa vârfurilor pedunculate. Atât J. K. Kozlowski (1986), cât şi M. Otte (1980), atunci când se referă la originea gravetianului din această parte a Europei, aduc în discuţie o posibilă tradiţie proprie Europei centrale în complexele cu vârfuri foliacee bifaciale, dezvoltate în contexte musteriane. În Belgia, M. Otte (1979) separă două stadii gravetiene: primul datat în jur de 28.000 B.P., în interstadiul *Kesselt* cu vârfuri pedunculate acompaniate de gratoare şi *burins* cu posibilităţi de înmănuşare, dezvoltat în aşezarea *Maisières-Canal*; al doilea, cu vârfuri pedunculate însoţite de vârfuri *La Gravtte*, *microgravettes* şi *burins* pe troncatură, desfăşurat în oscilaţia *Tursac* (23.170 ± 160 B.P. în aşezarea din aer liber de la *Huccorgne*) şi răspândit în special în bazinul Meusei (nivelul superior de la *Spy, Trou-Magrite* şi *Goyet*). Din păcate, **Gravetianul** din Marea Britanie, foarte asemănător celui din Belgia, nu este la fel de bine cunoscut, mai cu seamă din cauza săpăturilor foarte vechi, efectuate cu metode mai puţin sigure. La *Paviland*, într-un strat datat în jur de 28.000 B.P., s-a remarcat asociaţia dintre vârfurile cu retuşe plate pedunculate şi vârfurile cu retuşe plate foliacee.

E.V.1.b. Gravetianul din Europa centrală

Atunci când D. Garrod (1938) a introdus termenul de **Gravetian oriental** a dorit să sublinieze tocmai originalitatea complexelor cu vârfuri *à dos* din Europa centrală şi de est. Ceea ce conferă acestei regiuni particularităţi distincte sunt elementele de ordin tehnologic, în special modul în care sunt obţinute suporturile laminare (lame şi lamele) din nuclei alungiţi prin folosirea a două planuri de lovire opuse, amenajarea spatelui lor prin retuşe abrupte, subţierea extremităţii distale a lamelor prin aşa-zisă tehnică *"Kostenki"*, apariţia încă din fazele incipiente a utilajelor microlitice pe lamele, adoptarea vârfurilor *à cran* şi pedunculate în regiunile orientale care se face în fazele recente, amenajarea suliţelor conice. La fel de importante sunt însă şi aspectele de ordin cultural care caracterizează această regiune, materializate în mod deosebit printr-un stil aparte de realizare a statuetelor feminine, precum şi structurile de locuire destul de

elaborate prin folosirea osemintelor de animale mari, în special mamut, sursele de aprovizionare cu materie primă litică bine individualizate, specializarea pentru anumite animale vânate.

Atunci când vorbim de **Gravetianul central** şi **est** european ne gândim la spaţiul cuprins între Rhin şi Nistru fără a neglija însă şi regiunile ceva mai sudice ale continentului. Pentru Europa centrală M. Otte (1980) a elaborat un model de evoluţie a gravetianului extrem de laborios, distingând mai multe regiuni geografice de concentrare: Rhenania (*Mainz-Linsenberg, Sprendligen*), Jura suabă (*Geissenklösterle*), Bavaria (*Mauern*), Thuringia (*Bilzingleben*), Boemia (*Lubna*), Moravia (*Dolni Vestonice, Pavlov*), Austria de Jos (*Willendorf, Aggsbach*), Slovacia (*Moravany, Cejkov*), Silezia (*Wojcice*), Polonia de sud (*Krakovia-Spadzista*, peştera *Mamutova*).

Din punct de vedere cronoclimatic, **Gravetianul** din Europa Centrală s-a desfăşurat între sfârşitul interstadiului *Stillfried B* şi până în oscilaţia climatică contemporană interstadiului *Laugerie-Lascaux*, iar strict cronologic se pare că a cuprins perioada dintre circa 27.000 şi 20.000 B.C.

Tipologic se remarcă abundenţa *burin*-elor şi a pieselor *à dos*, importanţa relativă a pieselor *esquillées*, raritatea gratoarelor. Anumite utilaje se întâlnesc în unele grupe sau perioade ceva mai abundent (*fléchettes*, vârfurile *à cran,* cuţite de *tip Kostenki*, vârfurile cu retuşe plate).

Câteva trăsături legate de modul de alegere a materialelor dure de origine animală sunt extrem de caracteristice. În primul rând acestea au fost utilizate mai mult în regiunile meridionale şi mai puţin în zonele septentrionale. De asemenea, osul este întrebuinţat cu predilecţie în vest şi filedşul în regiunile centrale şi estice, iar cornul de ren se bucură de mai multă atenţie abia în perioadele recente. Uneltele şi armele cele mai frecvente din astfel de materiale erau suliţele fusiforme alungite din fildeş, cu secţiunea rotundă sau ovală, sule, bastoane din os şi fildeş, spatule din coaste, “târnăcoape” din corn de ren.

În Europa centrală se detaşează câteva faciesuri, care prin particularităţile lor au căpătat un statut aparte.

E.V.1.b.1. Willendorfianul

Aşezarea în aer liber cunoscută sub numele de *Willendorf II* este situată pe stânga Dunării, în Austria de Jos, nu departe de *Krems* şi la circa 60 km de Viena. Ea a fost descoperită în anul 1889 de F. Brun, iar primele săpături au aparţinut lui J. Szombaty, J. Bayer şi M. Obermaier şi au fost efectuate cu întreruperi în perioada 1908-1913, apoi în 1926-1927, pentru ca F. Felgenhauer să întreprindă cercetări în 1935. În sfârşit, începând din 1981 acest sit a intrat în atenţia lui M. Otte şi P. Haesaerts (J. Hahn, 1988).

Aceşti doi ultimi cercetători consideră că prin poziţia sa de-a lungul Dunării, care curge aici printre Masivul Boemiei de nord şi contraforturile Alpilor de sud, aşezarea de la *Willendorf* se situează ca un pilon important pe această cale de acces care a favorizat relaţiile dintre părţile occidentale şi orientale ale Europei centrale în ***Paleoliticul superior.*** În acest fel s-ar explica frecvenţa aşezărilor din depozitele loessice dintre localităţile *Melk* şi *Krems*, care relevă o tradiţie gravetiană cu serioase analogii cu aşezările din Moravia.

Din punct de vedere stratigrafic, aşezarea de la *Willendorf II* include nouă niveluri de ocupare antropică, dintre care nivelurile 2-4 sunt atribuite aurignacianului, iar 5-9 gravetianului.

P. Haesaerts şi M. Otte (1994) consideră că locuirea gravetiană de la *Willendorf* comportă mai multe faze:

- ***faza veche*** (nivelul 5), care suprapune direct ***Aurignacianul***, include lamele *à dos*, microlite şi mici vârfuri de suliţă, multe gratoare şi *burins*, vârfuri cu retuşe plate şi lame ascuţite şi retuşate. O datare C-14 a furnizat vârsta de 32.000 ± 3.000 B.P.
- ***faza mediană*** (nivelurile 6-8) conţine încă vârfuri retuşate plat, puţine piese *à dos* şi foarte multe lame retuşate şi ascuţite. Vârsta acestor niveluri se eşalonează între circa 26.000 şi 23.000 ani B.P.
- ***faza recentă*** (nivelul 9) se caracterizează prin apariţia vârfurilor *à cran* şi are o vârstă în jur de 20.000 de ani. B.P. Acum s-ar putea vorbi de o influenţă orientală. Din acest strat au fost recuperate şi celebrele statuete feminine (*Venus de la Willendorf*), pandantive, o suliţă cilindrică din fildeş gravată cu motive în "V".

După R. Desbrosse şi J. K. Kozlowski (1988), la *Willendorf II* se asistă la o evoluţie interesantă a utilajelor comune: până în nivelul *7* se observă înlocuirea gratoarelor şi *burin*-elor prin lame retuşate, apoi diminuarea acestora din urmă şi înlocuirea din nou cu gratoare şi *burins*. În tot acest timp, indicele utilajelor *à dos* prezintă o mare variabilitate.

M. Otte (1980) atribuie aşezării de la *Willendorf* o importanţă aparte, el considerând bazinul Vienei ca o zonă care se află la începutul ciclului evolutiv al gravetianului, stratul *5* din situl de la *Willendorf II*, fiind cea mai veche locuire gravetiană din vestul Carpaţilor.

E.V.1.b.2. Pavlovianul

Situl eponim al pavlovianului este aşezarea *Pavlov* din Moravia de sud. Denumirea de **Pavlovian** pentru acest facies gravetian a fost propusă de H. Delporte (1960), iar conţinutul său a fost precizat de numeroasele articole şi studii, în special cele semnate de B. Klima (1967) şi K. Valoch (1981; 1987), dar şi recenta retrospectivă apărută prin grija lui J. Svoboda (1994).

Aşezarea de la *Pavlov* este situată în preajma unei alte staţiuni aparţinând, de asemenea, pavlovianului, poate chiar mai celebră - situl de la *Dolni Vestonice* (circa 29.000 ani B.P.), ca şi cel de la *Petrkovice* şi *Predmosti.*

Stratul arheologic atribuit pavlovianului din aşezarea de la *Pavlov* este situat la baza părţii superioare a loessului care suprapune *pedocomplexul I* (contemporan cu *Stillfried B*). Datările C-14 încadrează **Pavlovianul** între 26.630 ± 250 B.P. şi 24.730 ± 250 B.P. Săpăturile arheologice au permis recuperarea unei cantităţi imense de material litic, dintre care câteva zeci de mii sunt utilaje. Abundă piesele *à dos*, mai ales lamele microlitice şi piesele geometrice (segmente de cerc, triunghiuri scalene), *microburin*-ele etc. *Burin*-ele dominau gratoarele prin forme de tipul *burin*-elor diedre şi pe troncatură, lamelele *à dos* prezentau retuşe inverse plate, iar vârfurile *La Gravette*, piesele *gibbeuses à bord abattu* şi cuţitele de *tip Kostenki* erau mereu prezente. Destul de rare au fost întâlnite vârfurile *à cran*. Ele apar totuşi la *Predmosti* şi *Petrkovice*, vârfurile pedunculate neregulate şi *fléchettes* la *Predmosti*, denticulatele pe lamele *à dos*

îndeosebi la *Dolni-Vestonice*. Tehnologic, alături de retuşa abruptă, se remarcă retuşa plată în partea distală şi proximală a feţei plane. Acum apare, de asemenea, tehnica *coup de microburin*.

Pavlovianul excelează cu adevărat în industria pe materiale dure de orgine animală, atât prin varietatea formelor, cât şi prin virtuţile artistice ale acestora, conferind acestuia un loc important în sfera culturilor gravetiene, chiar dacă acest facies se circumscrie unei regiuni limitată la Moravia, Slovacia de vest, Austria de Jos şi diseminat în Boemia şi Germania de sud. Sunt numeroase obiectele de podoabă, figurinele de femei şi sculpturile animaliere modelate în lut şi ceramică arsă sau sculptate în fildeş.

K. Valoch (1987) presupune originea pavlovianului în ***Szeletianul*** de tip *Ondratice I*.

*

* *

În afară de aceste două faciesuri gravetiene din Europa centrală, mai cunoscute şi definite cu aceste apelative, în Bazinul rhenan există o concentrare importantă de aşezări gravetiene cu un conţinut interesant al materialului litic şi trăsături specifice, cu influenţe tehnico-tipologice kostenkiene şi o poziţie cronostratigrafică asemănătoare perigordianului superior vest-european (la baza ultimului loess, în oscilaţia climatică *Tursac*).

Tot în sudul Germaniei, în Jura suabă şi franconiană, în bazinul superior al Dunării există mai multe aşezări în peşteri care au fost repartizate de J. Hahn (1979) în trei stadii evolutive:

- ***faza veche***, datată la 29.000-28.000 B.P. la *Weinberghöhle C* şi la peste 25.000 B.P. la *Brillenhöhle*, se caracterizează printr-un număr ridicat de *microgravette*, *fléchettes*, numeroase *burins, esquillées*. S-a descoperit şi o statuetă feminină la *Weinberghöhle*.
- ***faza mijlocie*** înregistrată la *Geissensklösterle* (23.000-22.000 B.P., probabil oscilaţia climatică *Tursac*) se particularizează prin prezenţa unui vârf *à soie*, procentele modeste ale utilajelor *à dos*, prezenţa suliţelor cilindrice de os şi a pandantivelor.
- ***faza recentă*** relevată la *Böckstein-Törle* (22.000-20.000 B.P.) se caracterizează printr-o industrie cu *burins* plane asemănătoare *burin*-elor *Raysse* şi numărul scăzut de vârfuri *à dos*. Aşezările din această fază sunt considerate ocupaţii sezoniere de vară.

E.V.1.c. Gravetianul din Europa de est

Originea şi trăsăturile tehno-culturale ale gravetianului din Europa de est au fost excelent sintetizate de R. Desbrosse şi J. Kozlowski (1988) şi din perspectiva artei gravetiene de J. Kozlowski (1992).

După aceşti doi autori, dezvoltarea industriilor cu utilaje *à dos* trebuie pusă în legătură cu industriile cu vârfuri foliacee, combinarea celor două categorii de utilaje cunoscând câteva situaţii particulare, în funcţie de regiunea geografică şi cronologie, ceea ce subliniază originea complexă, polifiletică a tehnocomplexelor gravetiene din această parte a Europei.

1. Ansamblurile cu vârfuri *à dos* curbate sunt acompaniate de vârfuri foliacee, adesea szeletiene, cum se întâmplă în aşezarea *Krakow-Zwierzyniec 1* (Polonia), *Korpaci* (Basarabia). Dacă în primul caz stratul respectiv este inclus unui loess interglaciar (ceea ce ar presupune o vârstă de circa 28.000 B.P.), la *Korpaci* o datare C-14 a indicat o vârstă de numai 25.250 ± 300 B.P.

2. Ansambluri cu lamele *à dos* (fig. 62), însoţite de vârfuri foliacee şi alte tipuri arhaice (cuţite-racloare, racloare, aşchii retuşate, utilaje cu *encochés*), au fost descoperite de asemenea în peştera *Brândzeni 1* (nivelul 3) şi *Bobuleşti 6*. În mod curios, vârfurile foliacee nu sunt în totalitate bifaciale, precum vârfurile szeletiene de la *Korpaci*, ele fiind realizate pe aşchii *Levallois*, conform cercetărilor făcute de N. Ketraru (1973). Utilajul laminar este compus din gratoare pe capăt de lamă tipică, lame retuşate, *burins*, lamele *à bord abattu* cu retuşe plate inverse, lamele cu fine retuşe alterne care amintesc de vârfurile de *tip Krems* (I. Borziac, 1994).

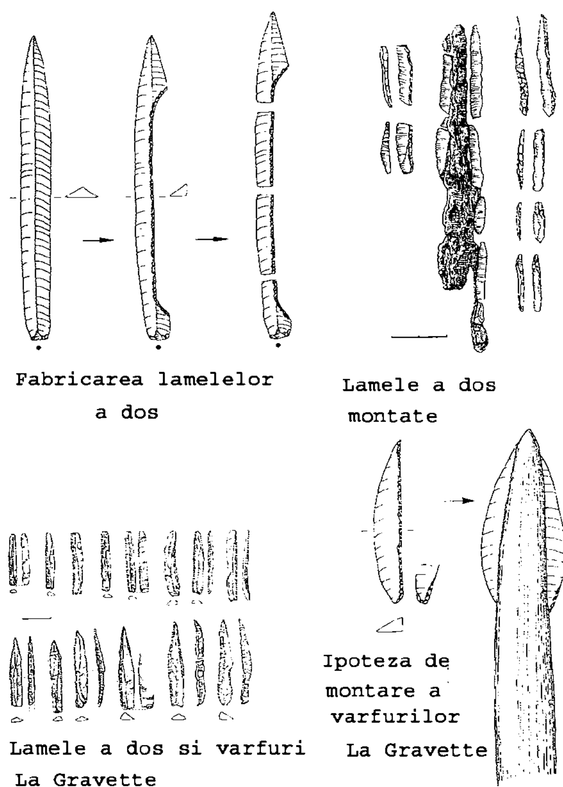

Fig. 62 – Fabricarea si montarea lamelelor *à dos* în aşezările de la *Taliki* şi de la *Kostienki IV/2* (după G. Bosinski, 1990)

3. Industrii pe lamă, uneori cu vârfuri foliacee au fost descoperite şi în baza secvenţei de la *Molodova 5* (nivelul *9-10*), în nivelul inferior de la *Kulitchivka* şi în aşezarea *Iarjeniţa* din Basarabia. Inventarul litic este reprezentat de un amestec de gratoare, *burins*, lame, vârfuri retuşate, ceva lamele cu o singură margine abruptă, vârfuri foliacce scurte, racloare şi aşchii retuşate.

Situaţiile relevate mai sus ne conduc spre două ipoteze:

- Industriile cu vârfuri foliacee au evoluat la începutul paleoliticului superior spre industrii cu lamele *à bord abattu*;
- Industriile cu vârfuri *à dos* ar fi putut să influenţeze pe cele cu vârfuri foliacee.

Trebuie să avem în vedere, atunci când judecăm cele două ipoteze, faptul că în Europa de est există industrii autonome din ***Paleoliticul superior*** care conţin lamele *à bord abattu* fără vârfuri foliacee şi sunt totuşi datate la 32.000 ± 2.000 B.P., cum se întâmplă la *Kostienki 17* (nivelul inferior 2). De asemenea, vârfurile *à dos* tipic gravetiene, asemănătoare formelor clasice din ***Perigordianul superior*** vest european apar în Europa de est mai târziu, odată cu evoluţia grupelor locale care conţin lamele *à bord abattu*, adesea în etapele cele mai vechi ale secvenţelor locale. Înseamnă că trebuie să admitem că între evoluţia perigordianului occidental şi cea a gravetianului oriental a existat o certă diferenţă.

Aşa cum remarcă R. Desbrosse şi J. Kozlowski (1988), dezvoltarea locală este un exemplu al poligenezei complexelor gravetiene şi, de asemenea, de polimorfism a grupelor umane. Migraţiile explică similitudinile observate, uneori la distanţe mari, în utilaje, structuri de locuire etc.

La sfârşitul interpleniglaciarului asistăm la individualizarea şi în estul Europei a grupelor culturale gravetiene, detaşându-se bazinele Nistrului mijlociu, Prutului, Desnei şi Donului.

Bazinul Nistrului şi Prutului se relevă ca un ansamblu omogen, aşezările, concentrate mai ales pe cursul mijlociu al Nistrului, fiind cunoscute prin cercetările lui A. P. Cernâş (1959; 1961; 1977) şi G. G. Grigoriev (1970), care au şi propus pentru acest grup denumirea de **"cultura Molodova"** sau **"Molodovian"**, după numele aşezării *Molodova 5*, poate cel mai important sit al acestei perioade.

Evoluţia culturală din bazinul mijlociu al Nistrului, prin aşezarea de la *Molodova 5* şi cea de la *Korman 4* a oferit următorul tablou:

- o fază anterioară la 25.000 ani, surprinsă la *Molodova 5*, nivelurile *8-10*, caracterizată prin elemente foliacee şi mari lame retuşate prin retuşe *couvrantes* şi utilaje *à dos*.

- o fază mijlocie, aparţinând oscilaţiei *Tursac* în nivelul 7 de la *Molodova 5* şi maximului pleniglaciar în nivelul *5b* şi *6* de la *Korman 4*, în care îşi fac apariţia vârfurile *à cran* (de exemplu în nivelul 7 de la *Molodova 5*, datat la 23.700 ± 800 B.P.).

- faza epigravetiană, care debutează din mileniul al XVII-lea B.P., iar rădăcinile sale trebuie căutate în faza anterioară, după cum pare a demonstra omogenitatea şi echilibrul ansamblurilor litice şi pe materiale dure de origine animală.

Nu este exclus ca în această regiune să avem una din cele mai lungi persistenţe ale unei unice entităţi culturale, susţinute şi de o însemnată explozie demografică. Reculul glaciar va determina expansiunea septentrională a acestor grupuri culturale spre platoul Volhinic, unde se va constitui între mileniile 16 şi 12 B.P. sub forma culturii ***Lipa***.

Este remarcabilă întrebuinţarea materialelor dure de origine animală de către comunităţile molodovianului, mărturie stând numeroasele arme, utilaje şi podoabe din fildeş şi os, cum ar fi suliţele conice sau cilindrice, uneori crestate, netezitoarele sau lustruitoarele, sulele, bastoanele perforate gravate cu figuraţii umane, dinţii perforaţi, mărgelele din fildeş, suporturile care au fost probabil armate cu lame şi lamele de silex etc.

Pe lângă faptul că erau vânători de reni, cai şi mamuţi, exploatau materia primă în vaste ateliere de cioplire, cum se întâmpla în aşezarea atelier de la *Ciutuleşti* din Basarabia şi sfărâmau materiile colorante şi poate chiar unele grăunţe vegetale, după cum dovedesc numeroasele "frecătoare" *("broyeurs")*

E.V.1.c.1. Bazinul Desnei şi Donului

Desna este afluent al Niprului, iar de-a lungul său este cantonat unul din siturile importante ale acestei etape – *Puşkari* (fig. 63). Aici, în timpul formării solului fosil contemporan interstadiului *Briansk*, s-a dezvoltat o industrie originală, bogată în lame *à dos* curbate, cu retuşe puţin abrupte, troncaturi oblice şi drepte, lame vârfuite şi mai ales *burins*. Celebre pentru acest sit sunt şi structurile de locuire, care au fost puse în evidenţă de P. I. Boriskovski (1953) şi care surprind prin forma lor alungită, cu vetre aliniate. Acoperişul lor cu împletituri, imaginat de A. N. Rogatchev (1970), a fost descris în cadrul tehnocomplexului gravetian *Alexandrovskaia-Puşkari* (R. Desbrosse, J. Koslowski, 1988).

Alături de acest tehnocomplex, dezvoltat original, fără influenţe dinspre alte regiuni, la începutul pleniglaciarului, ca urmare a înrăutăţirii climatului, au apărut o serie de aşezări sub influenţa pavlovianului sau willendorfianului, după cum susţine J. K. Kozlowski (1986; 1988), sau a celor din Caucaz sau Orientul Apropiat, aşa cum susţin cercetătorii ruşi. Astfel sunt aşezările *Kostenki 8*, nivelul inferior de la *Khotylevo 2* (lângă Bryansk) şi *Kostenki-Avdeevo*.

Fig. 63 - Reconstituirea unei cabane de la *Puşkari* (după P. I. Boriskovski, 1958)

Aşezarea *Kostenki 8* mai este numită şi *Telmanskaya* şi a fost cercetată de A. N. Rogatcev în 1936 şi de P. P. Efimenko în 1937. Ea este situată pe cea de a doua terasă a Donului. Într-un orizont humifer au fost dezvelite cinci concentrări de material, relativ circulare (7,5-5 m diametru), care se dezvoltau în jurul unei vetre. Materialul litic includea numeroase lamele *à dos*, *burins* diedre şi pe troncatură, lame cu scobitură şi denticulate, puţine gratoare şi piese geometrice. Înfluenţa pavloviană sau willendorfiană ar consta în existenţa formelor microlitice geometrice (*microgravette*, segmente de *tip Pavlov*). Industria pe materiale dure de origine animală este reprezentată prin suliţe cu secţiune ovală, lustruitoare, ace cu ureche, baghete.

Staţiunea *Khotylevo 2* (pe Desna) este inclusă unui orizont loessic care suprapune direct solul atribuit interstadiului Briansk, datat între 24.690 ± 3000 - 23.660 ± 270 B.P. Microlitismul utilajului apropie această aşezare, de asemenea, de ***Pavlovian***, iar operele de artă amintesc de ***Kostenkian*** (R. Desbrosse, J. Koslowski, 1988).

E.V.1.c.2. Kostenkianul sau cultura Kostenki-Avdeevo

Kostenkianul este cel mai reprezentativ facies gravetian din Europa de est, prin bogăţia, diversitatea şi implicaţiile culturale, precum şi ca urmare a locului său în

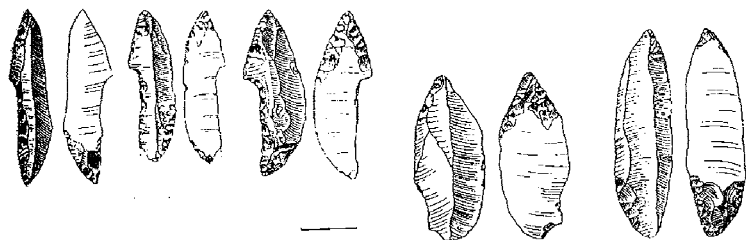

Fig. 64 – Vârfuri *à cran* şi cu faţa plană de la *Kostienki I/1* (după G. Bosinski, 1990).

privinţa originii şi evoluţiei gravetianului pe continentul european. Existenţa vârfurilor *à cran* ar fi un element de legătură cu fazele finale ale pavlovianului, dacă facem totuşi abstracţie de datările absolute.

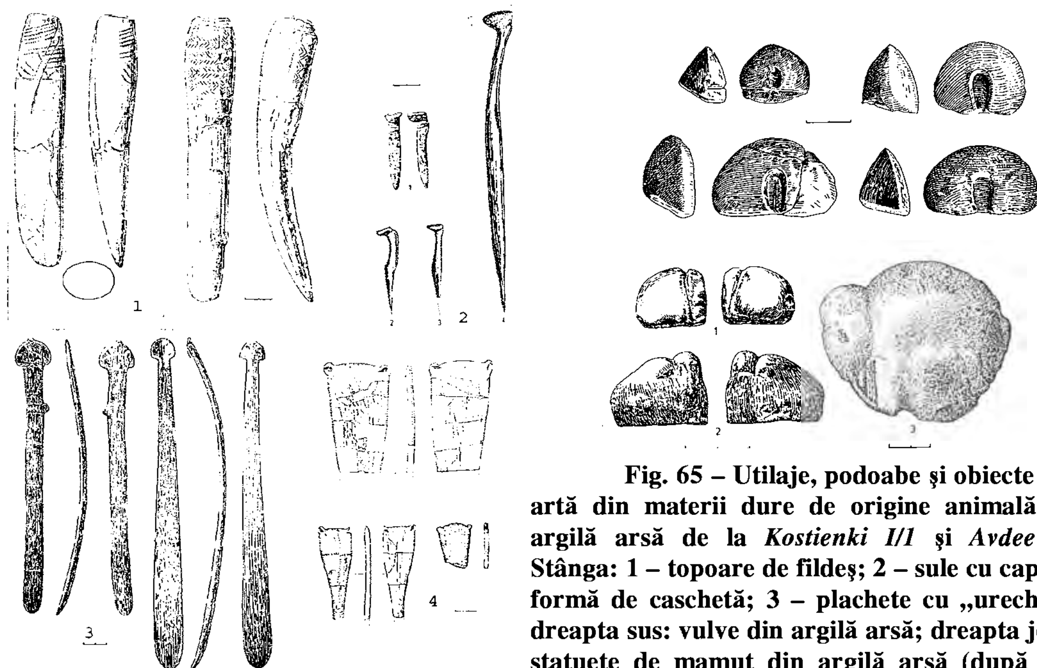

Fig. 65 – Utilaje, podoabe şi obiecte de artă din materii dure de origine animală şi argilă arsă de la *Kostienki I/1* şi *Avdeevo*. Stânga: 1 – topoare de fildeş; 2 – sule cu cap în formă de caschetă; 3 – plachete cu „urechi”; dreapta sus: vulve din argilă arsă; dreapta jos: statuete de mamut din argilă arsă (după G. Bosinski, 1990).

Faciesul **Kostenkian** a fost definit prin cercetările din aşezările *Avdeevo* de pe valea Seim şi complexul de aşezări din regiunea *Kostienki* de pe Don (*Kostenki 1, 13, 18* şi *21*). Datările absolute plasează acest facies între 23.000-21.000 B.P., iar analizele polinice sugerează că la *Kostenki 21*, de exemplu, nivelul de locuire ar fi contemporan cu *oscilaţia Tursac*, în timp ce la *Avdeevo* acesta s-a depus într-o perioadă cu un peisaj stepic.

Din punct de vedere tehno-cultural, **Kostenkianul** se particularizează prin vârfurile *kostenkiene*, în fapt vârfuri *à cran* ceva mai lungi (fig. 64), subţiate spre capătul crestături prin retuşe inverse, prin vârfurile cu faţa plană şi cuţitele de *tip Kostenki*. Industria pe materiale dure de origine animală este de o mare varietate şi bogat ornamentată prin gravuri cu motive geometrice (fig. 65). S-au descoperit ace, spatule, bastoane perforate, statuete feminine sau zoomorfe din fildeş şi calcar. Modul de realizare a adăposturilor prezintă trăsături distincte, uşor săpate în sol şi acoperite cu o structură de oase şi defense de mamut care susţineau piei.

*

*   *

Referitor la toate aceste împărţiri în faciesuri regionale şi la implicaţiile evolutive pe care le au asupra gravetianului, G. Bosinski (1990), adoptând pentu această etapă, aşa cum am spus, numele generic de ***Paleolitic superior mediu***, consideră că vestigiile şi câteva alte fenomene culturale specifice acestei perioade sunt comparabile între Europa orientală, centrală şi occidentală, chiar dacă se pot distinge diferite grupe care pot să fie definite ca unităţi culturale generale predominante. Totuşi, el nu se sfieşte să afirme că ***Perigordinaul superior*** din Europa de sud-vest, cu subdiviziunile deja menţionate, nu are mai mult decât un sens istoric, privind evoluţia ideilor în procesul cercetării.

Totodată, în Europa centrală termenul de ***Gravetian***, utilizat deja de mai mult timp, nu exprimă mai mult decât sensul lamelelor *à dos* şi a vârfurilor *La Gravette*. Nici termenul de ***Pavlovian*** nu ar fi mai bun. În Europa de est nu s-a vehiculat decât noţiunea de ***Kostenkian***, sub influenţa stratigrafiei aşezărilor din zona *Kostenki* de pe Don, cu toate că la fel de importantă este cea relevată şi în aşezarea *Molodova 5* de pe Nistru.

După conţinutul utilajelor litice G. Bosinski (1990) consideră că s-ar putea distinge o fază veche definită de marile vârfuri *La Gravette*, mari lamele *à dos* şi *fléchettes* ovalare. Se pune accent pe posibilităţile de înmănuşare a unora din utilajele litice. Aici s-ar încadra din Franţa ***Perigordianul IV***, din Europa centrală s-ar include aşezările de la *Weinberghöhlen* (lângă Mauern), iar din Europa de est orizontul inferior de la *Kostenki IV (Alexandrovka)* şi probabil *Puskari I*.

Faciesul următor cu vârfuri *Font-Robert* s-ar restrânge la Europa de vest şi la vestul Europei centrale prin ***Perigordianul Va***. Edificatoare pentru această etapă sunt aşezările *Maizières Canal* (Belgia). Mai dificil este de stabilit într-adevăr o relaţie filetică între seria cu vârfuri *Font-Robert* şi cea cu numeroasele *burins* mici *"Noailles"* care caraterizează ***Perigordianul Vc***, pentru că aceste utilaje se întâlnesc numai în sudul Franţei şi lipsesc în Europa centrală şi orientală. În compensaţie, în Europa orientală şi în vestul Europei centrale existau ansamblurile cu vârfuri *à cran*. Se vorbeşte de vârfuri

de *tip Kostenki* şi cu faţă plană, care se regăsesc însă mai târziu în contextul orizontului cu statuete.

În sfârşit, ansamblurile caracterizate de multitudinea micilor lamele înguste, de *microgravette* şi alte utilaje litice de dimensiuni reduse se generalizează în întreaga Europă. Aceste ansambluri se regăsesc în forme tipice la *Kostenki IV (Alexandrovka), Kostenki VIII/2 (Thälmann), Molodova V (stratul 7)* din Europa orientală, la *Brillenhöhle*, la *Mainz-Linsenberg* şi *Sprendlingen* în Europa centrală, în ***Perigordianul VI*** şi ***VII*** din Europa de vest. După G. Bosinski (1990) nu se poate stabili întotdeauna cu exactitate corelaţii cronologice între aceste ansambluri.

E.V.2. Habitatul în Gravetian

R. Desbrosse şi J. Kozlowski (1994) văd o legătură între tipurile de locuinţe gravetiene şi resurse, mai ales tipul de vânat, cu diferenţieri reale între vestul şi estul continentului. În timp ce gravetienii din vestul Europei erau structuraţi pe vânarea renului, cei din est vânau mai mult mamutul. Această împărţire în vânători de ren şi de mamut coincide cu diferenţe în construcţia structurilor de locuire: în vest este preferată coliba cu fundaţie din pietre şi suprastructura din materiale perisabile (lemn), în est era utilizat osul, mai ales de mamut şi în special defensele pentru şarpantă. Evident că această situaţie era condiţionată de mediu: tundra cu păduri atlantice oferea trunchiuri şi crengi de arbori, ca şi piatra de calcar, stepa estică favoriza colectarea osului de mamut de la exemplarele moarte natural sau de la cele vânate. Totuşi, această viziune a împărţirii în zonele geografice invocate, considerăm că nu ţine seama de aspectele geomorfologice regionale, confundându-se adesea estul Europei doar cu Câmpia Rusă. De altfel, nici realitatea descoperirilor din ultima vreme nu confirmă aceste supoziţii, fiind suficient să aducem în acest sens ca exemplu aşezarea de la Poiana Cireşului - Piatra Neamţ, unde vânatul era în mod cert dominat de ren şi nu de mamut.

În această perioadă asistăm, după R. Desbrosse şi J. Kozlowski (1994) la concentrarea locuirilor în forme incipiente ale unor "aşezări-sate", formate din "locuinţe" destul de mari care rămâneau ocupate perioade suficient de lungi şi repetate. În acelaşi timp, destul de frecvente sunt acum campamentele sezoniere de vânătoare.

Aşezările stabile se găseau instalate aproape de un afluent al unui râu mai mare, pe un platou care domina confluenţa lor, uşor în pantă pentru ca apele din precipitaţii să se scurgă rapid, iar razele solare să le lumineze cât mai mult. De obicei, un promontoriu adăpostea spre nord aşezarea, în timp ce pe versantul opus al râului se deschidea o câmpie cât mai vastă. Exemple de acest fel s-au întâlnit la *Kostenki* pe Don, la *Pavlov* în Moravia, ca şi în cazul aşezărilor din Austria de Jos şi Rhenania şi chiar din România (*Ripiceni-Izvor, Poiana Cireşului -Piatra Neamţ* etc.).

Campamentele de vânătoare erau plasate de-a lungul pasajelor animalelor şi erau realizate mai ales din corturi, probabil transportabile, fixate cu ţăruşi. Vestigiile erau sărace şi legate exclusiv de activităţi de vânătoare sau de tranşarea vânatului. În aceste popasuri de vânătoare se urmărea capturarea unei singure specii care migra şi tranzita într-o anumită etapă regiunea respectivă. Se observă la aceste campamente de vânătoare reutilizări regulate în funcţie de etapele de vânătoare. Aşa de exemplu, la *Amvrosievska* în Ukraiana, la limita unei câmpii întinse s-au descoperit resturile a circa o mie de bizoni, printre care se găseau suliţe izolate, mici lamele *à dos*, *microgravette,* care

fuseseră la origine înmănuşate. O situaţie similară ar putea să fie cea întâlnită la *Solutré*, numai că aici animalul vânat era calul, care pentru migrarea între regiunea de coline şi depresiunea Saône, era nevoit să folosească pasajul situat la baza abruptului de la *Solutré*. De asemenea, în Germania, aşezarea de la *Sprendlingen* este situată pe o colină care oferă o largă panoramă pentru larga câmpie din jur şi dădea posibilitatea observării mişcării trupelor de reni vânate din abundenţă de gravetienii de aici în timp ce traversau platoul din sud-est spre cel din nord-est. În acelaşi timp, aşezarea era amplasată în preajma unui zăcământ important de cochilii, ceea ce a permis un larg schimb cu astfel de materiale. Prin acest exemplu, dorim să subliniem tendinţa permanentă a omului de a exploata resursele în ***Paleoliticul superior mediu*** în scopuri cât mai diverse, altfel spus, se încerca utilizarea multiplă a mediului din jurul aşezării, sau aşezările erau amplasate în acele locuri care ofereau o folosire complexă a condiţiilor de existenţă (G. Bosinski, 1990).

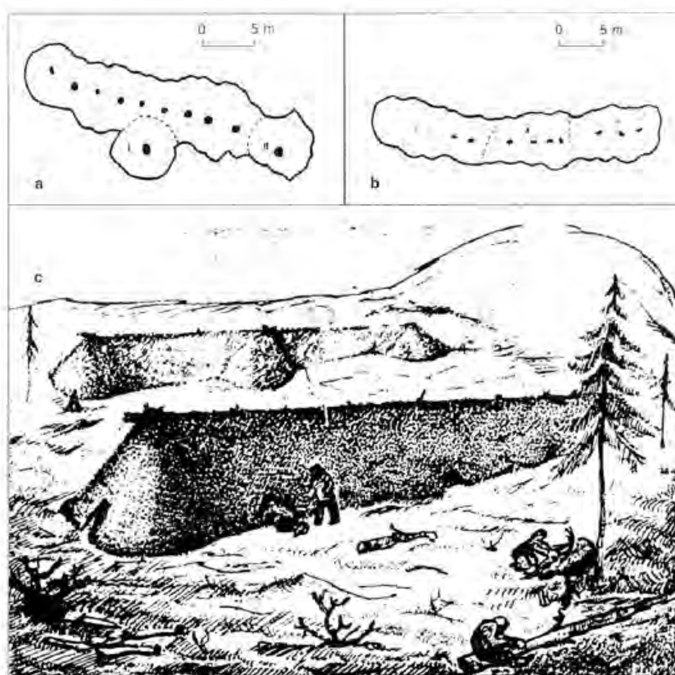

Fig. 66 - Structură de locuire alungită de la *Kostienki IV* (după J. Jelinek, 1984)

Arhitectura unor locuinţe din această perioadă este surprinzătoare şi nu se aseamănă cu construcţiile din etapele anterioare, reprezentând un real câştig în acest sens, cu implicaţii culturale dintre cele mai însemnate. Este vorba de locuinţele alungite de mari dimensiuni descrise de A. N. Rogacev (1970) la *Kostenki IV (Alexandrovka)* în stratul inferior, unde acestea măsoară 23-35 m lungime şi 5-6 m lăţime. În centrul spaţiului se găseau săpate mai multe vetre aliniate (fig. 66). Aceasta presupune că sub acelaşi acoperiş trăia o importantă grupare umană. Dacă se are în vedere că în etapele anterioare locuinţele erau rotunde şi erau prevăzute cu o singură vatră, putem să bănuim că în astfel de locuinţe lungi, cu mai multe vetre, se concentra câte o familie în jurul fiecărei vetre. Spaţiul interior al acestor locuinţe lungi era colorat cu ocru brun-roşu, culoare obţinută printr-un amestec al ocrului roşu cu cărbune de lemn. Partea şi mai interesantă a acestor locuinţe era oferită de existenţa unor mici cuvete cu un diametru de

20-40 cm şi o adâncime cam de aceleaşi dimensiuni, care erau amplasate în preajma vetrelor. Rolul lor a fost presupus că ar fi acela al unor gropi culinare, dar, făcându-se comparaţia cu situaţii asemănătoare întâlnite la *Gönnersdorf*, au fost interpretate ca gropi cu rol de recipiente. Acestea ar fi fost căptuşie cu piei şi umplute cu lichide care urmau să fie încălzite cu ajutorul pietrelor şi mai ales a galeţilor de cuarţ încinşi în vetrele alăturate. Altfel spus, termoplonjonul îşi are rădăcini, după cum se vede, destul de adânci. O astfel de interpretare ar putea să fie contrazisă nu numai de faptul că în interiorul lor s-au găsit adesea deşeuri heteroclite, care s-ar explica prin umplerea lor ulterioară locuirii de către oamenii care le-au creat într-un alt scop decât gropi culinare, ci şi prin descoperirea în interiorul acestora a unui număr însemnat de statuete feminine, este adevărat nu la fel de frecvente ca în stratele arheologice propriu-zise. Interpretarea devine şi mai complicată dacă se ia în considerare că majoritatea din aceste statuete erau sparte.

Colibele nu erau se pare locuite permanent, dar nu erau nici distruse atunci când erau părăsite pentru o anumită perioadă. Mai mult, ele erau reutilizate în câteva reprize, totdeauna în acelaşi anotimp. La *Kostenki IV*, de exemplu, prezenţa iepurelui ar fi o dovadă că aceste locuinţe erau folosite iarna, avându-se în vedere că acest animal, ca şi renul, au fost vânate, aşa cum se întâmplă şi azi, în sezonul rece.

P. I. Boriskovski (1953) a descris o locuinţă de la *Puşkari* de 12 m lungime şi 4,5 m lăţime şi o adâncime a ei în sediment de 20-30 cm (fig. 63). În interiorul ei erau dispuse trei vetre la distanţe aproximativ egale, de-a lungul axei mediane. Vetrele erau adâncite la 60-80 cm şi conţineau multe deşeuri de combustie constituite aproape în exclusivitate din oase. Pe solul de locuire zăceau artefacte litice şi resturi osoase de la animalele vânate - calul, lupul, vulpea polară şi ursul brun. În schimb, defensele şi oasele de mamut, care proveneau de la circa şaizeci de indivizi, formau şarpanta colibei, chiar dacă acest animal nu făcea parte din resturile culinare. Defensele constituiau structura de rezistenţă deasupra fiecărei vetre, iar pieile acoperitoare lăsau probabil o deschidere pentru evacuarea fumului.

P. I. Boriskovski (1953; 1970) presupune că intrarea era situată spre vest, motivând că aici lipsesc mărturiile unor activităţi tehnice. Pe drept cuvânt această ipoteză este contrazisă de G. Bosinski (1990) care menţionează că supoziţia lui P. Y. Boriskovski (1953; 1958; 1970) ar contrazice toate observaţiile de până acum, conform cărora intrările, în astfel de colibe, se disting tocmai prin prezenţa vestigiilor dispersate şi a unei arii de activităţi tehnice, ca zonă de evacuare a deşeurilor etc. Aceasta înseamnă că nu este exclus ca intrarea locuinţei de la *Puşkari* să fi fost orientată spre sud-est, întrucât această zonă abundă în deşeuri şi material arheologic.

Trebuie subliniat faptul că astfel de colibe lungi, în **Gravetian** nu se întâlnesc decât în estul Europei, dar aceasta poate să fie şi un rezultat al faptului că în vestul Europei au fost săpate prea puţine aşezări în aer liber din această perioadă.

În paralel, au existat însă construcţii de acest fel de formă rotundă cu o vatră centrală, inclusiv în zona *Kostenki*, dar mai ales în celelalte regiuni, cum ar fi cele de la *Dolni Vestonice* (Moravia) (B. Klima, 1963), *Villerest* (Franţa) (J. Combier, P. Ayroles, J. P. Porte, B. Lely, 1982). Având o suprafaţă de circa 30 m p ele puteau adăposti lejer o familie.

La *Gagarino*, pe Don, o colibă rotundă avea diametrul de 4,5-5,5 m şi era adâncită în sol cu 40-50 cm (datare 21.800 ± 300 B.P.). Solul de locuire consta din deşeuri de combustie, ocru roşu, deşeuri culinare şi obiecte litice. Pietre şi defense de

mamut formau o centură în jurul peretelui locuinţei. Vatra surprindea prin dimensiunile cuvetei (50 cm lărgime şi 30 cm adâncime) (P. I. Boriskovski, 1963).

Construcţia de la *Villerest* se deosebeşte de cele din Europa de est, în primul rând prin utilizarea mai ales a pietrelor destul de mari. Coliba era însă prevăzută la fel cu o vatră centrală. Au fost dezvelite cinci structuri sub-circulare (pe o suprafaţă de 250 m p), constând dintr-o cuvetă săpată în sol (50 cm adâncime) înconjurată de pietre. În interiorul colibei se găseau vetre nestructurate (J. Combier şi colab., 1982).

Din ***Perigordianul superior final*** (23.000 B.P.) au fost degajate structuri de locuire de la *Plasenn-al-Lomm* în Bretania (J. L. Monier, 1982). Este vorba de două concentrări circulare de blocuri de granit cu diametrul de 4,5 m. Două structuri circulare din pietre aranjate în interiorul unei cavităţi au fost descoperite şi la *Brillenhöhle* pe cursul superior al Dunării (G. Riek, 1959).

În Europa centrală piatra, ca material de construcţie pentru baza colibelor, devine mai rar utilizată, iar atunci când este întrebuinţată, se asociază mai mult cu osul şi crengile de copaci cum s-a întâlnit la *Dolni Vestonice* (coliba nr. 2 din zăcământul superior) (B. Klima, 1963). În mod surprinzător, această locuinţă era situată în afara aşezării principale, pe o pantă destul de accentuată şi forma o adâncitură destul de profundă (circa 80 cm) în partea superioară a pantei. Diametrul colibei era de 5-6 m şi marginile erau marcate de un mic val de pământ, pietre de calcar şi oseminte. Pe acest cordon, ca şi în interior, au fost depistate găuri de stâlpi înconjuraţi de pietre care constituiau probabil suprastructura cupolei. În centru exista o vatră înconjurată şi parţial acoperită de o cupolă de argilă arsă (45 cm înălţime) care forma un veritabil cuptor. În acest cuptor au fost găsite de B. Klima (1963) 2.200 de statuete şi fragmente din pământ ars. El a interpretat această colibă că ar fi putut să aparţină unui vrăjitor sau şaman care fabrica obiecte rituale.

La *Pavlov* a fost descrisă, de asemenea, o mică cabană în sol pe un diametru de 2,10 m şi 0,60 m adâncime, cu o suprastructură din defense de mamut (R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1994).

E.V.3. Înmormântările în Gravetian

În aşezarea din adăpostul *Pataud* (Franţa), H. Movius (1977) a descoperit morminte colective, detaşându-se un mormânt al unei tinere femei înmormântată cu copilul său nou-născut. Înmormântări colective s-au întâlnit şi în peştera *Copiilor de la Grimaldi*, unde s-a dezvelit o femeie în vârstă şi un tânăr bărbat foarte înalt. De asemenea, în peştera *Borma Grande* din apropiere se vorbeşte de o triplă înmormânatre - un bărbat cu înălţimea de 1,94 m, o femeie şi un copil (P. Binant, 1991; G. Bosinski, 1990). O înmormânatre triplă a fost descrisă şi de B. Klima (1963) la *Dolni Vestonice* (Moravia): doi bărbaţi şi o femeie (fig. 67). Craniile defuncţilor şi oasele bazinului femeii erau presărate cu ocru roşu. Scheletele erau însoţite de un inventar, din care nu lipseau obiectele de podoabă (dinţi şi cochilii) care ornau iniţial coafura şi veşmintele morţilor. Tot la *Dolni Vestonice* s-a descoperit un mormânt al unei femei, al cărei schelet era acoperit de un os de mamut. Defuncta prezenta o paralizie facială, demonstrată şi de sculptura capului care însoţeşte scheletul în mormântul respectiv.

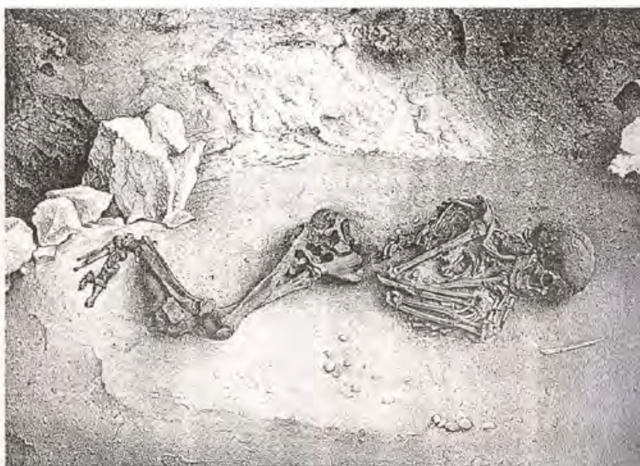

Fig. 67 – Înmormântare triplă de la *Dolni Vestonice* (stânga) şi omul de Menton înmormântat în peştera *Cavillon* de la *Grimaldi* (dreapta) (după B. Klima, 1963 şi G. Bosinski, 1990)

În estul Europei, la *Kostenki XV (Gorodzov),* s-a dezvelit un copil (fig. 68), depus în poziţie şezând, care avea alături un mare cuţit de os (A. N. Rogatcev, 1955)

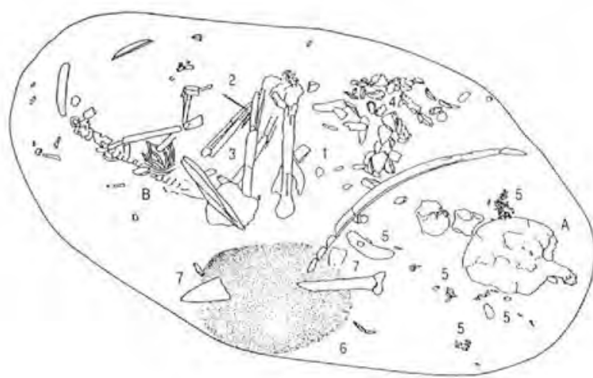

Fig. 68 – Mormânt de copil de la *Kostienki XV(Gorodzov):* A – craniul; B – trunchiul şi picioarele; 1 – mandibula; 2 – ace de os; 3 – lustruitor de os; 4 – concentrare de artefacte litice; 5 – dinţi de vulpe perforaţi; 6 – mâl galben; 7 – cuţit de os înmănuşat (după A. N. Rogacev, 1955).

De asemenea, în Europa centrală nu trebuie uitat un schelet al unui bărbat descoperit la *Brno* însoţit de rondele de fildeş şi statueta unui bărbat (K. Valoch, 1996).

E.V.4. Arta gravetiană

Trăsăturile specifice şi particularizarea artei gravetiene ne determină să-i relevăm caracteristicile separat pentru Europa occidentală, pe de o parte, şi Europa centrală şi orientală, pe de altă parte.

Aşa cum remarca A. Leroi-Gourhan (1965), în **Gravetianul** mai recent, ce s-ar putea asimila ***Perigordianului V***, arta figurativă pare să intre într-o fază nouă, operele

mobiliere se multiplică din Spania în Pirinei şi în provincia Charente din Franţa. Operele de artă marchează legătura care se va permanentiza de acum între ele şi viaţa vânătorilor, iar câteva figuri gravate profund anunţă apariţia baso-reliefurilor şi decorului abstract de pe vârfurile de suliţă.

Fig. 69 - Reprezentări parietale de mâini (negre şi roşii) din peştera *Gargas*.

Picturile animaliere din peştera *Pair-non-Pair* (Franţa) ar putea să fie puse în legătură cu o fază veche din ***Paleoliticul superior mediu*** caracterizat de vârfuri *La Gravette*. Stilistic sunt binecunoscute din această etapă equidele cu capul în "cioc de raţă". În cazul bizonilor se observă că centrul de gravitate al animalului este deplasat spre jumătatea din faţă a corpului, probabil ca o expresie a impactului omului cu acest animal şi a impresiei că această parte a corpului său concentrează forţa maximă. Această particularitate se întâlneşte şi la bizonii dintr-o altă peşteră - *La Grèze*, atribuită, de asemenea, acestei perioade, ca şi peştera *La Mouthe*, situată, ca şi precedenta, în Dordogne.

Peştera *La Mouthe*, prin forma şi lungimea galeriei şi poziţia foarte profundă a picturilor, constituie unul din cele mai caracteristice sanctuare ale acestei perioade. În această categorie ar putea să intre eventual şi peştera *Gargas* care a fost cercetată începând cu F. Garigou în 1870 şi continuată de E. Cartailhac şi H. Breuil (1910). Arheologic, depozitul include nivele de cultură din ***Musterian*** până în ***Perigordianul superior*** cu *burins de Noailles*.

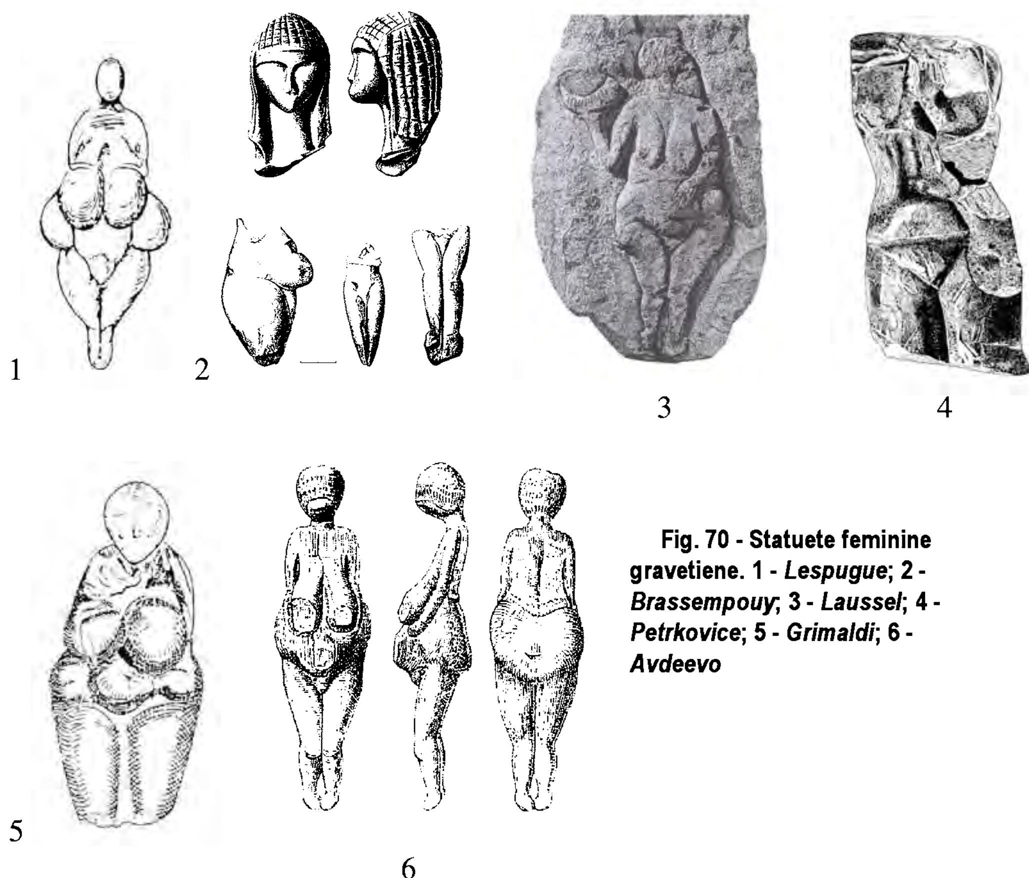

Fig. 70 - Statuete feminine gravetiene. 1 - *Lespugue*; 2 - *Brassempouy*; 3 - *Laussel*; 4 - *Petrkovice*; 5 - *Grimaldi*; 6 - *Avdeevo*

În peştera *Gargas* sunt celebre, prin numărul şi varietatea lor, amprentele de mâini (fig. 69). Se întâlnesc mâini roşii şi negre, mâini de adulţi şi copii (acestea din urmă grupate în sectoare bine determinate), mâini întregi sau cu degetele ce par amputate, mâini realizate prin vopsirea directă şi aplicarea pe perete (mâini pozitive) mâini lipite de perete şi suflată vopseaua peste mână şi împrejurimile ei, direct din gură sau cu ajutorul unui tub. S-a vorbit mult că lipsa unor degete s-ar datora amputării lor din cauza gerului, în urma unor maladii sau a unor operaţii rituale etc. Nu este exclus ca adevărul să fie mult mai simplu, mâinile fiind lipite de perete cu unele din degete ridicate de pe substrat sau îndoite. Scopul alegerii unei astfel de modalităţi de redare pare însă mai greu de explicat, lansându-se ipoteza unei convenţii grafice care trebuia să semnifice specia unui anumit animal.

În peştera *Gargas* se găsesc reprezentate şi animale şi semne considerate chiar anterioare mâinilor. Acestea sunt gravate fie direct cu degetul pe "mondmilchul" moale, fie cu un vârf de silex pe pereţii mai duri. Reprezentările constau din cai, bizoni, mufloni, mamuţi, un *Megaceros* şi un rinocer. Semnele includ bastoane şi lungi linii paralele meandrate. În **Gravetianul** vest-european se naşte şi obiceiul de a decora vârfurile de suliţă. Aşa de exemplu săpăturile lui R. de Saint-Perier (1932) de la *Isturitz* au livrat o suliţă gravetiană pe care este gravat un frumos cal. Unele din vârfurile de suliţă din această vreme, după ce s-au rupt, au fost transformate prin perforare în pandantive. Semnificaţia unei astfel de acţiuni, după expresia lui A. Leroi-Gourhan (1965), ar fi excitat imaginaţia. S-a emis ipoteza regăsirii unei astfel de arme în corpul vânatului care era perceput fie ca un animal rar sau deosebit de redutabil, după cum

putea să fie vorba doar de un simplu raţionament economic de folosire a unui obiect deja decorat. Complicând puţin lucrurile, ne-am putea gândi la semnul de proprietate pentru un anumit tip de suliţă.

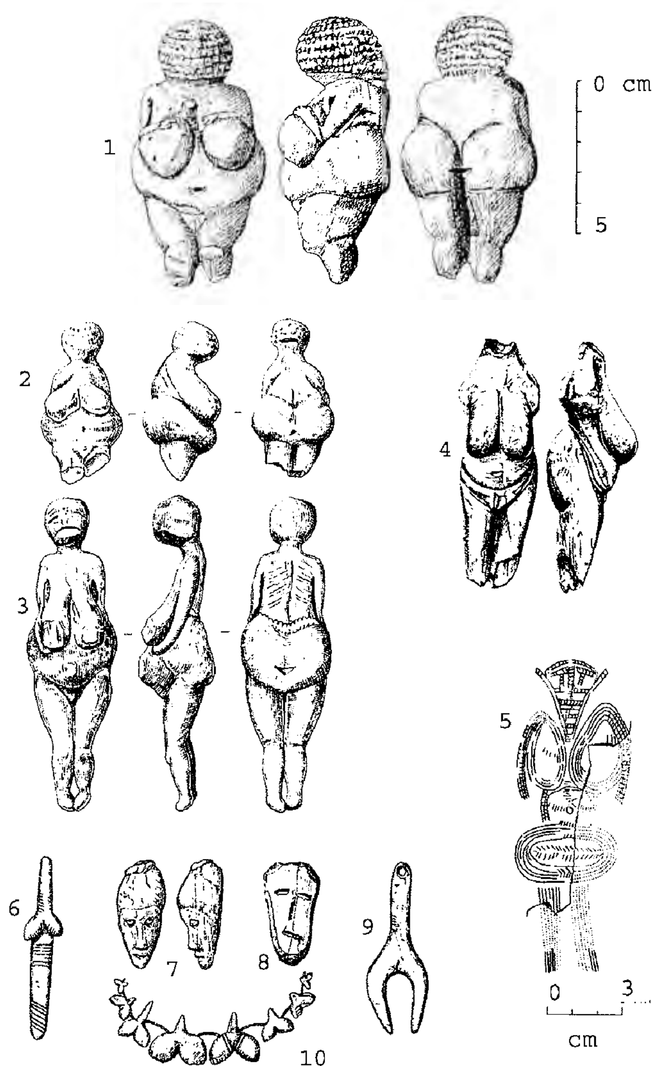

Fig. 71 - Statuete feminine gravetiene. 1 - *Willendorf*; 2 - *Gagarino*; 3 - *Kostienki I/1*; 4 - *Moravani*; 5 - *Predmosti*; 6-10 *Dolni Vestonice* (după Fr. Djindjian, J. Koslowski, M. Otte, 1999)

În Europa de vest, tot în **Gravetian** se generalizează apariţia bastoanelor perforate. La *Arcy-sur-Cure* unul din aceste obiecte de lungă folosinţă poartă pe el linii curbe, incizate profund.

Mult mai rare sunt în această parte a continentului nostru statuetele animaliere. Este de reţinut că ele, cu câteva excepţii, se răspândesc începând din **Gravetian**. La *Isturitz* de exemplu, este menţionat un mamut de gresie.

Statuetele feminine (fig. 70; 71) au purtat, după descoperirea, de către Josej Szombathy, în 1908 a celei de la *Willendorf* (fig. 71/1) (J. Bayer, 1926), denumirea improprie de ***„Venus”***, după care au fost botezate cu diverse apelative: *Venus paleolitice, Venus aurignaciene, Venus steatopige, Venus obeze* etc. În general au capul sferic, sânii voluminoşi sub care dispar braţele subţiri, abdomenul lor este proeminent, fesele exagerate (H. Delporte, 1979). Prin formă, ele au inspirat compararea lor cu

steatopigia boşimanilor, dar apropierile nu se justifică prin argumente de fond. Aşa cum sublinia A. Leroi-Gourhan (1965), steatopigia boşimanilor pare să fie o adaptare la climatul deşertic, precum cocoaşa cămilei la condiţiile unui climat asemănător, în timp ce condiţiile climatice din *Paleolitic* în Europa nu concordă deloc cu o astfel de posibilitate. În acelaşi timp, cercetarea portretului femeii paleolitice pornind de la imaginea sugerată de statuete este riscantă şi seamănă cu un demers de genul reconstituiri chipului omului modern după desenele lui Picasso.

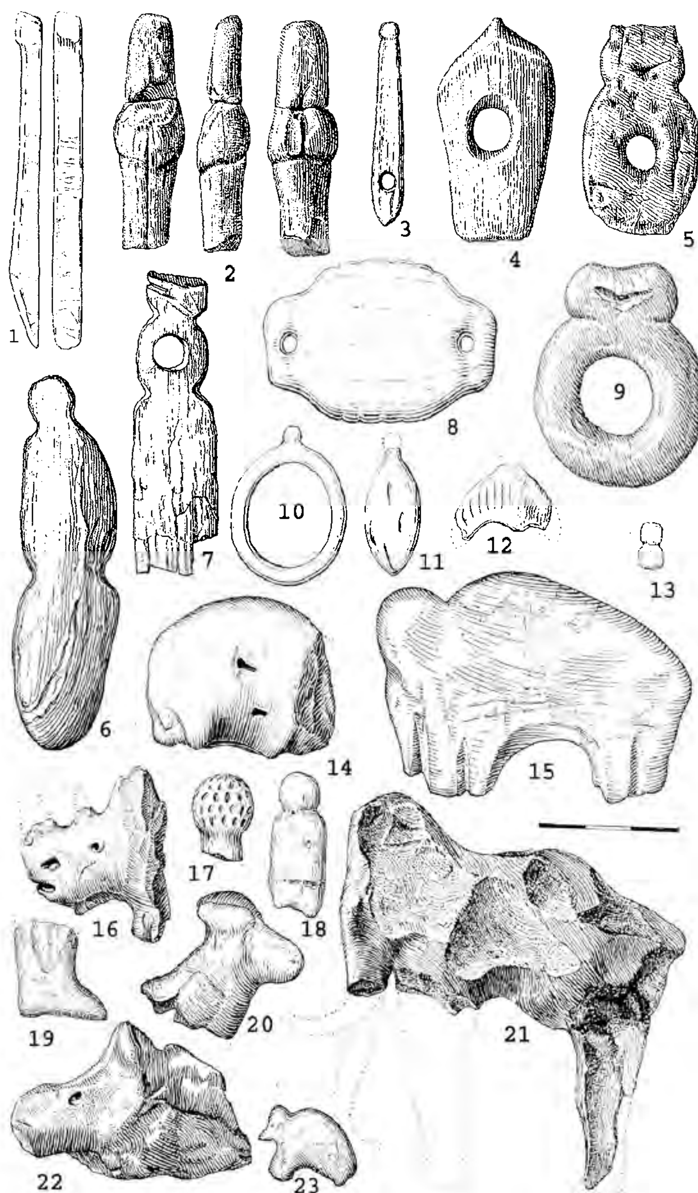

Fig. 72 - Obiecte de artă de la *Pavlov* din fildeş (1-3; 5-14), figurine din argilă arsă (15-23) şi ardezie calcaloasă (după B. Klima, 1987).

Pentru **Gravetian**, în Europa de vest există puţine date stratigrafice sigure care să ne permită să încadrăm anumite statuete feminine. Un fragment de statuetă de la *Brassempouy* (Franţa) a fost descoperit încă din 1858 de E. Piette care menţiona că era acompaniat de vârfuri *à cran* şi frunze de *tip Solutré*, ceea ce însemna o încadrare în ***Solutreanul recent*** (E. Piette, 1895). H. Breuil (1909 c) considera că acest fragment provine dintr-un nivel subiacent probabil gravetian. Prin apropieri stilistice cu

descoperiri similare din estul Europei (*Kostienki*) (fig. 71/3), statueta de la *Lespugue* (fig. 70/1) ar putea aparţine acestei perioade, ea fiind de la început atribuită perigordianului superior (R. de Saint-Périer, 1922; H. Delporte, 1979; D. Vialou, 1996 b). La *„abri Pataud”* din provincia Les Eyzies (Franţa), M. Movius şi H. Vallois (1959) au publicat, dintr-un nivel intermediar dintre **Gravetian** şi ***Solutrean***, un mare basorelief de femeie în stilul celor de la *Brassempouy* şi *Lespugue*, iar H. Delporte (1979) a scos la zi, dintr-un nivel similar, o figurină curioasă, asemănătoare cu cea de la *Sireuil*. Tot gravetianului aparţine şi aşa zisa *„Venus de Tursac”* (H. Delporte, 1959) care este o sculptură în relief, precum şi *„Venus de la Laussel”* (fig. 70/3).

Pentru Europa centrală cea mai cunoscută rămâne statueta gravetiană de la *Willendorf* (fig. 71/1) din Austria şi evident cele din stratele pavloviene, precum sunt cele din aşezările *Dolni Vestonice* (fig. 71/6-10), *Pavlov, Petrkovice* (B. Klima, 1957; 1960; 1963;1969) (fig. 70/4), *Moravany* (J. Barta, 1972) (fig. 71/4) şi *Predmosti* (K. Zebera, 1958) (fig. 70/5).

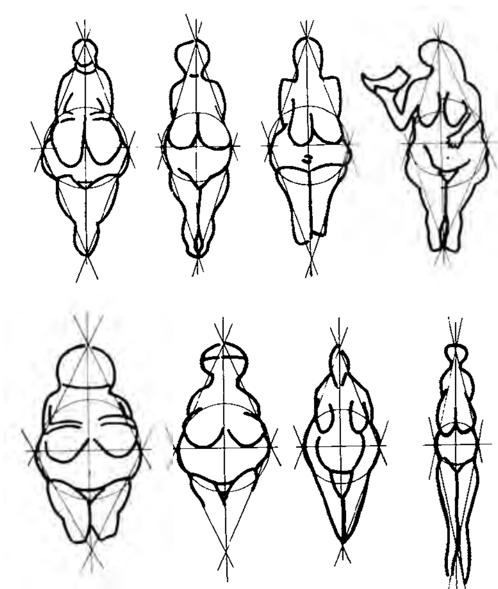

Fig. 73 – Înscrierea statuetelor feminine în forma rombică: *Lespugue; Kostienki; Dolni Vestonice; Laussel; Willendorf; Gagarino; Grimaldi; Gagarino* (după A. Leroi-Gourhan, 1965; 1970).

Din punct de vedere stilistic statuetele feminine pavloviene au multe similitudini cu cele occidentale prin forma lor rombică (fig. 73), dezvoltarea regiunii bazinului, neglijarea membrelor etc., ceea ce ar dovedi, după H. Delporte (1979), o tradiţie comună. Totuşi trebuie subliniată, pentru grupa pavloviană, mai ales graţie descoperirilor extrem de variate de la *Dolni Vestonice*, o anume varietate stilistică (bastonul cu sâni, tija despicată, pandantivele în formă de sâni, capul lui „Leonardo da Vinci”, tendinţa de stilizare prin simplificare figurativă, coexistenţa formelor obeze alături de cele zvelte) (fig. 71/6-10).

Având în vedere datările de la *Dolni Vestonice* (circa 26.000 – 27.000 B.P.) şi *Pavlov* (23.000 – 24.500 B.P.) (fig. 72), statuetele din ***Pavlovianul*** morav ar fi mai vechi decât cele din ***Perigordianul superior*** occidental, apreciate a avea între19.000 – 21.000 B.P.

Trecând la evidenţierea trăsăturilor artei gravetiene din Europa orientală, vom începe chiar cu statuetele feminine, deorece ele sunt cele care au fost considerate că reprezintă unul din elementele constitutive al unităţii culturii gravetiene, după expresia lui J. Kozlowski (1992). Pentru a înţelege sensul acestei unităţi, este necesar să

subliniem care sunt trăsăturile stilistice ale statuetelor feminine din Europa de vest, aşa cum au fost ele văzute de A. Leroi Gourhan (1965) şi a celor din Europa de est precizate de M. Gvozdover (1977; 1985; 1989).

A. Leroi Gourhan (1965; 1971) a relevat următoarele caracteristici ale statuetelor feminine din ***Perigordianul superior*** (fig. 73):

- Construcţia rombică materializată prin faptul că sânii, abdomenul, pubisul şi şoldurile se înscriu sumar într-un cerc care se prelungeşte prin tors şi picioare. În acest fel, statuetele se dispun după o axă verticală care implică simetria bilaterală a corpului şi una orizontală care separă nivelul de lăţime maximă din zona abdomenului.

- Construcţia izometrică constă în repetarea ritmică de intervale verticale care se individualizează în părţi diferite ale corpului aflate totuşi într-o armonie relativă.

A. Leroi-Gorhan (1965) includea o parte din statuetele vest-europene în *stilul II*, dar, aşa cum sublinia H. Delporte (1979), trăsăturile privind construcţia statuetelor gravetiene nu pot fi generalizate, întrucât există numeroase reprezentări stilizate şi chiar hiperstilizate.

M. Gvozdover (1985), luând în considerare proporţiile dintre diferite părţi ale corpului, a unghiurilor dintre principalele axe şi suprafeţele care reprezintă pieptul şi spatele coapselor a distins patru tipuri (fig. 70; 71):

- Statuetele de tip Kostienki cu profile foarte articulate, cu picioarele îndoite, fesele şi spatele proeminente sunt reprezentate în aşezările *Kostienki 1* (P. P. Efimenko, 1985) (fig. 70/3), *Avdeevo* (A. N. Rogatchev, 1953) şi mai puţin la *Gagarino* (S. N. Zamiatnine, 1934) (fig. 70/6; 71/2);

- Statuetele de tip Avdeevo se particularizează printr-un profil mai drept;

- Statuetele de tip Gagarino se caracterizează prin suprafeţe foarte oblice în raport cu axele sânilor şi suprafeţele spaţiului coapselor. În mod deosebit abdomenul şi sânii sunt exagerate. Acest tip a fost descris la *Gagarino* şi *Khotulevo*.

- Statuetele schematice sunt specifice nivelului *1* de la *Kostienki 1* şi la *Avdeevo*.

J. Kozlowski (1992) consideră că între reprezentările figurative realiste sculptate în relief din Europa de vest şi cele din Europa de est există unele diferenţieri regionale semnificative. Statuetele vest europene se caracterizează prin accentuarea coapselor şi feselor în raport cu celelalte părţi ale corpului, redate mai schematic, ceea ce permite înscrierea într-un romb. Exemple clasice în acest sens sunt statuetele de la *Lespugue* (fig. 70/1), *Bressempouy* (fig. 70/2), *Grimaldi* (fig. 70/5), *Savignano* (P. Graziosi, 1956) şi basorelieful de la *Lausel* (fig. 70/3) (H. Delporte, 1979). În schimb, statuetele din estul Europei se detaşează printr-o hipertrofie a abdomenului şi a sânilor. Buna reprezentare a picioarelor, mâinilor şi capului nu permite înscrierea statuetelor respective într-un romb, ci mai degrabă într-un dreptunghi. Între aceste două extreme stilistice se înscriu statuetele din Europa centrală.

Acestea, atribuite în bună măsură pavlovianului, considerate a avea o vârstă între 28.000 – 24.000 B.P. şi întâlnite cu deosebire la *Dolni Vestonice* (fig. 71/6-10) şi *Pavlov* (fig. 72), multe din ele realizate din argilă arsă, ca o caracteristică a acestei grupări, se apropie stilistic totuşi mai mult de cele din Europa de vest, dacă ţinem seama că ele se înscriu în general într-o formă rombică. În schimb, celebra statuetă de la *Willendorf* (fig. 71/1) din Austria, sculptată în calcar, îşi regăseşte mai multe analogii în cele de tip *Gagarino* (fig. 71/2), acest fapt părând a nu fi întâmplător, dacă ţinem seama că nivelul 9 de la *Willendorf* (în care a fost găsită statueta respectivă), datat la 25.000 B.P. a furnizat vârfuri *à cran* asemănătoare celor din Câmpia Rusă, dar care sunt mai vechi.

Statueta de fildeş de la *Moravani* (Slovacia) (fig. 71/4) se aseamănă mai mult cu cele de tip *Kostienki* (fig. 71/3), ceva mai tinere.

Printre trăsăturile stilistice particulare întâlnite la statuetele graventiene se remarcă realismul unora dintre ele, mai ales în ceea ce priveşte modul de realizarea a capului şi feţei, cele mai reprezentative exemple de acest fel fiind binecunoscuta *"Doamnă de la Brassenpouy"* sau *"Doamna (capul) cu capişon"* (fig. 70/2), *"Venus Leonardo da Vinci"* de la *Dolni Vestonice*, ambele din fildeş. La polul opus, prin schematizarea feţei, se situează o reprezentare de la *Dolni Vestonice* (fig. 71/10) şi *Predmosti* (fig. 71/5). Nu lipsesc nici statuetele care par a reprezenta femei gravide, aşa cum s-a întâlnit la *Kostenki 13* (fig. 74) şi *Pavlov*. Reprezentările gravate nu s-au întâlnit decât într-un unic caz, singurul exemplu fiind oferit de aşezarea de la *Predmosti* (fig. 71/5), unde o femeie schematizată apare cu capul triunghiular, cu nasul şi ochii puternic stilizaţi, sânii sunt redaţi prin două ovale, iar abdomenul printr-un cerc incomplet. Această figură feminină constituie singura proiecţie bidimensională a corpului în **Gravetian**. Un caz particular printre statuetele gravetiene îl constituie cea din hematită de la *Ostrava – Petrkovice* (B. Klima, 1957) (fig. 70/4).

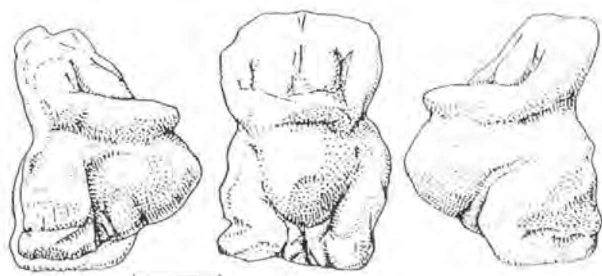

Fig. 74 – Figurine feminine gravide din argilă arsă de la *Kostienki XIII* (Kel'siev)(după N. D. Praslov şi A. N. Rogatcev, 1982)

Arta gravetiană din Europa centrală şi orientală, în afară de statuetele feminine, cuprinde o mare varietate de forme care particularizează o serie de faciesuri regionale.

Aşa de exemplu, ***Pavlovianul*** se detaşează prin bogăţia şi varietatea manifestărilor artistice, ca şi prin originalitatea multora dintre mărturiile estetice, concentrate mai ales în siturile morave, cum ar fi cele de la *Dolni Vestonice, Pavlov* şi *Predmosti*. De altfel, alături de statuetele feminine, care se înscriu în stilul vest-european, există nenumărate cazuri de figurine antropomorfe rudimentare, realizate din metacarpiene de mamut, care constau din redarea numai a capului şi corpului; reprezentări feminine de fildeş, foarte schematice, (fig. 71/6), în cazul cărora corpul se reduce la un "baston", sânii redaţi realist, asemănător cazurilor când sânii singular realizaţi se constituiau în pandantive sau adevărate coliere (fig. 71/10) sau reprezentări feminine de fildeş care se rezumă la partea superioară a corpului constând dintr-un "baston" şi baza despicată încercând să figureze picioarele (fig. 71/9), în timp ce sexul este relevat printr-o incizie.

Pavlovianul se caracterizează prin mulţimea figurilor zoomorfe, realiste şi foarte expresive, confecţionate la *Dolni Vestonice* şi *Pavlov* din argilă arsă (fig. 72/17-18; 75). Printre animalele cele mai des figurate sunt ursul, leul, mamutul, calul, vulpea, lupul, bizonul, rinocerul (fig. 75) şi chiar anumite specii de păsări, mai ales cucuvelele. Corpul animalelor este în general schematic, dar capul este redat cu multe detalii, în chip uneori aproape naturalist. În unele situaţii, figuraţiile animaliere au fost sculptate din fildeş, cum ar fi mamuţii de la *Pavlov 1* şi *Predmosti* sau leul de la *Pavlov 1*.

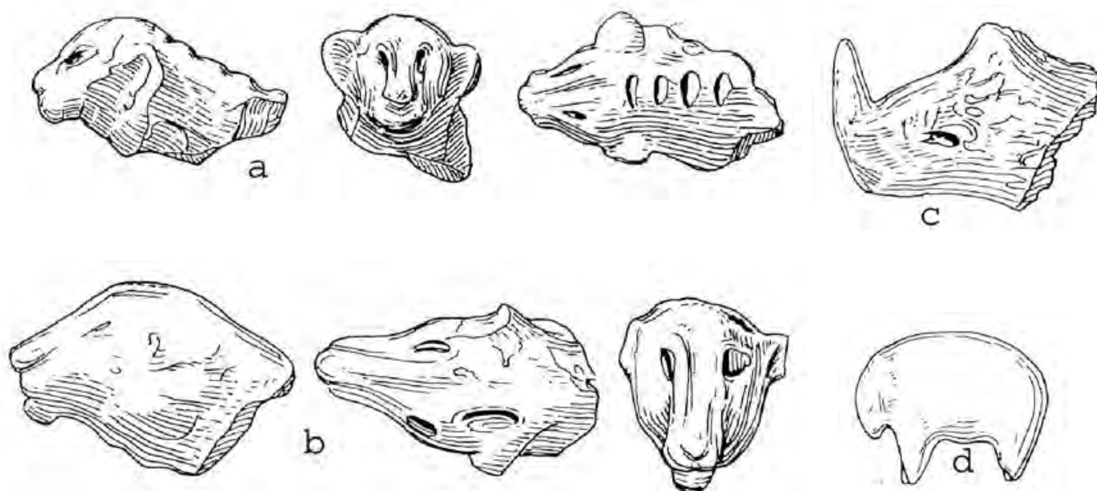

Fig. 75 – Figurații zoomorfe din argilă arsă de la *Dolni Vestonice*. a, b-feline; c-rinoceri; d-mamut (după B. Klima, 1963; 1967; 1969).

Gravarea obiectelor utilitare şi neutilitare cu motive geometrice, de o mare diversitate, este o altă trăsătură a artei pavloviene. Diademele sunt adesea ornate cu semicercuri concentrice şi linii în zig zag, iar pe unele defense sau coaste de mamut apar motive ondulate haşurate etc.

Fig. 76 – Coliere din fosile, moluşte terțiare (a, b) şi os (c) de la *Dolni Vestonice* (după B. Klima, 1963; 1967; 1969).

Nu mai puțin numeroase sunt obiectele de podoabă care constau din pandantive, dinți perforați (în special canini de lup şi vulpe şi mai rar de urs şi om), mărgele cilindrice din fildeş, pandantivele în formă de plachete şi din galeți de şist, coliere din cochilii tubulare de *Dentalium*, de bivalve (*Pecten, Glicymeris*) perforate şi gasteropode, pandantivele din os sau fildeş de cele mai diverse forme (fig. 76). Peştera *Oblazowa* din Carpații occidentali din sudul Poloniei a livrat un ac cu orificiu decorat cu incizii, o

cochilie perforată de *Conus* şi un obiect curios care a fost asemuit cu un bumerang (fig. 77).

La rândul său, faciesul *Kostenki – Avdeevo* s-a dovedit a fi un complex omogen din punct de vedere al manifestărilor artistice, chiar dacă vârsta sa nu este la fel de veche ca cea a pavlovianului, trăsăturile sale au fost relevate de Z. A. Abramova (1995), G. P. Grigoriev (1970) şi J. Kozlowski (1992). Aşezările cele mai reprezentative din această regiune sunt *Kostienki 1, Kostienki 13, Kostienki 18* şi *Avdeevo.*

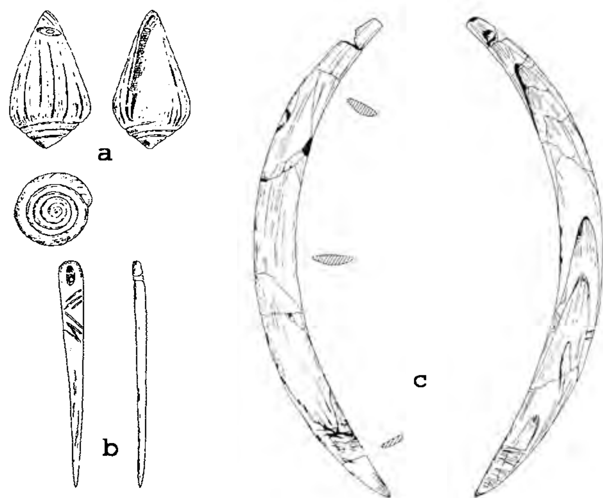

Fig. 77 – Pandantiv dintr-o cochilie fosilă de *Conus* (a), ac cu ureche gravat (b) şi obiect curbat de fildeş considerat un bumerang din peştera *Oblazowa* (după P. Valde-Nowak, 1987).

Dacă ar fi să revenim la statuetele feminine, este foarte semnificativ şi relevant faptul că la *Kostenki 1*, în nivelul *1* s-au descoperit atât de multe exemplare, încât s-au putut reconstitui toate stadiile de prelucrare ale acestor statuete, sculptate mai ales în calcar (fig. 78/4, 5), dar şi în fildeş (fig. 71/3; 78/1, 2) şi chiar din argilă (fig. 78/3), acestea din urmă descoperite dintr-un astfel de material şi la *Kostienki XIII* (fig. 74). Statuete de fildeş în stil asemănător, s-au descoperit şi la *Avdeevo* (fig. 79). Stilul lor este destul de schematic, în literatura rusă fiind denumite *"sterjie"* ceea ce s-ar traduce prin pivot. Aceasta le-a atras şi interpretarea conform căreia ar reprezenta imagini masculine, ca urmare a formei lor svelte, în măsura în care lipsesc caracterele sexuale distincte. În afară de unele exemplare din fildeş, statuete schematice antropomorfe au fost confecţionate la *Kostienki 1* şi din metatarse de mamut, asemănătoare cu cele de la ***Predmosti.*** Există şi o gravură a unei siluete umane pe o plachetă de calcar.

Faciesul ***Kostienkian*** se remarcă printr-o mare varietate a reprezentărilor zoomorfe. Sculpturile în relief de mamut realiste şi cu tendinţe de schematizare în detalii sunt realizate din calcar şi nu din argilă arsă. Multe din aceste opere de artă sunt lipsite de cap. Ca o curiozitate, au fost descoperite capete singulare, din piatră de mică duritate, mai numeroase fiind cele de păsări, lei, urşi şi mai rar de cal şi lup. Gravurile geometrice sunt extrem de frecvente, mai cu seamă sub forma inciziilor încrucişate, zig-zag-urilor, inciziilor triunghiulare şi în grilă. Ele au fost întâlnite, între altele, pe diademe, obiecte în formă de "lopată", pe metapode şi falange, plachete de os sau de fildeş etc. (fig. 80).

La *Kostienki 13* s-au găsit mai ales pandantive din calcar, de formă circulară şi cu o perforaţie asimetrică, sau din os în formă de coş, dinţi perforaţi etc., dar şi statuete care exprimă conceptul de fecunditate. Reprezentarea conceptului feminin din cultura *Kostienki-Avdeevo* este o mărturie a unor preocupări religioase noi.

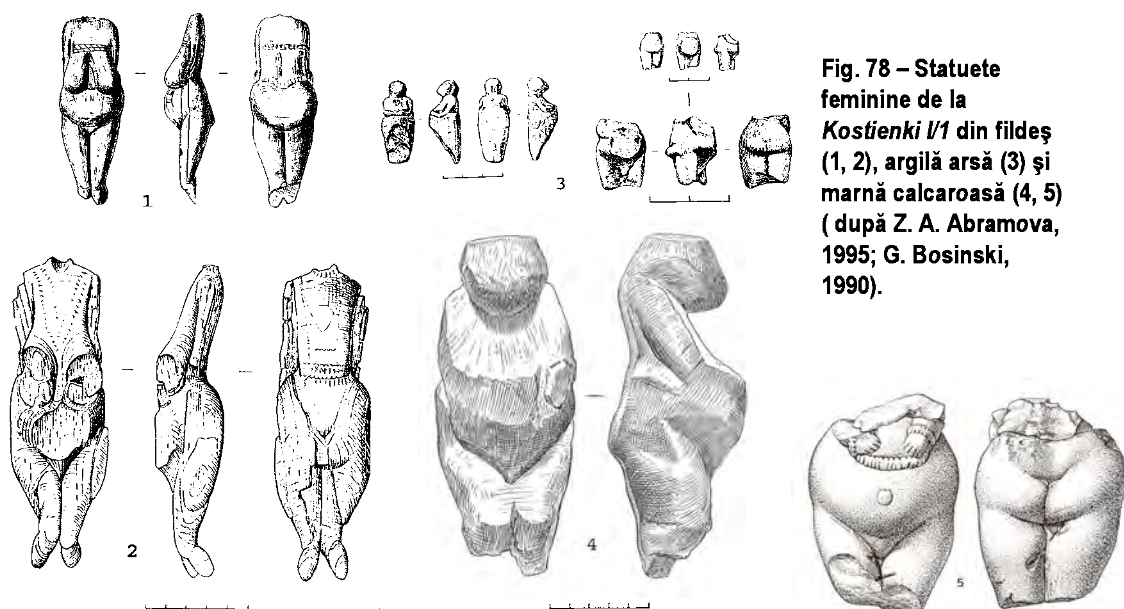

Fig. 78 – Statuete feminine de la *Kostienki I/1* din fildeş (1, 2), argilă arsă (3) şi marnă calcaroasă (4, 5) (după Z. A. Abramova, 1995; G. Bosinski, 1990).

Situl de la *Gagarino*, situat în Câmpia rusă în cursul superior al Donului şi cel de la *Khotulevo 2* din bazinul superior al Desnei au furnizat mărturii artistice gravetiene

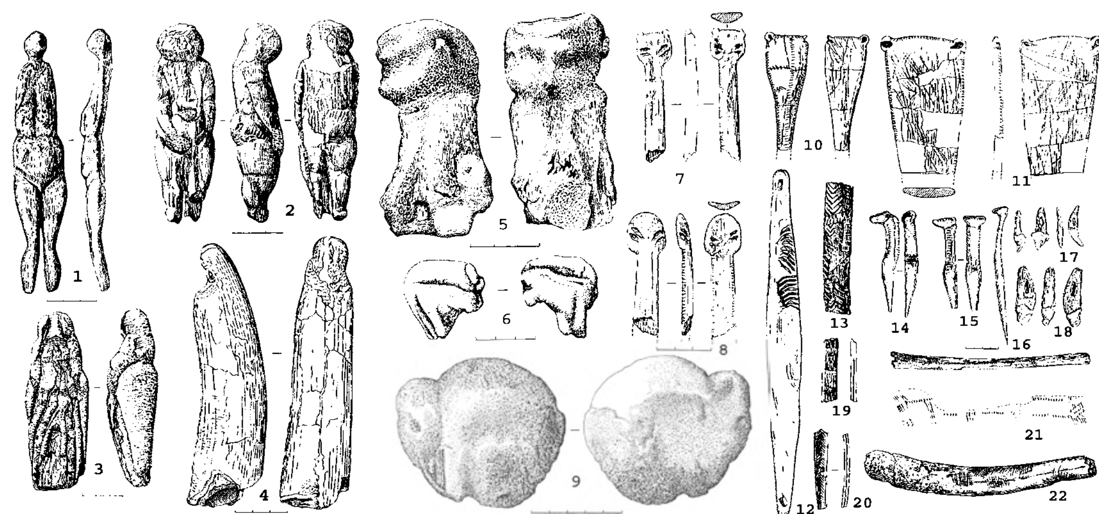

Fig. 79 – Opere de artă gravetiene din aşezarea de la *Avdeevo*: 1-2 statuete feminine; 3-statuete neterminate; 4-statuetă schiţată; 5-fundamentul statuetei; 6-piesă din gresie nederminată; 7-8 fragmente de spatule; 9-statuetă de mamut; 10-11 piese zoomorfe; 12-diademă; 13, 19-20 fragmente de diademe; 14-16 *poinçons* cu cap; 17-18 dinţi perforaţi; 21 cutie de ace; 22 fragment de defensă ornat (după Z. A. Abramova, 1995).

originale, oarecum diferite de cele din gruparea *Kostienki – Avdeevo*, cu toate că din punct de vedere cronologic sunt foarte apropiate. Sunt celebre statuetele de tip *Gagarino* (fig. 71/2; 81/1-6), reprezentările schematice în formă de baston, suliţele conice ornate cu decoraţii incizate şi excizate, compuse din mai multe benzi paralele, dinţii perforaţi de *Alopex*, vulpe şi câteva imitaţii de incisivi de cerb din fildeş (fig. 81/7-14).

Un alt sit important din **Gravetianul** est-european, care se detaşează prin conţinutul unor opere de artă, este cel de la *Kostienki 21*, numit şi *Gmeline*. Este

singurul loc unde s-au descoperit reprezentări animaliere gravate în chip realist pe galeţi de gresie sau plachete de şist, ceea ce dovedeşte că acest mod de manifestare artistică, atât de des întâlnit în Europa occidentală, nu a rămas necunoscut nici în această parte a continentului. Tot aici nu lipsesc bastoanele perforate gravate, caninii de cerb perforaţi, plachetele fine elipsoidale de fildeş cu perforaţie, un mâner de os probabil de pumnal. Aceste trăsături proprii artefactelor de la *Kostienki 21* au făcut să se vorbească chiar de un *stil gmelian*.

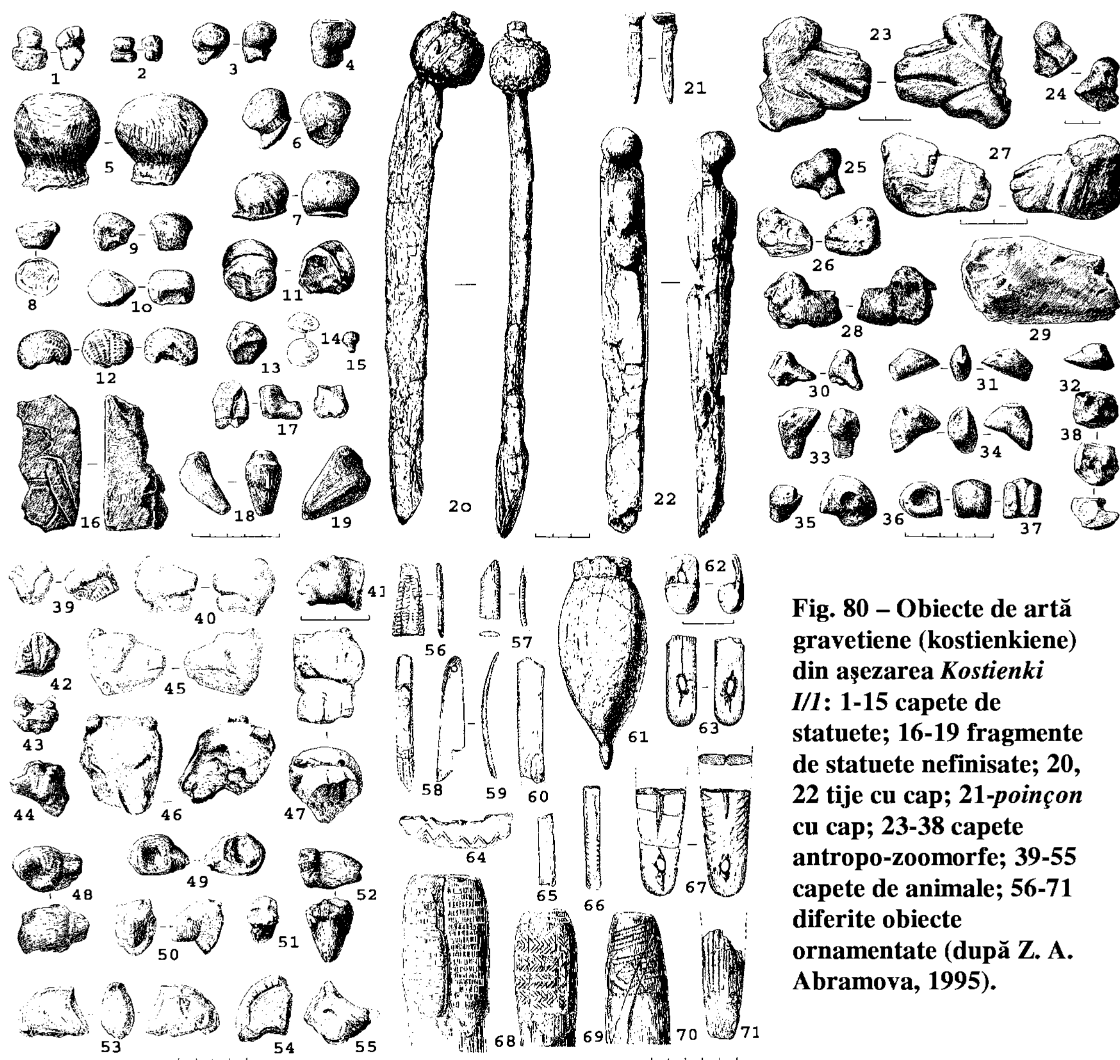

Fig. 80 – Obiecte de artă gravetiene (kostienkiene) din aşezarea *Kostienki I/1*: 1-15 capete de statuete; 16-19 fragmente de statuete nefinisate; 20, 22 tije cu cap; 21-*poinçon* cu cap; 23-38 capete antropo-zoomorfe; 39-55 capete de animale; 56-71 diferite obiecte ornamentate (după Z. A. Abramova, 1995).

Dintre operele de artă din **Gravetianul** est-european nu poate fi trecut cu vederea, de asemenea, superbul baston perforat, care poartă un basorelief cu o figuraţie antropomorfă masculină şi care face parte dintr-o colecţie mai numeroasă de astfel de obiecte din aşezare de la *Molodova V* (fig. 81/15-19).

Aşezarea gravetiană de la *Kostienki 11* sau *Kostienki – Anosovko*, datată la 21.800 ± 200 B.P. este cunoscută prin sculpturile miniaturale a 15 mamuţi şi cinci rinoceri realizate sumar, dar armonios prin linia profilului, fără a cuprinde detalii ale picioarelor. Ele au cele mai mari dimensiuni de 3,4 x 2,2 x 1,9 cm iar cele mai mici de 2,0 x 1,3 x 1,3 cm. Nu lipsesc aici nici mărgelele plate sau plano-convexe de calcar, cu perforaţie centrală aflate în diverse stadii de finisare.

. Între siturile gravetiene din Europa orientală, cu datări chiar destul de timpurii (27.700 ± 750 B.P.), care au furnizat obiecte de artă, merită să fie amintit şi cel de la *Kostienki 8* sau *Telmanskaya*. De aici au fost recuperate mai multe pandantive de fildeş, unele în formă de picătură, cu secţiunea plano-convexă, cu perforaţie, decorate cu mai multe linii paralele, altele cu aspect antropomorf stilizat. S-au mai găsit mici discuri plate de până la 3 mm diametrul, cu una sau două perforaţii, ce puteau eventual să fi fost cusute pe veşminte. Câteva oase de pasăre s-a constatat că păstrau fine incizii paralele.

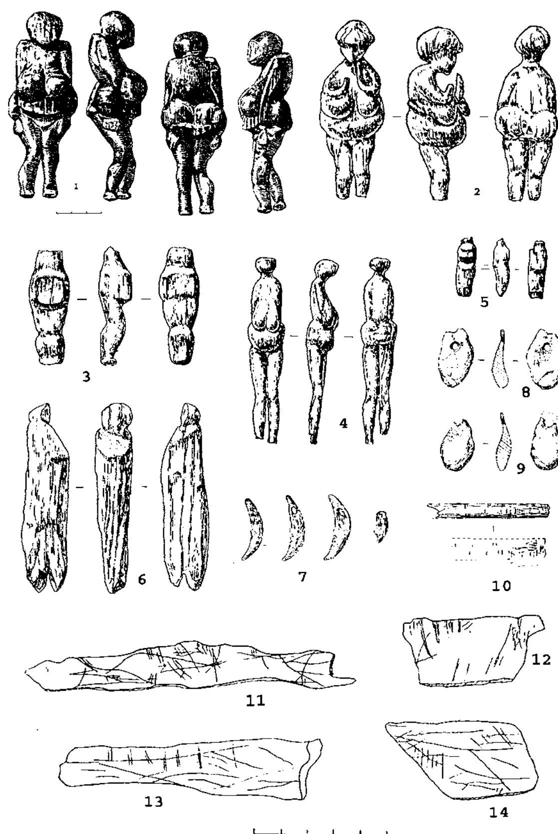

Fig. 81– Statuete, obiecte de artă şi utilitare de la *Gagarino* (1-14) şi *Molodova V* (15-19): 1, 2, 4 statuete feminine; 3, 5 fragmente de statuete; 6 statuete schiţate; 7-9 dinţi perforaţi; 10 testea de ace; 11-14 fragmente de lame de fildeş incizate; 15 discuri; 16-17 canin şi cochilie perforate; 18 statuetă feminină; 19 bastoane perforate ornate (după Z. A. Abramova, 1995).

J. Kozlowski (1992) consideră că operele de artă gravetiană, în special cele din faciesurile ***Pavlovian*** şi ***Kostienkian***, sunt mărturii ale unui comportament simbolic complex ce ar putea să fie interpretat ca un sistem religios coerent. Poate cele mai reprezentative în acest sens sunt statuetele feminine, pentru că, cu toate sensibilele diferenţe stilistice regionale, ele exprimă o idee comună care, în mod cert, semnifică mult mai mult decât idealul estetic feminin. Având în vedere semnificaţia ulterioară a unor astfel de reprezentări, ne putem gândi de pe acum la sensul lor ca imagine a fecundităţii. În favoarea unei astfel de interpretări ar putea pleda şi caracterul oarecum semi-sedentar al populaţiilor gravetiene din Europa centrală şi de est, determinat în bună măsură şi de abundenţa vânatului. Nu trebuie neglijată nici posibila legătură dintre fecunditatea feminină şi fecunditatea animală, asociaţia dintre femeie şi coarnele de bizon sugerate de basorelieful de la *Laussel* (70/3) ce ar fi putut prefigura credinţele de mai târziu, asociate celor două fecundităţi din lumea neoliticului balcano-anatolian. Nu trebuie să uităm, în acest context, că ceramica nu este o invenţie neolitică, ci aparţine gravetianului morav.

Unele opere de artă gravetiană sugerează un simbolism abstract cu privire la elementul sexual feminin. Aşa sunt reprezentările foarte schematice marcate numai cu atributele sexuale, sânii şi vulvele, ca să nu mai amintim superbele pandantive în formă de sâni, discuri-vulve, etc.

Nu este exclus ca funcţia reprezentărilor animaliere în **Gravetian** să fi fost foarte complexă, unele dintre ele având un important rol în magia de vânătoare, după cum altele asigurau proprietarilor lor calităţile animalelor reprezentate şi poate purtate.

*

*   *

Mediul se degradează puternic între 25.000 şi 16.000 ani, când Europa de nord este cuprinsă de maximul de frig al ultimei perioade glaciare, iar inlandisul scandinav se extinsese de la *Murmansk* până în Scoţia, acoperind Germania de nord-est, Polonia şi nord-vestul Rusiei. Se pare că, din cauza lipsei precipitaţiilor, calota nu se dezvolta în nord-estul Europei, dar aceste regiuni erau în mod cert domeniul periglaciarului. În partea centrală a sa, calota glaciară atingea peste 3.000 m grosime, în timp ce regiunile montane, şi în special munţii Alpi, erau, la rândul lor, acoperite de gheţari uneori chiar de la 900 m în sus.

Pentru că o mare cantitate de apă din oceanul planetar era stocată în gheţari, nivelul acestuia era cu circa 100 m mai coborât decât în zilele noastre. În consecinţă, Siberia şi Alaska erau unite, mare parte din Marea Nordului exondantă, Tamisa era un afluent al Rinului, iar în compensaţie, mările sudice, precum Caspica, înregistrau nivele mai ridicate.

Impactul acestui climat riguros a fost deosebit asupra comunităţilor umane, în sensul că Europa centrală rămânea în bună parte nelocuită, sud-vestul şi estul continentului erau populate cu culturi care se dezvoltau în faciesuri separate.

De altfel, se poate spune că după ***Perigordianul superior*** vest european şi ***Gravetianul*** central şi est european, faciesuri întâlnite de la Atlantic până în Siberia, se produce o adevărată ruptură culturală între regiunea franco-cantabrică şi restul Europei.

*

*   *

E.VI. Solutreanul

Aşezarea în aer liber de la *Solutré* (Saône-en-Loire, Franţa) a fost cercetată pentru prima dată în 1866 de F. Arcelin şi H. Ferry în punctul numit *Cro-du-Charnier*. Ea a fost supusă unor cercetări mai puţin îngrijite între 1866-1895 şi 1907-1928 şi numai începând din 1968 a fost cercetată sistematic de J. Combier (1907; 1976).

Stratul atribuit solutreanului din aşezarea eponimă este împărţit în două niveluri: un ***Solutrean mijlociu*** cu mari "frunze de laur" şi un ***Sloutrean mai evoluat***, cu mici vârfuri cu faţa plană cu tendinţe spre vârfuri *à cran*.

Trebuie să spunem însă că **Solutreanul**, ca facies cultural, a fost identificat de E.

Lartet şi H. Cristy încă din 1864 în regiunea Eyzies. Săpăturile de la *Laugerie-Haute* relevau un nivel cu vârfuri foliacee şi *à cran* total deosebit de cel de la *Madeleine* care se caracterizează printr-o superbă industrie pe materii dure de origine animală şi opere de artă complexe (fig. 82).

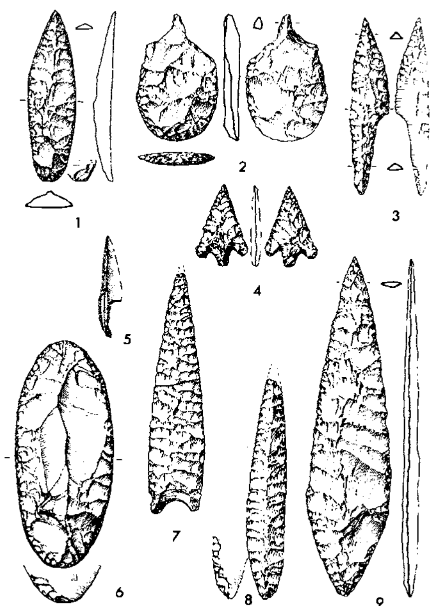

Fig. 82 – Utilaje litice solutreene de la *Laugerie-Haute* (1, 2, 6, 8), *Forneau du Diable* (3, 9), *Lespugue* (7) şi Parpalo (4, 5). Solutrean vechi: 1 vârf cu faţa plană; 6 gratoar cu retuşă solutreană. Solutrean mijlociu: 2 *perçoir*-gatoar pe frunză de laur. Solutrean superior: 3 vârf *à cran*; 4 vârf cu peduncul şi aripioare; 5 vârf *à cran*; 7 vârf cu baza concavă de tip cantabric; 8 frunză de salcie; 9 frunză de laur (după F. Bordes, 1968).

G. de Mortillet (1869; 1872; 1876) stabileşte legătura dintre vârfurile de lance de la *Laugerie-Haute* şi cele de la *Solutré* şi propune, în mod surprinzător, denumirea acestei culturi - **Solutrean**, pentru că, după cum va sublinia mai târziu Philip Smith (1966), **Solutreanul** poartă numele celei mai atipice aşezări pentru această cultură.

Originea solutreanului a suscitat multe discuţii şi controverse. Iniţial, G. de Mortillet (1876) considera că vârfurile solutreene ar fi rezultat din perfecţionarea vârfurilor musteriene, ceea ce l-a determinat să plaseze **Solutreanul** după ***Musterian***. Având în vedere asemănarea cu utilajele litice din Danemarca, a fost transformat într-o industrie de tranziţie dintre ***Magdalenian*** şi ***Neolitic***. S-a presupus şi o origine a solutreanului din ***Szeletianul*** bogat în vârfuri foliacee cu retuşe bifaciale, iar L. Périchot Garcia şi Jorda Cerda au emis ipoteza derivării sale chiar din ***Aterianul*** nord-african. Invocând retuşele plate pe vârfurile *Font-Robert* din ***Gravetianul*** din Belgia şi Marea Britanie, J. Koslowski şi M.Otte (1984) presupun originea nordică a solutreanului. J. Combier (1976) şi P. Smith (1966) consideră că **Solutreanul** este rezultatul unei evoluţii locale în valea Rhonului dintr-o industrie musteroidă târzie (B. Schmider, 1988 c; 1992 b).

Solutreanul este un facies cultural, cu răspândire limitată la regiunea franco-cantabrică, care s-a desfăşurat între ***Perigordianul superior*** şi ***Magdalenian***, între Loire şi Pirinei, la vest de Rhône (fig. 83). Unitatea solutreanului este conferită de utilizarea retuşei plate, destul de îngustă, cu margini sub-paralele, acoperind în bună parte faţa obiectelor litice. Aşa cum au demonstrat F.Bordes şi D. Crabtree (1969) prin debitaje şi retuşe experimentale, retuşa în **Solutrean** a putut să fie obţinută prin percuţie directă cu percutor moale, uneori chiar prin presiune indirectă. Retuşa prin presiune s-a întrebuinţat mai mult în ultimul stadiu de dezvoltare al solutreanului pentru realizarea

"frunzelor de salcie" şi a vârfurilor *à cran*, când probabil s-a utilizat şi tratamentul termic al silexului pentru un debitaj mai facil, ceea ce a determinat un lustru strălucitor pe piese şi o textură internă specifică (Fr. Bordes, 1969).

Fig. 83 – Harta răspândirii solutreanului

Fazele specifice solutreanului au fost puse în evidenţă mai cu seamă prin cercetările de la *Laugerie-Haute*, unde secvenţa debutează cu ***Presolutreanul*** caracterizat printr-un fel de prototipuri de vârfuri cu faţa plană, retuşate doar pe faţa superioară şi uneori în regiunea bulbului. Ele vor persista şi în ***Solutreanul inferior***, relevat într-o serie de aşezări precum *Laugerie-Haute, Laussel, Badegoule, Combe-Capelle, Le Figuier, Chabot, La Salpêtrière*. ***Solutreanul mijlociu*** este caracterizat de dezvoltarea "frunzelor de laur" cu retuşe *couvrantes* bifaciale întâlnite în aşezările *Fourneau du Diable, Le Placard, Roc-de-Sers, Monthaud, Saulges, Saint-Sulpice-de-Faviéres, Brassempouy, Isturitz*. ***Solutreanul superior*** are ca trăsătură distinctă răspândirea vârfurilor *à cran* cu retuşe *couvrantes* şi a "frunzelor de salcie" lungi şi înguste. Acum apare acul cu ureche, chiar dacă utilajul pe materii dure de orgine animală este restrâns. În această fază a solutreanului se constată o frapantă contradicţie între frumusţea şi perfecţiunea utilajelor tipice şi cele curente stăpânite de mediocritate. ***Solutreanul superior*** a fost întâlnit la *Cuzoul, La Salpêtrière, Abri Fritsch, La Riera, Cueva Chufin, Aitzbitarte*.

Din punct de vedere cronologic, **Solutreanul** s-a desfăşurat între 21.000 şi 17.000 B.P. ***Protosolutreanul*** a debutat într-o fază rece şi uscată, iar ***Solutreanul superior*** este contemporan interstadiului *Laugerie* în Franţa şi *Lascaux* în Spania (B. Schmider, 1988 c; 1992 b).

Operele de artă atribuite solutreanului cele mai cunoscute sunt frizele de animale sculptate în semi-relief de la *Roc-de-Sers* şi *Fourneau du Diable*, gravurile şi picturile de la *Tête de Lion*, peşterile *Chabot, Figuier*. De asemenea, G. Bosinski (1990) tinde să atribuie solutreanului şi anumite sculpturi feminine în semi-relief de la *Laussel*, menţionând că ele ar putea totuşi să aparţină şi perigordianului superior.

E.VII. Epigravetianul

Aşa cum am menţionat, ***Solutreanul*** a avut o dezvoltare locală în Franţa, de exemplu, nedepăşind Sena şi Rhonul, iar în peninsula Iberică răspândindu-se faciesuri particulare ale sale.

În aceste condiţii, în Europa mediteraneeană, centrală şi orientală, ***Gravetianul*** cunoaşte o serie de transformări care cuprind mai ales creşterea importanţei retuşei abrupte, apariţia unor armături speciale, cum ar fi vârfurile cu faţă plană, vârfurile *à cran*, *la gravette* şi *microgravette* etc., ceea ce va imprima industriilor respective trăsături particulare care vor defini ceea ce este cunoscut sub numele de **Epigravetian** (B. Schmider, 1992).

G. Laplace (1964) menţionează că în zona franco-cantabrică evoluţia gravetianului este întreruptă de desfăşurarea solutreanului-magdalenianului-azilianului-sauvterrianului. În fapt, aceste faciesuri culturale reprezintă **Epigravetianul** din această regiune, în sensul că **Epigravetianul vechi** s-ar putea defini prin complexele ***Solutrean*** şi ***Protomagdalenian***; **Epigravetianul evoluat** se identifică cu ***Magdalenianul*** şi **Epigravetianul final** include ***Azilianul, Sauvterrianul*** şi ***Tardenoazianul*** (M. Mussi, M. Orliac, 1988).

În mod cert, se detaşează câteva regiuni în care **Epigravetianul** se caracterizează printr-o unitate culturală aparte. Aşa de exemplu, în Europa mediteraneeană, mai exact în sud-estul Franţei şi în Italia, unde evoluează până la sfârşitul ultimei perioade glaciare, **Epigravetianul** se dezvoltă paralel cu ***Magdalenianul***. La est de Rhone, ***Solutreanul*** este suplinit se pare de aşa zisul ***Arenian*** (după aşezarea *Arene Candide* din Liguria) desfăşurat după *oscilaţia Tursac*. Sunt binecunoscute aşezările de pe teritoriul Franţei din peşterile *Raimonde* şi *La Bouverie*, în care lamele vârfuite anunţau vârfurile cu faţa plană (mai subţiri şi mai simetrice decât în ***Solutrean***), de vârfurile *à cran* înalte, de lamele trunchiate şi *microgravette* (G. Onoratini, 1983). În oscilaţia *Lascaux* lamelele *à dos* se răspândesc foarte mult, vârfurile areniene dispar şi vârfurile *à cran* se împuţinează, în timp ce formele geometrice se multiplică prin prezenţa dreptunghiurilor alungite, triunghiurilor şi segmentelor de cerc, iar gratoarele se apropie de cele unguiforme. Aceste trăsături tehno-tipologice sunt contemporane perioadei de timp care include inclusiv *oscilaţia Alleröd*.

În Italia este celebră pentru **Epigravetian** peştera *Paglicci*. Aici şi la *Abri Mochi*, a fost identificat un **Epigravetian iniţial** în care apar piesele foliacee, de fapt vârfuri cu faţă plană, *déjeteés* sau drepte şi racloare foliacee. El este suprapus de **Epigravetianul vechi**, împărţit de G. Laplace (1964) în două faze: cu piese foliacee şi cu vârfuri *à cran*. S-au identificat cele două faze în peşterile *Paglicci, Arene Candide, La Cala delle Ossa, Copiilor,* aşezarea în aer liber de la *Taurisano* (15.500 ± 150 B.P.). Între 16.000 şi 14.500 B.P. se desfăşoară **Epigravetianul evoluat** pe coasta tireniană, cu forme geometrice, şi cea adriatică cu lamele *à dos* şi troncaturi. **Epigravetianul final** ajunge doar până la 9.000 B.P. şi include o serie de faciesuri regionale, dintre care foarte cunoscut este ***Romanellianul*** cu multe lamele *à dos*, segmente de cerc şi mici gratoare circulare (A. Palma di Cesnola, C. Cacho, A. Montet-White, A. Escalon de Fonton, G. Onoratini, F. Bazile, 1982).

Regiunea Balcanică, în care se poate încadra fosta Iugoslavie, Bulgaria, Grecia şi Albania, înregistrează apariţia industriilor epigravetiene cu vârfuri *à cran* pe coasta

adriatică la *Sandaljia 2*, în peşterile slovene precum *Zupanov Spadmol, Jama v Lozi, Ovcja Jama*, în Bosnia aşezarea în aer liber *Kadar* între circa 20.000 şi 16.000 B.P., fiind contemporane mai ales unui climat temperat-umed specific interstadiului *Philippi*. În Grecia este binecunoscută peştera *Franchti* în care s-au descoperit multe lamele *à dos*, lamele cu vârfuri duble şi două margini *abattus*. **Epigravetianul final** din această regiune (13.000 - 10.000 B.P.) se caracterizează prin lame *à dos* curbate, care invocă vârfurile aziliene, şi gratoare unguiforme (A. Montet-White, J. K. Kozlowski, 1983)..

În *Alleröd* şi *Dryasul superior,* **Epigravetianul** se extinde şi în Bazinul panonic (*Szekszard Palánk*), Moravia (*Tisnov* şi *Pribice*), Austria (*Horn*), Slovacia (*Spisska Bela*) şi Carpaţii polonezi (*Sromowce nizne*), fiind marcat de o puternică nuanţă aziliană. În Anglia se răspândesc acum vârfurile *à cran*, vârfurile *à dos* convexe (*penknife*), vârfurile *à dos* angulare (*vârfuri Creswell*), vârfurile *à dos* trapezoidale (*vârfuri Cheddar*), *burin*-ele şi gratoarele, în cadrul faciesului ***Creswellian***. Lor se adaugă adesea harpoane cu două rânduri de barbeluri, ca de exemplu la *Kent's Cavern*, unde acestea sunt datate la 12.180 ± 100 B.P. Aşezările creswelliane sunt şi mai recente, pentru că în peştera *Robin Hood* un strat este datat la 10.380 ± 90 B.P. Câmpia din nod-vestul Europei (Belgia, Ţările de Jos şi Germania) se particularizează în acest timp prin două componente: elementul azilian cu gratoare scurte, lame *à dos* convexe şi cu baza trunchiată şi elementul magdalenian răspândit dinspre regiunile de platou.

Între 20.000 şi 18.000 B.P., maximum pleniglaciar a implicat extinderea inlandisului scandinav mult spre sud, acoperind o bună parte a Marii Câmpii şi împingând populaţiile respective în Bazinul mijlociu al Dunării şi sudul Câmpiei ruse. După 14.000 B.P., din contră, retragerea frontului glaciar, care se limita la regiunea Mării Baltice, a favorizat deplasarea zonelor climatice spre nord şi o repopulare a regiunii (J. K. Kozlowski, 1992).

În această regiune s-au detaşat câteva faciesuri bine individualizate, concentrate în Bazinul mijlociu al Niprului şi valea Desna, Bazinul Donului şi Bazinul Nistrului, fiecare din ele cunoscute sub diverse denumiri.

*

* *

După apariţia mai multor sinteze asupra epigravetianului din Europa, sau anumitor părţi ale continentului nostru, datorate lui G. Bosinski (1990); R. Desbrosse, J. Koslowski (1988) etc., în ultima vreme, Fr. Djindjian, J. Koslowski şi M. Otte (1999) au încercat să ordoneze succesiunea diverselor faciesuri epigravetiene, invocând impactul transformărilor climatice, specifice acestei etape, asupra mişcărilor diverselor comunităţi paleolitice, aflate într-o permanentă căutare a condiţilor climatice mai favorabile şi, în consecinţă, antrenarea acestora în deplasări spre sud şi abandonarea regiunilor septentrionale din Europa, ceea ce a determinat desigur profunde schimbări ale culturii materiale. Astfel, populaţiile epigravetiene din Europa centrală au fost obligate să se concentreze în spaţii restrânse sau să se reducă din punct de vedere demografic, iar cele din Europa orientală să se refugieze spre zona Mării Negre. Evident, după diminuarea maximului glaciar, fenomenul s-a produs invers, întrucât între 17.000 şi 13.500 B. P. Bazinul Niprului şi Donului, precum şi zonele din Europa

centrală, ocupate mai înainte de populaţiile epigravetiene, se răresc în mod semnificativ.

Extinderea inlandisului din maximum glaciar, care s-a desfăşurat între circa 21.000 şi 17.000 B. P., se pare că a afectat în mod deosebit deplasarea latitudinală a zonelor ecologice din Europa centrală, mărturie stând valul morenic *Brandeburg-Iezno-Bologovo* împins mult spre gheţarii montani care cuprinseseră Munţii Carpaţi şi Sudeţi, probabil şi ei cu o glaciaţiune montană mult amplificată în acest timp. In acest fel, prin apropierea fronturilor gheţarilor montani şi a calotei glaciare se crease un adevărat baraj între Europa centrală şi de vest, care a determinat depopularea regiunilor din nord-vestul Europei, în special din Germania, Polonia, Cehia. Bazinul panonic era şi el destul de închis de gheţarii care cuprinseseră munţii care îl înconjoară la nord, est şi sud, iar trecerea prin culoarul Porţilor de Fier devine cu totul episodică. In estul Europei, populaţiile epigravetiene, concentrate în jurul Mării Negre, evadează din aceste regiuni spre nord doar în scurtele etape specifice oscilaţiilor *Laugerie* şi *Lascaux*, după cum dovedesc aşezările *Molodova V* şi *Cosăuţi* de pe Nistru, *Puşcari* de pe Nipru sau *Kostienki* de pe Don. Procesul de repopulare a acestor regiuni se va intensifica după 17.000 de ani.

Din punct de vedere cultural, după 22.000 de ani se petrec o serie de fenomene de adaptare a grupelor paleolitice la condiţiile pleniglaciare, în sensul că în Europa de vest se încheie procesul de evoluţie al gravetianului, iar în Europa centrală, prin nivelul cu vârfuri *à cran*, asistăm chiar la sfârşitul gravetianului. Aşa cum am văzut, între 22.000 şi 19.000 de ani, în sudul Europei occidentale se dezvoltă diferite faciesuri solutreene, în timp ce în Europa centrală se produce o relativă depopulare, mai întâi în Bazinul Dunării, apoi în zona septentrională. Probabil că un debuşeu al acestor populaţii era partea septentrională a Balcanilor, care traversau Dunărea uneori prin zona Porţilor de Fier, ajungând chiar până în Italia septentrională şi coasta mediterană a Liguriei şi în Provence. Desigur că maximum pleniglaciar a afectat şi zona de nord-vest a câmpiei vest europene, mai exact actualul teritoriu al Belgiei, Franţa centrală şi de nord şi Ţările de Jos, printr-o depopulare profundă, în timp ce regiunea franco-cantabrică a rămas mereu locuită de populaţiile solutreene între 22.000 şi 19.000 de ani, pentru ca o schimbare culturală să se producă între 18.500 şi 17.000 prin apariţia badegulianului, care va preceda apariţia magdalenianului.

Epigravetianul european a fost împărţit temporal şi spaţial în mai multe grupe, după cum urmează (Fr. Djindjian, J. Koslowski şi M. Otte, 1999):

E.VII.1. Epigravetianul vechi din Bazinul Danubian

După un hiatus mai mare sau mai mic în diverse regiuni, îşi face apariţia **Epigravetianul** în jurul datei de 20.000 de ani în Bazinul Dunării, după 7.000-8.000 de ani în Ungaria, după 2.000-3.000 de ani în Moravia şi Austria de Jos. Existenţa acestui hiatus între ***Gravetianul*** cu vârfuri *à cran* şi **Epigravetian** îngreunează foarte mult înţelegerea originii acestuia din urmă în Bazinul Dunării mijlocii. Din păcate, slaba cunoaştere a studiilor cronoclimatice din România, de exemplu, îi face pe autorii menţionaţi să afirme că imaginea destul de incompletă a transformărilor paleoclimatice din arcul intracarpatic ne împiedică să descifrăm cauzele dispariţiei locuirilor în perioada anterioară maximului pleniglaciar şi apoi repopularea rapidă a acestei regiuni între 19.000 şi 18.000 de ani, mai cu seamă că nu s-ar fi precizat cele două oscilaţii contemporane oscilaţiilor *Laugerie-Lascaux*. Este binecunoscut că, cel puţin în

România, aceste oscilaţii corespund oscilaţiilor *Herculane II-Româneşti*, cu toate implicaţiile culturale de rigoare (M. Cârciumaru, 1980; 1999).

E.VII.1.a. Epigravetianul aurignacoid.

S-a constatat că unele utilaje epigravetiene nu au prea multe legături cu tradiţia gravetiană, atât prin raritatea lamelelor *à dos abattu*, cât şi prin existenţa unui fond de utilaje aurignaciene. Aşezări epigravetiene cu elemente "aurignacoide" au fost atestate la *Kaβov* în Slovacia; *Stranska Skala IV, Urcice, Brno-Kohoutovice, Lhotka* din Moravia; *Langmannersdorf, Albendorf, Gross-Weikersdorf* din Austria de Jos; *Krakow-Spadzista C2* din Polonia.

E.VII.1.b. Sagvarianul

Sagvarianul îşi are aşezarea eponimă la *Sagvar* din preajma lacului Balaton din Ungaria, fiind numit şi ***"pebble Gravetian"***. **Sagvarianul** se caracterizează printr-o mare variabilitate a industriei litice şi materiei prime din care erau realizate utilajele, ca o consecinţă a originii eterogene a grupelor din Bazinul mijlociu al Dunării. Dominante sunt gratoarele, iar lamelele *à dos* sunt reprezentate inegal în diverse aşezări, obţinute din nuclei cu unul sau două planuri de lovire. Ocurenţa sagvarianului ajunge până în Slovacia la *Moravani-Zakovska*, în Austria de Jos la *Grubgraben* (datat între 19.000 şi 18.000 de ani) şi bineînţeles în Ungaria la *Pilismarot, Madaras, Mogyorosbanya* şi *Jaszfelsöszentgyörgy.*

E.VII.1.c. Epigravetianul oriental din Europa centrală

Din văile Nistrului şi Prutului a fost importat, de comunităţi epigravetiene din valea Dunării, nu departe de Budapesta (aşezarea *Esztergom-Gyurgyalag*), silex pentru realizarea de *burins* şi lame mari *à bord abattu*. Originea acestor comunităţi ar putea să fie în ***Molodovian*** sau într-un facies meridional din zona Prutului sau Siretului.

E.VII.2. Epigravetianul vechi din Europa orientală

In spaţiul est carpatic s-au detaşat o serie de zone, precum cea est-carpatică care include Bazinul Nistrului, regiunea dintre Siret şi Prut, relativ diferite, din punct de vedere fizico-geografic, de regiunea marii câmpii orientale, traversată de o serie de fluvii precum Niprul şi Donul.

E.VII.2.a. Epigravetianul din zona extra-carpatică - Moldavianul

După hiatusul înregistrat între sfârşitul gravetianului cu vârfuri *à cran*, produs în jur de 23.000 de ani, şi sfârşitul pleniglaciarului superior, îşi face apariţia **Epigravetianul** prin popularea regiunii cu vânători specializaţi în special în procurarea renului, care vor dăinui până spre sfârşitul pleistocenului, sub denumirea locală de **Moldavian,** în regiunea de la platoul Volhinic până spre cursul inferior al Prutului şi Siretului şi cel mijlociu al Nistrului. Sunt binecunoscute din această perioadă aşezările

de pe Nistru, precum *Molodova V, Korman IV*, *Cosăuţi*, de pe Bistriţa moldoveană de la *Bistricioara Lutărie, Lespezi-Lutărie* sau din preajma Prutului la *Crasnaleuca*. La acestea se adugă, ca urmare a cercetărilor din ultimii ani, aşezarea de la *Poiana Cireşului-Piatra Neamţ* de pe valea Bistriţei. Aceste aşezări nu au fost cu certitudine locuite permanent, ele funcţionând mai ales ca halte de vânătoare pentru diverse animale. Se consideră că industria litică era acum dominată de prezenţa elementelor trunchiate, a marilor vârfuri *la Gravette* şi în final a vârfurilor *à dos* convexe realizate dintr-un silex de bună calitate existent în suficientă cantitate, dar şi din alte roci cu calităţi similare, precum menilitul de pe valea Bistriţei. Industria pe materii dure animale este bine reprezentată mai ales prin suliţe conice cu canelură laterală, vârfuri de suliţă din fildeş, obiecte de podoabă (*Cosăuţi, Poiana Cireşului-Piatra Neamţ*), obiecte din os sau corn gravate, galeţi amenajaţi sumar în forme antropomorfe sau incizate şi vopsite cu ocru. Nu lipsesc nici frecătorele (*meules, broyeurs*) ca o mărturie a culegerii seminţelor de ierburi sălbatice.

E.VII.2.b. Epigravetianul din zona de stepă

In estul zonei extra-carpatice se desfăşoară o câmpie care s-a caracterizat în această etapă printr-o importantă zonalitate latitudinală, cu o stepă meridională cu păduri galerii de-a lungul marilor fluvii şi o zonă periglaciară septentrională, separate printr-o stepă-pădure. Zona de stepă, între 22.000 şi 15.000 de ani, a fost locuită intens, detaşându-se două entităţi distincte:

- Epigravetianul "aurignacoid" precizat în aşezări mici, cu un singur nivel de locuire, fără amenajări sau structuri de locuire bine diferenţiate, precum cele de la *Sagaidak I*, *Zolotovka, Muralovka* (unde totuşi s-a descoperit un pavaj de pietre) etc. Industria litică este dominată de debitajul pe aşchii şi lamele, în general neregulate. Aşchiile mai mari foloseau la realizarea gratoarelor groase şi *à museau*, iar aşchiile de dimensiuni mai mici şi lamelele au fost utilizate pentru armăturile microlitice care amintesc adesea de lamelele *Dufour*. Cele mai vânate animale erau mamutul, renul, calul, rinocerul, boul şi lupul.

- Epigravetianul de tradiţie gravetiană a fost contemporan sau poate posterior celui ***"aurignacoid"*** şi s-a caracterizat prin debitaj laminar şi utilaje *à bord abattu*. *Burin*-ele sunt numeroase, ca şi vârfurile şi lamelele *à dos*. Obiectele de artă pe materii dure animale lipsesc aproape cu desăvârşire. Cele mai reprezentative aşezări, în general sezoniere, de scurtă durată, specializate pe vânarea unei singure specii, sunt *Amvrosievka, Yami, Anetovka II*, *Vladimirovka* etc. Totuşi, *Amvrosievka* este cunoscută şi ca o aşezare de abataj, mai ales a bizonului, întrucât în multe situaţii acesta a fost descoperit în conexiune anatomică (predomină masculii tineri). Probabil că această specie era vânată la începutul primăverii, ca urmare a migraţiei sale pe axa sud-nord.

E.VII.2.c. Cultura Zamiatnin din Bazinul Donului

Concentrarea aşezărilor de pe Don, precum aşezarea eponimă *Kostienki 2 «Zamiatninskaia», Kostienki 11 (Anosovka 2)* nivelul *1a*, *Kostienki 19 (Valukinskogo), Kostienki 3*, deci toate aflate în binecunoscuta zonă *Kostienki*, a determinat definirea faciesului cultural **Zamiatnin**, caracterizat de răspândirea pieselor *esquillées* bi- sau quadripolare, de mici dimensiuni, alături de numeroase utilaje pe aşchie de tipul *burin-*

elor şi mai puţin gratoarelor, în condiţiile în care se constată o sărăcie a pieselor *à bord abattu*. Destul de rare sunt şi utilajele din materii dure animale, fără a lipsi în totalitate vârfurile de suliţă din fildeş cu secţiunea rotundă sau *poinçon*-ele. Celebre sunt în această cultură însă structurile de locuire de tip *Kostienki-Anosovca*, cu mari colibe din oase de mamut, uneori având forma unor adevărate cordoane circulare ca la *Kostienki 11*, de 7-8 m diametru, cu 563 de oase care proveneau de la 36 de mamuţi. Nu lipsesc din acest complex cultural mormintele, statuetele antrpomorfe schematice (*Kostienki 2*) sau cele zoomorfe (fig. 84).

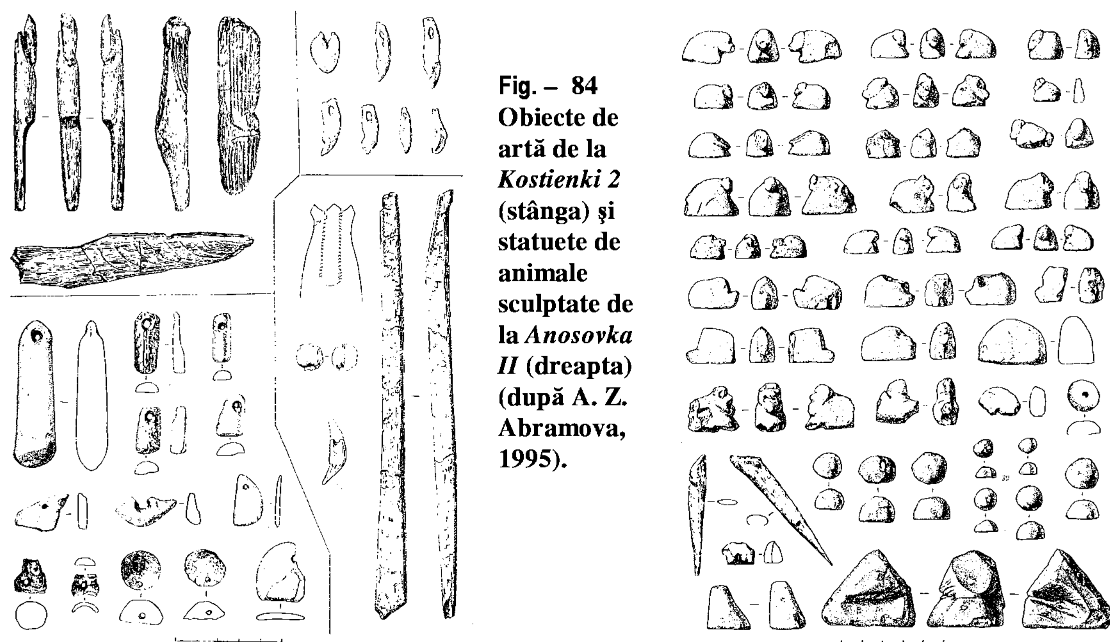

Fig. – 84 Obiecte de artă de la *Kostienki 2* (stânga) şi statuete de animale sculptate de la *Anosovka II* (dreapta) (după A. Z. Abramova, 1995).

Din punct de vedere cronologic, această cultură s-a desfăşurat între 17.420 ± 150 B. P., conform datărilor de la *Kostienki 19* şi 14.610 ± 120 B. P., după datarea de la *Kostienki 11*. In aşezarea de la *Borşevo 2* există o datare de 11.760 ± 240 B. P., după cum N. D. Praslov şi A.N. Rogatchev (1982) pretind că solul de locuire de la *Kostienki 3* ar fi contemporan cu nivelul superior de la *Kostienki 21* şi, în consecinţă, ar avea o vârstă similară, adică de 22.270 ± 150 B. P. Aceasta presupune că trebuie să acceptăm o fază pregravetiană în această entitate (R. Desbrosse, J. Koslowski, 1988)

E.VII.2.d. Epigravetianul vechi din bazinul Niprului sau Puşcarianul

Intre 21.000 şi 19.000 de ani, în Bazinul Desnei se constată dezvoltarea unor populaţii epigravetiene, cum ar fi la *Puşcari I, Pognon* şi *Novgorod-Severskii*, cu piese *à dos* curbe desprinse printr-o troncatură lateral-convexă (aşa zisele *vârfuri Puşcari*), multe *burins* şi troncaturi. Trăsătura particulară a structurilor de locuire de la *Puşcari* este dată de forma lor prelungă, care includ mai multe vetre în linie, interpretate uneori ca fiind neacoperite sau că ar reprezenta structuri separate dezvoltate în jurul fiecărei vetre.

E.VII.2.e. Aşezarea Kostienki 4 (Alexandrovskaia)

In această aşezare s-au descoperit două niveluri de locuire considerate mai recente decât maximum glaciar. In stratul inferior s-a descoperit o superbă colecţie de vârfuri *la Gravette*, lamele lungi *à bord abattu,* cu cele două extremităţi frecvent retuşate pe troncatură, gratoare, *burins*, piese *esquillées*. Structurile de locuire alungite

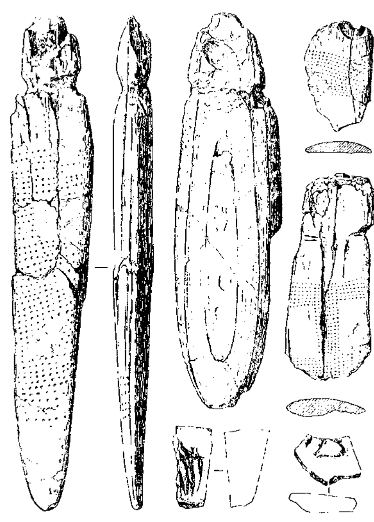
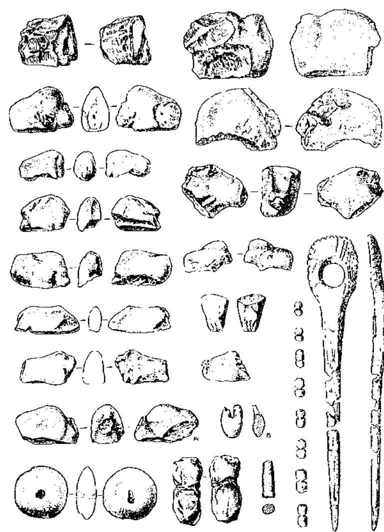

Fig. 85 Piese antropomorfe, statuete de mamut şi bizon, pandantive de os, piese zoomorfe nederminabile, pandantive din marnă calcaroasă, fibule de fildeş, bastoane perforate gravate de la *Kostienki 4* (după Z. A. Abramova, 1995).

amintesc pe cele de la *Puşcari I.* Mult mai interesant pare a fi nivelul superior (cu o datare de 23.000 B. P., ceea ce îl plasează în contextul gravetianului din Bazinul Donului), dominat de lamele *à dos*, simple sau cu o retuşă pe cealaltă margine, în general inversă şi mai mult în partea proximală, *burins*, gratoare şi, ca o particularitate a acestui nivel, vârfurile foliacee în formă de frunză de salcie (cele mai târzii din Câmpia Rusă) cu un *cran* retuşat pe ambele feţe, asemănătoare solutreanului. Fildeşul a fost intens utilizat pentru a obţine suliţe conice, ace, bastoane perforate, *poinçons* (sule*), lissoirs* (netezitoare), obiecte de podoabă (pandantive diverse), reprezentări antropomorfe schematice şi statuete animaliere din calcar. Mai mult de 200 de obiecte din piatră prezintă urme de lustruire de tipul frecătoarelor, fragmente de piatră "de moară", discuri biconvexe întrebuinţate probabil ca retuşoare, precum şi o piesă perforată. Industria pe materii dure animale este relativ abundentă prin vârfurile de suliţă conice din fildeş, sule, ace, bastoane perforate, pandantive din dinţi de urs, obiecte bilobate. Statuetele antropomorfe se caracterizează printr-un schematism excesiv şi un decor punctat, ele fiind în contrast cu cele zoomorfe mult mai realiste (fig. 85) (R. Desbrosse, J. Koslowski, 1988). Nu lipsesc nici structurile de locuire în formă de cuvetă de 6 m diametrul (fig. 66), una din ele găzduind două cranii de lei.

E.VII.3. Epigravetianul recent din Bazinul Niprului

Ocurenţa epigravetianului recent din Bazinul Niprului se referă în special la mediul de câmpie din Rusia şi Ucraina, după maximum pleniglaciar, unde mamutul a existat până în *Tardiglaciar*. In acest spaţiu s-au dezvoltat două entităţi, distincte mai mult teritorial, pentru că ele au totuşi multe trăsături comune, deja tratate într-un capitol anterior şi desemnate acum cu următoarele apelative:

Cultura Mezin, sau cum mai este cunoscută sub numele de **cultura Mezin-Mežirič,** s-a desfăşurat în Bazinul mijlociu al Nistrului şi în valea Desnei între circa 18.000 şi 15.000 B.P., reprezentând o civilizaţie specializată pe vânarea mamutului şi o entitate homogenă prin structura industriei litice, structurile de locuire şi manifestările artistice.

Alegerea aşezărilor se făcea în amonte pe un râu mare, de obicei pe un platou înclinat şi adăpostit spre nord, la confluenţa cu un afluent, bine expus spre razele solare şi cu o deschidere spre o câmpie largă. Această situaţie se întâlneşte în aşezările *Mezin, Mežirič, Dobraničevka, Kostienki XI (Anosovka II).*

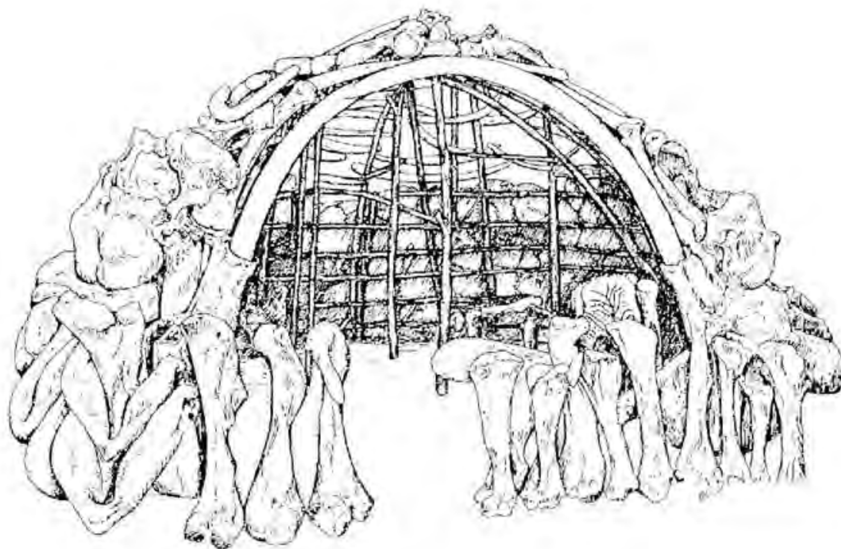

Fig. 86 – Reconstituirea unei cabane din oase de mamut de la *Mežirič* (după I. G. Pidoplitşco, 1969).

Arhitectura locuinţelor în acest timp reprezintă un real element de originalitate şi omogenitate, acestea fiind construite din oase şi defense de mamut, bine evidenţiate de Igor Pidopličko (1969; 1976). Colibele erau foarte elaborate, de exemplu, una din cele trei locuinţe, mai bine conservată, de la *Mezin*, măsura 6,5 - 5 m diametrul, fiind construită din 18 cranii, 21 de maxilare, 14 defense, 29 de bazine şi omoplaţi şi 83 de oase lungi de mari dimensiuni. La bază, peretele era realizat din craniile de mamut înfipte în sol unul alături de altul, aşezate cu fruntea spre interiorul locuinţei. Spaţiile dintre cranii erau completate cu oase mai mici. Al doilea rând de oseminte era constituit mai ales din omoplaţi şi oasele bazinului, iar cupola consta din defense de mamut. În mijlocul spaţiului de locuit s-au recuperat adesea ramuri de corn de ren, întrebuinţate probabil pentru a realiza deschiderea din partea superioară a cupolei, în vederea evacuării fumului. Intrarea în cabană era formată din două defense de formă regulată şi suficient de lungi pentru a forma împreună o boltă (fig. 86), care erau înfipte în alveolele unor alte cranii decât cele originale. În partea superioară, spre vârf, defensele erau împreunate printr-un manşon obţinut dintr-o defensă mai groasă. Intrarea acestor colibe era orientată fie spre sud-vest, ca la *Mežirič* şi *Dobraničevka*, fie spre sud-est (*Mezin*), în funcţie de orientarea generală a vâturilor dominante şi topografia terenului. Mai exista o a doua intrare, situată în partea opusă faţă de cea normală, întrebuinţată probabil în vederea obţinerii uneori a unui tiraj mai eficient al fumului din vetre..

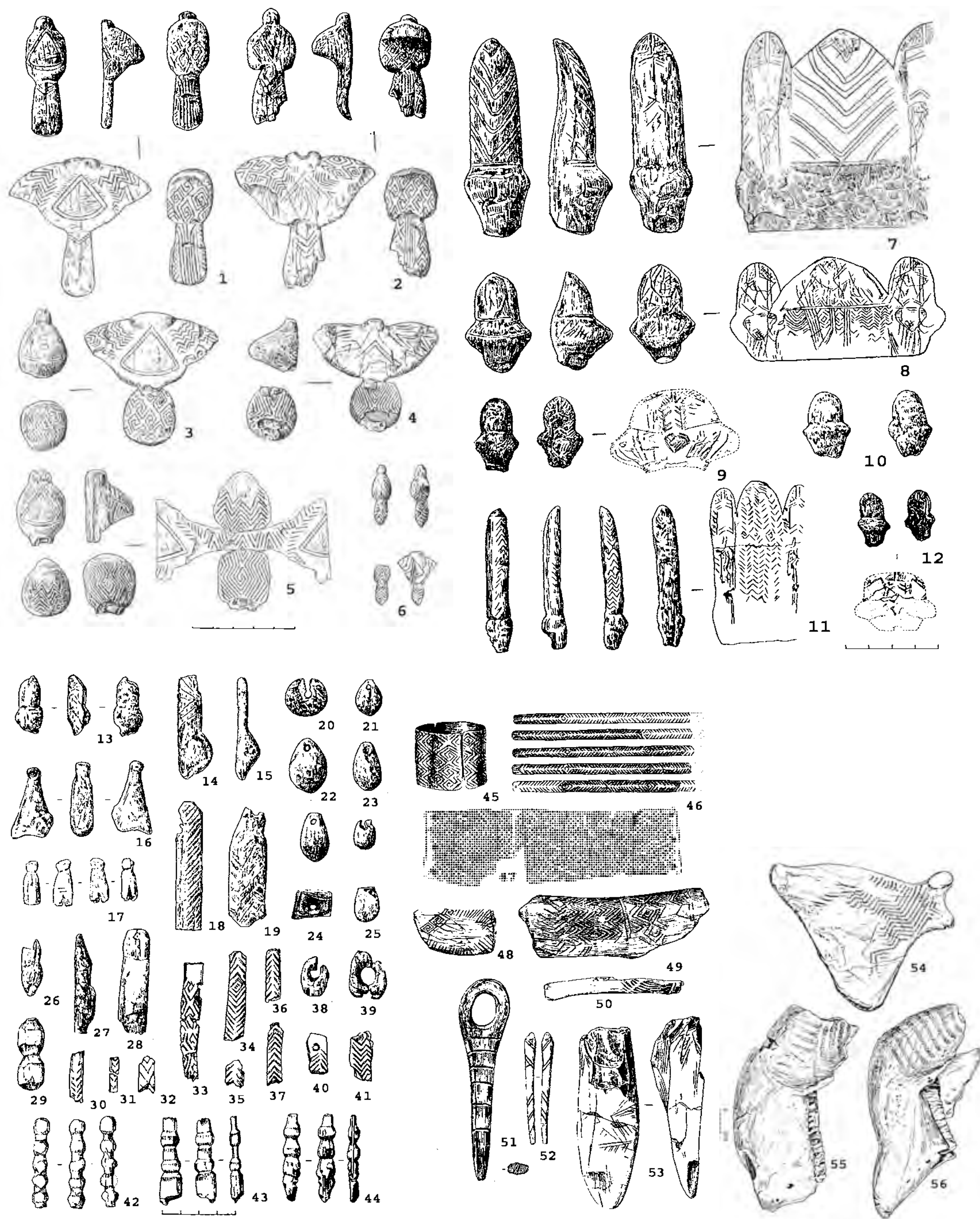

Fig. 87 – Opere de artă din aşezarea de la *Mezin*: statuete de păsări (1-6); statuete falice (7-14); statuete animaliere (16-17); pandantive (20-23); agrafe buton (42-44); brăţări, fragmente de diademe (45-50); baston perforat decorat (51); ace cu ureche decorate (52); oase de mamut pictate (54-56) (după Z. A Abramova, 1995).

Părţile vizibile dinspre interior ale locuinţelor erau pictate cu ocru roşu, uneori cu desene complexe din linii şi puncte. Vetrele erau formate din cuvete puţin profunde, fără a fi delimitate de pietre. Se pare că ele au fost golite în mai multe rânduri, deşeurile fiind evacuate prin intrarea principală. Nu este exclus ca o serie de oase lungi de mamut

să fi servit ca suporturi deasupra acestor vetre, de fapt un fel de dispozitiv rotativ, pentru prepararea cărnii. La *Anasovka II* se vorbeşte pentru locuinţa 1 chiar de împărţirea spaţiului interior prin oase aliniate, ceea ce ar sugera existenţa unor reguli foarte precise de utilizare a spaţiului, poate spaţiul destinat bărbaţilor separat de cel al femeilor sau chiar invitaţilor.

Destinaţia acestor cabane nu este exclus să fie cea a haltelor de vânătoare care erau ocupate un sezon probabil în mai multe reprize. Mărimea acestor „sate" este greu de precizat. La *Mežirič* au fost săpate patru locuinţe, dar nu este exclus ca în realitate să fie mai numeroase, la *Mezin* au fost săpate trei şi la *Dobraničevka* cel puţin patru cabane. Locuirea simultană a acestora rămâne o problemă încă neelucidată, care ar putea să fie lămurită prin studiul atent al vânatului din fiecare. De asemenea, rămâne nerezolvată procurarea numeroaselor oase de mamut, unele părţi ale scheletului fiind foarte grele. Aşa de exemplu, un craniu de mamut cântăreşte circa 100 kg fără defense şi 300 kg cu defense, fiind necesari patru oameni penrtru a ridica de la sol un astfel de craniu.

În cadrul utilajului litic, în cultura **Mezin-Mežirič** predomină fără îndoială *burin*-ele, mai ales cele pe troncatură. *Coup de burin* este de obicei dat pe partea dreaptă a retuşelor, invers, după cum vom vedea, faţă de ***Magdalenianul*** Europei de vest. Destul de numeroase sunt şi *percoirs*.

O trăsătură distinctă a acestei culturi o reprezintă cu siguranţă, industria pe materii dure de origine animală, mai ales prin prelucrarea cornului de ren şi fildeşului de mamut. Au fost întâlnite ace cu ureche, vârfuri de suliţă, bastoane perforate şi ciocane în forma literei *T* întrebuinţate, după S. N. Bibikov (1981) pentru a lovi cu ele în oasele de mamut ca instrumente muzicale. Foarte interesante şi tipice prin decoraţia lor sunt şi spatulele de mici dimensiuni de fildeş, brăţările ornamentate cu motive geometrice şi perforate la două capete, cum sunt cele descoperite la *Kiev, strada Kyril* (G. Bosinski, 1990).

Nu mai puţin interesante sunt statuetele feminine puternic schematizate, confundate la început chiar cu figurine de păsări. În decoraţia lor schematică, Z. Abramovo (1995) tinde să creadă că s-a dorit sugerarea veşmintelor (fig. 87).

Vârsta culturii **Mezin-Mežirič** a fost mai bine fixată de două datări C-14 de la *Mežirič* de 15.245 ± 1.080 şi 14.320 ± 270 B.P

E.VII.3.b. Cultura Eliseevici

Cultura Eliseevitci este situată în Bazinul superior al Desnei, afluent al Niprului, pe teritoriul Belarusiei. Aşezările cele mai importante sunt *Eliseevici, Iudinov, Timonovka*, *Kurovo, Iurevici, Suponevo, Şulatovo*. Datările cele mai numeroase sunt cuprinse între 17.340 ± 170 şi 13.650 ± 200 B.P.

Industria litică, cu toată omogenitatea sa, este săracă tipologic, predominând tot *burin*-ele, însoţite în procente modeste de gratoare, lamele *à bord abattu* şi lamele cu retuşă semi-abruptă inversă. Utilajele din materii dure animale constau din sule, ace cu orificiu, baghete masive plano-convexe, vârfuri de suliţă cu secţiunea rotundă şi ovală, realizate numai din fildeş.

Din punct de vedere artistic, **cultura Eliseevici** se particularizează prin reprezentările de peşti şi motivele gravate în formă de solz de peşte pe aşa numitele

churinga, unice în ***Paleoliticul superior*** din Europa de est. De asemenea, ca o caracteristică distinctă a acestei culturi se înscrie şi trăsătura mai zveltă a statuetelor feminine şi importul unor cochilii pentru podoabe de pe litoralul Mării Negre (circa 800 km) (fig. 88). Pentru că structurile de locuire sunt presupuse că aveau uneori circa 20 m diametrul, s-a afirmat că ele puteau fi, în aceste cazuri, lipsite de şarpantă.

Cultura Eliseevici ete un bun exemplu de adaptare a unei comunităţi de vânători gravetieni la condiţiile de tundră în care s-a desfăşurat ***Epigravetianul***, aşezările respective fiind cele mai septentrionale din această perioadă.

E.VII.4. Epigravetianul recent din zona de stepă

In zona de stepă s-a desfăşurat între 15.000 şi 13.500 un **Epigravetian recent** ca o formă evoluată a epigravetianului vechi, care la precedat, în special în aşezări precum *Bolshaia Akkarjah*, stratul superior de la *Vladimirovka, Osokorovka 1-5, Govoruska, Ianissol.*

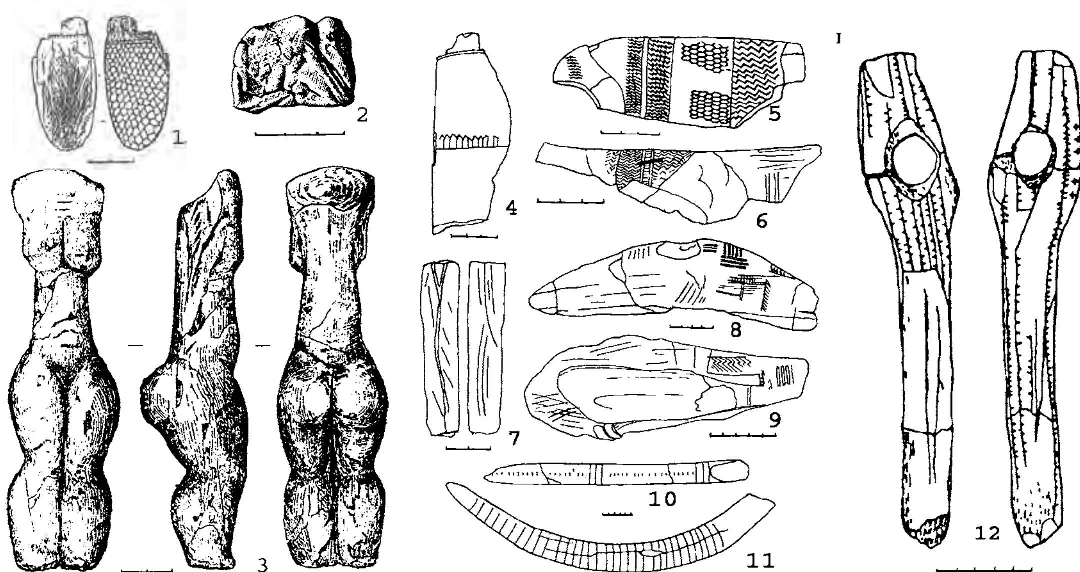

Fig. 88 - Obiecte de artă din aşezarea de la *Eliseevici*: 1 plachete ornate; 2 statuetă de mamut; 3 statuetă feminină; 4-6; 8-9 plachete decorate; 7 lamelă incizată; 10 coastă de mamut; 11 defensă de mamut incizată; 12 baston perforat decorat (după Z. A. Abramova, 1995).

Tot în această regiune s-a relevat însă existenţa unor utilaje cu afinităţi în ***Paleoliticul superior*** din Transcaucazia, cu armături geometrice de formă rectangulară sau triunghilară, asemănătoare celor din cultura *Imeretie* din Georgia. Aşezări mai importante din această categorie par să fie cele de la *Kamennaia, Balka I, II, IV şi VI, Fedorovka, Kaistrova* etc.

E.VII.5. Epigravetianul Balcanic

E.VII.5.a. Tradiţia gravetiană

Centrele gravetiene dunărene îşi fac simţită influenţa în Bulgaria de nord spre 28.000 B. P., după cum se observă în nivelurile *IX* şi *VIII* din peştera *Temnata*. Se consideră că discontinuităţile în secvenţa gravetiană din peştera *Temnata* s-ar explica prin faptul că nord-estul Bulgariei a avut un rol de refugiu pentru grupele gravetiene de la Dunărea mijlocie, în timpul răcirii dinaintea maximumului pleniglaciar. De asemenea, în Grecia industriile cu lamele *à dos* simple, desfăşurate între 26.000 şi 20.000 B. P., în aşezări precum cele din peşterile *Asprochaliko* şi *Kastriţa* din Epir şi *Franchthi* din Argolida, manifestă tendinţe spre apariţia lamelelor *à dos* trunchiate şi angulare, ca şi anumite microlite, tendinţe care vor persista până în **Epigravetianul balcanic**.

E.VII.5.b. Epigravetianul aurignacoid

Anumite regiuni din Balcani, precum Istria (aşezarea *Sandalia II*), Argolida (peştera *Klisura*) etc. au fost relevate industrii ***"aurignacoide"*** cu lamele *à dos*, adesea hipermicrolitice, insuficient cunoscute şi încă rău datate. Aceste industrii, după un timp, vor fi înlocuite de industrii laminare epigravetiene recente, datate în jur de 14.000 B. P.

E.VII.5.c. Epigravetianul vechi cu vârfuri à cran din golful adriatic

In partea vestică a zonei balcanice, între 20.000 şi 17.000 îşi fac apariţia industrii cu vârfuri *à cran*, ca şi în **Epigravetianul vechi** de pe coasta adriatică a Italiei. Cele mai cunoscute aşezări se găsesc în Bosnia (*Kadar*), Croaţia (*Vindija*), Slovenia *(Zekajeni Spodmol, Ovce Jama, Zupanov Spodmol*), ca şi în provincia Istria (*Sandalia II*) şi chiar spre sud în Epir (*Kastriţa, Asprochaliko*). Tehno-tipologic se poate vorbi de lame cu retuşe marginale, lame "vârfuite", gratoare realizate adesea pe lame retuşate, diverse *burins* obţinute prin tehnici inegale, numeroase, dar de mici dimensiuni, lamele *à dos*, rare vârfuri *à cran,* în general cu dimensiuni reduse şi cu retuşe abrupte.

E.VII.5.d. Epigravetianul recent din Epir

După perioada cu vârfuri *à cran*, ajunse, după cum am văzut, până în Epir, ***Epigravetianul*** suferă o profundă diversificare între 17.000 şi 14.000 B. P., ca o adaptare la biotopurile locale din prejma fiecărei aşezări şi ca urmare a unor specializări pentru vânarea anumitor specii (cerbul la *Kastriţa* în Epir, *Capra ibex* la *Klithi* în Pind).

E.VII.5.e. Epigravetianul recent de la Dunărea mijlocie

Comunităţile aparţinând acestui ***Epigravetian recent*** ar reprezenta populaţii care se deplasau sezonier din zona Balcanilor spre Bazinul Dunării mijlocii. Aceste aspecte au fost observate în ***Epigravetianul*** din peştera *Temnata* (stratele *III-I*), între 16.000 şi 13.000 B. P., în special prin circulaţia materiei prime şi detaşarea campamentelor de bază cu structuri de locuire din piatră şi preocupări diiverse ale comunităţilor specifice epigravetianului recent din această regiune.

E.VII.6. Epigravetianul mediteraneean

E.VII.6.a. Epigravetianul vechi din Mediterana centrală

Epigravetianul din Italia are rădăcini profunde, de peste 25.000 B. P., în ***Gravetianul*** ce se dezvoltase între coasta tireniană şi cea adriatică, caracterizându-se printr-o fază cu piese foliacee sau aşa zisele *vârfuri areniene* născute sub influenţa solutreanului spre 20.000 B. P. şi o fază cu vârfuri *à cran* desfăşurată între circa 18.000 şi 16.000 B. P. **Epigravetianul vechi** din această regiune a fost descris în aşezările *Arene Candide* din Liguria, peştera *Rainaude* din Provence, peştera *Paglici* şi aşezarea de la *Taurisano* din provincia Pouilles. Este sesizabil un oarecare decalaj cronologic între faza cu vârfuri foliacee din Mediterana occidentală (Provence şi Liguria), cu o vârstă de circa 20.000 B. P., contemporană deci solutreanului recent, şi Mediterana adriatică unde această fază este mai recentă. De fapt, aceiaşi diferenţă se constată şi pentru faza cu vârfuri *à cran*: 19.000-18.000 B. P în Liguria şi 17.000 în Pouilles, ceea ce presupune vârste mai tinere în raport cu situaţiile din vestul Balcanilor. Succesiunea fazelor cu vârfuri foliacee şi cu vârfuri *à cran* a fost de fapt menţionată cu mult înainte de G. Laplace (1964; 1966). Nu este exclus ca această situaţie să-şi găsească o explicaţie în influenţa solutreanului şi episolutreanului din Languedoc asupra arenianului din zonele costiere adriatice şi tireniene, iar ***Epigravetianul vechi*** din Europa centrală să fi fost în legătură cu ***Epigravetianul cu vârfuri à cran*** de pe coasta adriatică.

E.VII.6.b. Epigravetianul evoluat din Italia

Intre circa 16.000 şi 14.000 B. P., în Italia îşi face apariţia o fază epigravetiană intermediară numită **Epigravetianul evoluat**, întâlnită mai ales în peşterile *Palidoro* din provincia Latium, *Cala* din Campania, *Paglici* şi *Cipolliane* din provincia Pouilles. Dominante sunt acum lamelele *à dos*, *microgravettes*, alături de numeroase microlite, cum ar fi piesele *à dos* angulare, triunghiulare şi rectangulare.

E.VII.6.c. Epigravetianul din Provence

Epigravetianul vechi din această provincie se mai numeşte şi **Arenian** fiind întâlnit, în afară de aşezarea eponimă *Arene Candide*, în peşterile *Rainaude* şi *Bouverie*,

de semenea, din Provence. El se dezvoltă între debutul maximumului pleniglaciar superior şi până în *oscilaţia Lascaux* şi se caracterizează tehno-tipologic prin prezenţa lamelor "vârfuite", vârfurilor cu faţă plană, "areniene" şi *à cran* cu retuşe abrupte (vârfuri *"Bouverie"),* piese *à dos* etc.

Arenianul evoluează, între oscilaţiile *Lascaux* şi *Alleröd,* spre ceea ce este cunoscut sub numele de **Bouverian**, în fapt un **Epigravetian evoluat, recent** şi ***final***. Industria litică suferă transformări marcante, în sensul că este dominată acum de lamelele *à dos*, *microgravettes*, puţine piese *à cran*, microlite de forma triunghiurilor şi segmentelor de cerc. Spre 12.000 B.P. se face simţită influenţa aziliană, cu gratoare scurte. Nu este exclus ca ***Epigravetianul vechi*** din Provence să fie responsabil de manifestările artistice din peştera *Cosquer* din apropierea Marsiliei.

E.VIII. Magdalenianul

La sfârşitul paleoliticului superior se desfăşoară o cultură prestigioasă, considerată ca prima civilizaţie a Europei occidentale, remarcabilă prin operele sale de artă, izvorâte dintr-o gândire profundă, intelectuală, numită, după aşezarea eponimă de *La Madeleine* (Tursac, Dordogne), cercetată încă din 1863 de E. Lartet, **Magdalenian**. Operele de artă care se dezvoltă în timpul său se remarcă prin bogăţia industriei de os, superbele mărturii de artă mobilieră şi, în mod deosebit, inegalabilele picturi şi gravuri parietale, toate considerate adevărate capodopere ale artei universale (Y. Taborin, 1992; Y. Taborin, S. Thiébault, 1988).

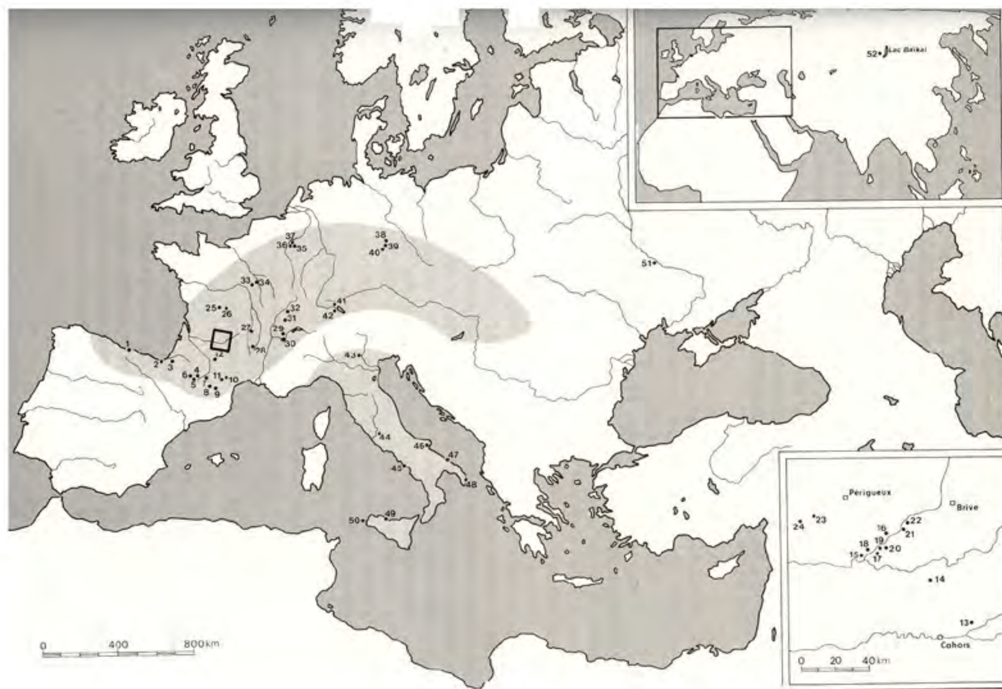

Fig. 89 – Harta răspândirii magdalenianului în Europa de vest şi centrală.

Densitatea cea mai mare a aşezărilor magdaleniene o întâlnim în Franţa şi Spania (fig. 89), între circa 17.000 şi 12.000 B.P., adică la sfârşitul ultimei perioade glaciare,

începând cu *Würmul III/IV* în accepţiunea franceză, până în *Dryas II* şi chiar până la începutul oscilaţiei climatice *Allerôd*. Pentru începuturile cunoaşterii magdalenianului, au fost foarte importante cercetările efectuate de E. Piette între 1870 şi 1890 în Pirinei, iar primele periodizări ale acestei culturi le datorăm lui H. Breuil (1912) care împarte **Magdalenianul** în ***inferior*** şi ***superior***, fiecare, la rândul lor, cu trei faze. D. Peyrony (1908) va introduce în periodizarea acestei culturi elemente noi legate de caracteristicile industriei litice, după cum F. Bordes (1958; 1978), D. de Sonneville-Bordes (1989) J. M. Bouvier (1979) şi alţii au adus contribuţii esenţiale la cunoaşterea evoluţiei magdalenianului.

Cercetările ulterioare au demonstrat că **Magdalenianul**, poate mai mult decât alte culturi ale paleoliticului, nu a putut să fie cunoscut decât atunci când s-au descoperit aşezările sale de stabilitate şi producţia materială şi artistică care au permis o imagine globală a identităţii sale, pe care s-au grefat trăsăturile de originalitate variabilă a diverselor grupe locale. **Magdalenianul**, chiar în etapa sa de coeziune majoră, unic prin constanţa gesturilor tehnice şi spirituale, se individualizează prin practici specifice care definesc diferite grupe regionale, ceea ce conferă şi marea originalitate a acestei extraordinare culturi preistorice care a cuprins aproape în întregime Europa de vest, dar s-a răspândit şi în Europa Centrală. Astfel îl vom întâlni în nenumărate situri din regiunea cantabrică, bazinul aquitan, bazinul Loirei, bazinul Saône, bazinul parisian, bazinul rhenan, pe coasta Mediteranei spaniole şi franceze, în Portugalia, în Alpii francezi, în Elveţia, Jura Suabă, Thuringia şi chiar în Polonia şi Moravia.

Împărţirea magdalenianului

E.VIII.1. Magdalenianul inferior sau vechi

E.VIII.1.a. Magdalenianul 0 sau Badegulianul

A fost definit de F. Bordes (1958) la *Laugerie-Haute*, fiind contemporan unui climat riguros de la începutul würmului IV şi succedând solutreanului. Utilajul litic include, aproximativ în aceaşi măsură (25%) gratoare şi *burins* diedre, pe troncatură sau transversale. Nu sunt rare nici piesele cu *encoches* şi cele denticulate, dar lipsesc aproape cu desăvârşire piesele *à dos*.

Industria pe materii dure animale include mai ales suliţe cu baza tăiată oblic, ace cu ureche etc.

E.IVIII.1.b. Magdalenianul I

Este adesea considerat cel mai vechi **Magdalenian clasic**. *Burin*-ele se multiplică în defavoarea gratoarelor, după cum şi piesele cu *encoches* şi denticulate se reduc în măsura în care creşte numărul utilajelor de tipul *les becs* şi *les perçoirs*. Materiile dure de origine animală au stat la baza obţinerii suliţelor cu marginea simplă, uneori incizate cu caneluri paralele, a acelor cu ureche şi bastoanelor perforate.

Datările C-14 îi fixează o vârstă cuprinsă între 17.320 ± 460 P. B. (*Pégourie*) şi 15.980 ± 150 P. B. (*Vers*)

E.VIII.1.c. Magdalenianul II

Aspectul laminar al utilajului litic este tot mai pregnant şi se remarcă mulţimea lamelor *à dos*. Suliţele sunt mai groase ca înainte, au baza conică şi prezintă un striu

longitudinal pe revers. Numeroase sunt şi sulele, acele, bastoanele perforate şi netezitoarele. O datare de la *Combe-Cullier* ar putea sugera vârsta magdalenianului II: 15.030 ± 330 P.B.

E.VIII.1.d. Magdalenianul III

Burin-ele rămân şi acum cele mai numeroase (aproape 25%), gratoarele nu scad sub 15 %, iar piesele cu *encoches* şi denticulate se menţin în jur de 10%. Apar mai frecvent utilajele combinate, precum gratoa*r-burin, burins-becs,* gratoar-troncatură.

Bastoanele perforate înregistrează un vizibil progres, suliţele sunt mai scurte şi cu incizii largi şi profunde, asemănătoare canelurilor, dispuse pe una sau pe ambele feţe, iar baghetele cu secţiune semirotundă devin comune şi sunt decorate cu forme geometrice.

Mai multe datări C-14 par a fixa pentru **Magdalenianul III** vârsta de 15.100 ± 270 B.P. (*Saint-Eulalie*) şi 13.970 ± 480 B.P. (*Laugerie-Haute*).

E.VIII.2. Magdalenianul superior sau recent

A fost individualizat de H. Breuil (1912) mai ales după morfologia armăturilor barbelate, numite simplu harpoane. Azi este riscant să fie absolutizat acest criteriu în detaşarea diverselor etape ale magdalenianului superior.

E.VIII.2.a. Magdalenianul IV

În consecinţă, **Magdalenianul IV** începe cu apariţia vârfurilor din corn de ren cu mici barbeluri, puţin evidente şi degajate, motiv pentru care se numesc chiar „proto-harpoane”.

Burin-ele ajung la 50% din utilajul litic, fiind reprezentate în special prin tipul diedru şi ceva mai puţin pe troncatură, gratoarele nu însumează 30% şi sunt realizate în cea mai mare parte pe lamă, fără ca să lipsească cele pe aşchie.

Industria pe materii dure animale, pe lângă harpoanele de tip arhaic, cuprinde suliţe cu marginea simplă sau dublă, baghete semirotunde, cu faţa plană sau striată, propulsoare sculptate. Operele de artă ating virtuţi neîntâlnite până acum prin calităţile artistice şi semnificaţia lor profund religioasă.

Magdalenianul IV pare bine datat între 14.000 şi 13.000 B.P.

E.VIII.2.b. Magdalenianul V

Magdalenianul V marchează apariţia veritabilelor harpoane cu barbeluri bine detaşate, mai numeroase fiind exemplarele cu o singură latură prelucrată. Barbelurile sunt în general mici şi dese sau mai lungi, înclinate şi curbate. Baza harpoanelor în această etapă se prezintă cu marginea tăiată oblic sau baza conică. Nu lipsesc nici harpoanele cu coadă, suliţele cu marginea tăiată oblic pe două părţi sau o parte, baghetele semirotunde decorate, ca şi bastoanele perforate nu de puţine ori ornamentate.

În aşezarea *La Madeleine*, **Magdalenianul V** este datat la 13.070 ± 130 B.P., în aşezarea *Caouze* la 12.430 ± 320 B.P.

E.VIII.2.c. Magdalenianul VI

Magdalenianul VI a fost divizat de H. Breuil (1912) în două faze după morfologia barbelurilor harpoanelor: ***VIa,*** cu barbeluri bilaterale, lungi, rotunjite, înclinate pe trunchi; ***VIb,*** cu barbeluri largi, detaşate de trunchi şi cu unghiul ascuţit.

În general, **Magdalenianul VI** s-a dezvoltat între 12.640 ± 260 B.P. (*La Madeleine*) şi 11.750 ± 310 B.P. *(Couze)*.

În **Magdalenianul VI** *burin*-ele înregistrează o oarecare reducere, gratoarele se menţin în jur de 30%, apar vârfurile *la Gravette*, sunt prezente piese de tipul *raclettes* şi *à dos* vârfurile cu *cran*-ul foarte lung şi chiar vârfurile aziliene.

Pe lângă harpoane, industria pe materii dure animale este reprezentată prin suliţe cu marginea tăiată oblic pe ambele laturi, care sunt în general de dimensiuni mari şi cu secţiunea pătrată. În schimb, lipsesc baghetele semirotunde şi propulsoarele.

În literatura de specialitate se menţionează şi noţiunea de ***Magdalenian final,*** care este însă în general contemporan cu **Magdalenianul VI**. Noţiunea aceasta rămâne însă sufucient de controversată şi mulţi autori nu acceptă existenţa unui ***Magdalenian final***..

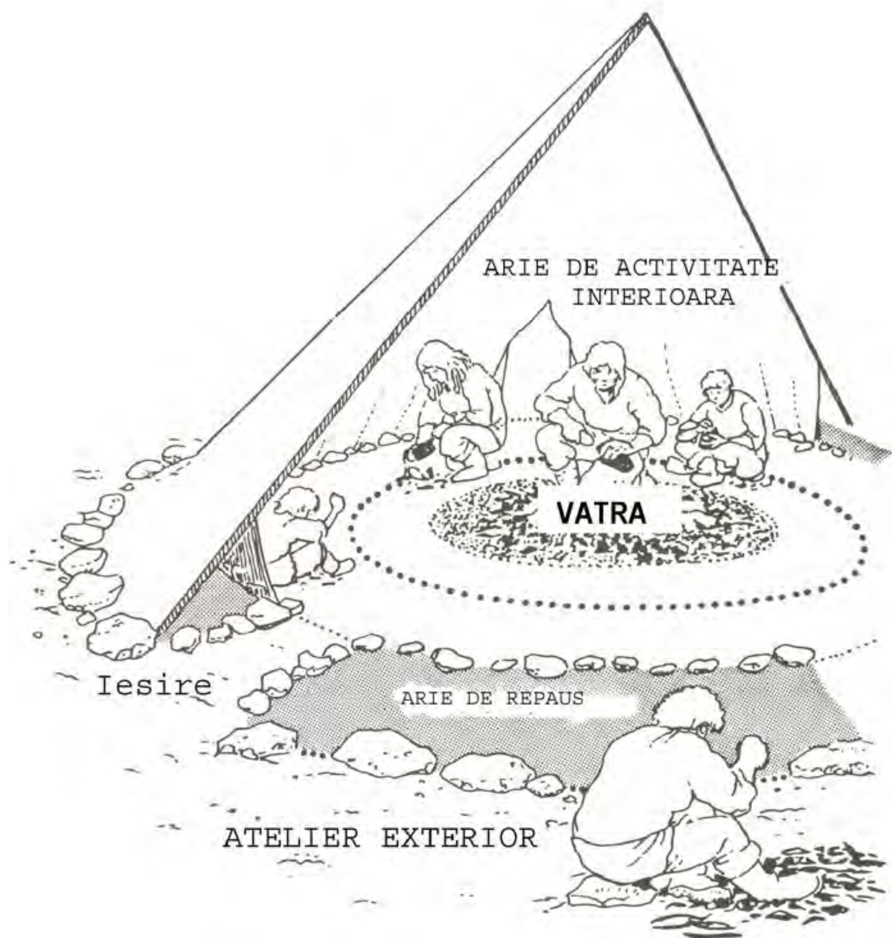

Fig. 90 - Reconstituirea zonelor de activitate dintr-o structură de locuire de la *Etiole* (după N. Pigeot, 1987).

Referitor la această împărţire a magdalenianului, la prima vedere destul de elaborată, aşa cum am menţionat, ea a fost precizată de multă vreme de abatele Breuil (1912) pe baza principiului fosilei directoare, în special a celor aparţinând industriei pe materii dure animale şi în chip particular a tipurilor de harpoane. În acest sens, trebuie să remarcăm că, graţie lucrărilor lui M. Julien (1982) asupra harpoanelor magdaleniene, s-au schimbat mult opiniile privind modul de interpretare a evoluţiei acestora, în sensul că mult mai importantă este frecvenţa barbelurilor în raport cu lateralizarea şi implantarea lor, invocată ca un criteriu iniţial de bază la împărţirea magdalenianului

La toate aceste observaţii se adaugă faptul, de incontestabilă pertinenţă, asupra caracterului mai mult sau mai puţin valabil al observaţiilor făcute în trecut pe colecţii care proveneau din cercetări nu întotdeauna bazate pe săpături arheologice atente şi credibile ştiinţific. Este notorie în acest sens atitudinea „preistoricianului" M. de Maret, cel care a săpat pentru prima dată aşezarea *Placard* din Charentes (Franţa), care venea în fiecare duminică cu caleaşca pentrru a vedea rezultatele lucrărilor unor muncitori necalificaţi care efectuaseră întreaga săptămână săpături nesupravegheaţi. După ce examina „produsele" le alegea pe cele mai frumoase apoi, aşa cum relatează F. Bordes (1984), cu ajutorul unui ciocan le fragmenta pe toate celelalte, pentru ca, în acest fel, să nu fie vândute de către muncitori unor alţi colecţionari.

S-a constatat în această suită de faze magdaleniene un amestec între trăsăturile cu semnificaţie cronologică şi altele care sunt o mărturie în primul rând a unor activităţi tehnice specifice. Această soluţie a fost abordată dintr-un sentiment de confortabilitate, având în vedre că ocupările magdaleniene, în diverse regiuni şi aşezări se compun numai din fragmente ale întregii desfăşurări a magdalenianului. Rămâne un deziderat al cercetărilor viitoare de a preciza ansamblul industriei litice şi particularităţile fiecărei faze din **Magdalenian**, pentru a putea stabili în ce măsură această împărţire mai poate rămâne operativă, mai cu seamă dacă avem în vedere că uneori amplificarea cunoaşterii devine, în astfel de situaţii, mai mult un handicap decât o facilitate.

Se pare că nu numai succesiunea fazelor culturii magdaleniene creează semne de întrebare, dar şi originea sa suscită discuţii uneori contradictorii. În general pentru teritoriul francez se poate afirma că **Magdalenianul** succede solutreanului, iar acolo unde acesta lipseşte, cum ar fi regiunea din estul Rhonului, nu au fost documentate decât fazele recente ale magdalenianului. În măsura în care există cazuri de suprapunere a solutreanului de către **Magdalenian**, nu lipsesc nici situaţiile în care s-a precizat contemporaneitatea dintre cele două culturi. Acest ultim aspect este adesea acompaniat de nete diferenţe, din punct de vedre al inventarului litic.

Dacă ne vom referi la caracteristicile tehnologice ale inventarului litic magdalenian se remarcă de la început retuşa abruptă, ceea ce ne-ar îndemna spre ipoteza unor rădăcini în ***Perigordian***, dar nu sunt excluse nici legături ancestrale cu ***Aurignacianul***, dacă se iau în calcul anumite trăsături tehnice (de exemplu indicele de gratoare ridicat).

E.VIII.3. Ocurenţa magdalenianului

- Franţa. În această ţară, **Magdalenianul** este foarte răspândit, cele mai importante regiuni fiind Bazinul Aquitan, Pirineii, zona centrală a ţării, provinciile Charentes, Vienne şi Roussillon. ***Magdalenianul zero*** a fost definit de F. Bordes (1958)

prin săpăturile arheologice de la *Laugerie-Haute*, care de fapt confirmau observaţiile lui A. Cheynier (1949) de la *Badegoule* pe Valea Vézère. **Badegulianul** se va consacra ca facies cultural mai cu seamă datorită lucrărilor efectuate de J. Allain şi R. Fristch din 1967 la *Abri Fritsch*, unde a fost documentată o lungă secvenţă stratigrafică din această etapă. Săpăturile recente au atestat **Badegulianul** în departamentul Lot, la *Cassegros*, *Pégourié, Cuzoul à Vers*, în Masivul Central la *Le Blot, Le Rond du Barry* şi în Bazinul parizian la *Beauregards* şi *Nemours*.

Magdalenianul inferior este bine reprezentat la *Laugerie-Haute* şi *Saint-Eulalie*, iar ***Magdalenianul mediu*** a fost relevat în peştera *Abri de la Garenne*, la *Rod-du-Marcamps* (Girond), la *Arlay* (Jura), dar în mod deosebit în Pirinei, la *Enlène, Marsoulas, Scilles*, regiunea Roussillon la *Gazel* şi *Canécaude I*, în Andèche la *Le Figuier* etc. ***Magdalenianul superior*** şi ***final*** este foarte răspândit mai ales în Perigord, unde celebră este aşezarea *Laugerie-Basse*, în Ardèche la *Le Figuier* şi *Abri du*

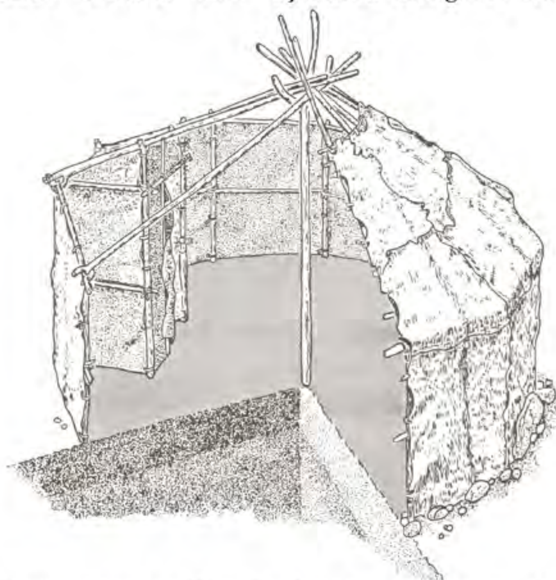

Fig. 91 – Reconstituirea unei locuinţe magdaleniene de la *Gönnersdorf* din Germania (după G. Bosinski, 1979).

Colombier, în Bas-du-Rhône, în peştera *La Salpêtrière*, în Bazinul parizian la *Etiolles* (fig. 90)*, Pincevent* (fig. 92) şi *Marsangy*.

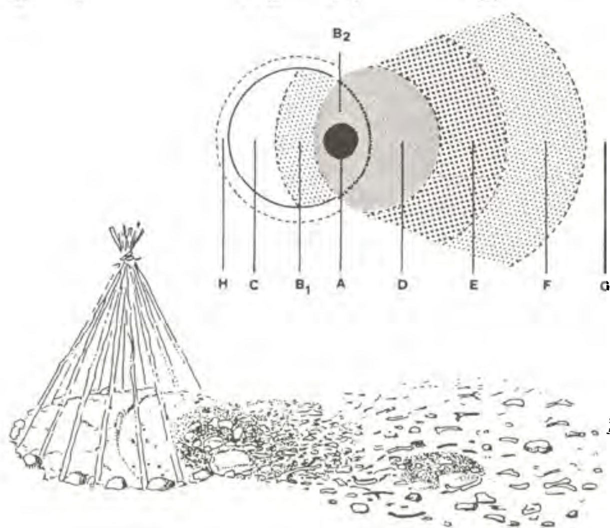

Fig. 92 - Model de structură de locuire de la *Pincevent*. A-vatră; B1-zonă de activitate domestică interioară; B2-zonă de activitate domestică exterioară; C-spaţiu rezervat; D,E,F-spaţii de evacuare; G-descoperiri izolate; H-amplasarea cortului (după A. Leroi-Gourhan, M Brézillon, 1972).

- ***Spania*** excelează în aşezări magdaleniene în regiunea cantabrică, unde pe o lăţime de maxim 30 km şi o lungime de 400 km se concentrează un mare număr de zăcăminte atribuite acestei culturi, dintre care amintim *El Juyo, Lloseta, Altamira, Cueva Morin, El Pendo, Tito Bustillo* etc. Aşezări magdaleniene au fost atestate în apropiere de Valencia, în peştera *Parpalló, Cueva de Nerja*.

- ***Belgia*** se remarcă prin Bazinul Meusei, unde se găseşte peştera *Coléoptère*, aşezările de tip adăpost *Furfooz, Goyet, Chaleux*, din aer liber de la *Kanne* şi *Orp*. **Magdalenianul** din Belgia pare destul de târziu, primele locuiri nefiind se pare mai vechi decât *Dryas I*, iar cele mai înfloritoare aşezări aparţin oscilaţiei *Bölling*.

- ***Germania*** este ocupată şi ea în fazele tardive de populaţii magdaleniene. Mai bine cunoscute sunt aşezările *Gönnersdorf* (fig. 91), *Andernach, Petersfels, Vogelherd, Hohlenstein, Elknitz, Saalfed* etc.

- ***Elveţia*** are concentrate aşezările magdaleniene în nordul şi vestul ţării, regiuni în care au fost descoperite adăposturile sub stâncă de la *Kesslerloch* şi *Schweizersbild*, aşezările în aer liber *Moosbühl* (lângă Neuchâtel) şi *Champréveyres*.

- ***Moravia*** este inclusă în aria de dezvoltare a magdalenianului în special datorită celebrei aşezări de peşteră de la *Pékarna* (în apropiere de Brno), iar ***Polonia*** prin peştera *Maszyckra*.

E.VIII.4. Arta

E.VIII.4.a. Istoricul artei rupestre

În unele lucrări de specialitate care se referă la istoricul artei rupestre preistorice, apare adesea, ca primă menţiune, cea a dr. Garigou, care, cu ocazia unor săpături în peştera **Bruniquel**, în Tarn et Garonne din Franţa, vizitează, în anul 1867, şi peştera **Niaux** (departamentul Ariège), unde observă desene pe pereţii unor galerii. Se referă laconic la ele în carnetul său, dar bizonii, specie dispărută din fauna regiunii, nu îi sugerează nici o apropiere între picturile de pe pereţii peşterii şi vestigiile arheologice din grotă. Astfel, peştera **Niaux**, care avea să devină mult mai târziu celebră tocmai datorită frumuseţii picturilor sale rupestre, scapă privilegiul de a fi prima peşteră cunoscută ştiinţific, întrucât dr. Garigou nu avea să publice notiţele sale referitoare la desenele observate pe pereţii ei.

Acest privilegiu îl va deţine o altă peşteră nu mai puţin celebră decât peştera **Niaux**. Este peştera **Altamira**, a cărei istorie se confundă cu însăşi istoria descoperirii picturii rupestre paleolitice sau, mai bine zis, bătălia pentru **Altamira** a însemnat lupta pentru a învinge ostilitatea savanţilor vremii în a recunoaşte autenticitatea şi vechimea picturii rupestre.

Peştera **Altamira** este situată în apropiere de Santillana del Mar, în provincia Santander din Spania. Descoperirea ei şi punerea în valoare a frescelor sale a avut loc într-o epocă în care Europa abia începea să cunoască omul preistoric cu vestigiile sale. În acest timp, un om entuziast, Marcelino Sanz de Sautuola, născut în anul 1831, începe a da curs liber frământărilor sale, spiritului său modern şi clarvăzător. La curent cu descoperirile vremii, el cultiva deja interesul său plin de pasiune pentru preistorie,

întreprinzând săpături în câteva peşteri din provincia Santander. Peştera **Altamira**, dar nu încă şi frescele sale, este descoperită în 1868, când un vânător, pe nume Modesto Cubillas Pérez, care străbătea colina al cărei nume avea să fie împrumutat mai târziu peşterii şi rostit de atunci cu veneraţie şi emoţie, îşi pierde câinele scăpat între nişte dărâmături. Îndepărtând câţiva bolovani, lesne a descoperit intrarea unei peşteri. Într-o regiune străpunsă de numeroase peşteri, cum este Santanderul, descoperirea unei noi grote nu a impresionat pe nimeni, dar a ajuns totuşi la cunoştinţa lui Marcelino Sanz de Sautuola. Mai mult, faptul că peştera fusese închisă l-a determinat să întreprindă o explorare. Prima sa vizită în peştera **Altamira** a avut loc în anul 1875, când a străbătut-o în toată lungimea ei şi, cu siguranţă, a observat unele picturi, dar nu le-a dat atenţia cuvenită.

În acest timp, se petrece un eveniment cultural de primă importanţă pentru ştiinţa europeană: are loc, în 1878, expoziţia universală de la Paris. Pentru dezvoltarea vocaţiei lui Sautuola, prin obiectele preistorice expuse, aşa după cum însuşi mărturisea, vizita la Paris a avut o înrâurire decisivă. Întoarcerea în locurile natale era acompaniată de numeroase proiecte, din care nu lipsea, bineînţeles, o nouă vizită la **Altamira**, care avea să se petreacă, de altfel, chiar în anul următor. Sub influenţa obiectelor preistorice văzute în expoziţia de la Paris, intenţia lui era de a încerca descoperirea fragmentelor de oase şi a silexurilor şi în peştera **Altamira**, încercând să efectueze săpături arheologice în sedimentul peşterii.

Fig. 93 – Plafonul policrom de la *Altamira* (după H. Breuil, 1952).

Nu se ştie în ce perioadă a anului 1879 a început cercetările sale în peştera **Altamira**. Este sigur că era însoţit de fiica sa, Maria, în vârstă atunci de nouă ani. Împinsă de un instinct lăuntric, mica fetiţă a putut să se strecoare mai uşor pe sub plafonul puţin înalt şi să ajungă în sala bizonilor sau, cum mai este cunoscută azi, în sala plafonului policrom, de fapt “inima artistică” a peşterii **Altamira**. Atunci, la licărirea slabă a unei lumânări sau lămpi, ea a zărit, pentru prima dată după mii de ani, de când nu le mai privise nimeni, marile pete de ocru, “sub forma animalelor bizare” care acopereau întreaga boltă (fig. 93). S-a afirmat şi scris mult că mica Maria ar fi rostit în primul moment “Tată, priveşte, tauri pictaţi” (*Papa, mira, toros pintados...!*). După mărturia fiului său, Emilio Botin S. de Sautuola, această frază ar trebui substituită cu cea de “Tată, priveşte boii”, pentru simpul raţionament că, la acea dată, lucrările agricole se făceau cu boii şi nu cu taurii. Uimirea şi incertitudinea au fost probabil primele stări sufleteşti care l-au cuprins pe Marcelino S. de Sautuola, rămas, desigur, stupefiat la vederea grandiosului ansamblu al frescelor plafonului policrom. Este greu să ne imaginăm frământările de logică ce au început să se dea în forul său interior, ezitările între intuiţia sa genială, dorinţa ca picturile să aparţină epocii preistorice şi teama unei

posibile erori în judecata sa. La timpul respectiv, erau deja cunoscute o seamă de gravuri pe oase, descoperite împreună cu unelte şi arme de silex, considerate a fi preistorice.

Raţionamentul lui Sautuola pornea de la faptul că omul preistoric, mai ales atunci când nu avea altă locuinţă decât peşterile, a putut reproduce nu numai pe coarne şi defense de mamut, ci şi pe pereţii cavernelor propria lui figură şi, în mod deosebit, animalele pe care le vedea în jurul său. Nu era deci, după părerea sa, nimic aventuros în a accepta că picturile de pe pereţii peşterii **Altamira** ar putea avea o origine îndepărtată, de vreme ce aceleaşi animale erau gravate pe corpuri dure, poate mai dificil de realizat. În plus, pentru el era greu de imaginat că, la o dată recentă, ar fi existat cineva cu un asemenea capriciu de a se închide în această peşteră pentru a picta animale necunoscute în regiune la acea dată.

Cu mult curaj şi siguranţă, M. S. de Sautuola îşi expunea în cartea sa *Scurte note asupra câtorva obiecte preistorice din provincia Santander*, apărută în anul 1880, concepţia privind originea şi vechimea picturilor de la **Altamira**, afirmând, pentru prima dată în lume, vârsta preistorică a acestora şi fixând cu uimitoare intuiţie epoca de care aparţineau. Chiar dacă, poate, M. S. de Sautuola fusese influenţat în concepţia sa de erudiţia unui savant al timpului - Juan de Vilanova y Piera, profesor de geologie la Universitatea din Madrid, autor al cărţii *Originea, natura şi vârsta omului*, apărută în 1872, care îi va deveni un bun prieten şi aliat în susţinerea vârstei preistorice a frescelor de la **Altamira** -, trebuie subliniat curajul său de a lansa o teorie împotriva opiniei mondiale şi de a o susţine cu tărie şi convingere până la sfârşitul vieţii. Desigur, astăzi, când vorbim de picturi rupestre preistorice, pare ceva natural şi obişnuit, dar pentru vremea aceea o astfel de afirmaţie era considerată o adevărată erezie ştiinţifică.

În frunte cu cele mai cunoscute personalităţi ale preistoriei timpului, ca E. Cartailhac, profesor de preistorie la Toulouse, G. de Mortillet, părintele preistoriei franceze etc., savanţii timpului nu puteau depăşi întrebări precum: Cum s-ar putea considera serioasă apariţia picturii într-o epocă de o asemenea vechime? Se poate atribui omului primitiv capacitatea artistică pe care o pretind picturile de la Altamira? Iată cum caracteriza picturile de la **Altamira** Mortillet, care, de altfel, se declarase duşmanul numărul unu al acestor figuri: ele cu siguranţă sunt "o bătaie de joc, o glumă, o ticăloşie". În zadar Vilanova, singurul protector al lui Sautuola dintre specialiştii vremii, cerea la Congresul Internaţional de Antropologie şi Arheologie Preistorică de la Lisabona recunoaşterea opiniilor lui Sautuola, pentru că strădaniile sale rămâneau fără ecou. La şase ani după descoperirea **Altamirei**, în urma cererilor repetate ale aceluiaşi Vilanova, făcute în şedinţele de la Societatea Spaniolă de Istorie Naturală, de a fi reconsiderate frescele din această peşteră, răspunsul lui Eugenis de Lemus y Olmo, director al Coleografiei Naţionale, era deosebit de dur şi categoric: "Astfel de picturi nu prezintă nici un caracter de artă din vârsta pietrei, nici artă arhaică, asiriană sau feniciană, acestea nu sunt pe scurt decât opera unei discipline mediocre de şcoală modernă". Aceasta, după ce, în anul 1881, paleontologul Harlé, căruia i se ceruse un raport asupra picturilor de la **Altamira**, stabilise că picturile au fost realizate în intervalul cuprins între două vizite ale lui Sautuola la peşteră, adică între anii 1875 şi 1879, de un pictor francez angajat special pentru aceasta.

Liniştea absolută părea a se aşterne asupra picturilor de la **Altamira**, "afacerea" lăsând impresia de a fi încheiată definitiv. Aşa cum s-a întâmplat adesea în cercetarea ştiinţifică, timpul, chiar dacă uneori lucrează mai încet decât opiniile idividuale, reglează până la urmă toate dezacordurile apărute într-un moment sau altul.

Autenticitatea **Altamirei** nu putea ieşi de sub icnidenţa acestui adevăr. Apar descoperiri tot mai numeroase de statuete, oase gravate etc., care aparţineau, fără îndoială, nivelurilor paleolitice, pentru că ele erau recuperate din stratele ce conservau uneltele omului din acele vremuri, cu oasele animalelor pe care acesta le vâna. Toate se

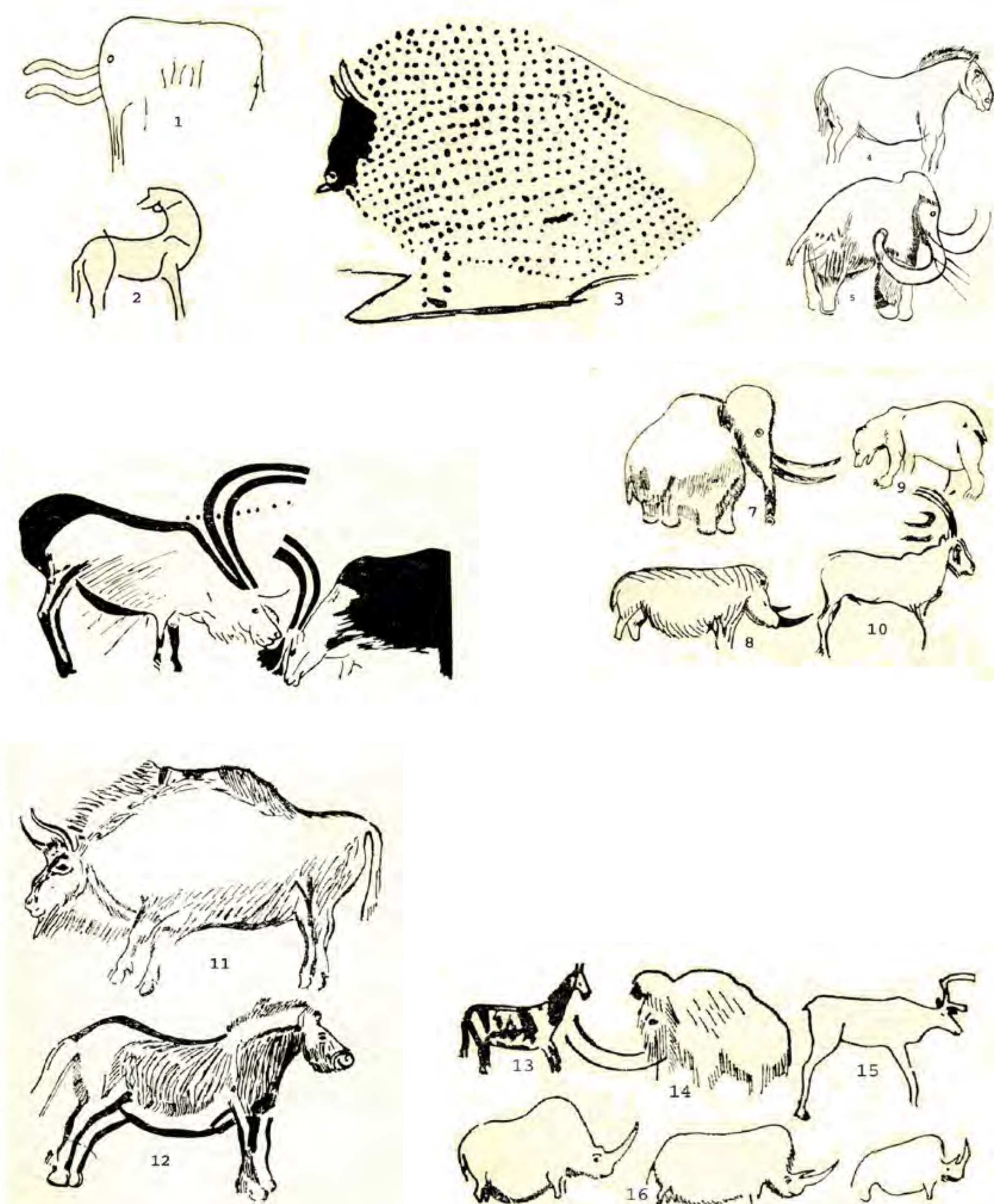

Fig. 94 – Pictură şi gravură rupestră paleolitică: 1 mamut din peştera *La Mouthe*; 2 cal gravat din peştera *Pair-non-Pair*; 3 bizon pictat în „pointille" din peştera *Marsoulas*; 4-5 cal şi mamut gravaţi din peştera *Combarelles*; 6 reni pictaţi policrom din peştera *Font-de-Gaume*; 7-8 mamut gravat şi rinocer pictat din peştera *Font-de-Gaume*; 9 urs gravat din peştera *Teyjat*; 10 muflon gravat din peştera *Hornos de la Pena*; 11-12 bizon şi „calul bărbos" pictaţi în negru din peştera *Niaux;* 13 cal gravat din peştera *Trois-Frères*; 14 mamut gravat (numit „Patriarhul") din peştera *Roufignac*; 15 ren gravat pe rocă la *Bola Vallöy* din Norvegia; 16 cortegiul rinocerilor din peştera *Roufignac*.

Toate constituiau într-un univers preistoric tot mai apropiat de ansamblul minunatelor picturi de la **Altamira**.

Din păcate, dacă timpul curgea în avantajul adevărului privind autenticitatea **Altamirei**, el lucra prea lent pentru Sautuola. În anul 1895, un binecunoscut preistorician francez, E. Rivière, după ce vizitase **Altamira**, începe o serie de săpături arheologice în peşterile din Dordogne (Franţa). În timp ce efectua astfel de cercetări în peştera **La Mouthe** (fig. 94/1), a avut şansa de a descoperi picturi asemănătoare cu cele văzute la **Altamira**. În dezacord total cu E. Cartailhac, preşedinte atunci al Societăţii Preistorice din Franţa, E. Rivière (1897) demonstrează cu probe de netăgăduit că picturile erau de vârstă preistorică. La Paris, în faţa Academiei de Ştiinţe, el prezintă obiecte de os şi de corn, deja pietrificate, pe care erau gravate aceleaşi animale ca şi cele pictate pe pereţii grotei. In faţa unor astfel de dovezi, însuşi E. Cartailhac (1902) publică în celebra revistă "L'Anthropologie" un articol, intitulat foarte sugestiv *Mea culpa a unui sceptic*, în care îşi recunoaşte greşeala de a fi desconsiderat autenticitatea unei mari descoperiri, cum erau frescele din peştera **Altamira**. Se naşte un curent invers. Savanţii timpului, rând pe rând, se raliază la teza lui Sautuola şi Vilanova, printre ei numărându-se şi E. Piette (1894), cercetător francez binecunoscut în lumea ştiinţifică de pretutindeni. Din păcate, Sautuola era mort din anul 1888, iar Vilanova din anul 1893, ambii dispăruţi deci înainte de a gusta satisfacţia gloriei şi triumful crezului lor ştiinţific (H. Breuil, 1952).

Aşa cum am specificat, a doua peşteră cu artă rupestră menţionată şi recunoscută ştiinţific a fost peştera **La Mouthe**. Descoperirea sa, în anul 1895, are, totodată, marele merit ştiinţific că avea să deschidă perspectivele recunoaşterii **Altamirei**, cu toate implicaţiile pentru cei care o priviseră cu nejustificată îndoială. Lupta pentru recunoaşterea **Altamirei** a însemnat, de fapt, confruntarea lumii ştiinţifice cu un fenomen deosebit al studiului preistoriei: arta rupestră. Tenacitatea şi încrederea lui Sautuola în demonstrarea valorii, autenticităţii şi vechimii picturilor din peştera **Altamira** a făcut ca istoria descoperirii picturii rupestre să se confunde cu cea a **Altamirei**.

Este însă locul să spunem că există o peşteră cu artă rupestră cunoscută încă din 1878, deci cu un an înaintea **Altamirei**. Această peşteră se numeşte **Chabot** (departamentul Gard, Franţa) şi a fost descrisă de L. Chiron, care nota gravurile de pe pereţi şi credea că acestea s-ar putea raporta la stratele preistorice pe care le săpase. Valoarea acestei descoperiri nu a fost recunoscută decât după mult timp. De altfel, tot lui L. Chiron i se datorează descoperirea gravurilor din peştera **Le Figuier**.

Pictura rupestră, o dată recunoscută, noile descoperiri nu aveau să întârzie prea mult, ele înmulţindu-se de la un an la altul, pe firmamentul preistoriei europene înscriindu-se tot mai profund noul fenomen al artei cavernelor. Desigur că ar fi mult prea dificil să amintim în ordine, cu istoricul fiecăreia, toate peşterile cu pictură rupestră care s-au descoperit până în prezent, având în vedere că numărul lor depăşeşte cu mult ordinul sutelor. Vom încerca să fixăm câteva momente mai importante şi, poate, mai spectaculoase ale acestui drum de peste un secol.

În peştera **Pair-non-Pair** (Gironde) (fig. 94/2) făcuse săpături arheologice, încă din 1874, François Daleau, fără să-l sensibilizeze gravurile de pe pereţi, poate tocmai ca urmare a desconsiderării cu care fusese privită **Altamira**. Nici L. Chiron, în 1883, care, cu toate că observase trăsăturile incizate chiar la intrarea în grotă, nu face mare caz de ele. Abia după recunoaşterea autenticităţii picturilor din peştera **La Mouthe**, bogatul

ansamblu de gravuri din peştera **Pair-non-Pair** face obiectul unei descrieri, la 13 noiembrie 1896, în cadrul Societăţii Arheologice din Bordeaux, relevându-se, cu această ocazie, vechimea lor; gravurile se găseau în anumite locuri sub nivelul unor strate arheologice foarte vechi şi, prin urmare, ele erau anterioare acestora.

În peştera **Marsoulas** (fig. 94/3), cu toate că a fost supusă încă din 1883-1884 unor săpături arheologice, abatele Cau-Durban, care le efectua, nu a dat nici o atenţie picturilor de pe pereţi. Acestea vor fi relevate, abia în 1897, de F. Regnault, ele jucând apoi un rol important în disputa pentru recunoaşterea artei rupestre. De altfel, releveele picturilor vor fi efectuate mai târziu de însuşi E. Cartailhac, în colaborare cu abatele H. Breuil, părintele artei rupestre din întreaga lume.

La 8 septembrie 1901, Denis Peyrony, pe atunci dascăl în Les Eyzies (el avea să devină, după cum am văzut, unul dintre cei mai reprezentativi arheologi francezi), avertizat de un ţăran din vecinătate, pe nume Pomarel, pătrunde, împreună cu Louis Capitan şi abatele Breuil, în peştera **Les Combarelles** (fig. 94/4-5). Cele peste 300 de animale gravate care acopereau pereţii galeriilor aparţineau unei faune extrem de diversă din timpul cuaternarului, multe specii fiind dispărute din regiune la acea dată. Se puteau admira cai, bizoni, reni, bouri, urşi de peşteră, mamuţi, rinoceri etc. La foarte scurt timp, la 15 septembrie 1901, acelaşi D. Peyrony descoperă, în imediata vecinătate, splendidele picturi parietale din peştera **Font-de-Gaume** (fig. 94/6-8), cu celebrul pasaj numit *Rubicon*, cu picturi realizate de o mână măiastră, adevărate fresce ale lumii subterane. Tauri, vaci şi rinoceri pictaţi în negru, bizoni în combinaţie de ocru cu negru, mamuţi gravaţi, mici măşti umane, de asemenea gravate, toate constituiau lumea fascinantă, cu totul deosebită, a peşterii **Font-de-Gaume**. D. Peyrony, care îşi continuă cu multă asiduitate cercetările, ajunge ca, în 1902, să descopere peştera **Bernifal**, iar în 1903, alte două peşteri: **Teyjat** (fig. 94/9) şi **La Calévi**.

În tot acest timp, Spania nu a rămas doar cu **Altamira**, pentru că un explorator de excepţie, pe nume H. Alcade del Rio, numai în anul 1903 descoperă o mulţime de peşteri cu artă rupestră - **Hornos de la Pena** (fig. 94/10)**, El Castillo**, **Covalanas, La Haza** - şi tot el va pune în valoare, în 1908, peştera **El Pindal**.

Abia în 1906 intră în circuitul ştiinţific şi imaginile rupestre din peştera **Niaux**, cu toate că picturile din celebrul "Salon negru" erau vizitate încă din secolul al XVIII-lea. "Redescoperirea" picturilor de pe pereţii peşterii **Niaux** (Ariège) este datorată ofiţerului Jean Molard, care, împreună cu fiii săi, având în vedere cunoştinţele topografice acumulate în perioada când era militar, trece la cartarea galeriilor acesteia. Animale, de o diversitate deosebită, decorau pereţii pe o mare suprafaţă, toate dovedind o tehnică desăvârşită a autorului picturilor, o deosebită personalitate a tuturor figurilor redate, un stil cu totul aparte, constând din conturarea cu negru a siluetei animalului şi completarea cu haşuri de o surprinzătoare expresivitate (fig. 94/11-12). Sunt celebri, în acest sens, caii din peştera **Niaux**, fiecare din ei dovedind că artistul a ştiut, cât se poate de bine, să-i suprindă în atitudinile cele mai caracteristice, dând fiecăruia individualitate şi un anume sens atitudinii în care a fost surprins.

Nenumărate vor fi de acum descoperirile de peşteri cu artă rupestră, fiecare din ele constituind, într-un anumit fel, o aventură, având uneori o latură spectaculară şi o istorie plină de neprevăzut. Ar fi suficient să amintim, în acest sens, cele două peşteri - **Le Tuc d'Audoubert** şi **Les Trois-Frères** (fig. 94/13) - descoperite, în 1912, de Henry Bégouen împreună cu cei trei copii ai săi, Max, Jacques şi Louis (denumirea peşterii **Les Trois-Frères** este legată tocmai de contribuţia substanţială pe care au adus-o cei trei

fraţi în explorarea peşterilor cu artă paleolitică), sau extraordinara aventură a lui Norbert Casteret, care, dând dovadă de curaj ieşit din comun, a reuşit să pătrundă prin mai multe galerii, accesibile doar înotând pe sub apă. De fiecare dată, penetrarea galeriei oferea satisfacţia unei noi săli descoperite. Într-una din ele au fost găsite animale modelate în argilă (fig. 95). Un urs de peşteră era fără cap, dar alăturat exista un craniu adevărat, corpul de lut al unui leu de peşteră mai păstra încă împunsăturile lăncilor, în timp ce o mulţime de alte statui erau în parte distruse. Peştera **Montespan**, căci despre ea este vorba, conserva însă şi picturi parietale de o calitate excepţională, pe pereţii ei întâlnindu-se, în cele mai diverse ipostaze, mamuţi, bizoni, cai, cerbi, capre, hiene etc.

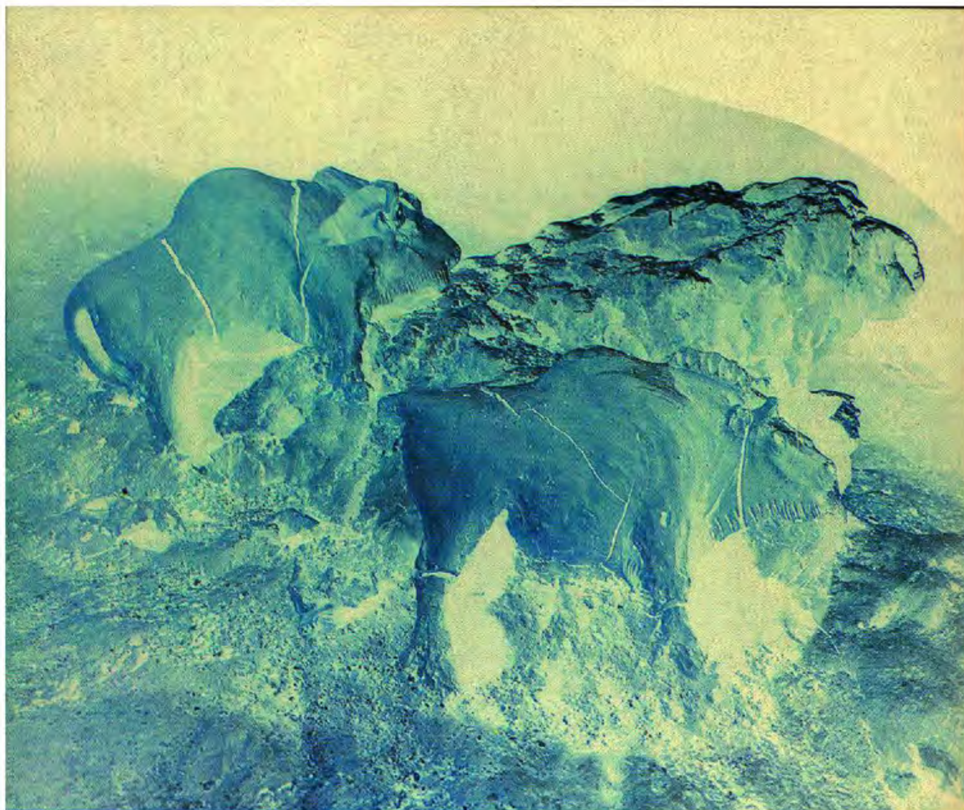

Fig. 95 – Bizoni de argilă de la *Tuc d'Audoubert* (Ariège)

Animalele, în pictura rupestră, reprezintă principalul subiect de inspiraţie al omului paleolitic. Întâmplarea face ca descoperirea celebrelor peşteri cu pictură rupestră - **Altamira** şi **Lascaux** - să se datoreze în bună parte existenţei, alături de descoperitorii adevăraţi, a unui animal - câinele. Dacă **Altamira** era descoperită de vânătorul care îşi căuta câinele căzut în ea, nu mai puţin celebra peşteră **Lascaux** avea să aibă o istorie apropiată. Câinele a rămas, avea să se schimbe numai participarea umană, în sensul că în locul vânătorului apar patru copii: Marcel Ravidat,. Jacques Marsal, Georges Aguel şi Simon Coencas.

În anul 1940, în timp ce străbăteau pădurea **Lascaux**, câinele Robot dispare, ca şi cum "l-ar fi înghiţit pământul". În sfârşit, după lungi căutări, au constatat că acesta scăpase într-o gaură, probabil gura unei peşteri, în care nu se putea pătrunde fără echipament. Abia a doua zi, copiii vor reuşi să ajungă pe patul peşterii, după ce fuseseră nevoiţi să folosească frânghia pentru a străbate un puţ de circa 7 m. Aici vor găsi

câinele, dar şi gustul explorării în continuare a întunericului subteran. Nu mică le-a fost spaima când, prin lumina filtrată a lumânării, au zărit la început un cal, apoi bizoni, cerbi şi multe alte animale din fauna pleistocenă, unele din ele dispărute de pe meleagurile lor. Diversitatea culorilor, în care negrul se îmbina cu roşul, brunul sau galbenul (fig. 96), dimensiunile uneori impresionante ale animalelor, mişcarea în care acestea erau redate şi, nu în ultimul rând, măiestria cu care erau conturate i-au impresionat pe descoperitorii ei, iar, de aici încolo, pe toţi cei care au avut marele privilegiu de a admira această magnifică realizare a geniului uman din paleolitic.

Fig. 96 – Sala taurilor sau „cavalcada" din peştera *Lascaux*.

Fig. 97 – Scena din „puţul" din peştera *Lascaux*.

Încunoştinţat de învăţătorul M. Laval, la 21 septembrie 1940, abatele Breuil soseşte şi, după vizitare, declară peştera **Lascaux**, alături de **Altamira**, drept capodoperă a artei rupestre paleolitice (H. Breuil, 1952). Condiţiile de conservare ale picturilor,

atunci când peştera era nedescoperită, erau excelente, starea de conservare fiind favorizată de faptul că peştera rămăsese mult timp închisă. Picturile şi gravurile din peştera **Lascaux** au fost atribuite în exclusivitate ***Magdalenianului II*** şi ele se desfăşoară pe pereţii peşterii ca un adevărat recital dat de animale printre simbolurile adesea rămase abstracte. Sala "Taurilor" este dominată de o fiinţă fantastică denumită "licorn", care face cu siguranţă parte din mitologia populaţiilor care l-a creat. "Licornul" este succedat de cavalcada cailor, cerbilor şi, evident, a taurilor. Traseul peşterii ne conduce apoi în *diverticul*, unde se observă aceeaşi fosă cu figuri pictate în roşu, deasupra unor reprezentări policrome cu contur negru. Ca în multe peşteri cu pictură rupestră, nici la **Lascaux** nu se respectă proporţiile şi dimensiunile reale ale animalelor epocii respective. "Absida" cu peretele său în semi-cerc şi bolta sunt ornamentate cu sute de animale gravate, presupuse că iniţial au fost şi pictate, ceea ce în mod cert va fi creat un tablou fascinant, cu atât mai mult cu cât printre siluetele gravate se disting doi "vrăjitori", un fel de colibă etc. Absida se termină cu un "puţ" de cinci metri adâncime şi un pasaj. Aici apare un bizon rănit în faţa unei siluete umane cu cap de pasăre. Scena mai cuprinde o pasăre şi semne barbelate. Ansamblul este secondat în stânga de un rinocer şi punctuaţii (fig. 97).

Peştera **Rouffignac** nu poate să nu fie amintită în orice istoric asupra picturii rupestre, dintr-o serie de motive, după cum vom vedea, lesne de înţeles. Peştera **Rouffignac** şi desenele de pe pereţii săi sunt semnalate de foarte multă vreme. Încă din 1575, le menţiona François de Belleforest şi, în 1609, făcea acelaşi lucru André de Chesne. În 1670, în cartea *Deliciile Franţei*, Savinien d'Alquier se referea la desenele din peştera **Miremont** (peştera **Rouffignac** este cunoscută şi sub acest nume şi chiar sub denumirea de **Cro de Granville** sau **Cro de Cluzeau**). Mai mult, într-un *Dicţionar* din 1725 se indica existenţa în peştera **Miremont** a unor "desene şi altare". Cu toate că desenele de pe pereţii peşterii **Rouffignac** au fost amintite de atâta vreme, apoi zărite de mulţi vizitatori de-a lungul timpului, faptul că în jurul picturilor nu s-au creat nici un fel de discuţii, ele fiind considerate opera unui contemporan, a făcut ca peştera să rămână cufundată într-o linişte totală. Aceasta până ce, într-o zi a anului 1956, a fost vizitată de prestigiosul preistorician Louis-René Nougier, profesor la Universitatea din Toulouse, şi de colaboratorul său, Romain Robert, preşedintele fondator al Societăţii Preistorice din Ariège (L. R. Nougier, 1966). Nu mică a fost uimirea celor doi specialişti când, după mai bine de o jumătate de kilometru de la intrare, au observat pe tavan un mamut. Apoi, pe măsură ce înaintau, aceştia se înmulţeau mereu. În final, numărul lor avea să ajungă la 123, dintre care 76 erau gravaţi şi 47 pictaţi, mai mulţi decât se cunoşteau în toate peşterile ştiute până atunci. Mamuţii erau acompaniaţi în mersul lor pe căile întunecate ale galeriilor peşterii de 23 de bizoni, 13 cai, 11 rinoceri, 13 mufloni, 3 şerpi, 3 feline, 2 urşi, o antilopă saiga şi 8 figuri antropomorfe (fig. 94/14; 16).

La 17 iulie 1956, la venerabila vârstă de 80 de ani, abatele Breuil se încumetă şi intră în dificilele galerii, autentificând descoperirea; în acest mod i s-a dat peşterii **Rouffignac** strălucirea valorii sale şi, poate, dreptul uitat, din cauza ignoranţei, de a fi totuşi prima peşteră cu pictură rupestră menţionată în documente.

Probabil că în nici un domeniu de cercetare hazardul nu joacă un rol atât de mare ca în arheologie şi, după cum am văzut, descoperirile de peşteri cu artă rupestră oferă numeroase exemple de acest fel. Aşa s-a întâmplat şi cu identificarea primelor picturi rupestre din insula Levanzo, din apropierea Siciliei, care a lărgit cu mult aria de manifestare a acestui proces grandios al culturii materiale preistorice. În toamna anului

1949, în timp ce îşi petrecea vacanţa în insula Levanzo, în speranţa unor subiecte cu un pitoresc aparte, tânăra pictoriţă Francesca Minnellono a fost îndrumată într-o zi de un pescar în peştera **Cala Genovese** pentru a vedea “inscripţiile”. Impresionată de naivitatea unora din picturile negre, ea a copiat o parte din ele şi le-a prezentat profesorului Paolo Graziosi (1956). Astfel, picturile preistorice din sudul Italiei erau descoperite.

Chiar cu extinderea ariei picturilor rupestre în regiunea mediteraneană, fenomenul rămânea restrâns, concentrându-se în vestul Europei, în special regiunea franco-cantabrică. De aceea, anunţarea descoperirii unei peşteri cu pictură rupestră paleolitică în cealaltă extremitate a continentului, tocmai în Munţii Ural, anume peştera **Kapova**, a produs un freamăt general în lumea ştiinţifică. Peştera **Kapova** a fost menţionată încă din 1760 de P. Ricikov, apoi în 1770 de I. Lepekşin. Picturile din peştera **Kapova** au fost practic descoperite de A. Rumin, în 1959, iar un studiu de specialitate mai complet îl datorăm lui O. Bader (1965). După părerea acestuia din urmă, în peşteră există un prim grup de şapte animale (patru mamuţi, un rinocer şi doi cai) realizate în stil naturalist şi un al doilea grup, într-o galerie superioară, la circa 300 m de intrare (trei mamuţi şi un bizon), la care se constată un contur mai vag şi grosier (fig. 98).

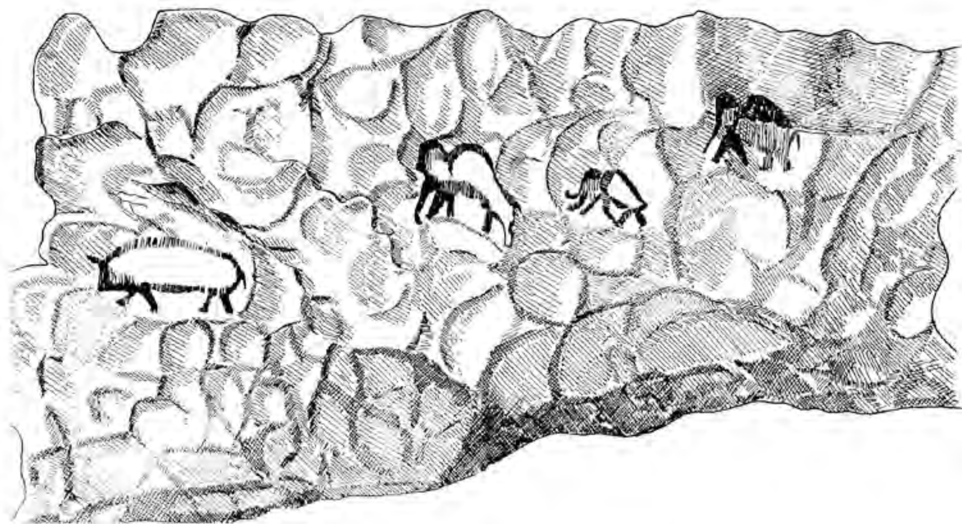

Fig. 98 – Panou pictat din peştera *Kapova* (după O. Bader, 1965)

Peştera **Kapova** avea să arunce o punte extrem de largă între vestul Europei, cu numeroasele sale peşteri ornate, şi estul continentului, cu această unică peşteră cu pictură rupestră, care avea să nască, bineînţeles, numeroase semne de întrebare: îndoială pentru unii, care considerau că nu ar fi posibil ca la o distanţă aşa de mare să avem o manifestare culturală asemănătoare, speranţe pentru alţii, care bănuiau că acest spaţiu nu poate fi lipsit de peşteri pictate şi că această largă punte între cele două extreme ale continentului va primi puncte de susţinere oferite de cercetările viitoare, adevărate verigi de legătură din punct de vedere stilistic între cele două “şcoli” de artă rupestră paleolitică. Această largă punte dintre extremităţile continentului nostru avea să primească un necesar pilon de susţinere prin descoperirea peşterii **Cuciulat** din România (M. Cârciumaru, 1987).

Cea de a doua peşteră din Munţii Ural, menţionată încă din 1770, este **Ignatievska**, dar descrisă abia recent de V. I. Petrin (1992), care subliniază asemănarea ei stilistică cu **Kapova**.

In ultimii ani s-au făcut câteva descoperiri de peşteri pictate extrem de interesante care redeschid discuţiile asupra originii şi semnificaţiei artei parietale. Astfel, în anul 1985 Henri Cosquer, scafandru profesionist în peşteri avea să descopere peştera care îi va purta numele. Picturile din peştera **Cosquer** aveau să fie recunoscute abia în 1991 (A. Beltran, J. Clottes, J. Courtin, 1992). Intrarea peşterii este situată la 37 m sub nivelul actual al mării, iar operele de artă cuprind urme digitale, numeroase gravuri şi picturi, asemănătoare celor din regiunea franco-cantabrică. Animalele pictate sunt dominate de cal (peste 31 %), urmat de bizon (aproape 16 %) şi ţap în acelaşi procentaj. Ca o trăsătură particulară, trebuie să menţionăm existenţa a trei pinguini pictaţi şi două foci gravate, animale destul de rare în arta parietală paleolitică. Datarea C-14 din această peşteră a oferit vârsta de 18.440 ± 440 B. P.

In anul 1994, J. - M. Chauvet, E. Brunel-Deschamps şi C. Hillaire aveau să descopere peştera **Chauvet** din Ardèche - Franţa, iar studiul artei rupestre îl datorăm unui colectiv condus de J. Clottes, care a subliniat originalitatea acestei peşteri şi vechimea excepţională a picturilor: 32.410 ± 720 - 30.790 ± 600 B. P. (fig. 55) (J. Clottes, 1995; J. Clottes şi colab., 1995).

In sfârşit, în anul 2000, cu ocazia unor prospecţiuni speologice, Marc Delluc a descoperit peştera **Cussac** cu un remarcabil ansamblu de reprezentări parietale gravate atribuite gravetianului şi ca urmare a datării C-14: 25.120 ±120 B. P. (N. Aujoulat, J. - M. Geneste, C Archambeau, M. Delluc, H. Duday, D. Gambier, 2001).

E.VIII.4.b. Sisteme de datare a artei rupestre

Dezvoltarea săpăturilor arheologice, declanşate de eforturile lui E. Lartet şi H. Cristy (1864 a; b), continuate de Edouard Piette (1873; 1875; 1907) şi de o pleiadă de pionieri ai arheologiei paleoliticului au permis, prin aplicarea metodelor stratigrafice, precizarea vârstei unor vestigii din categoria artei mobiliere recuperate din stratele de cultură. Astfel, încă de la început, arta mobilieră nu a ridicat în principiu probleme de datare, în măsura în care artefactele respective erau descoperite în strate de cultură bine definite.

Pentru că arta rupestră nu beneficiază de acelaşi avantaj, în sensul că nu are legătură cu solurile de locuire, relaţiile dintre pereţii decoraţi şi stratele de cultură, uneori învecinate, nu este întotdeauna un demers uşor. În câteva situaţii, cum s-a întâmplat în peştera **Pair-non-Pair**, unde picturile erau acoperite de sedimentul unui strat de cultură, peştera **Teyjat**, în care blocurile ornate erau căzute din perete, peştera **Roc de Sers**, cu operele de artă incluse în nivelurile de locuire, şi chiar peştera **Fontanet**, rămasă închisă încă din ***Paleolitic***, s-au putut face estimări asupra vârstei artei respective. Mai recent, s-au încercat tehnici, precum datarea directă a pigmenţilor, ca de exemplu în peştera **Cougnac** şi **Chauvet,** sau situaţia excepţională în care coloranţii întrebuinţaţi pentru pictura de pe perete au fost "împroşcaţi" pe vatra din imediata apropiere şi la lumina căreia se făcea ornarea peretelui, evident uşor databile prin

cărbunii pe care îi conţine, cu ajutorul metodei C-14 (exemplu, peştera **Tète du Lion à Bidon**, cu datare de 19.700 B.C.) (J. Combier, 1972).

În aceste condiţii, pentru datarea artei rupestre s-au încercat mai mult metode indirecte şi, de fapt, adesea relative. De cele mai multe ori a fost invocată superpoziţia figurilor, convenţiile stilistice privite în evoluţia lor şi mai cu seamă analogia picturilor şi gravurilor cu obiectele de artă mobilieră bine datate prin apartenenţa lor la un anumit strat de cultură (fig. 99).

H. Breuil (1909 b) este primul preistorician care s-a aplecat cu multă seriozitate şi competenţă asupra studiului artei rupestre, efectuând relevee cu un mare talent în multe peşteri din Franţa (**Font-de-Gaume, Combarelles** etc.) şi Spania (mai ales **Altamira**) şi propunând interpretări asupra cronologiei bazată pe o serie de criterii, cum ar fi tehnica de aplicare a picturii, aşa-cunoscuta perspectivă "tordue", "semi-tordure" şi de aici interpretarea viziunii din profil, trei pătrimi şi din faţă a diverselor părţi din corpul animalului, superpoziţia figurilor, în fapt o încercare de "stratigrafie" a picturilor. H. Breuil (1935; 1952) distingea două cicluri principale: ***aurignaco-perigordian*** şi ***solutreo-magdalenian***. Primul ciclu debutează cu reprezentări rudimentare, precum mâinile negative suflate cu vopsea, asociate cu punctuaţii, meandre şi urme digitale; al doilea ciclu include desenele cu contur liniar, picturi policrome care se constituie în adevărate sanctuare. Aceste două cicluri nu erau văzute ca rezultat al unei tradiţii artistice unice.

Fig. 99 – Similitudini stilistice în arta paleolitică: sus – bison pictat policrom din peştera *Font-de-Gaume*; jos – bizon gravat în calcar de la *Genière* (Franţa).

La rândul său, A. Leroi-Gourhan (1965), ţinând seama de superpoziţia desenelor şi gravurilor, introduce statistica reprezentărilor în cadrul cărora bizonii şi caii, speciile

cele mai frecvent pictate, sunt punctul de plecare a acestor statistici. El a identificat mai multe stiluri:

- ***"prefigurativ"*** - anterior aurignacianului, care include inciziile;
- ***stilul I,*** specific aurignacianului, este reprezentat prin blocuri şi plachete gravate cu teme sexuale, în general feminine;
- ***stilul II*** este contemporan gravetianului şi solutreanului vechi şi include primele opere parietale;
- ***stilul III*** s-a desfăşurat în ***Solutrean*** şi ***Magdalenian***, cu magnifice sanctuare în profunzimea peşterilor. Animalele au o siluetă "gonflată", capul de dimensiuni reduse, mişcarea animalelor este redată cu măiestrie, apar figurile abstracte;
- ***stilul IV***, cu două stadii: ***vechi*** şi ***recent.*** În ***stilul IV vechi*** sunt incluse practic toate tipurile de reprezentare: gravură, pictură unicoloră, policromă, sculpturi în relief, modelaj în argilă etc. ***Stilul IV recent*** lansează stilul anecdotic, animalele sugerează şi mai mult mişcarea şi sunt surprinse în ipostazele cele mai caracteristice. Dispar sanctuarele profunde.

Ulterior, A. Leroi-Gourhan (1970) se vede nevoit să precizeze că aceste stiluri au un caracter limitat, menţionând patru niveluri succesive: ***geometric pur, figurativ geometric, sintetic*** şi ***analitic***. Aceste consideraţii au fost verificate cu predilecţie pentru arta rupestră, cu toate că A. Leroi-Gourhan (1965) şi-a constituit sistemul luând în considerare şi arta mobilieră.

Modelele propuse de H. Breuil (1935; 1952) şi A. Leroi-Gourhan (1965) acceptă un sistem liniar al artei paleolitice, un fel de traiectorie stilistică care ulterior a fost considerată un gen de iluzie optică generată de depărtarea în timp care ne face să credem că secolele precedente au cunoscut o succesiune de stiluri mai ordonată, întrucât, în lipsa unui ansamblu de referinţe cronologice foarte sigur, involuntar organizăm datele după o schemă teoretică şi după o ordine pur logică (E. Gombrich, 1982).

La rândul său, M. Lorblanchet (1989; 1989) atrage atenţia că sistemul elaborat de A. Leroi-Gourhan (1965) se bazează pe datări sigure doar în 25 de peşteri din cele 275 cunoscute la acea dată, el distingând doar două faze stilistice în valea Rhonului şi Quercy, una solutreană şi o alta magdaleniană.

B. şi G. Delluc (1984) consideră că este greu a se distinge stilurile *I* şi *II* stabilite de A. Leroi-Gourhan (1965).

Foarte interesantă pare azi, în urma descoperirilor de artă parietală recente, intuiţia lui E. Anati (1989), care a afirmat că evoluţia artei paleolitice se rezumă la două faze fundamentale, una din ***Aurignacian***, cu prelungire în ***Gravetian*** şi ***Solutrean***, cu ocurenţă în regiunea franco-cantabrică, Europa centrală şi Ucraina şi o alta în ***Magdalenian***, cu dezvoltare cu precădere în Europa de vest, ale cărei virtuţi artistice ating culmea artei paleolitice.

J. Clottes (1993) remarcă dificultatea detaşării trăsăturilor particulare ale unor stiluri precizate de A. Leroi-Gourhan (1965) şi în plus evidenţiază o artă parietală aurignaciană bine individualizată, cu multe trăsături în opere similare atribuite magdalenianului (J. Clottes, 1995; 1997).

D. Vialou (1986; 1987; 1989 a; b; 1991), aduce în discuţie noţiunea de "stil" a lui A. Leroi-Gourhan (1965), care pare încărcată de prea multe detalii şi convenţionalism exagerat. El preferă să regionalizeze arta magdaleniană care a evoluat după o logică şi o succesiune de faze total independente, ceea ce a dus la

particularizarea fiecărui dispozitiv parietal, fără o stereotipie a peşterilor pictate.

Mult mai categoric, P. Ucko (1987) amendează rigiditatea sistemului propus de A. Leroi-Gourhan (1965), stigmatizând ceea ce el numeşte debuturi iluzorii în studiul tradiţiei artistice şi menţionând că nu întotdeauna convenţiile stilistice au o semnificaţie cronologică, ele reprezintă chiar un limbaj social, un sistem de transmitere de mesaje diferenţiate. După el majoritatea materialului iconografic este nedatabil, iar întreaga explicaţie unitară în domeniul cronologic sau semantic este inadecvată pentru a acoperi abundenţa de convenţii stilistice şi varietatea de imagini şi tehnici specifice paleoliticului superior.

P. Bahn şi J. Vertut (1988) afirmă că arta paleolitică nu a avut un singur început şi un singur apogeu, cu perioade de inovaţii, stagnări, experimentări şi descoperiri.

In concluzie, se poate spune că în nici un caz arta paleolitică nu mai poate să fie privită ca un proces evolutiv liniar şi unic, impunându-se reinterpretarea acesteia plecând de la documentele cercetate într-o altă viziune.

E.VIII.4.c. Materiale utilizate în arta parietală

Pentru pictarea pereţilor din peşteri s-au utilizat materiale diverse, precum cărbunele de lemn, argila recuperată uneori chiar din peşteră, oxizii de fier obţinuţi din mineralele specifice. Culoarea neagră se obţine din cărbunii de lemn, oxidul de mangan; culorile cu nuanţe de la galben la violet, din oxizi de fier (limonite, goetit, hematit). Aceste materiale erau întrebuinţate fie în stare naturală, sub formă de blocuri mici sau prelucrate ca adevărate “creioane”, fie sub stare de pudră fină amestecată cu un liant care uşura aderenţa de suport.

Vopseaua putea să fie aplicată în diferite moduri: cu ajutorul degetelor, smocurilor din muşchi vegetali, periilor, pensulelor din fibre vegetale, suflată direct din gură sau cu ajutorul unui tub.

Gravura are şi ea o mare diversitate de suporturi: blocurile, pereţii, argila, materiile dure de origine animală (fildeş, dinte, corn, os). Pe pereţi şi blocuri, gravura a fost asociată uneori cu pictura, fiind cea care marca conturul animalului. În ***Aurignacian***, gravura era profundă şi neregulată, obţinută prin ciocănire şi obţinerea unor punctuaţii. Mai târziu gravura devine mai subţire, conturul mai precis, iar linia este gravată continu. Utilajele pentru gravat erau în primul rând din silex, de tipul *burin*-ului, margini de lamă şi aşchie, aşa cum au dovedit descoperirile din preajma panourilor pictate.

Sculptura a fost documentată, de asemenea, în ***Paleoliticul superior***, ea fiind dependentă de felul materiei utilizate. Fildeşul şi chiar diferite roci sunt preferate osului, prea fibros pentru a fi sculptat cu uşurinţă. Frizele sculptate au fost realizate probabil pe *montmilch*-ul proaspăt, uşor de sculptat (modelat), pentru că în stare fosilă el este suficient de casant. Modelajul argilei a fost întâlnit în mod excepţional în ***Paleoliticul superior.*** Câteva statuete de la *Dolni Vestonice* şi *Pavlov* au fost, de exemplu, modelate cu mâna, pentru că mai conservă încă urmele unghiilor artizanului (datare peste 30.000 de ani). Unele au fost arse, altele sunt constituite din argilă amestecată cu pudră de os introdusă ca degresant, cum se întâmplă mai târziu în ***Neolitic***. Prin urmare se poate considera ceramica o invenţie a oamenilor din ***Paleolitic.***

Foarte spectaculoase sunt modelajele de mari dimensiuni din argilă a unor animale, precum ursul acefal de la *Montespan*, bizonii de argilă din peştera *Tuc d'Audoubert* (fig. 95) etc.

*
*   *

Arta paleolitică este în primul rând o artă animalieră, deoarece animalele sunt principalul subiect de inspiraţie. Dar uneori se adaugă în procente modeste figura umană şi semnele abstracte. Arta mobilieră îmbracă o mulţime de subiecte, pe utilaje şi arme, sub forma semnelor geometrice de tipul striurilor, cruciformelor, crestăturilor, romburilor, ondulaţilor, arcurilor, spiralelor etc. Ele se întâlnesc pe harpoane, suliţe, baghete semi-rotunde. Nu lipsesc însă şi alte motive figurative, uneori cu tendinţă de schematizare, constând din animale sau numai capete de animale gravate pe propulsoare, bastoane perforate etc.

Fig. 100 – Frizele cerbilor (1) şi muflonilor (2) de la *Lascaux*, a renilor de la *Teyjat* (3), cai policromi, cu puncte negre şi roşii de la *Pech-Merle* (5), animale cu cap de antilope de la *Combel* (6), cal cu „cioc de raţă" de la *Le Portel* (7), cal microcefal de la *Lascaux* (8), boi de la *Teyjat*.

A. Laming-Emperaire (1982) presupune că omul paleolitic, nereprezentând toate animalele cunoscute de el, le-a ales pe cele care constituiau probabil un vânat excelent, cum ar fi caii şi boii, sau pe cele periculoase şi care trebuiau distruse, precum felinele, după cum altele puteau să-l intereseze pentru pielea, fildeşul sau osul şi coarnele lor, în vederea utilizării acestora în scopuri azi uitate sau aproape uitate de noi. Mult mai rar sunt reprezentate hienele, lupii, focile, reptilele, păsările, peştii, aceştia din urmă apărând ceva mai frecvent, într-o etapă ulterioară, în arta arctică din Peninsula Scandinavă.

Realismul artei paleolitice constă în figurarea animalului în cele mai reprezentative şi familiare atitudini, poate câteodată stângaci şi în poziţii rigide, dar, de cele mai multe ori, cu talent şi măiestrie de invidiat. Schematismul pare ca şi absent. Este totuşi sesizabil în câteva situaţii, cum ar fi în cazul unor bizoni policromi de la *Font-de-Gaume* sau *Altamira*, în frizele de capete de cerbi şi mufloni de la *Lascaux* (fig. 100/1, 2), la turmele de reni din peştera *Teyjat* (fig. 100/3) şi la cavalcada din peştera *Chaffaud* (fig. 100/4). Aceste stilizări rămân în limite rezonabile, fiind orientate în sensul redării realităţii. Unele excepţii mai frapante le constituie, poate, caii pastilaţi din peştera *Pech-Merle* (fig. 100/5), animalele cu cap de antilopă din galeria *Combel* (fig. 100/6), caii numiţi "cu cioc de raţă" din peştera *Portel* (fig. 100/7) sau caii microcefali de la *Lascaux* (fig. 100/8), ori bizonul în *"pointille"* de la *Marsoulas* (fig. 94/3) etc.

Fig. 101 – Bizon mugind şi bizon aşezat din peştera *Altamira* (după M. Raphael, 1986)

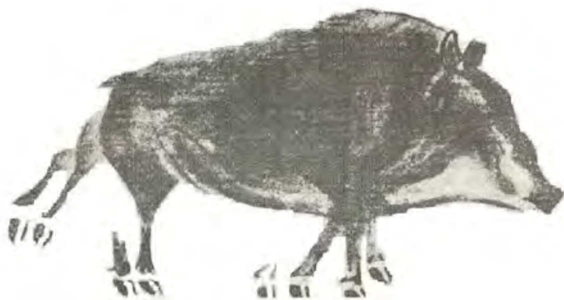

Fig. 102 – Mistreţ de la *Altamira* şi cal de la *Lascaux* surprinşi în mişcare.

În schimb, exemplele de realism animalier în arta rupestră paleolitică se întâlnesc practic în toate peşterile aparţinând acestei perioade. Chiar dacă ar fi să amintim doar calul "bărbos" de la *Niaux* (fig. 94/12), mamuţii şi caii gravaţi în peştera *Les Combarelles* (fig. 94/4, 5), renii policromi, mamuţii şi muflonii de la *Hornos de la Pena* (fig. 94/10) şi *La Pileta*, ursul gravat şi boii de la *Teyjat* (fig. 94/9; 100/9), cerbul de la *Altamira*, bizonii de la *Niaux* (fig. 94/11) şi *Altamira*, unii în poziţii extrem de caracteristice, cum ar fi bizonul mugind (fig. 101), mamuţii (fig. 94/14) şi rinocerii (fig. 94/16) de la *Rouffignac*, mamutul de la *Cabrets* etc. şi ar fi suficient să ne dăm seama de realismul puternic degajat de fiecare din aceste picturi sau gravuri. Pentru a reda mişcarea animalului s-au găsit de multe ori mijloace de exprimare din cele mai ingenioase, după cum se vede la unul din mistreţii (fig. 102) şi la bizonii de la *Altamira* , la caii în alergare de la *Lascaux* (fig. 102).

În realismul artei paleolitice, G. H. Luquet (1926) vede pe de o parte un *realism vizual*, iar pe de altă parte un *realism intelectual*. Artistul paleolitic, pentru a reprezenta caracterele unui model, trebuia să aleagă între două variante: fie să reprezinte ceea ce *vedea*, fie să redea ceea ce *ştia*. Din unghiul ales dinainte, el putea reprezenta exact ceea ce vedea şi realiza în acest fel o operă fidelă *realismului vizual;* uneori omitea anumite trăsături care se vedeau, în schimbul introducerii în desen a altora ce nu se vedeau, dar de a căror existenţă ştia, oferind o reprezentare specifică *realismului intelectual*. Desenul va fi, în primul caz, o impresie vizuală a momentului respectiv, fixată pe peretele grotei, iar în al doilea, o descriere exprimată prin trăsături care vor sublinia caracteristicile subiectului (importante sau mai puţin importante, în funcţie de subiectivismul artistului). Trebuie să subliniem că ceea ce înţelegea G. H. Luquet (1926) prin *realism intelectual* avea să fie definit de abatele H. Breuil (1952) ca *perspectivă răsucită ("tordue")* de redare a capului şi picioarelor. În speţă, animalul privit din profil are capul (mai ales coarnele) şi picioarele (de obicei copitele) desenate ca şi cum ar fi văzute din faţă, răsucite deci cu 90° după o axă longitudinală.

Uneori, artistul paleolitic a reprezentat elemente care, în realitate, nu sunt niciodată vizibile în condiţii normale, cum ar fi organele interne ale unei fiinţe vii. Aceste elemente fiind invizibile, *realismul vizual* nu le reprezintă, dar cum ele există, sunt reale, făcând parte din fiinţa care foloseşte ca model, *realismul intelectual* le introduce în desen, aidoma ca într-o radioscopie. Aşa este elefantul pictat cu roşu de la *Pindal* (fig. 103), cu inima văzută în transparenţă, sau săgeţile care zboară spre un animal şi cele care l-au atins, în diferite scene de vânătoare.

Fig. 103 – Pictură rupestră a unui mamut la care este figurată inima de la *El Pindal* şi bizoni cu săgeţi şi străpunşi de săgeţi de la *Niaux*.

Aşa cum am spus, realismul tratării subiectelor în arta paleolitică surprinde animalele în cele mai tipice ipostaze, după cum reiese din friza cerbilor înotând din "Marea galerie" de la *Lascaux* (fig. 100/1), varietatea situaţiilor în care sunt surprinşi bizonii de la *Altamira* (fig. 101), turma de reni de la *Teyjat* (fig. 100/3), căprioara cu puiul său, gravaţi pe calcar, de la *Le Bout du Monde* (Dordogne). După cum am arătat, animalele, pe corpul cărora sunt figurate săgeţi, au fost interpretate, de adepţii teoriei magiei de vânătoare, ca animale vânate, uneori fiind marcate chiar rănile produse.

O probă convingătoare şi directă, pentru interpretarea drept săgheţi şi răni a semnelor existente pe anumite animale, cum sunt cele mai sus-amintite din peştera *Niaux* (fig. 103), la care se pot adăuga mamuţii şi boii din peştera *Pech-Merle*, a reprezentat-o descoperirea ursului sculptat în argilă de la *Montespan* (Franţa), înţepat de mai multe ori cu lovituri de suliţă, ale căror urme s-au conservat în mod excelent. Alături de corpul de argilă al ursului lipsit de cap, după cum am mai spus, există craniul adevărat al unui urs, ce folosea la completarea corpului sculptat în roca moale, în timpul ceremoniilor respective.

În arta rupestră se observă adesea grupări, adevărate ansambluri decorative, uimitoare prin frumuseţea execuţiei, constituite din animale de aceeaşi specie, cum ar fi frizele de ponei, de cerbi, de mufloni (fig. 100) sau de bovidee de la *Lascaux*, bizonii de la *Font-de-Gaume* sau Portel, animalele negre de la *Niaux*, bizonii de la *Altamira* sau cortegiul de mamuţi de la *Rouffignac*.

În schimb, scenele anecdotice sunt extrem de rare în pictura parietală, singurul exemplu reprezentativ în acest sens întâlnindu-se în peştera *Lascaux*. Aici, un om cu cap de pasăre, cu trăsături schematice, apare în cădere în urma unei lovituri primite de la bizonul rănit din faţa sa, redat într-o poziţie contorsionată şi cu coarnele îndreptate spre el. În stânga, o pasăre se sprijină într-un baston (fig. 97).

Proporţiile animalelor în pictura parietală paleolitică nu sunt păstrate. În peştera *La Mouthe* se poate întâlni gravat un muflon alături de un mamut de aceleaşi dimensiuni, iar la *Lascaux,* între picioarele unui imens taur, stă un mic urs brun. Micşorarea accentuată a unor reprezentări excelează în peştera *Trois-Frères*, unde se găsesc mufloni de câţiva centimetri, reni, bizoni şi cai de câteva ori mai mari şi un enorm bovideu, care domină întregul ansamblu. În categoria acestor exemple se poate include şi peştera *Cuciulat*, unde felina este de câteva ori mai mare decât calul. Trebuie să spunem că dimensiunile mici ale calului de la *Cuciulat* nu sunt o raritate în pictura rupestră paleolitică, pentru că în peştera *Portel*, de exemplu, există, de asemenea, un căluţ roşu numai de 18 cm. Tot un cal roşu de mici dimensiuni se întâlneşte în *galeria Breuil* din peştera *Mas-d'Azil*, ca şi în alte peşteri ornate în paleolitic.

Artiştii paleoliticului, aşa cum nu au luat în seamă în reprezentările lor dimensiunile reale ale animalelor, nu au ţinut seama nici de poziţia lor, unele în raport cu altele, atunci când le-au desenat sau gravat pe pereţii grotelor. Există numeroase exemple care să justifice această atitudine a pictorului paleolitic, dintre care le vom aminti pe cele din celebrele peşteri *Altamira,* cu plafonul policrom, *Niaux*, cu la fel de cunoscutul "Salon negru", *Santimamine* (Biscaya), cu compoziţia principală din rotondă, *Portel*, cu numeroasele panouri pictate, în care animalele par fixate în cele mai ciudate poziţii unele faţă de altele. Nu face excepţie de la această regulă nici peştera *Cuciulat*, în care se observă că silueta umană nu este deloc în acord cu felina din imediata apropiere. Adesea. reprezentarea ciudată a unui animal faţă de cel din vecinătatea lui era impusă artistului paleolitic de neregularităţile rocii, care uneori îi

inspiră tratarea subiectului în poziţia respectivă.

Fără să iasă din limitele realismului artei animaliere, uneori pictorul de acum peste 12.000 de ani alegea, din multitudinea aspectelor posibile ale modelului său, nu pe cele care permiteau a-l recunoaşte cel mai uşor, ci, dimpotrivă, pe acelea care prezentau aspectul cel mai insolit, ceea ce ne-ar permite să afirmăm că el substituia totuşi impresionismul caracteristicului.

Înainte de a încheia această scurtă şi, desigur, incompletă trecere în revistă a trăsăturilor generale ale reprezentării animalelor în arta rupestră paleolitică, vom spune că într-un număr restrâns de situaţii au fost întâlnite desene ale unor animale care par mai degrabă fantastice. Un exemplu, des citat în acest sens, îl constituie peştera *Tuc d'Audoubert* (fig. 104/1).

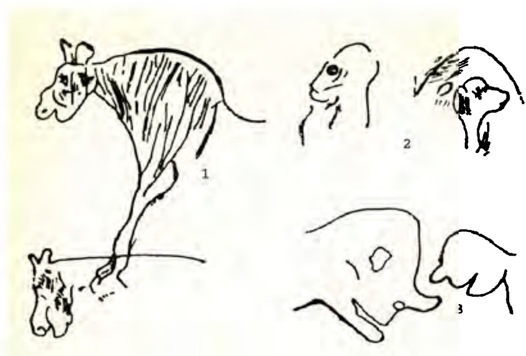

Fig. 104 – Animale fantastice din peştera *Tuc d'Audoubert* (1), gravura rupestră din peştera *Les Combarelles* (2), figuri groteşti din peştera *Roufignac* (3), figuri antropomorfe din peştera *Altamira* (4), vrăjitorul pictat şi gravat din peştera *Trois Frères*.

Aşa cum am văzut, în raport cu animalele, omul este foarte puţin reprezentat de artistul paleolitic pe pereţii grotelor. În întreaga artă pleistocenă (deci nu numai în pictură şi gravură rupestră, ci şi în sculptură şi gravură din cadrul artei mobiliere), silueta umană abia întruneşte 6,5%, din care 4% bărbaţi şi 2,5% femei. Diferenţa dintre reprezentările animale şi cele umane în arta rupestră paleolitică nu este numai una de ordin procentual, cât mai cu seamă de factură calitativă. Aşa cum, pe drept cuvânt, remarca L. R. Nougier (1966), cu reprezentările umane de pe pereţii unor peşteri ieşim din sfera problemelor artistice, pentru că nu se poate vorbi de artă în faţa siluetelor grosiere, bufonice, în faţa acestor "măşti" fără gură sau fără ochi, fără nas sau fără urechi. Consecvenţa cu care este reprezentat omul în această formă caricaturală în arta paleolitică nu poate fi decât voită, atâta vreme cât nu există excepţii, iar lipsa de talent a pictorului nu poate fi invocată, având în vedere că animalul a fost uneori redat cu atâta măiestrie, încât expresia sa a atins, în unele cazuri, profunzimea expresiei umane. Este suficient să relevăm contrastul izbitor dintre stângăcia măştilor umane de la *Font-de-Gaume* şi abilitatea cu care sunt pictaţi bizonii policromi din aceeaşi peşteră. Acest exemplu nu este singular, frecvenţa unor diferenţe frapante de reprezentare a omului şi animalului fiind destul de mare. Situaţii similare apar la *Les Combarelles* (fig. 104/2), în cazul omului cu cap de pasăre de la *Lascaux* (fig. 97), a feţelor groteşti din peştera *Rouffignac* (fig. 104/3), a reprezentărilor umane din peştera *Altamira* (fig. 104/4) etc. Această opoziţie între tratarea realistă a figurii animalului şi aspectul sistematic grotesc al siluetei umane este un mister al artei paleolitice, căruia nu i s-a găsit încă o explicaţie satisfăcătoare. După L. R. Nougier (1966), în arta de vârstă pleistocenă, omul rămâne ca o victimă a unei "interdicţii" morale, el nu trebuie să fie reprezentat aşa cum este în realitate. Faptul că aceasta nu ţine de incapacitatea artistului acelor vremuri este subliniat de reprezentările hibride, semiumane sau semianimale, care sunt, de cele mai multe ori, de bună factură artistică. Celebru în acest sens este "vrăjitorul" de la *Trois-Frères* (fig. 104/5), figurat la 4 m înălţime, pe rotonda terminală a peşterii, unde se ajunge după o serie de pasaje dificile. Această figură domină toate celelalte animale gravate, bogat reprezentate, dispuse în toate sensurile la baza rotondei. "Vrăjitorul" de la *Trois-Frères*, gravat şi în acelaşi timp pictat. poartă coarne şi urechi de cerb, o barbă lungă îi ascunde faţa, coada pare de lup sau de cal, mâinile şi picioarele sunt umane, iar cei doi ochi rotunzi, ca de bufniţă, te fixează în mod ciudat de pe înălţimea boltei. H. Breuil consideră că "vrăjitorul" de la *Trois-Frères* a reprezentat pentru omul epocii magdaleniene "spiritul dominând asupra multiplicării vânatului şi expediţiilor de vânătoare". Reprezentări la fel de curioase, semiumane sau semianimale, însoţesc în peştera *Trois-Frères* renumitul "vrăjitor". Silueta umană mascată din partea posterioară a acestui complex pictural ar putea, prin poziţia picioarelor, să indice momentul unui dans. Cele două braţe se termină în copite, iar un mic obiect pare în legătură cu gura, ceea ce ne-ar putea face să credem că este un fluier sau, poate, un arc muzical.

În concepţia abatelui Breuil (1952), siluetele umane mascate din peşterile paleolitice erau reprezentate, probabil, cu măşti de vânătoare, dar este, de asemenea, posibil ca ele să joace un rol mai complex, putând fi vorba chiar de măşti totemice sau măşti de vrăjitor. Faţă de interpretarea siluetelor umane mascate ca purtând măşti de vânătoare, este mai greu să explicăm apariţia unui om mascat în chip de mamut pentru un astfel de scop, cum apare "omul cu cap de mamut" de la *Les Combarelles*. Oricum, cu astfel de interpretări, H. Breuil (1952) nu se îndepărta prea mult de părerea deja exprimată de G. H. Luquet (1926), care considera siluetele umane mascate fie divinităţi,

fie oameni deghizaţi în animale, în vederea unor ceremonii cu caracter, până la urmă, tot magic. Practica deghizării magice este cea care a putut contribui la credinţa în divinităţi hibride. Puterea vrăjitorului ocazional sau profesionist consta, în primul rând, în deghizarea sa, ceea ce ducea la o asociaţie de idei între înfăţişarea sa simultan umană şi animală şi puterea magică oferită de aspectul său hibrid.

Într-un număr însemnat de peşteri cu pictură paleolitică au fost descoperite amprente de mâini. Ele se prezintă sub două aspecte: mâini negative şi mâini pozitive. Mâinile negative nu au fost pictate. Imaginea lor a fost obţinută prin aşezarea mâinii pe peretele de calcar şi pulverizarea peste aceasta a vopselei, direct din gură sau printr-un os găurit. Ridicând mâna, după această operaţie, apare forma sa înconjurată de culoarea roşie sau neagră, sau mai bine zis imaginea negativă a mâinii. Degradarea progresivă a intensităţii culorii spre margini dovedeşte întrebuinţarea acestui procedeu. Mâinile pozitive au fost obţinute prin mânjirea părţii interne a mâinii cu vopsea roşie sau neagră şi aplicarea sa, sau numai a degetelor, pe peretele calcaros. Amprentele imprimate în acest fel formează uneori adevărate *compoziţii*, pentru că nici nu s-ar putea numi altfel o repetare a aceluiaşi motiv în ideea creării unui ansamblu decorativ. Originea amprentelor de mâini pe pereţii grotelor pare a fi foarte veche, de vreme ce această decoraţie se putea naşte cu totul accidental, prin simpla murdărire a mâinii cu argila roşie de pe podeaua peşterii şi sprijinirea de perete a acesteia, încărcată de vopseaua naturală.

Amprentelor mâinii de pe pereţii grotelor li se pot găsi semnificaţii multiple, mergând până acolo încât ele au putut fi considerate ca semnul de posesiune al omului asupra peşterii sau asupra unei anumite picturi, dar astfel de interpretări alunecă pe panta unor speculaţii neştiinţifice. Până la lămurirea sensului şi mesajului lor, vom aminti că celebre ornamentaţii de mâini au fost descoeprite în peştera *Gargas* (Franţa), unde numărul lor depăşeşte cifra de 200. Ele aparţin bărbaţilor, femeilor, copiilor şi chiar nou-născuţilor (fig. 69). Multe supoziţii au fost emise în jurul lipsei anumitor degete de la unele din mâinile figurate. S-au făcut chiar statistici privind frecvenţa amputării anumitor degete, s-a presupus că este vorba de amputări rituale (aşa cum s-a constatat la unele populaţii primitive actuale), de mutilări datorate unor infecţii, degerături etc. Este curios că nu în toate peşterile frecvenţa mâinilor mutilate este aşa de mare ca în grota *Gargas* şi în peştera *Tibiran*, din vecinătatea sa, ambele situate în Munţii Pirinei. Şi mai interesant este faptul că în peştera *Gargas* există numeroase locuri, fără vreo importanţă estetică, unde argila este străpunsă de degete, iar conservarea mulajelor acestora a permis să se constate că multe dintre ele erau într-adevăr amputate. De aici s-a tras concluzia că ar fi vorba de o adevărată profilaxie: degetele puternic îngheţate erau înfundate în argilă pentru atenuarea durerii. Mai departe, s-a dedus că degetele unse cu ocru, combinat probabil cu o substanţă grasă, nu ar fi neapărat un rit, ci un remediu contra durerii. Aspectul ritual al acestei acţiuni nu l-ar indica decât culoarea roşie a sângelui, dar, după cum am spus, s-a folosit adesea şi culoarea neagră. Operaţiunea respectivă nu se realiza nicicum mai bine decât prin lipirea mâinii de peretele de calcar şi aplicarea ocrului cu substanţele tămăduitoare peste mâna bolnavă. În consecinţă, mâinile negative de la *Gargas* nu ar fi decât rezultatul unui tratament din care, accidental, neintenţionat, s-a născut o pictură corporală cu "acţiune medicală". Cu alte cuvinte, această peşteră, privită înainte ca un loc al ritualurilor atroce, unde vrăjitori misterioşi tăiau falangele semenilor lor, nu este probabil decât refugiul bolnavilor retraşi aici pentru a-şi alina durerea. Să credem că mânuţa copilului de numai

câteva luni, cu nici un deget mutilat, fusese spoită cu amestecul de ocru şi substanţe grase ca o profilaxie preventivă, pentru a nu ajunge în situaţia mâinilor de adolescenţi, cărora le lipseau anumite degete? Dacă pentru peştera *Gargas* este plauzibilă o astfel de ipoteză, ea se pare că nu poate fi generalizată, pentru că la *Maltravieso*, în Estremadura (Spania), vreo treizeci de mâini prezintă acelaşi tip de mutilare a celor două falange distale, ceea ce ar pleda pentru o acţiune rituală.

O altă categorie de reprezentări parietale în peşterile paleolitice o formează semnele, destul de răspândite în ansamblul artei din această perioadă (15%). În cadrul lor se înscriu săgeţile care străpung animalele sau diferite forme geometrice cărora li se spune tectiforme, pectiforme, scalariforme, claviforme. Adesea, apar serii de puncte negre sau roşii, de mici haşuri paralele etc. După cum vom vedea, aceste semne au o importanţă deosebită în interpretarea artei rupestre paleolitice, ele putând simboliza, după A. Laming-Emperaire (1962; 1971), fiinţe umane sau obiecte diverse, de tipul colibelor, curselor, mergându-se până la a semnifica adevărate "blazoane" în imaginaţia omului paleolitic. În tot cazul, prin stilul lor geometric, fac notă discordantă în peşterile cu superbele reprezentări animaliere aparţinând realismului artei cuaternare. Interpretările pe care le-au suscitat aceste forme bizare, întâlnite în multe peşteri paleolitice, au fost diverse, nelipsind cele fanteziste sau cele care încercau analogii neîntemeiate cu obiceiuri întâlnite la popoarele primitive actuale.

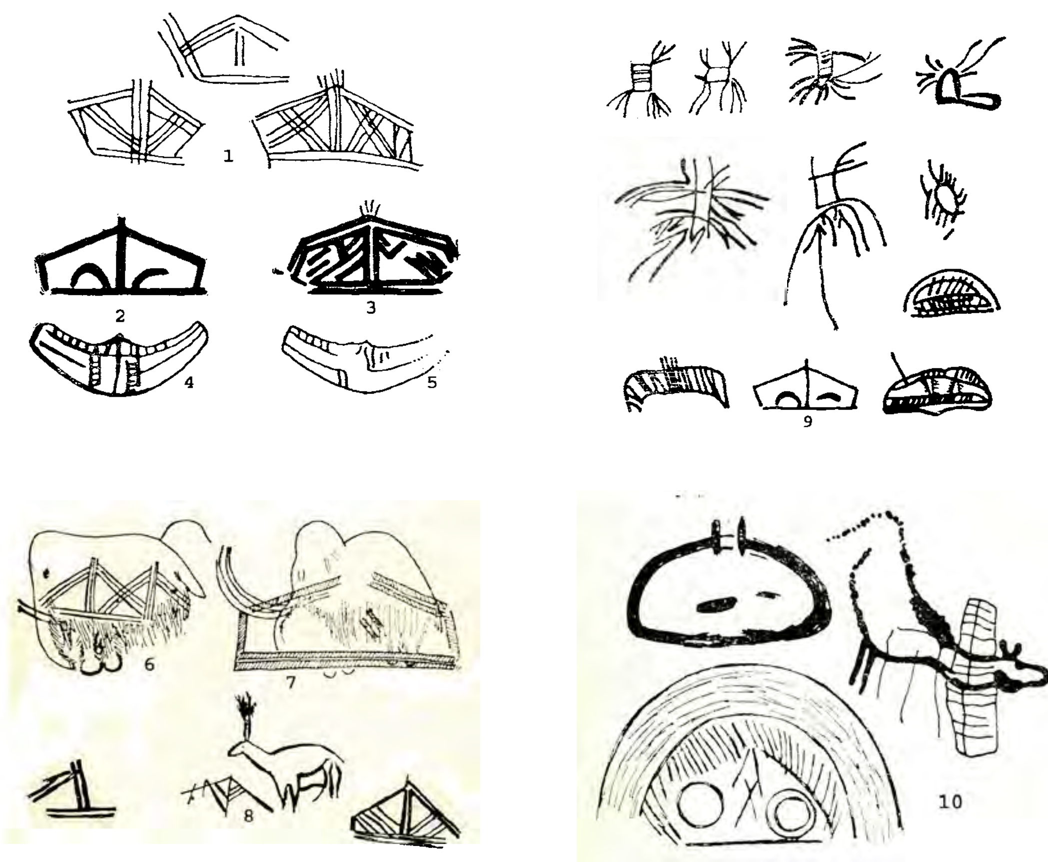

Fig. 105 – Semne tectiforme din peşterile *Font-de-Gaume* (1-3) şi *El Castillo* (4-5), semn tectiform asociat cu un mamut gravat din peştera *Bernifal* (6), mamut într-o „capcană" din peştera *Font-de-Gaume* (7), căprioară încadrată de tectiforme din peştera *Combarelles* (8), semne tectiforme interpretate a fi „curse pentru spirite" (9), tectiforme din peştera *Font-de-Gaume*, interpretate drept curse pentru vânarea animalelor şi căprioară din peştera *La Pasiega* care pare prinsă într-o cursă.

Observate la început în peştera *La Mouthe* de E. Rivière (1897), au fost considerate că semnifică colibe primitive. Ulterior, aveau să fie identificate şi în alte peşteri, cum sunt *Les Combarelles*, *Font-de-Gaume, Bernifal* etc., fiind categorisite de H. Breuil (1952) sub denumirea de *tectiforme*. Ele se prezentau sub aspecte diverse: triunghiuri, dreptunghiuri şi forme mai mult sau mai puţin circulare (fig. 105), fiecare din ele sugerând un anumit tip de colibă. În susţinerea acestei supoziţii, H. Breuil (1952) aducea argumentul etnografiei comparate, la majoritatea populaţiilor primitive actuale existând reprezentări de colibe destul de asemănătoare cu tectiformele paleolitice. Mai greu devin explicabile în acest fel tectiformele plasate direct pe unele animale (fig. 105/6-7), despre care s-a afirmat că ar reprezenta semnul de posesiune magică asupra animalului respectiv.

K. Lindner (1941) considera că tectiformele sunt curse destinate vânării animalelor (fig. 105/7). H. Obermaier (1918) merge mai departe cu această interpretare, atribuind tectiformelor valoare de "curse de spirite" (fig. 105/9). Această idee se sprijinea pe observaţia asupra populaţiilor primitive din Malaezia, unde există obiceiul confecţionării, din diferite materiale, a unor mici colivii, diverse ca formă, care serveau la prinderea spiritelor rele, pentru împiedicarea stricăciunilor, pentru a feri corpul de boli etc. Aceste curse erau cu grijă puse la adăpost, alături de hrană şi ofrande. Ideea "curselor de spirite", alături de aceea a locuinţelor, în cazul majorităţii tectiformelor, era acceptată şi de H. Breuil (1952), în timp ce H. Kuhn (1936; 1980) dezvolta ideea, deja lansată, a curselor de vânătoare, justificând părerea sa prin poziţia acestor tectiforme faţă de animalele mai apropiate, precum şi prin forma lor foarte apropiată curselor destinate vânatului din zilele noastre. Dacă pentru tectiforme s-au găsit explicaţii multiple, rostul celorlalte semne amintite a rămas mai puţin lămurit, chiar dacă H. Breuil (1952) încerca să atribuie unora dintre ele un rol în orientarea oamenilor în peşterile ornamentate.

E.VIII.4.d. Semnificaţia artei parietale paleolitice

Arta unei perioade sau un curent artistic anume nu au dispărut niciodată atât de implacabil timp de milenii, pentru ca apoi să fie redescoperite cu o emoţie fără margini, devenind, după o perioadă de totală contestare, tocmai datorită incredibilului pe care îl crea în jurul său, cea mai teribilă manifestare artistică a sensibilităţii omului preistoric. Arta rupestră a reapărut pentru noi din adâncurile pământului şi din abisurile timpului ca ceva măreţ, imposibil aproape de bănuit ca mod de manifestare artistică a omului, pe treapta civilizaţiei de atunci, zguduind puterea noastră de înţelegere prin măreţia culmilor spirituale atinse de oameni despre care ne obşnuisem să credem că erau mai degrabă sălbatici, decât capabili de atare sensibilitate. Ea reprezintă, fără îndoială, un punct culminant al unei umanităţi dispărute, cum este cea a paleoliticului. Este foarte adevărat că dacă noi posedăm o serie de elemente pentru reconstituirea "fizică" a omului preistoric, a preocupărilor sale, mai puţine documente există în ceea ce priveşte cunoaşterea psihologiei înaintaşilor noştri. Ar fi greu să ne imaginăm câte inovaţii pe plan cultural şi spiritual au precedat primele picturi rupestre, care au fost cântecele, muzica în general, dansurile, credinţele şi ceremoniile care nu au lăsat nici o urmă,

plecate pentru totdeauna în neant, cu tot exotismul corpurilor umane dansând şi cântând sub negrul, roşul sau albul priceputilor machiori. Amprentele corpului omului pe nisipul plajelor, primele încercări de a schiţa silueta animalului pe argila moale a peşterilor, în adâncul cărora pătrundea tot mai mult, poate zăpada regiunilor şi perioadelor mai friguroase, toate au jucat un rol pe cât de indirect, pe atât de decisiv totuşi în geneza obscură a primelor trăsături figurative.

Arta a apărut ca o funcţie esenţială a omului şi a devenit, încă din preistorie, indispensabilă lui, precum societatea. Prin ea, el a ajuns să se exprime mai complet, să înţeleagă şi să-i devină mai inteligibilă şi accesibilă lumea înconjurătoare, cu care realiza un schimb perpetuu, o adevărată respiraţie a sufletului în formele sale poate cele mai incipiente. Prin urmare, arta este solidară omului, ea exprimă obiceiurile sale, condiţiile mediului în care acesta a trăit în ***Paleolitic*** sau după aceea. Omul preistoric a creat deci arta unui anumit timp şi unui anumit loc, în acord cu concepţiile şi aspiraţiile lumii în care trăia. Imaginile pe care el le-a realizat sugerează maniera sa de a simţi şi de a gândi, eliberarea de anumite forţe şi obsesii care lucrau în subconştientul său. Odată realizată pe pereţii peşterilor, pictura sau gravura, ca operă de artă, introducea şi dezvolta, în inimile semenilor creatorilor ei, sentimentele, visările, tendinţele şi credinţele comunităţii, câştigate de-a lungul timpului, din generaţie în generaţie.

Ipotezele asupra semnificaţiei artei rupestre au apărut şi au evoluat pe măsura acumulării datelor oferite de noile descoperiri şi în funcţie de ele. Încă din 1865, E. B. Taylor a încercat să explice desenele preistorice prin credinţa omului în existenţa unei legături între obiect şi imaginea sa, ceea ce ar implica condiţionarea lor reciprocă. Ipoteza aceasta a trecut se pare neobservată la timpul respectiv, preferându-se interpretarea mai simplistă a picturilor şi gravurilor din peşteri, pe seama unei manifestări întâmplătoare a gustului artistic mai dezvoltat la anumite comunităţi paleolitice.

Teoria ***artei pentru artă în preistorie*** avea să fie emisă de Edouard Lartet (1869 a; b;1885), un naturalist care urmărea în primul rând să demonstreze contemporaneitatea dintre omul peşterilor şi animalele cuaternare, unele din ele dispărute. Astfel, el era interesat în stabilirea unei contemporaneităţi între gravurile şi picturile din peşteri, cum ar fi mamutul, renul etc. şi omul preistoric. Vânătoarea, după el, era pentru omul paleolitic o acţiune suficient de uşoară, ca să-i lase acestuia destul timp pentru activităţi artistice “dezinteresate”, iar, ca urmare a unei vieţi dulci şi facile, apărând primele preocupări artistice, mai mult ca rezultat al instinctului unei anumite comunităţi sau al capriciului individual.

Referitor la concepţia lui E. Lartet, este interesantă obiecţia lui E. Cartailhac (1905), care menţionează că polinezienii, deşi trăiau în condiţii naturale favorabile, cu o hrană abundentă, nu pictau nici animalele, nici plantele consumate. În schimb, boşimanii, obligaţi să-şi ducă viaţa în condiţii grele, cu vânat puţin, au pictat pe roci zebre, struţi, elefanţi, rinoceri, adesea înfăţişate în adevărate compoziţii.

Pe măsura trecerii timpului, cercetările preistorice aduceau noi descoperiri ce cuprindeau, pe lângă obiectele finite, de tipul amuletelor, pe care erau figurate diferite animale, o serie de obiecte având gravate pe ele, de asemenea, animale suprapuse însă fără nici o ordine, fiind dispuse în toate sensurile, lăsând impresia unor adevărate crochiuri. Nu de puţine ori se întrevedea tendinţa de a repeta anumite părţi ale corpului animalului, parcă în dorinţa de a obţine reuşita unei redări perfecte.

Aceste observaţii au condus la ideea că artistul paleolitic încerca să se perfecţioneze continuu printr-o serie de ***"studii"*** repetate. Desigur că aceste exerciţii presupuneau din partea artistului paleolitic şi multă pasiune şi multe renunţări, el abandonând o serie din desenele sale sau chiar distrugându-le fără prea mult regret, mulţumindu-se doar cu satisfacţia personală de a le admira, uneori, în existenţa lor efemeră pe nisipul plajelor sau pe lemnul sortit, până la urmă, tot unei distrugeri, este adevărat nu la fel de rapidă, dar implacabilă.

Teoria ***artei pentru artă*** presupune, aşa cum încerca să explice E. Piette (1904), că omul paleolitic se perfecţiona în arta sa redând şi imitând animalele pe care le observa în jurul său, el făcând adevărate studii ale anumitor părţi din corpul acestora, precum picioarele, capul etc. sau exagerând proporţiile pentru a pune în valoare anumite caractere.

G. de Mortillet (1898), adept al teoriei ***artei pentru artă în preistorie***, vedea în această artă dezinteresată proba că omul vârstei cavernelor nu era stăpânit de noţiuni religioase, el imitând strict natura înconjurătoare. Dacă ar fi crezut în forţe supranaturale, ar fi căutat să reprezinte sub forma unor simboluri aceste credinţe şi le-ar fi transmis de la o generaţie la alta. Semnificaţia artei în acea vreme se rezuma la o problemă de abilitate, de gust sau fantezie a omului preistoric. Atâta vreme cât arta nu se justifica printr-o utilitate practică, ea mai degrabă constituind o activitate de lux, sensul magic al ei se excludea de la sine, tocmai pentru că omul era considerat, apriori, lipsit de astfel de posibilităţi de gândire.

La rândul său, G. H. Luquet (1926) presupunea că arta figurativă propriu-zisă, adică execuţia intenţionată a reprezentărilor, trebuie să fi fost precedată de o fază preliminară, în care operele figurate au fost produse fără intenţie, printr-un hazard,. După el, acţiunea intenţionată a unei opere figurate presupune două condiţii: una de ordin afectiv, alta de ordin intelectual. Aceasta din urmă ar implica dorinţa execuţiei, obţinerea unui avantaj şi, în definitiv, plăcerea directă sau indirectă a execuţiei sale. În ceea ce priveşte elementul afectiv al execuţiei unei opere figurate, după ce un individ ar fi efectuat desenul sau gravura respectivă, el va găsi în această acţiune un folos, o plăcere, ceea ce l-ar face, natural, să reînceapă această acţiune agreabilă, pentru a reînnoi plăcerea pe care i-a provocat-o. Dar plăcerea produsă de rezultatul executării unei opere de artă este, după Luquet, posterioară execuţiei sau cel mult simultană şi nicidecum anterioară creaţiei sale, ceea ce îl face să creadă că prima reprezentare figurată nu putea fi o creaţie intenţionată, ea fiind un rezultat al hazardului şi nu ceva deliberat.

Apariţia, în anul 1903, a lucrării lui Salomon Reinach, "*Arta şi magia*", aşa cum sugerează şi titlul, aducea pentru prima dată o ***interpretare magică a picturii rupestre paleolitice***. De formaţie filolog, fiind la curent cu problemele de istoria religiilor şi mai ales cu noile concepţii privind rolul magiei în gândirea şi viaţa populaţiilor primitive, S. Reinach marchează apariţia unei concepţii care avea să se dovedească extrem de importantă în interpretarea artei preistorice. El pleca în interpretarea sa de la două aspecte: primul ar fi acela că animalele pictate şi gravate pe pereţii peşterilor sunt cele cu care s-au hrănit populaţiile de vânători paleolitici; al doilea pornea de la constatarea făcută asupra populaţiilor primitive actuale, privind influenţa de ordin magic, atunci când vânătorul posedă imaginea pe obiect a animalului pe care trebuie să-l vâneze. Aşa, de exemplu, la unele populaţii primitive din Australia s-a observat imaginea mărită a unor larve de insecte, mult apreciate de aborigeni, pictate pe roci, în dorinţa de a le multiplica. Reuniţi în jurul acestor roci pictate, indigenii cântă şi dansează în ceremonii

complicate de invocare. Într-o altă comunitate se alege un loc anume, îmbibat cu sânge, pe care se pictează ulterior imaginea sacră a păsării emu totem, cu ocru şi cărbune de lemn. În timp ce şeful grupului explică o serie de detalii, ceilalţi membri stau chirciţi în jurul desenului şi cântă în dorinţa multiplicării imaginii.

Pentru că multe astfel de desene sunt plasate în locuri puţin accesibile, interzise femeilor şi copiilor, S. Reinach (1903) face o logică legătură cu picturile rupestre paleolitice existente în zonele mai retrase ale peşterilor. Prin urmare, picturile rupestre au fost executate de artistul paleolitic în locurile accesibile numai anumitor membri ai comunităţii, după nişte rigori bine cunoscute, impuse, de o anume tradiţie, care să servească unui scop magic bine cunoscut. Un astfel de raţionament l-a făcut pe S. Reinach (1903) să tragă următoarea concluzie: *"Această artă nu era deci ceea ce este arta pentru populaţiile civilizate, un lux sau un joc, era expresia unei religii foarte grosiere, dar foarte intensă, practicile magice având drept unic scop cucerirea hranei zilnice"*. Chiar dacă în această explicaţie nu sunt invocate o serie de fapte, precum săgeţile şi suliţele care străpung animalele pictate sau gravate ori semnele care marchează rănile, observaţii care mai târziu aveau să constituie cele mai frecvente mărturii aduse pentru demonstrarea ceremoniilor de vrăjitorie practicate în jurul figurilor reprezentate pe pereţii peşterilor, lucrarea lui S. Reinach (1903) trebuie considerată ca piatra de temelie în interpretarea artei rupestre preistorice. Concepţia privind scopul magic al picturilor şi gravurilor rupestre avea să aducă o explicaţie mai profundă, care introducea o atitudine de spirit în ceea ce priveşte populaţia preistorică, a cărei artă va fi privită de acum ca mărturie a unui ansamblu de credinţe şi rituri, rod al unei gândiri colective şi al unor reguli tradiţional stabilite, a căror perpetuare era "*asigurată de câteva caste sau categorii de persoane*", ce transmiteau şi stabileau regulile artei şi valoarea magică a reprezentărilor respective.

De acum înainte, teoriile asupra semnificaţiei artei paleolitice se vor împărţi, pentru o bună bucată de timp, în două grupe mai importante: una care va dezvolta ideea magiei de vânătoare şi de vrăjitorie şi o alta, mai puţin importantă, care se va baza pe noţiunea de ***totemism, de religie primitivă şi credinţă în spirite***. Desigur că fiecare din teoriile de mai sus, în explicarea sensului artei rupestre, lăsa interpretării o parte care cuprindea spontaneitatea şi creaţia artistică a omului din acele vremuri, ceea ce a determinat, poate, ca adepţii teoriei artei pentru artă să se împuţineze rapid.

Partizanii ***artei pentru artă***, cum era, de exemplu, G. H. Luquet (1926), încercau totuşi să aducă argumente care, uneori, nu erau cu totul lipsite de temei. Astfel, se afirma că vânătorul preistoric, pentru a putea săvârşi ritualurile de vrăjitorie, farmecele, trebuia să aibă ideea imaginii obiectului sau fiinţei respective. Prin urmare, logic şi, probabil, istoric, imaginea ar preceda vrăjitoria, iar dacă imaginea este anterioară ritului respectiv, înseamnă că arta preexistă magiei. Această idee a fost combătută de H. Bégouen (1924), care a încercat să arate că formele bizare ale pereţilor grotelor au fost primele ce au putut sugera omului preistoric ideea figurării animalelor.

Câtă importanţă poate avea o astfel de viziune o ştim fiecare dintre noi care am intrat mai mult sau mai puţin în peşteri, pentru că nu rareori formele naturale de pe pereţii cavernelor sau anumite unghiuri din care erau privite unele stalactite sau stalagmite ne-au îndemnat să ne gândim la unele părţi ale animalului. În dorinţa obţinerii dublurii animalului sugerat de o formă naturală, omul paleolitic a încercat, probabil, completarea întregului corp prin pictură, prin gravură şi chiar prin sculptură. Deci începuturile riturilor magice au putut să se aplice acestor prime "animale de

piatră", observate cu uimire la pâlpâirea tremurândă a flăcărilor de la gura peşterii, create incomplet de natură şi apoi întregite de om, la început poate cu stângăcie, iar mai târziu cu tot mai multă îndemânare şi talent. Nu putem fi însă de acord cu Marcel Brion (1972), care, plecând, de la o astfel de situaţie posibilă în conjunctura preistorică, considera că primii artişti paleolitici erau nişte inconştienţi naivi, care încercau, fără îndemânare, gesturi creatoare de imagini. Omul, atunci când completa forma naturală în scopul obţinerii unei imagini cât mai apropiată de realitate, nu crea într-un scop utilitar, ci pentru a "reprezenta" sau pentru a se "exprima" în formele primare ale artei.

Sub influenţa lui E. Dürkheim (1925), care s-a ocupat de formele elementare ale vieţii religioase la populaţiile primitive, în special la aborigenii din Australia, ca şi a teoriilor lui L. Levy-Bruhl, în explicarea semnificaţiei artei preistorice a cunoscut un oarecare avânt ***teoria totemismului***, conform căreia animalele figurate pe pereţii peşterilor constituiau totemuri ale comunităţilor paleolitice. Termenul de ***totemism*** fusese introdus de James Frazer (1913).

E. Dürkheim (1925) consideră că forma primară a vieţii religioase este ***totemismul***, din care au derivat alte forme de credinţă, ca ***animismul***, cultul sufletelor strămoşilor sau spiritelor cuprinse în lucruri, cultul forţelor naturii. Totemul este sacru şi neiniţiaţii nu-l pot vedea, locul unde el este depus, sub o formă sau alta, fiind un veritabil sanctuar. În consecinţă, animalul totemic nu poate să fie omorât, iar planta totem este interzis a fi culeasă. În esenţă, totemul este o emblemă care poate fi reprezentată prin diferite mijloace: desene pe nisip, picturi şi gravuri pe roci, măşti, tatuaje sau mutilări corporale, mimări sau dansuri etc. Uneori poate fi simbolizat prin linii şi desene geometrice, greu de înţeles pentru neiniţiaţi, sau prin figuri mai mult sau mai puţin realiste.

Apariţia concepţiei ***totemice*** în etnologie oferea o interpretare deosebită în raport cu ce se cunoştea până atunci privind esenţa artei rupestre paleolitice. Desigur că reprezentările de animale de pe pereţii peşterilor, calificate deja ca sanctuare, corespundeau mai bine unei interpretări legate de cultul ancestral totemic, ele fiind privite ca reprezentări sacre, cu valoare de totem.

O dată cu descoperirea săgeţilor şi rănilor pe corpurile animalelor pictate, gravate sau sculptate în argilă, argumentele aduse de H. Bégouen (1924) împotriva concepţiei totemice au devenit extrem de pertinente. Atâta vreme cât totemul, prin definiţie, a fost creat pentru a fi venerat şi respectat, el fiind tabu, existenţa săgeţilor şi rănilor animalului totem ar fi însemnat de fapt profanarea acestuia şi în nici un caz idolatrizarea lui. În plus, în societăţile totemice fiecare clan posedă exclusiv un totem. Or, dacă aceste comunităţi paleolitice ar fi avut o structură totemică, arta paleolitică trebuia să se caracterizeze printr-o foarte mare varietate de la o peşteră la alta, iar în cadrul fiecărei peşteri să fie reprezentată în exclusivitate o singură specie, cel puţin într-o anumită perioadă. Există peşteri cu pictură paleolitică ce dovedesc o anumită specializare, cum ar fi bovideele la *Lascaux,* bizonii la *Font-de-Gaume*, caii la *Les Combarelles*, specii care predomină celelalte animale reprezentate, fără a fi însă exclusive în nici una din peşteri. În altă ordine de idei, numărul restrâns al animalelor, ca subiecte figurate pe pereţii peşterilor, contrastează cu multitudinea de totemuri întlnite la comunităţile primitive actuale, ca să nu mai amintim situaţia relevată de Th. Mainage (1921) la aborigenii din Australia, unde, la anumite clanuri, totem erau considerate coada, stomacul unui animal, grăsimea cangurului etc.

Fiecare din teoriile amintite aici pe scurt încerca să explice mai bine, mai complet, semnificaţia artei supestre preistorice, adesea însă susţinătorii uneia sau alteia din ipotezele emise au devenit exclusivişti în argumentele prezentate.

Ipoteza care explica arta preistorică din peşteri prin ***ritualurile de vrăjitorie***, de exemplu, neglija faptul că 80-90% din animalele reprezentate nu sunt străpunse de nici o săgeată şi nu păstrează nici o urmă de rănire. Admiţând totuşi că practicile vrăjitoreşti nu lasă neapărat urme materiale asupra imaginilor care au constituit suportul farmecelor respective, trebuie să spunem că această teorie nu explică o serie de aspecte ale artei parietale, cum sunt animalele compozite, unele figuri antropomorfe, scenele de ansamblu cuprinzând anumite specii de animale, precum şi o serie de semne, oarecum obscure, întâlnite pe pereţii grotelor.

Dar, chiar atunci când se încearcă a se critica una sau alta din teoriile privind semnificaţia artei parietale preistorice, se ajunge la un punct comun, care evidenţiază ***caracterul sacru al artei cavernelor***. Este incontestabil că peşterile au constituit cele mai vechi sanctuare, în care s-au desfăşurat rituri şi ceremonii complicate, ale căror modalităţi de manifestare, de cele mai multe ori, este greu să le reconstituim sau chiar să ni le imaginăm în formele lor primare, dar în care este cert că vânatul, ca formă principală a economiei omului paleolitic, sau creşterea animalelor, în etapele ulterioare, erau subiectele principale ale solemnităţilor respective, figurate sub diverse forme pe pereţii peşterilor.

Pentru cunoaşterea formelor de desfăşurare a acestor ceremonii, a fost folosită ***metoda etnografică***, constând din compararea faptelor privind arta preistorică şi riturile populaţiilor cu forme de viaţă primitive actuale, care păreau a releva aceleaşi credinţe. Plecându-se de la un vestigiu material preistoric, o figuraţie sau un ansamblu de figuri transpuse pe pereţii grotelor, s-a încercat găsirea unui corespondent actual. Altfel spus, se transpune în trecut ceea ce ne este accesibil în prezent. Desigur că, în esenţă, metoda etnografică poate contribui la întregirea cunoştinţelor privind viaţa spirituală a omului preistoric, dar trebuie să avem permanent în vedere slăbiciunile înseşi ale metodei etnografice în cunoaşterea de ansamblu a populaţiilor cu forme de viaţă primitive actuale; la aceasta se adaugă insuficienţa documentelor preistorice, ceea ce poate crea reconstituiri artificiale ale trecutului.

În consecinţă, aşa cum remarca, încă din 1921, Th. Mainage, dintre obiceiurile şi credinţele populaţiilor cu forme de viaţă primitive actuale, singurele care pot fi transpuse cu siguranţă în domeniul preistoriei sunt cele care îşi găsesc justificarea printre documentele arheologice preistorice. De asemenea, în măsura în care obiceiurile, credinţele şi miturile sunt universal răspândite printre primitivii actuali, originea acestora poate fi transpusă în preistorie.

Referitor la folosirea metodei etnografice în explicarea sensului artei rupestre preistorice, A. Leroi-Gourhan (1965) încerca să găsească scuze generaţiei de cercetători de la începutul secolului, care s-au lansat cu un entuziasm irezistibil în construcţia unui om preistoric făcut din fragmente de australieni, eschimoşi sau laponi. Pe bună dreptate, reputatul preistorician considera că omul de *Cro-Magnon* trebuie să fie reconstituit ca produs al biografiei sale, etnografia trebuind să intervină doar pentru a conferi vestigiilor un context viu indispensabil. Singura probă peremtorie care poate fi adusă priveşte comportamentul atribuabil omului preistoric înscris în acelaşi cadru cu al omului recent, adică omul preistoric poseda un comportament uman în sens actual.

Folosirea metodei etnografice în explicarea artei rupestre nu trebuie să însemne transpunerea fără discernământ a datelor arheologice în societăţi eterogene, al căror singur punct comun este de a se numi “primitive”. Acestea, prin structura lor socială, religioasă şi economică, pot fi foarte diferite de societăţile preistorice, despre care adesea nu ştim prea mult, ele putând fi destul de deosebite de cele actuale.

O cotitură în interpretarea semnificaţiei artei rupestre au reprezentat-o contribuţiile lui Max Raphaël (1986), chiar dacă ele au rămas în mod paradoxal o bună vreme necunoscute. Încă la nivelul anului 1940 el afirma că desenele şi gravurile care ornează pereţii peşterilor nu sunt rezultatul hazardului, ordonarea şi gruparea lor fiind conştientizată de cei care le-au creat, constituind construcţii de ansambluri semnificative. Înseamnă că animalele reprezentate este necesar să fie privite ca embleme, reprezentări simbolice, totemice, ale clanurilor sau claselor matrimoniale sau sexuale. Ansamblurile parietale sunt astfel interpretate ca o poveste ilustrată a luptelor sau alianţelor diverselor grupe de populaţii. Max Raphaël (1986) are meritul că este primul care subliniază supremaţia anumitor specii reprezentate în peşteri, ca şi existenţa asociaţiilor preferenţiale ale unor specii. Tot lui îi datorăm împărţirea reprezentărilor abstracte în două grupe: semne masculine şi feminine, precizarea raportului dintre fauna vânată şi consumată, ilustrează statutul social al artistului printr-o înţelegere mai bună a economiei societăţii paleolitice.

În mod surprinzător, pentru că abia în 1957 îşi compune concepţiile, Annette Laming-Emperaire (1962) ajungea la concluzii similare. Se pare că manuscrisul lui M. Raphaël, publicat cu mare întârziere, abia în 1986, nu i-a rămas străin în tot acest timp.

La dorinţa de organizare a animalelor pe pereţii peşterilor şi asocierea privilegiată a două specii, emisă deja de M. Raphaël (1986), A. Lamin-Emperaire (1962) menţionează că bovideele şi equidele răspund la un sistem binar bazat pe o opoziţie mascul-femelă (masculului corespunzându-i bizonul şi femelei - calul).

A. Leroi Gourhan (1958; 1964; 1965 a; b) trece la înregistrarea statistică a repartiţiei figurilor parietale. Din capul locului trebuie să spunem că animalul este cel mai important şi cel mai frecvent motiv de inspiraţie în arta rupestră paleolitică. Într-o statistică pe circa 1.800 de cazuri din arta rupestră şi figuraţiile de animale din arta mobilieră paleolitică din vestul Europei, A. Leroi-Gourhan (1965) stabileşte următoarea statistică: cal - 24%, bizon - 15%, muflon - 7%, ren - 6,5%, bour - 5%, cerb-căprior - 4,5%, urs - 3%, peşte - 3%, feline - 2%, păsări - 1%, mamut - 1%, rinocer - 1%. O serie de animale realizează procente destul de scăzute, astfel că boul moscat, cămila, saiga, lupul, hiena, şarpele, “monştrii” nu depăşesc împreună 1%. La animalele enumerate mai sus se adaugă semnele cu 15%, bărbaţii cu 4% şi femeile cu 2,5%. Trebuie să avem în vedere că statistica respectivă nu a luat în seamă fiecare reprezentare dintr-un tablou de mai mulţi indivizi de aceeaşi specie, ci i-a tratat ca pe un singur subiect (de exemplu, un panou cu bizoni a fost numărat ca un singur subiect - bizon). Este frapantă participarea calului şi bizonului, care, împreună, totalizează 39%, ceea ce ne face să ne întrebăm dacă aceste două animale constituiau vânatul principal sau frecvenţa lor pe pereţii peşterilor are o cauză de alt ordin. Ar fi de reţinut faptul că, împreună cu semnele, aceste două animale însumează mai mult de jumătate (54%) din subiectele pictate de omul paleolitic în vestul continentului nostru.

Arta rupestră paleolitică este deci, în esenţă, o artă animalieră, a unei lumi animale selecţionate din fauna timpurilor respective, faună care intra în atenţia şi preocupările populaţiilor de vânători. Este o artă caracterizată printr-o excelentă tratare

în maniera realistă a animalelor şi printr-un nivel artistic surprinzător de elevat. Subiectele, fără să fie foarte diverse, sunt tratate într-un stil relativ uniform, care se regăseşte în toate peşterile. A. Leroi-Gourhan (1965) reuşeşte să demonstreze structurarea bine organizată în majoritatea peşterilor cercetate, în sensul că fiecare specie sau semn "abstract" ocupă un loc bine definit pe ansamblul spaţiului peşterii, ceea ce îi permite să afirme că peştera funcţiona în acest sistem de gândire al populaţiilor paleolitice ca un element sexual feminin (eventual, pântecul femeii în care se întâlnesc cele două lumi, cea masculină şi feminină).

Teoria lui A. Leroi-Gourhan (1965) evident a şocat la timpul respectiv lumea ştiinţifică preistorică, în primul rând pentru încercarea de ***sexualizare a artei paleolitice***. În plus, s-a constatat că schema de distribuţie a figurilor se adaptează uneori foarte greu la topografia anumitor peşteri, în special cele de forma unui culoar (*Les Camberelles*), iar în sistemul său de interpretare nu ia în considerare diferenţele spaţio-temporale şi presupune arta paleolitică drept un tot omogen pentru o durată de peste 25.000 de ani şi pe un teritoriu geografic mult prea extins. O altă critică ce i se poate aduce sistemului propus de el este faptul că în statistica sa nu consideră absolut numărul de indivizi pe specii, un ansamblu de multiple reprezentări constituind o unitate.

A. Laming-Emperaire (1971) revine apoi la invocarea etnografiei din perspectiva unor interpretări care priveau sistemele sociale, în sensul că fiecare specie ar simboliza un grup social aflat în relaţii complexe cu celelalte. Această nouă abordare a fost influenţată de ***teoria structulalistă*** a lui C. Levi-Straus (1949) care afirma că toate societăţile sunt fondate pe principiul schimbului, mai ales schimbul femeilor care este condiţionat de structura societăţii şi se realiza între diversele grupuri sociale, de tipul claselor matrimoniale sau clanurilor, sau în funcţie de gradele de rudenie judecate ca scheme elaborate după principiul simetriei şi reciprocităţii. Plecând de la considerentul că în societăţile primitive organizate pe clanuri exogame membrii din acelaşi clan nu se pot căsători, A. Laming-Emperaire lansează ipoteza că atunci când pe pereţii unei peşteri sunt figuraţi un taur şi o vacă nu se intenţionează sugerarea unui cuplu taur-vacă, ci se doreşte relevarea, de exemplu, a unei relaţii de genul frate-soră. In schimb, atunci când sunt reprezentate două animale de specii şi sex diferite se poate bănui intenţia unui cuplu, după cum atunci când apar două animale din specii diferite, dar de acelaşi sex, poate să fie vorba de o alianţă. Interpretarea structulalistă a artei rupestre nu s-a bucurat de adeziunea unanimă a specialiştilor.

Mai nou, Denis Vialou (1987; 1989 a; b; 1991; 1996 a) consideră arta paleolitică în mod esenţial diversă, fără nici o unitate. Panourile cu grupările lor tematice sunt fiecare în felul lor originale şi determinate de topografia peşterii respective.

Americanul A. Marshack (1987; 1989; 1990) consideră arta paleolitică drept o expresie a unei viziuni regenerative şi ciclice a lumii, în timp ce alţii, precum C. Gamble (1999), M. Joachim (1983) şi M. Conkey (1987), sunt adepţii interpretării ecologice a artei paleolitice. Arta ar avea o utilitate esenţialmente socială, ajutând la transmiterea informaţiilor între diverse grupe umane.

E.VIII.4.e. Arta mobilieră

Arta mobilieră magdaleniană se caracterizează printr-o mare diversitate şi, ca şi în cazul artei rupestre, printr-o semnificaţie şi complexitate, adesea greu de descifrat. In

ceea ce priveşte statuetele feminine magdaleniene, se constată deosebiri faţă de ***Gravetian***, atât din punct de vedere al trăsăturilor definitorii, cât şi ocurenţei lor. In ***Magdalenian***, acestea sunt mult mai schematice, redate din profil, mereu lipsite de cap, elementul care permite atribuirea lor sexului feminin rămânâd fesele proeminente, întrucât chiar şi prezenţa sânilor se întâlneşte foarte rar. Exemplele clasice de statuete pentru ***Magdalenianul*** din Franţa rămân cele de la *Laugerie-Basse* şi *Courbet*, iar pentru Europa centrală, H. Delporte (1989) atribuie magdalenianului mijlociu statuetele de la *Pekarna* (din fildeş, cu fese proeminente, realizată din profil, membre repliate, ceea ce o face să pară că a fost redată în poziţie aşezată) şi *Kulna*, care prin stilizarea lor exagerată dovedesc că acest proces a apărut mai întâi în Europa centrală şi apoi în cea vestică, magdalenianului superior pe cele de la *Ölknitz* din Thuringia (una din galet natural, cu mici intervenţii pentru conturarea feselor, alta din fildeş cu corpul în formă de baghetă, fără sâni, dar cu fesele bine marcate), cu multe analogii cu statuetele din cel mai bogat sit din acest punct de vedere, de la *Gönnersdorf* (400 de figurine feminine şi 13 sculpturi în corn de ren sau fildeş cu sâni şi braţe uneori sau schematice până la adevărate semne claviforme alteori, adesea marcate cu incizii care ar sugera veşmintele sau pictura corporală) (G. Bosinski, 1989).

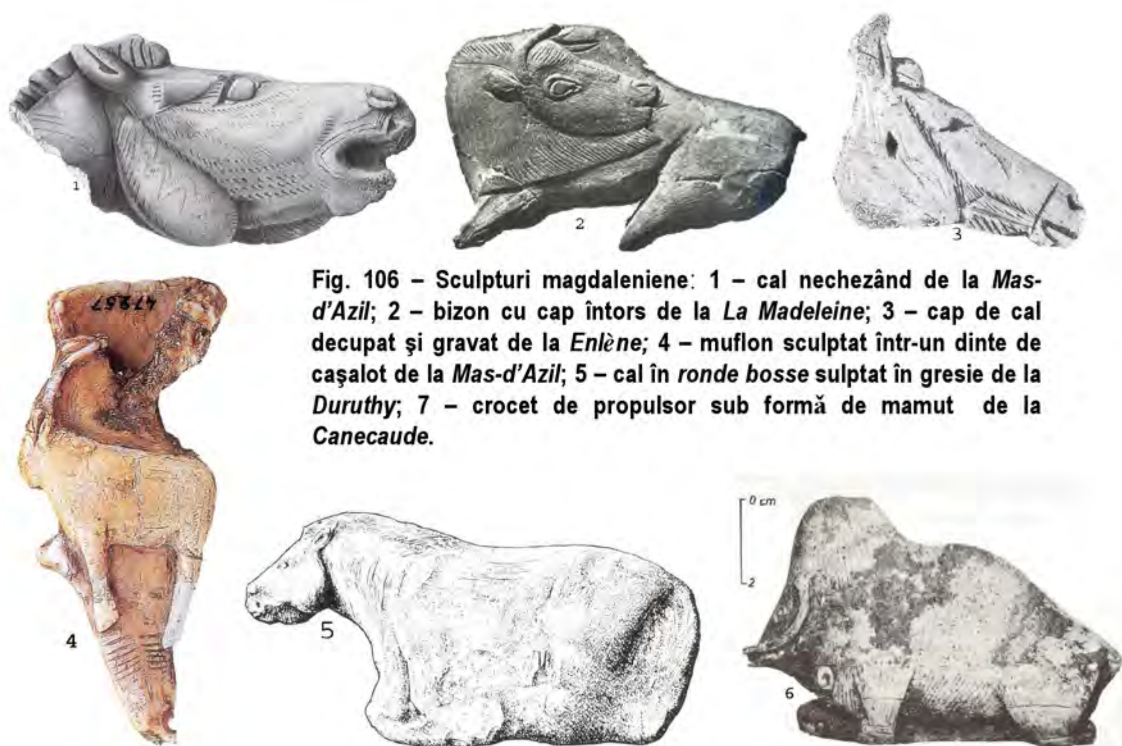

Fig. 106 – Sculpturi magdaleniene: 1 – cal nechezând de la *Mas-d'Azil*; 2 – bizon cu cap întors de la *La Madeleine*; 3 – cap de cal decupat şi gravat de la *Enlène;* 4 – muflon sculptat într-un dinte de caşalot de la *Mas-d'Azil*; 5 – cal în *ronde bosse* sulptat în gresie de la *Duruthy*; 7 – crocet de propulsor sub formă de mamut de la *Canecaude*.

Tot din fildeş sunt şi statuetele de la *Königsee-Garsitz* şi *Nebra*, de asemenea, din Thuringia. Aşa cum relevă situaţia de la *Petersfels*, unde au fos descoperite 16 figurine femenine de mici dimensiuni, sculptate în corn de ren sau lignit, prevăzute cu o perforaţie pentru a fi suspendate ca pandantive, realizate într-un stil schematic extrem în

zona capului, sânilor şi gambelor, cu cât ne deplasăm spre vest se accentuează stilul schematic. In celaşi context s-ar înscrie şi bagheta de os doar cu sânii marcaţi de la *Rytiàska* din Moravia (J. Kozlowski, 1992).

In Elveţia, la *Neuchatel* şi *Schweizersbild*, s-au descoperit două situaţii deosebite: în primul caz este vorba de trei pandantive antropomorfe realizate din lignit, dintre care unul este prevăzut cu o perforaţie biconică şi striuri orizontale pe spate, genunchi şi trunchi, cu analogii la *Petersfeld*, iar în al doilea caz s-au recuperat numeroase sculpturi în lignit, dar numai una are trăsături antropomorfe, cu sâni schiţaţi discret.

Reprezentările masculine sunt rare în acest timp, putând aminti o siluetă sculptată pe un incisiv de cal, descoperit la *Mas d'Azil.*

Arta mobilieră animalieră este mult mai variată decât cea parietală, pentru că în arta parietală nu există specii de animale care să nu se regăsească în arta mobilieră, în schimb în aceasta din urmă sunt animale care nu se întâlnesc în arta rupestră. Dacă în arta mobilieră domină marile ierbivore, mai ales calul, bovideul şi cerbul, în arta mobilieră foarte numeroşi sunt peştii, păsările şi mai ales renul foarte frecvent pe obiectele utilitare cu destinaţie culinară.

Totuşi, nu se poate spune că nu apare suficient de des calul şi în arta mobilieră, astfel că H. Delporte (1987) îl menţionează gravat pe o plachetă de piatră în peştera *Chaffaud*, care a reprezentat şi prima gravură paleolitică cunoscută, dar şi un excepţional mod de redare a perspectivei, prin conturarea siluetei primului şi ultimului cal, pe două registre (de 17 şi respectiv 18 exemplare), între aceştia fiind gravate doar capul şi picioarele celorlalţi subiecţi.

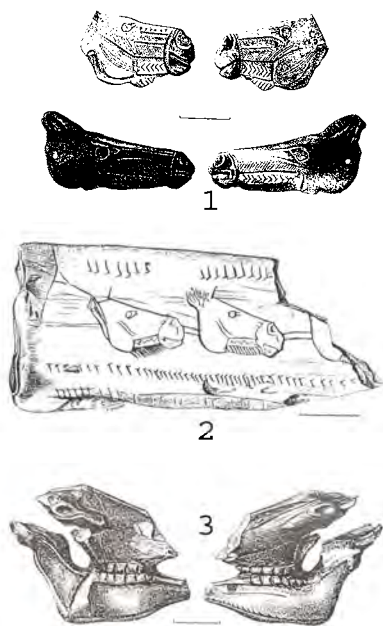

Fig. 107 – Sculpturi şi gravure magdaleniene: 1 contururi decupate de la *Arudy* şi *Brassempouy*; 2 – gravură de la *Mas-d'Azil*; 3 – contur decupat al unui craniu de cal de la *Mas-d'Azil*; 4 – croşete de propulsoare cu cap de cal de la *Bruniquel, Isturitz* şi *Gourdan*.

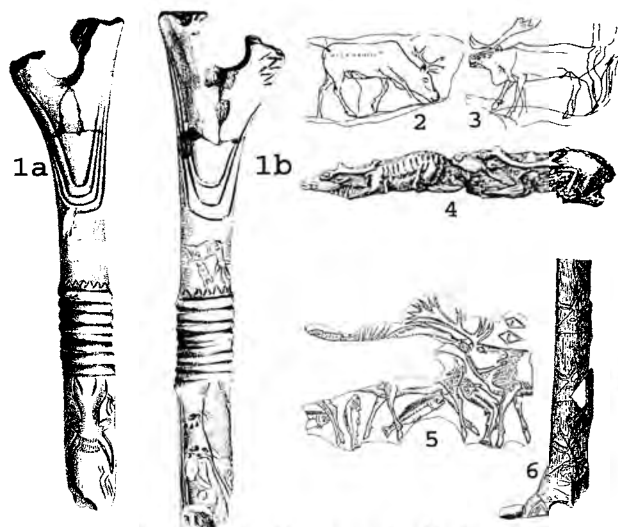

Fig. 108 – Gravuri pe obiecte utilitare: 1 - baston perforat de la *Gourdan*; 2-3 *Limeuil*; 4 - *Bruniquel*; 5 - *Lartet*; 6 – *Laugerie-Haute*; 7 – baston perforat din peştera *Gazel*.

O situaţie similară s-a întâlnit şi în peştera *Teyjat*, pe un os gravat cu 14 cerbi în aceeaşi manieră. Se pune problema dacă acest mod de reprezentare nu este o formă primitivă de animaţie. Reprezentări de cai au mai fost menţionate la *Madeleine* (schiţe de capete gravate pe os sau piatră), *Limeuil* (50 de plachete din piatră gravate, crochiuri de cai în atitudini variate, precum mişcarea, în galop, în repaos etc.), *Brunique* (un bloc de calcar gravat cu trei cai suprapuşi, la fel ca pe un os din peştera *Harpoanelor* de la *Lespugue*). În redarea calului, s-au atins virtuţi artistice cu totul deosebite, mult superioare gravurii pe diverse suporturi mobile, prin contururile decupate şi sculptarea în basorelief a capului acestui animal, cum ar fi la *Isturitz* şi *Mas d'Azil* (fig. 106/1), dar şi prin sculpturile în *ronde-bosse* de la *Lourdes* şi *Duruthy* (fig. 106/5).

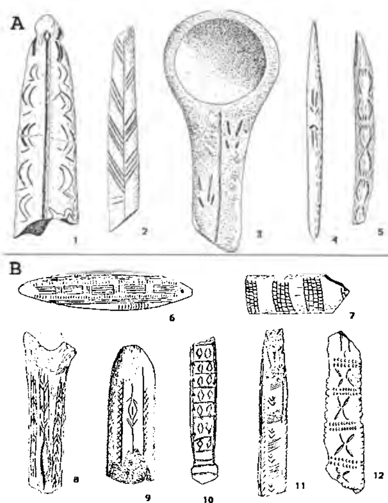

Fig. 109 – Organizarea spaţiului în arta mobilieră paleolitică: simetrie (A) şi delimitare de registre (B). 1, 5, 10 *La Madeleine*; 2 *Laugerie-Basse*; 3 *Lascaux;* 4 *Lortet;* 6 *Lalinde;* 7 *Lespugue;* 8 *Enlène*; 9, 12 *Marsoulas;* 11 *Mas-d'Azil* (după G. Sauvet, 1987).

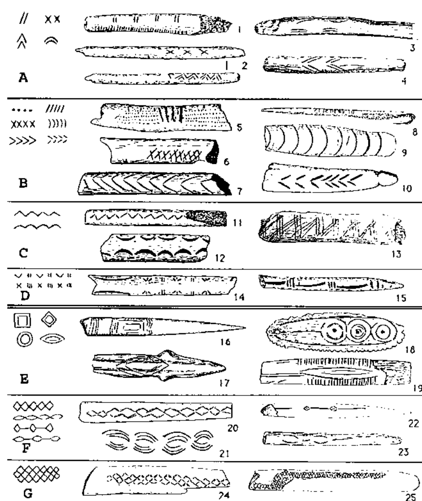

Fig. 110 – Elemente de compoziţie paleolitică: A ritm. 1 repetiţie de puncte şi linii (duplicare, aliniere, înlănţuire, alternanţă); B repetiţie de planuri elementare (îmbucare, înlănţuire, împreunare în tablă). 1, 5 *Brassempouy*; 2, 12 *Mas-d'Azil*; 3 *Lascaux;* 4 *Placard;* 6, 9 *La Madeleine;* 7-8 *Lortet;* 10 *Cueto de la Mina;* 11, 19, 25 *Laugerie-Basse;* 13 *Altamira*; 14 *Isturitz;* 15 *Gourdan;* 16 *Romito;* 17 *Limeuil;* 18 *Saint-Marcel*; 20 *Bruniquel*; 21 *La Vache*; 22 *Emittia*; 23 *Laugerie-Haute;* 24 *Ray-Monden* (după G. Sauvet, 1987).

Bizonul este redat prin gravură (pe fildeş la *Teyjat* şi gresie la *Isturitz*), prin gravură în relief (*Laugerie-Basse*) şi sculptură (*Madeleine*). Cerbul şi căprioara sunt documentaţi pe bastoane perforate la *Laugerie-Haute*, *Lortet, La Valle* etc. (fig. 108). Muflonul apare gravat pe "lampa" de gresie la *La Mouthe*, superb sculptat din fildeş la *Mas d'Azil* (fig. 106/4; 107/1), contur decupat la *Isturitz*. Mamutul este destul de rar în arta mobilieră, totuşi amintim gravura de la *Madeleine*, sculptura de pe un baston perforat de la *Laugerie-Basse* sau reprezentând croşetul unui propulsor de la *Canecaude*(fig. 106/6). Felinele au fost sculptate la *Isturitz* în gresie şi corn şi la *Madeleine* în fildeş. Păsările sunt puţin numeroase în arta mobilieră, ca de exemplu pe un propulsor de la *Trois-Fréres*, gravate sau în relief, sub formă de crochiuri la *Isturitz* etc., spre deosebire de peşti, pe care îi întâlnim mult mai des, detaliile în redare permiţând atribuirea lor salmonidelor, ca de exemplu la *Lartet, Lourdes, Lespugue*.

Decorul geometric este o categorie de reprezentări, pe cât de insolită, pe atât de interesantă şi nu de puţine ori greu de explicat, nu numai în arta rupestră, dar şi în arta mobilieră. Încă din 1928, L. Capitan şi D. Peyrony remarcau existenţa pe o arie largă, din Pirinei până în Perigord, a unor semne complexe, precum motivele eliptice, romboidale şi fusiforme specifice artei mobiliere. În general, în arta mobilieră semnele sunt organizate începând de la un element grafic simplu, care este linia, fiind frecvente aliniamentele laterale, longitudinale sau unghiulare. La fel de caracteristice sunt simetria şi împărţirea spaţiului în registre diferite (G. Sauvet, 1987); pe obiectele alungite simetria se manifestă cu predilecţie în raport cu o axă longitudinală mediană, într-o aşa zisă simetrie axială; ceva mai rar apar elementele opuse, de o parte şi de alta a unei axe simetrice, perpendiculară pe dimensiunea principală a suportului, în ceea ce este numit simetrie transversală. Un procedeu frecvent este delimitarea registrelor prin linii paralele în vederea individualizării unei secvenţe de pe un suport, ca şi repetiţia sau ritmul decorului, sau cum remarca A. Leroi-Gourhan (1965) repetiţia elementelor decorative creează ritm, sau mărcile ritmice sunt anterioare figurilor explicite încă din ***Chatelperonian***. Între aceste benzi, elementele grafice cuprind toate tipurile de decor. Repetiţia punctelor şi liniilor este prezentă sub diverse forme:

- duplicaţia, care include linii duble şi arce de cerc, precum la *Brassempouy, Mas d'Azil, Lascaux, Placard, Kniegrotte* etc.;

- juxtapunerea fără contact se referă la aliniamentele de *cupules*, linii transversale sau oblice, cruciforme, semne unghiulare, arce de cerc care au fost atestate la *Brassempouy, Madeleine, Lortet, Cueto de la Mina* şi *Lespugue*.

- justapunerea prin contact se referă la figurile regulate, cum ar fi zig-zagurile, întâlnite la *Laugerie-Basse, Mas d'Azil, Altamira, Placard, St. Marcel, Kniegrotte, Byci Skala* şi altele.

La rândul ei, repetiţia planurilor elementare cuprinde două situaţii:

- duplicarea, care cuprinde de foarte multe ori forma pătratelor, romburilor sau cercurilor duble, este atestată la *Romito, Lemeuil, St.-Marcel* şi *Laugerie-Basse*;

- juxtapunerea cuprinde mai ales romburi şi semne "în fus", precum la *Bruniquel, La Vache, Ermittia, Laugerie-Haute, Raymonden* şi mai rar hexagoane, după cum s-a constatat la *Terriers, Lussac-les-Chateaux*. În multe cazuri, juxtapunerea nu se realizează direct, ci prin intermediul unor linii. Un caz special al figurilor plane îl reprezintă compunerea romburilor în formă de fagure.

E.VIII.4.e.1. Cele mai importante categorii de obiecte de artă mobilieră

Suporturile artei mobiliere sunt cele specifice materiilor dure animale în starea anatomică iniţială (omoplaţi, oase de pasăre etc.) sau amenajate şi evident transformate şi celor minerale (calcare în Perigord, Poitou, Charente; gresii la Kostenki şi şisturi în Pirinei etc.). Şi unele şi altele au fost alese din diverse raţiuni estetice, cum ar fi culoarea şi aspectul, sau fizice, care au determinat adesea atitudinea animalelor reprezentate (animale fără cap sau cu capul întors, aşa cum se întâmplă cu propulsoarele de la *Enlene* şi *Mas d'Azil*, precum şi datorită durităţii variabile a materialului şi omogenitatea sa care au facilitat incizii superficiale sau adânci în vederea obţinerii unor gravuri în relief sau pentru a da volum sculpturilor. Pe lângă calităţile suporturilor, valoarea creaţiilor artistice a fost influenţată în bună măsură de tehnologia utilizată, mai ales în cazul gravurilor şi sculpturilor, la care se adaugă mai rar modelajul.

Printre cele mai importante obiecte de artă mobilieră menţionăm (M. Cârciumaru, M. Mărgărit, 2002):

- *Podoabele* reprezintă obiectele pentru a fi purtate suspendate sau cusute pe veşminte, simbolizând o importantă componentă de exteriorizare a universului mental al anumitor membrii ai comunităţilor din această perioadă, cu o evidentă conotaţie simbolică individuală sau socială şi cu o perenitate până în zilele noastre.

- *Perlele* constau în mod special din dinţi şi cochilii perforate, fie naturale, fie în anumite cazuri artificiale, prin confecţionarea lor din alte materiale, păstrând însă morfologia celor naturale. Peştera *Cioarei de la Boroşteni* a livrat perle din stalactite de tip macaroană. Forma lor este destul de variată: plată, tubulară sau sub formă de rondea, după cum materialele sunt foarte variate: fildeş, os, cochilie sau diverse roci. Prezenţa lor în morminte, dispuse în cele mai diverse părţi ale corpului, denotă întrebuinţarea lor pentru îmbodobirea veşmintelor sau a coafurilor pe care erau eventual fixate.

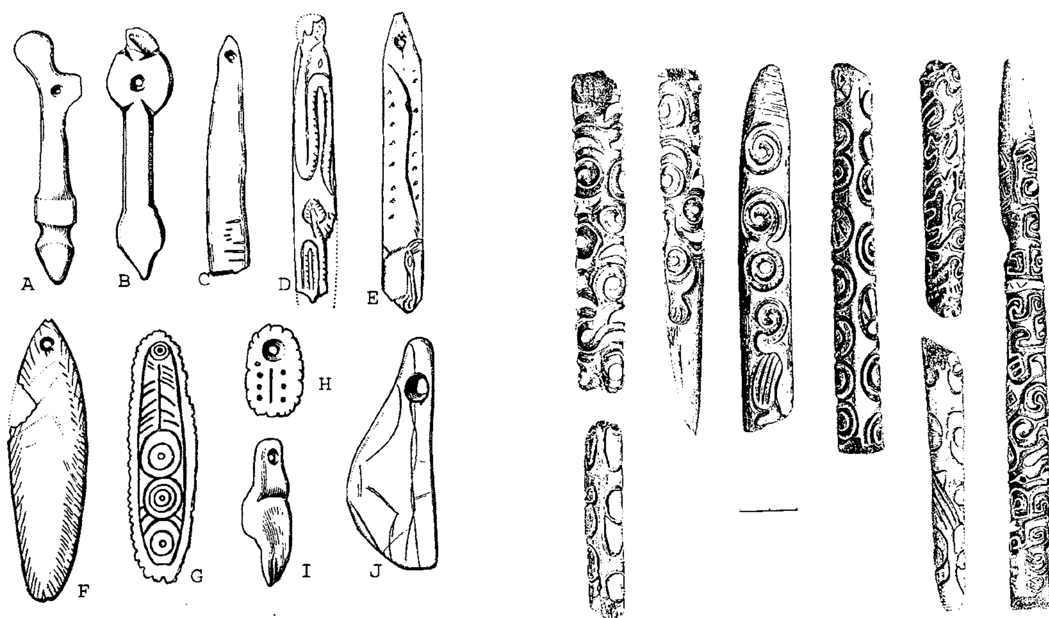

Fig. 111 – Pandantive alungite (stânga) (A, G-*St. Marcel*, B, C, E, F-*Isturitz*, D-*Lespugue*, H-*Laugerie-Basse*, I-*Peterfels*, *J-Saut-du-Perron*) şi baghete semirotunde decorate de la *Isturitz* (dreapta) (după A. Leroi-Gourhan, 1964).

- ***Pandantivele*** sunt în general confecţionate din aceleaşi materiale ca şi perlele, iar reprezentările sunt de o mare diversitate, ca de exemplu păsările sculptate, statuetele feminine, caii decupaţi, iar decorul este la fel de variat, de la gravuri animaliere, umane, până la reprezentări foarte abstracte (puncte, incizii pe marginea suportului, incizii pe suprafaţa suportului, motive geometrice complexe etc.) (fig. 111).

Inelele, brăţările şi diademele sunt mult mai rare, concentrându-se mai mult în Europa de est, la *Mežirič*.

- ***Rondelele*** decupate şi perforate sunt realizate din os, au uneori forma unor plachete din os sau fildeş cu perforaţie dublă, fiind probabil destinate împodobirii veşmintelor (fig. 112). De cele mai multe ori, acestea sunt decupate din omoplatul animalelor, pentru că în acest fel se obţine direct forma dorită. Aceasta nu înseamnă că nu au fost descoperite rondele şi din alte materiale, cum ar fi argila.

Toate aceste podoabe au fost purtate atât de femei, cât şi de bărbaţi, cu specificarea că se pare că există tendinţa ca bărbaţii să prefere osul, dinţii şi fildeşul, femeile se îmbodobeau în special cu cochilii, iar copii mai ales cu dinţi şi cochilii.

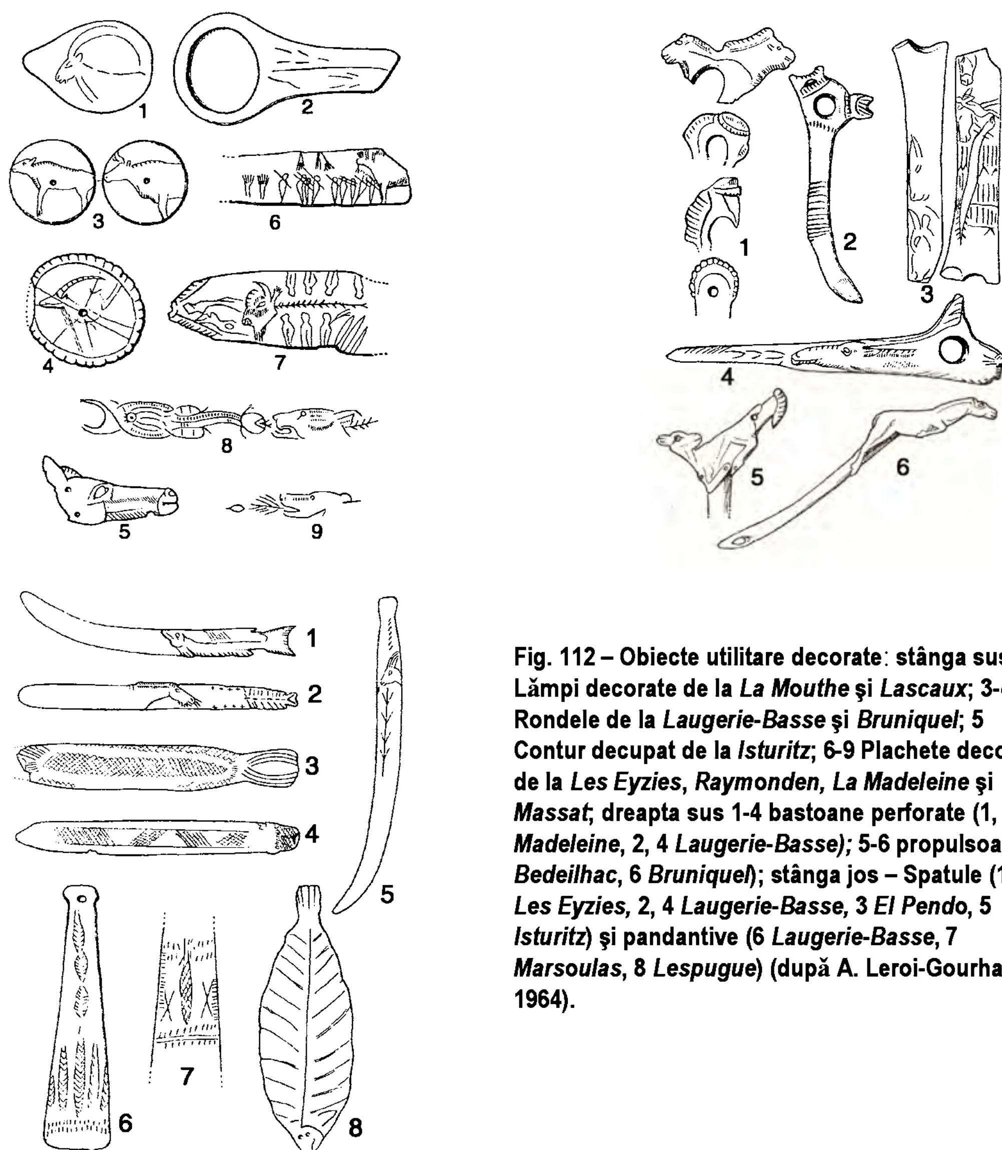

Fig. 112 – Obiecte utilitare decorate: stânga sus 1-2 Lămpi decorate de la *La Mouthe* şi *Lascaux*; 3-4 Rondele de la *Laugerie-Basse* şi *Bruniquel*; 5 Contur decupat de la *Isturitz*; 6-9 Plachete decorate de la *Les Eyzies*, *Raymonden*, *La Madeleine* şi *Massat*; dreapta sus 1-4 bastoane perforate (1, 3 *La Madeleine*, 2, 4 *Laugerie-Basse)*; 5-6 propulsoare(5 *Bedeilhac*, 6 *Bruniquel*); stânga jos – Spatule (1 *Les Eyzies*, 2, 4 *Laugerie-Basse*, 3 *El Pendo*, 5 *Isturitz*) şi pandantive (6 *Laugerie-Basse*, 7 *Marsoulas*, 8 *Lespugue*) (după A. Leroi-Gourhan, 1964).

- ***Statuetele*** au fost realizate în această perioadă în special din fildeş, mai ales în Europa centrală şi de est, dar şi din gresie, marnă, calcar şi steatit. Se ştie că în ***Pavlovian*** a fost utilizat lutul modelat, în amestec cu pudra de os, supus apoi arderii şi transformarea sa în primele forme de ceramică. In Moravia şi Câmpia Rusă s-a menţionat locul şi rolul simbolic, particular, acordat statuetelor zoomorfe şi antropomorfe, de cele mai multe ori în relaţie cu vatra sau cu depunerea lor în locuri speciale şi chiar în morminte ca ofrande. Este cât se popate de evident că statuetele paleolitice erau intim legate de organizarea simbolică a habitatului, circumstanţială sau cotidiană.

- ***Armele decorate*** includ în special săgeţile şi vârfurile, dar şi propulsoarele, harpoanele, ca şi ustensilele pentru realizarea unor vârfuri, de tipul bastoanelor perforate.

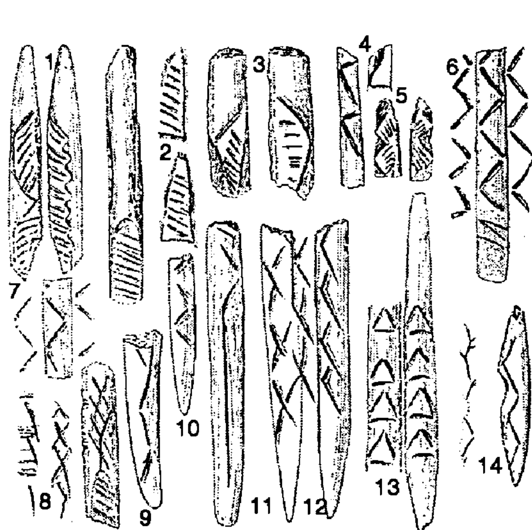

Fig. 113 – Săgeţi decorate. 1 *Lartet*; 2, 3, 8, 10-13 *La Madeleine;* 4 *La Vache*; 5 Le *Souci;* 6-7 *Raymonden*; 9 *Montastruc*; 14 *Lourdes* (după M. Otte, 1999).

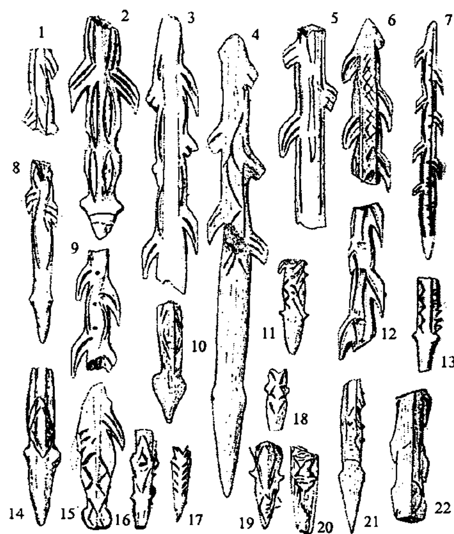

Fig. 114 – Harpoane decorate. 1, 6, 10, 12, 14-15, 19. 20, 22 *Limeuil;* 2 *Massat;* 3, 4-5, 9, 11, 13, 16, 21 *Le Souci,* 7 *Rocheyrel*; 8 *Bruniquel;* 17 *Teyjat*; 18 *Rocamadour* (după M. Otte, 1999)

- ***Săgeţile*** şi ***vârfurile*** în ***Magdalenianul vechi*** se detaşează prin decorul lor realist, cum ar fi peştii, cervideele şi rinocerii de la *Placard*, în ***Magdalenianul mijlociu*** în Pirinei predomină inciziile grupate sub forma unor serii de linii duble, iar ***Magdalenianul recent*** se caracterizează prin existenţa ambelor stiluri (fig. 113). A. Baulois (1980) a oferit o clasificare a decorului de pe săgeţile magdaleniene: *motive simple* (linii paralele longitudinale, transversale sau oblice), *motive complexe* (caneluri, nervuri, spirale, arce, cercuri, triunghiuri, tectiforme) şi *motive figurative-realiste* sau *schematice* unde se regăsesc cervidee, bizoni, capride, cai, rinoceri, peşti etc. Sunt binecunoscute şirurile de cai de la *Isturitz, Madeleine, Souci*, caii din profil de la *Madeleine, Lortet, Raymonden, La Paloma*, şerpii de la *Placard, Madeleine, El Pendo*, bizonii din profil de la *Placard*, batracienii de la *Fontalès*, capridele de la *El Pendo* etc. Decorul geometric este bine reprezentat în peştera *Maszycka* din Polonia, iar, ca o particularitate, chiar şi atunci când decorul este foarte simplu, el nu este identic pe două suporturi, ceea ce sugerează funcţia sa de identificare. Faptul că astfel de semne

(pisciforme cu *cupules*, pisciforme haşurate, *cupules* izolate, pisciforme cuplate) nu apar decât în ***Magdalenianul*** din Europa centrală, îl face pe J. Jelinek (1988) să considere acest aspect ca o tradiţie specifică acestei zone.

- Baghetele semi-rotunde decorate complex (fig. 111), de la linii simple până la reprezentări de animale, constituie o creaţie exclusivă a magdalenienilor, concentrându-se în sud-vestul Europei (L. Mons, 1980-1981). B. şi G. Delluc (1987) le clasifică după decor în trei grupe: *1 - decoruri geometrice*, deobicei în serie (grupe de mici linii, curbe de tipul parantezelor, arce intercalate cu linii dispuse în V, căpriori sau cum le spun francezii *chevrons*, zig-zaguri, meandre) întâlnite la *Isturitz, Madeleine, Teyjat, Laugerie-Basse*; *2 - decoruri mai complicate* (romburi, cadrilatere cu o linie mediană care amintesc de vulve, linii curbe paralele interpuse uneori semnelor barbelate, foarte multe spirale) cu o construcţie geometrică foarte elaborată, unică pentru întregul paleolitic, concentrate în Pirineii occidentali (*Lespugue, Arudy, Lourdes, Isturitz*). Complexitatea acestor decoraţii, după M. Otte (1999), este proprie armelor de vânătoare şi comparabilă numai cu cea de pe podoabe de felul diademelor şi pe diverse obiecte utilitare, precum spatulele şi sulele din ***Gravetianul*** Europei de est; *3 - decorul realist*, totuşi destul de rar întâlnit (capul de ţap de la *Isturitz*, capetele de căprioară de la *Laugerie-Basse*, foca de la *Teyjat*, ansamblul format dintr-un cap de urs, falusul şi vulva de la *Madeleine*, capetele de urs cu urechile înconjurate de semne în X etc.).

- Bastoanele perforate, prelucrate mai mult din corn de ren, evident dintre cele care s-au păstrat, dar şi din fildeş, chiar dacă nu reprezintă arme, sunt instrumente pentru rectificarea vărfurilor de suliţă şi săgeată (fig. 112). Decoraţiile de pe bastoanele perforate se concentrează pe mâner, periferia perforaţiei şi bifurcaţie. Morfologia coarnelor de ren, cu secţiunea mai mult ovală decât circulară, a facilitat desfăşurarea decorului pe două registre distincte, pe cele două feţe ale mânerului. Există totuşi reprezentări care se desfăşoară pe întreaga suprafaţă a mânerului, ca în cazul bastonului de la *Teyjat*, pe care a fost gravat un cal care nu poate fi privit doar dintr-un singur unghi, fiind necesară rotirea bastonului. Perforaţia mânerului are în general formă geometrică, cu o evidentă conotaţie sexuală feminină. Astfel, bastonul de la *Rochereil* are o perforaţie triunghiulară, cu o linie mediană, care se doreşte a sugera triunghiul vulvar. Situaţii similare s-au înregistrat la *Mas-d'Azil, Laugerie-Haute, Courbet, Gourdan* etc. Alteori, semnificaţia feminină este redată prin gravarea unor bizoni în jurul perforaţiei sau pe marginea liberă a extremităţii mai largi a piesei, cum s-a descoperit la *Laugerie-Basse*. Tendinţe de schematizare se sesizează pe unele bastoane de la *Madeleine, Bruniquel, Mas d'Azil* şi *Gourdan*. Nu lipsesc nici bastoanele faliforme, precum cele de la *Gorge d'Enfer* din Dordogne şi *Roc-de-Marcamps* din Gironde (Franţa).

Decorul geometric include în mod special aşa zisul decor în căpriori, cu sau fără linie axială, serii de X, ovale, striuri pisciforme serii de linii perpendiculare sau oblice, paranteze, mai rar linii longitudinale sau motive cu alură florală, de exemplu *Rochereil*. La rândul lor, reprezentările animaliere cuprind următoarele specii: calul (*Kesslerloch, Madeleine, Mas- d'Azil*), peştele (*Raymonden, La Vache, Isturitz*), cerbul (*Madeleine, El Castillo, Gourdan*), renul (*Madeleine, Laugerie-Basse, Kesslerloch*), ţapul (*El Pendo, Mas-d'Azil, Arudy, Veyrier*), bizonul (*Madeleine, Isturitz, Mas-d'Azil*). Reprezentarea masculină apare la *Gourdan, Mas-d'Azil, Molodova 5*, iar ce feminină pe un baston de la *Rond du Barry*. Compoziţiile de pe bastoanele perforate sunt adevărate capodopere ale artei mobiliere, cele mai strălucite dintre ele fiind la *Lortet* (cerbi-peşti-romburi),

Gourdan (vulvă-corn de bizon-cap de somon-cap de cal privit din faţă-cervideu), *Madeleine* (şarpe-om cu baston-două capete de cai din profil pe avers şi două capete de bizoni-linii paralele pe revers), *Pendo* (trei capete de căprioară-linii paralele şi în X) etc.

- Propulsoarele îşi fac apariţia cu deosebire în ***Magdalenianul mijlociu***, cele mai multe fiind realizate din corn de ren. A. Leroi-Gourhan (1965) le-a clasificat în două grupe: *propulsoare simple*, de forma unor baghete prevăzute cu croşet şi *propulsoare cu extremitatea activă lărgită*, decorată cel mai adesea cu o sculptură cu rol de contra-greutate distală (fig. 112). Din punct de vedere a tipului de decor, predomină decorul figurativ prin sculptarea în general a unui animal, iar cu câteva excepţii (*Bruniquel* şi *Mas-d'Azil*) decorul geometric este aproape absent. Cele mai frecvente animale reprezentate sunt caii şi peştii, urmaţi de ţapi şi bizoni, mai rar reni, păsări şi mamuţi. Caii sunt aproape singurele subiecte de decor sculptat pentru propulsoarele simple (*Laugerie-Basse, Gourdan, Madeleine*), în mod excepţional apărând ţapul (*Mas-d'Azil*), renul (*Laugerie-Basse*), pasărea (*Enlene*) şi peştele (*Lourdes*). Propulsoarele complexe poartă la extremitatea distală activă animale sculptate cu capul întors sau în salt: mamuţi la *Bruniquel*, felină la *Madeleine*, ţapi afrontaţi la *Enlene*, un admirabil cal la *Bruniquel*, ca şi renul de la *Laugerie-Basse* redaţi cu capul întins, membrele anterioare repliate şi cele posterioare alungite.

M. Garcia (1986) distinge, după tipul de decor, propulsoare decorate în *ronde-bosse*, adică propulsoarele cu un cap de cal sau mai rar de la un alt animal sculptat la partea activă; propulsoare decorate în *bas-rélief* prevăzute cu croşet sau cu extindere posterioară a croşetului.

- Harpoanele devin comune de la sfârşitul magdalenianului mijlociu. Decorul cel mai frecvent întâlnit este compus din peşti şi semne ramificate (A. Leroi-Gourhan, 1965), în timp ce asocieriile sunt doar excepţii (un cervideu şi un peşte la *Cueto del Rascano*) (fig. 114).

M. Julien (1982) distinge trei forme grafice de decor: reprezentările identificabile, figurile schematice şi liniile simple. Reprezentările identificabile se referă, de exemplu, la caii de la *Pendo* şi *Fontales*, ursul de la *Castillo*, şarpele de la *Madeleine*, capetele de animale cu coarne, văzute din faţă, de la *Reilhac, Rochereil*, capul de felină de la *Rochereil* etc. Figurile schematice sunt de tipul semnelor fusiforme (*Bruniquel, Roche-Trémolat*), cadrilatere (*Fontales*), elipse, romburi simple sau dublate (*Isturitz, Gourdan, Madeleine, Souci, Roche de Lalinde, Limeuil*), capete foarte stilizate, probabil de animale (*Longueroche*), semne vulvare (*Rochereil, Bruniquel*), semne în V sau căpriori (*Gourdan, Mas-d'Azil, Montfort, Madeleine, El Pendo*). Liniile simple sunt intens utilizate, fiind reprezentate prin striuri fine superficiale de formă rectilinie, curbilinie, serii de mici *cupules* etc. In general, organizarea suportului şi tipul de decor sunt influenţate de morfologia suportului.

- Utilajele decorate se referă la câteva categorii: ***lămpile, utilajele din silex şi galeţii, spatulele*** şi ***netezitoarele, sulele, acele*** şi ***cârligele de pescuit.***

- Lămpiile apar în ***Magdalenian***, ca accesorii ale artei parietale care au permis ca lumina să pătrundă în profunzimea sanctuarelor (fig. 112). In câteva cauzuri, pe lămpi sunt gravate animale (un cal la *Laugerie-Haute*) sau cu semne ovoidale (*Gabillou, Bois du Roc*), semne în cruce (*Lascaux*) (fig. 112). Decorul este dispus atât pe lampa propriu-zisă, cât şi pe mâner (S. de Beaune, 1987).

- Utilajele din silex sunt uneori decorate cu gravuri pe cortex. Aşa de exemplu, un percutor perigordian de la *Rabier* în Franţa este gravat cu un cap de rinocer, pe un

retuşor gravetian de la *Saint-Géry* apar membrele unui animal indeterminabil, iar pe un nucleu de la *Montmorillon* şi pe un burin de la *Pincevent* este gravat câte un cap de cal. Dintre ***galeţii gravaţi*** amintim pe cel din *Cueva Morin* decorat cu o siluetă umană şi pe cel de la *Madeleine* din ***Magdalenian*** care are gravat pe avers trunchiul şi capul unei femei, iar pe revers un bărbat. O serie de percutoare magdaleniene au oferit decoraţii geometrice (triunghiuri sau unghiuri rotunjite umplute cu linii fine).

- *Spatulele* au fost gravate cu peşti, salmonide (peştera *Rey* şi *Coucoulu*), semne geometrice (*El Pendo, Laugerie-Basse, Saint Marcel*). Sunt menţionate spatule în forma cozii de peşte pe care sunt gravate diverse animale: calul (*Laugerie-Basse, Mas-d'Azil*), renul şi cerbul (*Madeleine, Isturitz*) (fig. 112). Nu lipsesc nici scenele mai complexe, în care nu mai apare peştele, precum în peştera *La Vache* (trei urşi şi un cal nechezând sau un cap de căprioară, un bizon şi semne florale). Pe o spatulă de la *Lortet* este gravată o viperă. Spre sfârşitul magdalenianului spatulele sunt bogat decorate: reni şi linii (*Fontales*), ţap, ren şi semn barbelat (*Madeleine*), cai, un ţap, un bizon şi motive geometrice (*Pekarna*).

- *Netezitoarele* sunt gravate mai mult cu semne geometrice (*Placard*) (L. Mons, D. Stordeur, 1977).

- *Sulele* sunt decorate foarte divers, de la simple incizii (*abri Blanchard, abri Castanet, Isturitz, Saint-Marcel, Laugerie-Basse, El Pendo, Avdeevo, Malta* etc.), până la figuraţii animaliere (şir de patru cai la *Souci*, cap zoomorf sculptat la una din extremităţi la *Kostenki* şi *Avdeevo*).

- *Acele* sunt gravate cu linii foarte fine doar în câteva cazuri, la *Furtins* în Franţa şi *El Pendo* şi *Ermittia* în Spania.

-Cârligele de pescuit se întâlnesc extrem de rar şi doar excepţional sunt gravate (*abri Blanchard* cu linii gravate, *Bruniquel* cu un peşte gravat).

E.VIII.4.f. Raportul dintre arta mobilieră şi parietală paleolitică

Arta paleolitică, cu cele două componente de bază - mobilieră şi parietală - este puntea de legătură dintre noi şi spiritualitatea oamenilor care au creat-o între circa 35.000 şi 10.000 de ani. Cercetată adesea separat, arta mobilieră şi arta parietală, în mod cert va fi înţeleasă mai bine în măsura în care vom reuşi să descifrăm raţiunile care au stat la baza creaţiei lor. Abordarea în spiritul asimilării sistematice a artei mobiliere cu cea parietală, a determinat implicit metode de studiu ale uneia în funcţie de cealaltă, cum ar fi organizarea cronologică a artei parietale, care a fost definită prin comparaţie cu arta mobilieră, în timp ce în interpretarea sensului artei paleolitice s-a pornit de la creaţia parietală, cea mobilieră fiind aproape ignorată (M. Cârciumaru, M. Mărgărit, 2002). Chiar dacă la prima vedere distincţia dintre arta mobilieră şi parietală pare fără echivoc, în practică apar numeroase situaţii particulare, care nu pot fi integrate cu precizie într-una din cele două forme artistice. Astfel, bizonii modelaţi în argilă din peştera *Tuc d'Audoubert* care reprezintă un exemplu de artă mobilieră prin modul de realizare şi de artă parietală prin materia primă, sau animalele din peştera *Bédeilhac*, gravate în argila de pe podeaua peşterii, ceea ce trimite spre arta parietală.

Repartiţia cronologică şi geografică a artei paleolitice. In cazul artei mobiliere, A. Leroi-Gourhan (1964) menţiona că operele stilurilor *I, II* şi *III*, adică din ***Aurignacian*** până la începutul magdalenianului, de-a lungul a 20.000 de ani, nu

însumează decât 20 % din totalitatea creaţiilor paleolitice, iar în stilul *IV*, contemporan magdalenianului recent, într-o perioadă de numai 3.000-4.000 de ani grupează 80 % din arta mobilieră. In schimb, arta parietală a înregistrat următoarea repartiţie: *stilul I* - 0 %, *stilul II* - 15 %, *stilul III* - 27 %, *stilul IV vechi* - 54 %, *stilul IV recent* - 4 %, ceea ce înseamnă că majoritatea picturilor aparţin solutreanului şi magdalenianului vechi şi mijlociu. Aceste date au primit anumite corecţii, din care menţionăm peştera *Chauvet,* datată între 30.340 şi 32.410 B. P., ceea ce implică apartenenţa picturilor din această peşteră aurignacianului, deci stilului *I*, căruia A. Leroi-Gourhan (1964; 1965) nu i-a atribuit nici o pictură rupestră.

Din punct de vedere al repartiţiei geografice a artei parietale, s-a constatat concentrarea sa în Europa de vest, în mod special regiunea franco-cantabrică, unde se găsesc 80 % din peşterile pictate şi 87 % din subiectele figurate. In restul Europei nu s-au descoperit decât câteva peşteri pictate: *Kapova* şi *Ignatievskaya* din Munţii Ural şi peştera *Cuciulat* din România. Peşterile pictate nu coincid decât în puţine cazuri cu peşterile intens locuite, cu strate de cultură paleolitică şi desigur cu cele în care s-a descoperit artă mobilieră. In schimb, ocurenţa artei mobiliere cuprinde un teritoriu vast, din Spania, trecând prin Franţa, Italia, Belgia, Germania, Cehia, Slovacia, Austria, România, Ucraina şi Rusia, până la Don. După cum se vede, arta parietală magdaleniană este concentrată într-o zonă bine individualizată temporal şi spaţial, iar arta mobilieră magdaleniană, ca şi cea gravetiană, a cunoscut o diseminare evidentă, ceea ce a presupus deplasări, migraţii şi contacte ale diverselor populaţii pe teritorii vaste şi drept urmare câştigarea şi imprimarea unei anumite unităţi stilistice şi tehnologice. Este interesant de observat că pe o hartă a repartiţie artei paleolitice pe continentul european, arta mobilieră pare a acoperi teritoriile lipsite de artă mobilieră. Nu încape îndoială că arta mobilieră şi parietală sunt diferit repartizate în timp şi spaţiu, remarcându-se extrema raritate a artei parietale în estul Alpilor, ca şi sărăcia artistică, mai mult sau mai puţin vizibilă, a solutreanului, situat între bogăţia gravetianului şi apogeul magdalenian. La fel de adevărat este şi caracterul excepţional al coexistenţei topografice între arta parietală şi cea mobilieră, cea din urmă aparţinând, se pare, vieţii cotidiene - "arta de toate zilele", în opoziţie cu arta parietală - "arta zilelor de ceremonie". După A. Leroi-Gourhan (1965) peşterile pictate reprezintă adevărate sanctuare, cu caracter iniţiatic (vezi urmele de paşi de copii imprimaţi în argila unor peşteri), care presupunea practici ritualizate în ocazii excepţionale. In schimb, arta mobilieră sugerează existenţa unei mitologii implicată într-o practică cotidiană.

Natura şi organizarea subiectelor. Conform statisticilor existente, importanţa subiectelor figurate s-ar evalua în felul următor:

- marile ierbivore (cal, bovideu, cerb) sunt mai bine reprezentate în arta parietală decât în cea mobilieră. In ***Magdalenian***, în arta parietală, calul şi bovideul sunt de două ori mai numeroşi în raport cu cea mobilieră, cu toate că în ***Aurignacian*** şi ***Gravetian*** felinele, urşii, mamuţii, rinocerii erau în avantaj. Pe ansablul culturilor paleolitice, urşii, felinele, mamuţii sunt repartizaţi aproximativ în mod egal în arta mobilieră şi parietală, alături de ţapi şi reprezentările masculine;

- în compensaţie, alte subiecte par să domine covârşitor arta mobilieră: peştii, păsările, figurile feminine (cu excepţia vulvelor care apar gravate mai ales pe blocuri), iar în mod surprinzător, renul, cel mai abundent animal din eşantioanele culinare, care nu cuprinde însă decât 15 % din ansamblul decoraţiilor din arta mobilieră şi doar 1 % din arta parietală;

- arta non-figurativă de pe pereţii grotelor, sub forma semnelor, uneori asociate cu animalele, reprezintă elemente "de orientare" sau "de punctuaţie", care marchează debutul sau finalul unei compoziţii. A. Leroi-Gourhan (1965) încerca să înlocuiască vechile interpretări asupra semnificaţiei săgeţilor, curselor, colibelor cu teoria bazată pe explicaţii simbolice, adesea cu caracter sexual. Mai greu se explică rolul semnelor din arta mobilieră şi mai cu seamă dacă au o valoare şi sens identic cu cele din arta parietală, în condiţiile în care mulţi autori le atribuie doar un sens strict decorativ. Totuşi, este o realitate că pe pereţii peşterii *Lascaux*, ca şi pe o lampă din aceeaşi peşteră se întâlnesc reprezentate capete schematice similare de ţapi, sau unele tectiforme de pe pereţii peşterii *Altamira* care se regăsesc gravate pe săgeţile recuperate din stratele atribuite magdalenianului inferior, ceea ce necesită o explicaţie a sensului acestor reprezentări paralele, care să fie valabilă pentru ambele forme de manifestare artistică.

Un subiect important de reflexie pentru arta paleolitică îl reprezintă organizarea subiectelor în funcţie de natura, forma şi dimensiunile suportului. Aşa de exemplu, un mare plafon, o rotondă, o galerie dintr-o peşteră oferă o vastă suprafaţă de lucru şi permite realizarea unei compoziţii, uneori chiar cu veleităţi "arhitecturale". Spre deosebire de arta rupestră, arta mobilieră este obligată să se rezume la suporturi cu forme predeterminate, mult influenţate de caracterul anatomic al oaselor lungi, colţilor, omoplaţilor sau coarnelor de ren. Din această cauză, o serie de obiecte utilitare, pe care reprezentările gravate constituie elemente complementare, acestea trebuie să se adapteze la forma predeterminată a utilajului respectiv.

Un impediment în interpretarea artei mobiliere paleolitice, în raport cu cea parietală, este impus de caracterul ei de "artă a fragmentelor", în sensul că majoritatea obiectelor de artă mobilieră sunt fragmentate. Un exemplu clasic în acest sens îl reprezintă peştera *Mas-d'Azil*, în care din cele 100 de artefacte, recuperate de E. Piette (1868), numai 20 sunt întregi sau au putut să fie restaurate. Din contră, reprezentările din arta parietală sunt de cele mai multe ori întregi, într-o organizare iniţială care permite analiza exactă a asocierilor dintre animalele pictate sau gravate, reprezentările umane şi semne. Numai în acest fel a fost posibil evaluarea raportului între două animale, considerate centrale şi reprezentate în mod repetat, adică detaşarea unui animal dominant prin poziţia sa (bizon, bou şi mai rar căprioară), în asociere sistematică cu o a doua specie, cel mai frecvent calul. In mod întâmplător poate interveni un al treilea sau al patrulea animal, cum ar fi ţapul, cerbul sau mamutul. Această metodă de analiză, declanşată de M. Raphael (1986), A. Laming-Emperaire (1962) şi A. Leroi-Gourhan (1965), nu se verifică în ***Aurignacian*** şi ***Gravetian***, când şi alte animale, precum mamutul sau diverse carnivore, au ocupat spaţii centrale. Din păcate, în cazul artei mobiliere, aceste statistici care privesc asocierea subiectelor reprezentate sunt cu totul modeste. Totuşi, B. şi G. Delluc (1987) au reuşit în ultima vreme să descifreze şi în cazul artei mobiliere, mai ales pe bastoane perforate, asocieri de specii de tipul cal-ren, urmate de cerb-peşte, ren-peşte, cal-cerb, cal-peşte, asocieri rar întâlnite în arta parietală. Mai mult, în arta mobilieră paleolitică se poate vorbi chiar de asocieri tematice cu caracter se pare, mai degrabă, mitologic, decât narativ, după cum dovedeşte gravura de pe un os de pasăre din peştera *La Vache*, considerată o "scenă de iniţiere", care include câte un cal, bovideu, peşte, urs şi o carnivoră. Aproximativ aceleaşi specii se întâlnesc pe un alt baston din aceeaşi peşteră, numit "cei patru evanghelişti", dar şi pe alte bastoane de la *Teyjat* şi *Gourdan* (H. Delporte, 1987). Pe obiectele de podoabă, asocierile de animale sunt mai rare, dar se poate vorbi de cupluri cal-bizon (*Mas-d'Azil,*

Laugerie-Basse), căprioară-peşte (*La Vache*), cervideu-lup (peşterile *La Vache* şi *Lortet*) (Y. Taborin, 1987).

In consecinţă, analiza raportului dintre arta parietală şi mobilieră a demonstrat că dacă similitudinile dintre cele două domenii sunt reduse, în mod cert diferenţele sunt majore (M. Cârciumaru, M. Mărgărit, 2002).

*
* *

Retragerea periodică a inlandisului scandinav din *Tardiglaciar* a permis repopularea câmpiei din jumătatea nordică a Europei, populaţiile respective fiind dominate de complexele industriale cu vârfuri *à cran* şi ocupând în *Bölling* întregul spaţiu cuprins între insulele britanice şi Vistula sub forma a două unităţi culturale: ***Hamburgianul*** şi ***Creswellianul***. In timp ce R. Desbrosse şi J. Koslowski (1988) consideră că la originea acestora a stat un facies cu vârfuri *à cran* născut din ***Magdalenianul mijlociu*** occidental, M. Otte (1988) reconstituie un alt scenariu, conform căruia la originea complexului ***Creswello-Hamburgian*** ar sta grupe magdaleniene din regiunile de platou din Europa centrală. Populaţiile ***Creswello-Hamburgiene*** este posibil să fi supravieţuit în regiunile de câmpie din nord-vestul Europei şi în *Dryasul II*, dar nu este exclus ca ele să se fi retras în regiunile ocupate de magdalenieni. Oscilaţia *Alleröd* a favorizat cu siguranţă repopularea acestei zone, de data aceasta, şi de grupele din Europa mijlocie şi chiar orientală, ceea ce a provocat o adevărată unificare a continentului şi o dificultate în plus de detaşare a unor trăsături particulare a faciesurilor respective. Răcirea din *Dryasul III* a determinat probabil reculul spre sud al grupelor cu vârfuri *à dos* curbate în regiunile cu tehnocomplexe caracterizate de vârfuri pedunculate, împinse, la rândul lor, spre sud şi sud-est sau asimilate în cadrul acestui proces. Oricum, se pare că tehnocomplexele cu vârfuri pedunculate au reprezentat ultimii vânători de ren din Europa care au supravieţuit până la începutul preborealului (Fr. Djindjian, J. Koslowski, M. Otte, 1999).

*
* *

E.IX. Azilianul

Azilianul este o cultură care era considerată când mezolitică, când era inclusă noţiunii de **Epipaleolitic**.

Cultura aziliană a fost definită de E. Piette (1868) prin cercetările în celebra peşteră *Mas d'Azil* din Ariège - Franţa. Denumirea de cultură aziliană s-a dorit iniţial să semnifice şi să completeze hiatusul dintre ***Magdalenian*** şi ***Neolitic***. Trăsăturile acestei culturi, relevate la început de E. Piette (1868; 1904), se remarcau prin galeţii coloraţi şi harpoanele plate care ar fi caracterizat această perioadă dintre "Timpurile cuaternare" şi "Timpurile moderne", pe care o şi denumea ***"Axesmolithică"*** (de la *a* - cu sens de prioritate; *xesmos* - lustruit şi *lithos* - piatră).

Termenul de cultură aziliană va cunoaşte o istorie plină de contradicţii. Poate că trebuie să reţinem totuşi până la urmă tot definiţia propusă de E. Piette (1868) pentru

cultura aziliană, pe care o caracteriza prin existenţa galeţilor pictaţi, gratoarelor rotunjite, instrumentelor în formă de lamă, "briceag", fin cioplite, rare utilaje magdaleniene şi numeroase harpoane plate, uneori figurate. Cu aceste trăsături, **Azilianul** s-ar întâlni din Pirinei până în Jura şi chiar în Scoţia.

In regiunea franco-cantabrică ***Magdalenianul superior,*** în *Alleröd,* este înlocuit cu **Azilianul**, care cucereşte chiar şi regiunile mai înalte din Masivul Central şi Pirinei, nelocuite până atunci de magdalenieni. **Azilianul** a fost întâlnit în Dordogne (adăpostul *Villepin, La Madeleine, Pont d'Ambon, Rochereil, Le Peyrat*), în Corrèze (*Chez Jugie*), în Lot (*Pégourié, Malaurie*), în Lot-et-Garonne (*Roc Allan*), în Pirinei (*Duruthy/Dufaure, Mas d'Azil, La Tourasse*) (Fr. d'Errico, 1994). In schimb, în *Dryasul III* industriile care succed azilianului sunt destul de rău definite. De asemenea, **Azilianul** a fost atestat în Languedoc, pe coasta mediterană franceză, în continuitatea magdalenianului, ca şi în Ardèche (*abri Collombier, Oullins, abri du Saut du Loup à*

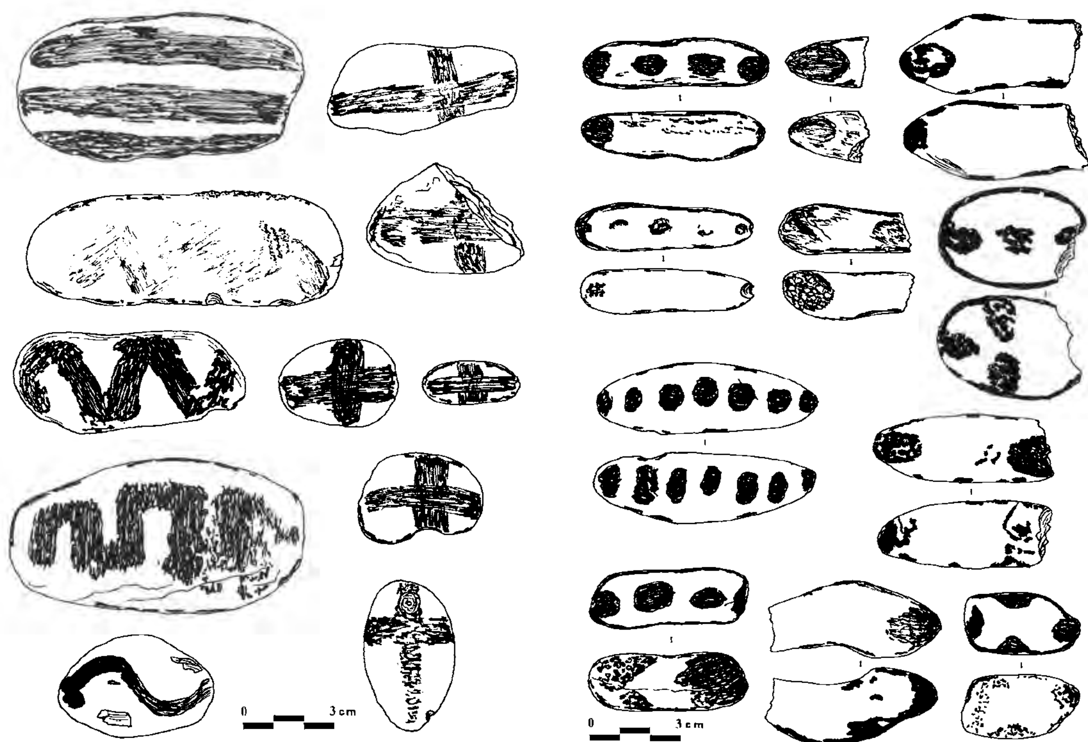

Fig. 115 – Galeţi pictaţi de la *Mas-d'Azil.*

Bidon), în Auvergne, Bazinul parisian (*Pincevent*), Bazinul Somme, Bazinul Basse-Seine (peştera *Gouy*). In Belgia, **Azilianul** este cunoscut şi sub numele de ***Tjongerian*** în Bazinul Meusei, unde este contemporan cu unele aşezări cresweliene şi ahresburgiene, ca şi pe valea Rhinului (*Andernach, Urbar, Misenheim II*). Valea Rhonului este bine populată în **Azilian** în aşezări precum *Tai, Les Douattes, abri Gay,* peşterile *Jean-Pierre, la Fru, Balme de Glos* etc. Elveţia excelează prin aşezările aziliene de la *Champréveyres, Birsek-Hermitage* (unde s-au recuperat galeţi pictaţi atât de specifici acestei culturi) (Cl. Couraud, 1985). **Azilianul** nu lipseşte nici în regiunea Dunării superioare, în Polonia, Moravia, Bohemia şi chiar în România la Porţile de Fier.

În **Azilian** corpul defunctului era supus unui tratament special constând dintr-o anume reorganizare a osemintelor. S-au identificat chiar anumite striuri pe oase care stau mărturie asupra desprinderii cărnii de pe ele şi, în consecinţă, practicarea probabilă a canibalismului. Ritualul respectiv includea şi folosirea focului, pentru că multe oseminte conservă urme de ardere (H. Duday, 1976).

E.X. Creswello-Hamburgianul

Creswello-Hamburgianul mai este denumit şi ***"tehno-complexul cu vârfuri à cran din marea câmpie a Europei de nord".***

D. Garrod (1936), în urma săpăturilor din peşterile de la *Creswell Crags* (peşterile *Robin Hood's*, datată între 10.580 ± 80 B. P. - 10.380 ± 90 B. P., şi *Pin Hole*), unde s-a descoperit un inventar litic dominat de vârfuri cu un *dos* şi o troncatură oblică, propune pentru faciesul respectiv, denumirea de **Creswellian**. J. Campbell (1980) consideră **Creswellianul** contemporan perioadei dintre 20.000 şi 10.000 B.P. , iar Arl. Leroi-Gourhan şi R. M. Jacobi (1986) menţionează că Marea Britanie nu a fost locuită anterior *Dryasului II* în ***Paleoliticul superior*** (R. M. Jacobi, 1980).

Utilajul litic este compus, în realitate, mai ales din vârfuri *à cran*, vârfuri *à dos* convexe (*"penknife"*), vârfuri *à dos* angulare (vârfuri de *Creswell*), vârfuri *à dos* trapezoidale (vârfuri de *Cheddar*), *burins* şi gratoare, acompaniate de harpoane cu două rânduri de barbeluri, precum la *Kent's Cavern* unde au fost datate la 12.180 ± 100 B. P.

Creswellianul se extinde din Marea Britanie şi pe continent în Ţările de Jos şi nordul Franţei, populaţiile respective fiind mai puţin interesate de vânarea exclusivă a renului, preocupările lor în acest sens fiind îndreptate şi spre vânarea bizonului şi a diverselor carnivore.

Hamburgianul, aşa cum arată numele, a fost la început recunoscut în jurul oraşului Hamburg în 1931, fiind de la început asimilat magdalenianului. Cercetările ulterioare, în special cele efectuate de A. Rust (1931), au demonstrat trăsăturile particulare ale hamburgianului.

Ocurenţa sa cuprinde spaţiul dintre Ţările de Jos şi valea Oderului, pe acest teritoriu industria litică având ca element caracteristic vârful *à cran* hamburgian, alături de gratoarele pe lamă cu marginile retuşate şi cu un front cu unghiul de înclinare foarte ascuţit. Utilajul pe materii dure de origine animală este sărac şi apare doar în aşezările de pe valea *Ahrensbourg*, fiind reprezentate prin harpoane cu un rând de barbeluri şi mânere cu o perforaţie întrebuinţate la rectificarea bazei vârfurilor *à cran.*

Economia comunităţilor hamburgiene fiind bazată pe vânarea renului, aşezările lor sunt de obicei situate pe morene sau văile strâmte, orientate nord-sud, pe unde migrau sezonier turmele de reni. În consecinţă majoritatea sunt aşezări sezoniere de primăvară sau toamnă.

Datele palinologice plasează **Hamburgianul** în *Dryas I*, în timp ce datările C-14 de la *Paggewisch* (12.460 ± 60 B.P.) îl plasează în *Bölling*, ceea ce ar pune problema unor relaţii ale hamburgianului cu ***Magdalenianul*** din Franţa. **Hamburgianul** ar fi putut supravieţui însă în Ţările de Jos până în *Dryas II*, aşa cum sugerează datările de la *Oldeholtwolde* (11.810 ± 110 B.P.) (B. Schmider, 1992 d).

E.XI. Tehno-complexul cu vârfuri *à dos* curbate din marea câmpie de nord sau cultura "Federmesser"

Această cultură acoperă teritoriul care se desfăşoară între Franţa de nord şi Polonia de vest în timpul oscilaţiei *Bölling*, când mediul de pădure se extinde mult. Populaţiile respective s-au adaptat rapid la un vânat mai iute şi mai izolat, graţie întrebuinţării mai intense a arcului. Utilajul litic, pe lângă vârfurile de săgeată curbate, conţinea gratoare scurte unguiforme sau circulare, care probabil se înmănuşau, *burins* şi *perçoirs* la fel de mici.

Datările cu radiocarbon plasează această cultură între circa 12.000 şi 11.000 B. P., ceea ce o face contemporană cu ***Tjongerianul*** din Ţările de Jos şi Belgia, ***Azilianul*** occidental, populaţiile de tip ***Wehlen*** şi ***Rissen*** din Germania etc.

E.XII. Tehno-complexul cu vârfuri pedunculate din marea câmpie de nord

E.XII.1. Brommianul sau Lyngbianul

Are o repartiţie vastă (fig. 116; 117), din Marea Britanie până în Lituania (circa 2.000 km) şi din Suedia până în Polonia (în jur de 400 km), dar o tipologie săracă a utilajului litic, dacă avem în vedere prezenţa mai mult a gratoarelor şi *burin*-elor, alături de vârfurile pedunculate cu peduncul scurt şi larg obţinut prin retuşe abrupte şi uneori alterne, numite chiar *vârfuri de Lyngbi*. Uneori s-au descoperit şi gratoare şi *burins* cu un peduncul larg. Industria pe materii dure de origine animală consta din harpoane de corn de ren cu unul sau două rânduri de barbeluri.

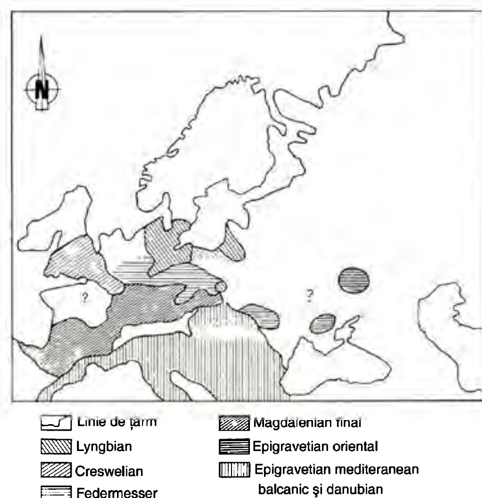

Fig. 116 – Culturile din Paleoliticul final din *Alleröd* (după R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1988).

Fig. 117 – Culturile din Paleoliticul final *Dryas III* (după R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1988).

E.XII.2. Ahrensburgianul

Ahrensburgianul este un facies cultural pus în valoare de C. Schwantes în 1927, în regiunea din împrejurimile oraşului Hamburg şi care reprezintă sfârşitul paleoliticului superior din Europa de nord. Spre deosebire de ***Lyngbian***, în **Ahrensburgian** se înregistrează o mai mare varietate şi bogăţie a utilajului litic, pentru că, pe lângă gratoare şi *burins*, s-au întâlnit troncaturi retuşate, microlite diverse şi evident *vârfurile pedunculate de tip Ahrensburg* care sunt de mici dimensiuni, cu peduncul scurt şi larg, uneori asimetric. Nu este exclus ca **Ahrensburgianul** să reprezinte doar un facies ***Lyngbian*** caracetrizat prin microlitizarea vârfurilor de *Lyngbi.*

Răspândirea sa se rezumă în principal la spaţiul dintre Rhin şi Oder, în acest fel **Ahrensburgianul** apărând ca o cultură adaptată la zona de contact dintre tundră şi taiga (R. Desbrosse, J. Koslowski, 1988).

Sfârşitul acestei culturi este estimat spre 10.000 B.P., când populaţiile respective au emigrat probabil spre nord, dând naştere în Suedia culturii ***Fosna***. Zona occidentală a ariei de dezvoltare a ahrensubrgianului s-ar putea să fi evoluat pe loc, contribuind la crearea entităţilor culturale mezolitice (culturile ***Starr Carr şi Duvensee***).

E.XII.3. Swiderianul

Swiderianul este un facies cultural definit în 1921 de S. Krukowski în urma cercetărilor de la *Swidry Wielkie*, din Polonia. Extinderea termenului de **Swiderian** este făcută de L. Sawicki în 1930, care include toate industriile cu vârfuri pedunculate din câmpia din Europa central-orientală (S. Krukowski, 1939).

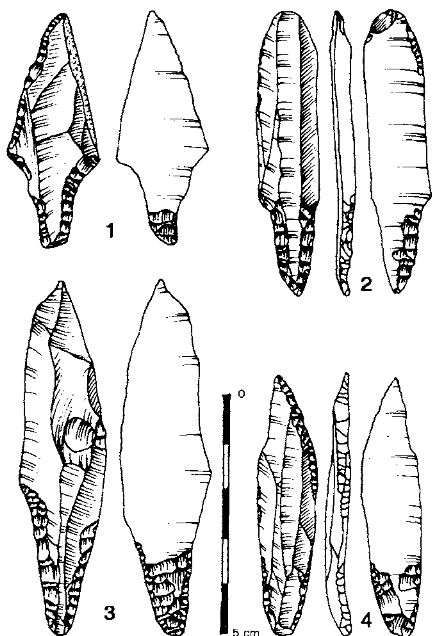

Fig. 118 – Vârfuri de *Swidry* (după R. Schild, 1975)

În **Swiderian**, cele trei categorii principale de utilaje sunt repartizate în felul următor: *burins*, gratoare şi vârfuri pedunculate (fig. 118). Trăsătura definitorie a fosilei directoare pentru **Swiderian** este dată de existenţa a două tipuri de vârfuri: unul cu pedunculul pronunţat şi altul fără penduncul distinct; ambele cu retuse plate pe suprafaţa ventrală, în partea proximală ca o caracteristică specifică swiderianului.

Swiderianul este răspândit în câmpia de la est de Oder, până în bazinul râului Dvina. Spre sud, influenţele sale ajung până în Carpaţi (?) şi chiar în Crimeea, mobilitatea acestor comunităţi fiind determinată de necesitatea procurării materiei prime, importate uneori de la 300-400 km distanţă, fie că era vorba de silex, fie de materiale colorante.

Cronologia sa se bazează mai ales pe analizele palinologice, care au relevat începutul culturii la începutul *Dryasului III*, iar sfârşitul său în *Holocen*, fapt confirmat şi de datările C-14: 9.900 ± 110 P.B., la *Calowanie*.

Retragerea renului, din câmpie spre regiunile nordice ale Europei, a produs cu certitudine un recul al populaţiilor swideriene spre estul Mării Baltice, unde au stat la originea mezoliticului oriental, pentru că sunt sesizabile influenţele swideriene în culturile ***Kunda*** şi cele din ***Volga superioră***.

E.XIII. Epigravetianul final din Europa de est

Epigravetianul din această regiune este destul de puţin cunoscut, lipsind studiile stratigrafice şi datările absolute. Se presupune totuşi că toată partea mijlocie a Câmpiei Ruse, până în Polonia şi Niprul mijlociu şi superior era ocupată de populaţii swideriene (Fr. Djindjian, J. Koslowski, M. Otte, 1999). Bazinul Nistrului şi Prutului a furnizat unele mărturii ale persistenţei epigravetianului local, cunoscut sub numele de ***Molodovian***, până spre sfârşitul pleistocenului, cum ar fi nivelurile *I a* şi *I* de la *Molodova V* pe Nistru mijlociu, unde s-au descoperit *burins*, gratoare şi vârfuri *à dos* rectilinii sau convexe de mari dimensiuni de tradiţie epigravetiană. **Epigravetianul** din Crimeea, mult mai reprezentativ, se conturează ca o entitate aparte, mai ales în nivelurile superioare de la *Siutien 2*, la *Shan-Koba*, *Fatma-Koba* (stratele *4-7*), *Buran Kaya* (stratele *4-5*).

Inventarul utilajului litic cuprinde gratoare, mai mult de jumătate, piese mari *à dos*, microlite (segmente, triunghiuri scalene, trapeze), *burins* şi troncaturi retuşate. Uneori s-au descoperit şi vârfuri pedunculate de tip *swiderian*, cu peduncul nu prea pronunţat. În legătură cu prezenţa vârfurilor pedunculate într-o serie de tehnocomplexe tardiglaciare, menţionăm că au fost separate până acum mai multe unităţi distincte situate în regiuni geografice bine individualizate (R. Desbrosse, J. Koslowski, 1988).

E.XIV. Epigravetianul final balcanic

Fr. Djindjian, J. Koslovski şi M. Otte (1999), ignorând o realitate paleoclimatică a acestei regiuni, afirmă că *Tardiglaciarul* din Balcani s-a caracterizat prin nediferenţierea celor două oscilaţii climatice *Bölling şi Alleröd*, ele reprezentând o ameliorare climatică continuă. Se ştie că, cel puţin în România, aceste două oscilaţii

climatice au fost puse bine în evidenţă în mlaştinile oligotrofe din regiunea montană (E. Pop, 1943), iar în zonele joase inclusiv în aşezările preistorice sub numele de *Erbiceni A* şi *Erbiceni B* (M. Cârciumaru, Al. Păunescu, 1975). Prin urmare, această perioadă, cuprinsă între 13.000 şi 11.000 B. P., s-a caracterizat printr-o anumită unificare culturală în interiorul epigravetianului balcanic, materializată prin fenomenul de azilinizare care a constat din difuziunea gratoarelor scurte şi vârfurilor *à dos* curbate sau segmentelor în industriile litice. In vestul şi sudul Balcanilor acest proces este însoţit de microlitizarea şi geometrizarea armăturilor rezultate prin tehnica de microburin, aşa cum s-a observat la *Sandalia II* din zona Istria, *Çrvena Stijena* (nivelul *VIII*), *Medena Stijena* (nivelurile *VII-V*), *Malißina Stijena* (nivelul *2*) din Muntenegru, *Klithi* (nivelul cel mai recent) din Epir, peştera *Franchthi* (faza litică *VI*) , *peştera 4 de la Klisura* din Argolida. In faza rece care încheie *Tardiglaciarul*, această regiune se caracterizează în general prin producerea cu precădere a suporturilor pe aşchie şi chiar folosirea tehnicii *esquillée*. Sunt de menţionat, în contextul epigravetianului final, gravurile schematice geometrice pe blocuri de calcar aşezate în spatele adăpostului din aşezarea *Bandaj* din Bosnia. Acestei etape îi aparţine şi **Epigravetianul** din *adăpostul sub stâncă de la Cuina Turcului* de la Porţile de Fier, cu utilaje şi opere de artă realizate pe materii dure animale care amintesc de ***Epigravetianul final*** din Italia centrală de la *Abruzzes* sau din Latium. **Epigravetianul final balcanic** este atestat şi în insulele adriatice la *Hvar, Krk, Korçula*, iar existenţa obsidianului de Melos, documentat în peştera *Franchthi,* confirmă realizarea unor schimburi legate de această importantă sursă de materie litică, ca şi rolul navigaţiei, materializat inclusiv prin începerea pescuitului de ton din Marea Egee (Fr. Djindjian, J. Koslovski şi M. Otte, 1999).

E.XV. Epigravetianul final în peninsula italică

La sfârşitul tardiglaciarului peninsula italică înregistrează o mare diversificare a industriilor litice graţie variabilităţii diferitelor armături *à dos* trunchiate şi geometrice, ca de exemplu în regiunile cotiere italiene ale mărilor Adriatică şi Ionică, prin aşezările *Pouilles, Abruzzes, Marche, Veneţia*, sau cele de la Marea Tireniană din Liguria, Campania şi Sicilia. Cele mai importante aşezări atribuite epigravetianului final sunt cele din peşterile *Copiilor, Arene Candide, Punta, Ortucchio, Maritza, Ferovia, Prete, Polesini, La Cala, Erica, Romito*, *Sanctuaire de la Madona, Paglici, Romanelli, Scaloria, Giovana*, adăposturile sub stâncă *Tagliente* (datări între 13.430 şi 12.000 B. P.), *Salvini* etc., toate subliniind marea densitate demografică din această perioadă în peninsula italică, aspect susţinut şi de numărul impresionant şi complexitatea înmormântărilor (peste 25), care plasează regiunea pe primul loc în privinţa descoperirilor de acest fel. Aşa de exemplu, peştera *Copiilor* din Liguria a livrat o înmormântare dublă a doi copii întinşi pe spate împreună cu cochilii (E. Rivière, 1887) şi o înmormântare de femeie adultă, întinsă pe spate, însoţită, de asemenea, de cochilii (L. de Villeneuve, M. Boule, R. Verneau, E. Cartailhac, 1906-1919), datată mai târziu la 12.200 B.P. In peştera *Arene Candide* s-au dezvelit zece morminte destul de remaniate, dar care au permis să se observe două înmormântări duble, nouă schelete atribuite unor adulţi de la şapte bărbaţi şi două femei, însoţite de un inventar bogat, format din coliere şi brăţări din cochilii, dinţi de cerb şi vertebre, mult ocru.

Epigravetianul final din Italia este responsabil şi de importante manifestări artistice de artă mobilieră şi chiar parietală, caracterizate de reprezentări naturaliste, asemănătoare celor din ***Magdalenianul superior*** din regiunea franco-cantabrică, dar şi desene zoomorfe şi antropomorfe profund schematizate, care însoţesc motivele geometrice specifice artei aziliene din Europa de vest. Arta parietală naturalistă a fost descrisă din Calabria la *Romito* şi *Niscemi*, ca şi din Sicilia la *Cala Geonovesi* şi *Addaura*, iar printre siturile cele mai importante cu artă schematică este cel de la *Romanelli* (Fr. Djindjian, J. Koslovski şi M. Otte, 1999), de la care îşi trage numele şi faciesul ***Romanellian***.

E.XVI. Paleoliticul superior din Siberia

Siberia a avut o evoluţie a mediului cu totul particulară în *Pleistocenul superior*, în sensul că aici a dominat un climat mult mai neospitalier decât cel actual; este posibil ca în *Interpleniglaciar* să se fi produs o transgresiune semnificativă a oceanului Arctic, ceea ce a determinat submersia părţii septentrionale a Siberiei occidentale. Toate aceste condiţii de mediu, ca şi existenţa Munţilor Ural ca o barieră greu de trecut, au contribuit la o slabă populare a regiunii şi o evoluţie culturală diferită de cea specifică Europei, Siberia necunoscând de fapt decât ocupări sporadice, mai ales după 30.000 B.P., când valea inferioară a Ieniseiului şi Angarăi, precum şi regiunea din preajma Baikalului şi Munţilor Altai cunosc o dezvoltare culturală semnificativă în aşezări deschise pe terasele apelor, care durează până spre 10.000 de ani B.P.

Interstadiul Karginsk coincide spre 35.000 B.P. cu debutul paleoliticului superior. Aşezarea de la *Malaym Sya*, de pe valea Kuznetski Altai, este datată la 34.500 ± 500 - 33.060 ± 300 B.P. şi cuprinde utilaje arhaice pe aşchii împreună cu utilaje tipice din ***Paleoliticul superior*** de tipul gratoarelor, *burin*-elor, pieselor *à dos* şi utilajelor din os. Un grup de aşezări din aceeaşi perioadă sunt şi cele din valea Angara, de lângă Bratsk şi dn preajma lacului Baikal, de la *Varvarina Gora*, unde s-a descoperit şi un pavaj şi cuvete placate cu pietre care conţin oase de cal şi animale sălbatice.

Stadiul glaciar Sartansk înregistrează o multiplicare a aşezărilor paleolitice, prin individualizarea câtorva regiuni (B. Schmider, 1992 c).

E.XVI.1. Cursul inferior al Ieniseiului

Cursul inferior al Ieniseiului, de la *Krasnojarsk* la *Minusink*, se caracterizează prin aşezări în care se întâlnesc utilaje de tip *chopper*, alături de microlite, cum ar fi lamelele cu secţiune triunghiulară şi nucleii prismatici sau nucleiformi din care au fost prelucrate gratoarele, *burin*-ele şi *perçoirs* specifice paleoliticului superior clasic, iar lamelele au fost cu siguranţă destinate armăturilor pe suliţele de os. Cele mai cunoscute aşezări sunt cele de la *Afontora Gora* şi *Kokorevo*. Pentru prima beneficiem de o datare de 20.900 ± 300 B.P., iar din a doua sunt cunoscute două datări: 15.200 ± 200 B.P. - 12.940 ± 270 B.P.

E.XVI.2. Valea Angara

Valea Angara este a doua regiune de concentrare a paleoliticului superior din Siberia, cu multe afinităţi tehno-culturale cu cea din valea Ienisei. Totuşi, aşezările de aici vin cu un plus de originalitate prin structurile de locuire complexe, mai ales cele din ***cultura Malta-Buret*** (după numele celor două aşezări mai importante), unele concentrări circulare reprezentând probabil halte de vară, iar marile habitate săpate, cu pereţi din dale şi oseminte de mamut şi suprastructuri din coarne de ren, funcţionau probabil ca rezidenţe de iarnă.
Utilajul litic este în majoritate obţinut pe lame, dar nu lipsesc nici gratoarele masive şi rotunde, piesele *esquillées*, racloarele şi chiar galeţi amenajaţi. Bine reprezentat este şi utilajul din materii dure de origine animală (*poinçons*, ace, spatule etc.). Se vorbeşte, avându-se în vedere modul de repartiţie a acestor materiale, de o separare pe sexe a activităţilor şi locuinţelor. Trăsătura distinctă a acestei regiuni este dată de bogăţia operelor de artă, între care surprinzătoare, prin frumuseţea lor, rămân statuetele feminine din fildeş (fig. 119) şi siluetele interpretate ca reprezentând lebede în zbor (fig. 120). A fost descoperit şi un mormânt al unui copil, în aşezarea *Malta*, cu un inventar funerar bogat în obiecte de podoabă, datat la 14.750 ± 120 B.P. În aşezarea *Buret*, stratul de cultură are o vârstă de 21.190 ± 100 B.P., iar într-o altă aşezare, la *Krasnyj Jar*, stratul de cultură, asemănător din punct de vedere al inventarului, a fost datat între 18.000 şi 16.000 B.P. În fazele mai recente, cum ar fi în aşezările *Verkolenskaya Gora* (12.570 ± 180 B.P.) şi *Makarovol* (11.460 ± 500 B.P.) au fost descoperite şi harpoane plate cu două rânduri de barbeluri.

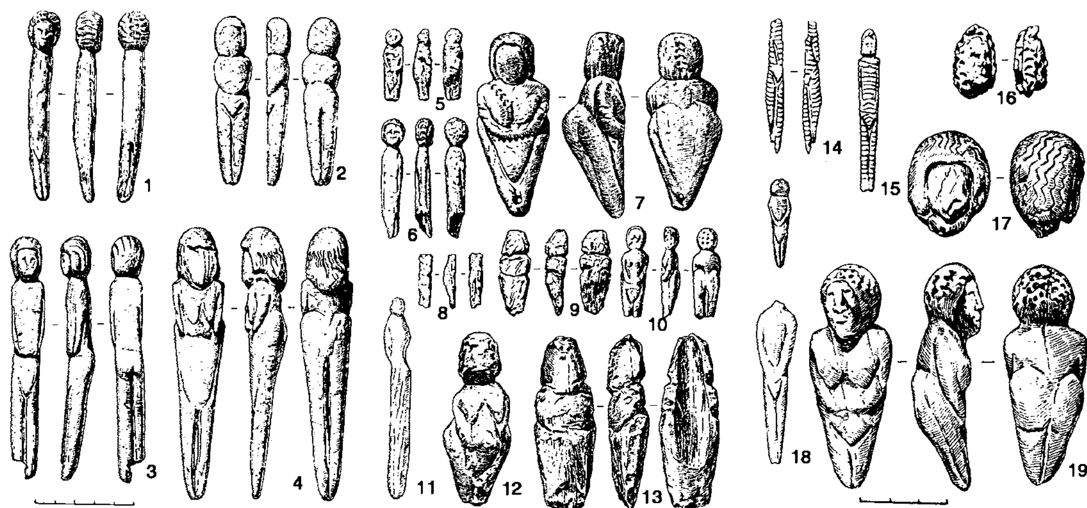

Fig. 119 – Statuete feminine de la *Malta* (după Z. A. Abramova, 1995).

Siberia septentrională şi orientală se individualizează în primul rând prin supravieţuirea şi vânarea mamutului până spre 11.000 B. P., ceea ce a dus la interpretarea vârfurilor foliacee bifaciale ca vârfuri de lance în aşezările din această regiune.

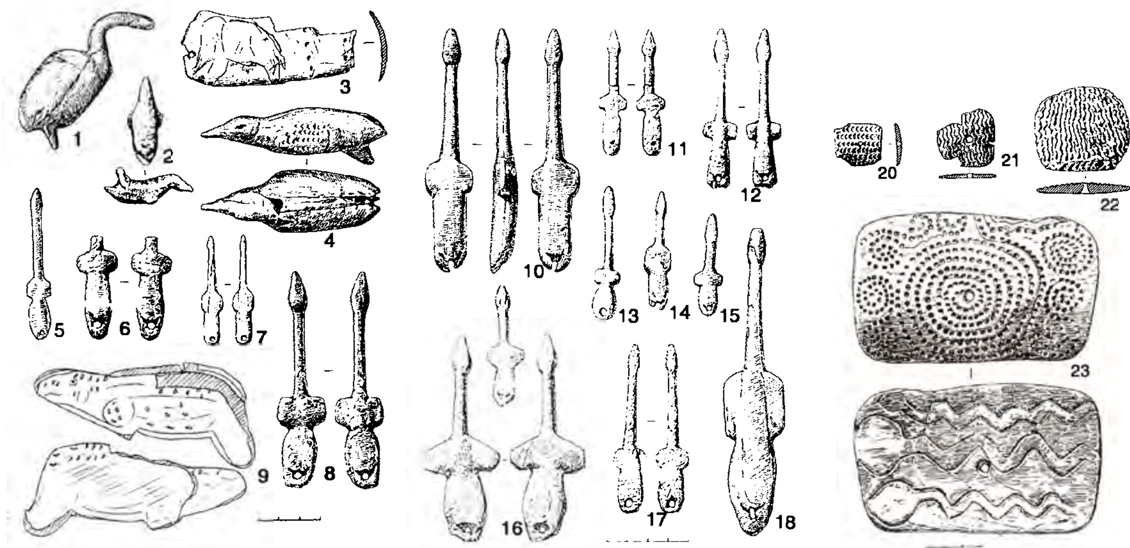

Fig. 120 – Reprezentări de animale (9) şi păsări (1-8; 10-18) şi plachete gravate de la *Malta* (după Z. A. Abramova, 1995)

Aşa de exemplu, în peştera *Djunktai* (situată pe un afluent al Lenei), predomină, alături de o faună de ren, mamut, iepure, vulpe polară, utilaje litice constând din cuţite bifaciale şi vârfuri foliacee de mari dimensiuni. Nu lipseau nici *burin*-ele poliedrice şi de unghi. Stratul de cultură, datat între 14.000 ± 100 şi 12.100 ± 120 B.P., a făcut să se vorbească chiar de ***cultura Djuktai***.

Staţiunea cea mai septentrională, de la *Berelekh*, în care au fost descoperite acumulări de oase de mamut (140 exemplare), împreună cu o industrie litică cu vârfuri bifaciale, obiecte din os şi fildeş (chiar vârfuri pe aşchii de defense), este datată între 13.420 ± 200 şi 11.830 ± 110 B.P. Aşezarea cea mai orientală este cea de la *Ushki*, din peninsula Kamciatka, care include, pe lângă un mormânt ocrat, material litic dominat de vârfuri bifaciale pedunculate, probabil pentru săgeţi, alături de gratoare, *burins*, racloare etc. Vârsta a fost precizată prin C-14 la 13.600 ± 250 - 10.760 ± 110 B.P.

Paleoliticul superior din Siberia reprezintă un bun exemplu de adaptare la mediu şi exploatare diferenţiată a resurselor, precum şi o dovadă că simţul estetic la om s-a manifestat şi dezvoltat indiferent de condiţiile vitrege uneori ale mediului, el făcând parte dintr-un sistem social şi de gândire.

E.XVII. Consideraţii generale asupra genezei şi evoluţiei paleoliticului superior din Eurasia - privire comparativă regională

Aşa cum menţionam, în Europa occidentală, ***Chatelperronianul*** (derivat din ***Musterianul de tradiţie acheuleană*** sau dintr-un alt facies musterian local) de la *Saint-Césaire* este creaţia lui *Homo sapiens neandertalensis*, dar această industrie nu pare să stea la originea paleoliticului superior, pentru că la *Saint-Césaire* şi *Quinçai* nu conduce, după R. Desbrosse şi J. Koslowski (1988), la un ***Perigordian superior***, ci la forme degenerescente.

Aurignacianul din Europa de vest, cert creaţia lui *Homo sapiens sapiens*, este alogen şi el coabitează cu ***Chatelperronianul*** între 34.000 şi 30.000 ani.

În Europa centrală, situaţia nu este foarte diferită, pentru că industriile cu vârfuri foliacee (creaţia lui *Homo sapiens neandertalensis*), contemporane chatelperronianului prin culturile szeletiană, jerzmanoviciană, ranisiană şi lyncombiană, s-au dezvoltat tot din faciesurile musteriene locale. Diferenţa constă în faptul că ***Chatelperronianul*** are o răspândire limitată în spaţiu, în timp ce în Europa centrală este remarcabilă individualizarea faciesurilor amintite. R. Desbrosse şi J. Kozlowski (1988) consideră că pentru industriile cu vârfuri foliacee, leptolitizarea ar fi de origine externă, adusă de curentul aurignacian. Aici, ***Aurignacianul*** este contemporan cu industriile cu vârfuri foliacee între 40.000 şi 30.000 de ani (fig. 121)

Cel mai vechi ***Aurignacian*** este considerat cel din Balcani, de vârstă interpleniglaciară, identificat la *Bacho-Kiro* şi *Temnata*, fiind creaţia lui *Homo sapiens sapiens*. De aici, prin căi încă neprecizate convingător, se bănuieşte că a ajuns până în Franţa. Contactul dintre ***Aurignacian*** şi industriile cu care s-a dezvoltat în paralel în mod diferit între vestul şi centrul Europei, în sensul că în Europa occidentală a durat doar 4.000 de ani, iar în Europa centrală circa 10.000 de ani, între 40.000 şi 30.000, a determinat o mai mare varietate şi apariţia unor faciesuri supra-regionale în Europa centrală şi de sud-est. Aspectul regional rezultă şi din modul de exploatare a materiei prime litice pentru care populaţiile aurignaciene nu prea s-au deplasat pe distanţe mari. Această situaţie era determinată desigur şi de mediul natural interpleniglaciar, în timpul căruia zonele naturale limitate ofereau totuşi resurse suficiente pentru a asigura prosperitatea economică. În Europa de est, industriile cu vârfuri foliacee de tip sunghirian apar între circa 34.000 şi 32.000 de ani, pentru ca numai în cel de al doilea pleniglaciar să se observe vagi urme aurignaciene sosite aici din Europa centrală.

Se spune că primul mare curent cultural unificator european apare în ***Gravetian***, spre sfârşitul interpleniglaciarului, aproximativ între 30.000 şi 25.000 de ani. ***Gravetianul***, spre deosebire de ***Aurignacian***, este considerat că are o origine policentrică: bazinul Donului şi Nistrului, bazinul mijlociu al Dunării (Austria de Jos, Moravia şi probabil zona balcanică), sud-vestul Franţei. Dintre acestea, bazinul Dunării pare cel mai vechi. Unitatea gravetiană implică anumite trăsături regionale legate de modul de viaţă şi exploatare economică, cum ar fi specializarea cinegetică în alegerea vânatului - mamutul în Europa centrală şi de est, renul şi calul în Europa vestică.

Fig. 121 – Tabloul cronologic al entităţilor culturale din Paleoliticul superior din Europa Centrală şi Orientală (după R. Desbrosse, J. Koslowski, 1988).

Acum se produce, de asemenea, o adevărată explozie artistică, mai ales prin arta mobilieră. Dacă în Europa centrală ***Gravetianul*** era organizat în unităţi geografice restrânse, de-a lungul unei lungi secvenţe cronostratigrafice omogene, în Europa de vest

se detaşează nişe cronologice succesive, materializate prin ***Perigordian 4, 5, 6, 7,*** care însă nu par a se succeda similar în toate aşezările.

Evoluţia gravetianului a stat fără îndoială sub influenţa mediului. În acest sens, vom aminti că maximum de frig care a urmat după 24.000 de ani a însemnat extensiunea calotei nord-vest europene, apariţia gheţarilor montani din Alpi, Pirinei, Carpaţi, Balcani, Apenini, lărgirea platformelor continentale în urma stocării apei în gheţari etc. Cu toată rigurozitatea climei, se înregistrează totuşi în acest timp o anumită stabilitate a climatului. Faţă de aceste condiţii de mediu, grupele umane fie că s-au adaptat la stepa loessică periglaciară şi la resursele mai puţin variate şi implicit la o specializare profundă, fie că s-au deplasat spre regiuni mai favorabile, cu resurse economice mai variate, abandonând zonele cuprinse între frontul calotei glaciare şi glaciaţiunea din zonele montane ale Europei centrale.

Nu este exclus ca între 25.000 şi 23.000 de ani grupele gravetiene din bazinul Dunării superioare, Rhinului şi Elbei să prezinte analogii ale materialului litic cu cele din ***Perigordianul final*** din Franţa, care s-ar putea să fie consecinţa unor migraţii spre vest a primelor. În partea nordică a Europei centrale, zona loessică, populată până spre 23.000 de ani, se înregistrează transformarea pavlovionului spre industrii bogate în vârfuri *à cran,* care vor emigra până spre 21.000 de ani spre est şi vor contribui la formarea kostenkianului. Condiţiile nefavorabile din cursul superior al Dunării şi zonele circumalpine determină între 20.000 şi 15.000 de ani popularea masivă a Dunării mijlocii şi bazinului panonic.

E.XVIII. Gravetianul şi Epigravetianul în România

Aşezările gravetiene cercetate paleoclimatic îşi au debutul în stadiul glaciar care a succedat *oscilaţia climatică Ohaba B*. Sub forma epigravetianului ele se vor prelungi până la începutul holocenului.

Aceasta presupune că, pentru prima dată în România, studiile palinologice efectuate de M. Cârciumaru (1979; 1980; 1984; 1985; 1989; 1991a; b; 1994) au relevat o etapă de contemporaneitate a locuirilor aurignaciene cu cele gravetiene. Ulterior, mai multe datări absolute, iniţiate în România de americanul K. Honea (1984; 1986), au confirmat această ipoteză, curmând o serie de suspiciuni care mai persistau în rândul unor paleoliticieni şi au înlocuit vechea teorie care susţinea că **Gravetianul** a succedat aurignacianului, fără ca cele două culturi să aibă o perioadă comună de desfăşurare.

Cea mai mare vârstă absolută pentru **Gravetian** a fost obţinută în aşezarea de la *Mitoc-Malu Galben*, unde primul nivel al acestei culturi a oferit o dată de 27.500 ± 600 B.P. (Ox 1.778). Cea mai tânără datare din această aşezare gravetiană este de 19.910 ± 990 B.P (Gx 8.724). Pe Valea Bistriţei, în aşezarea de la *Bistricioara Lutărie*, ***Gravetianul*** ajunge să persiste până la 16.150 ± 350 B.P. (GrN 10.528).

Pentru locuirile gravetiene beneficiem de mai puţine date, poate cu excepţia tardigravetianului (***Romanello-azilianului***) din adăpostul de sub stâncă de la *Cuina Turcului-Dubova*, care a livrat două datări: Bln 803: 12.600 ± 120 B.P. şi Bln 804: 12.050 ± 120 B.P.

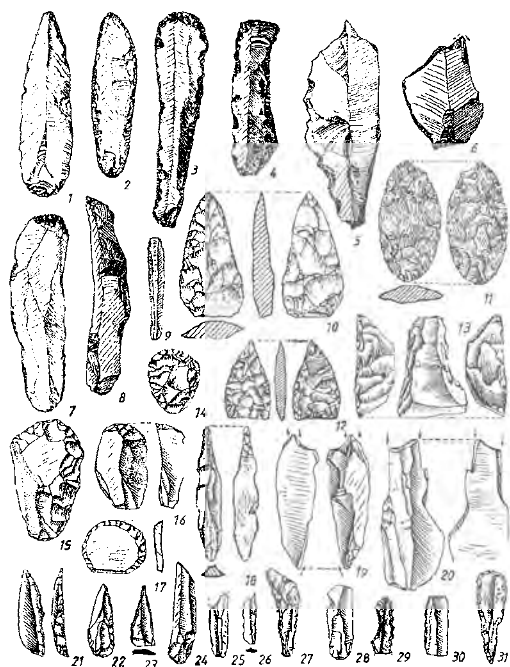

Fig. 122 – Utilaje litice din stratele gravetiene de la *Mitoc-Malul Galben* (1-6), *Pârâul Istrati* (7-9) şi *Ripiceni-Izvor* (10-31) (după M. Cârciumaru, 1999).

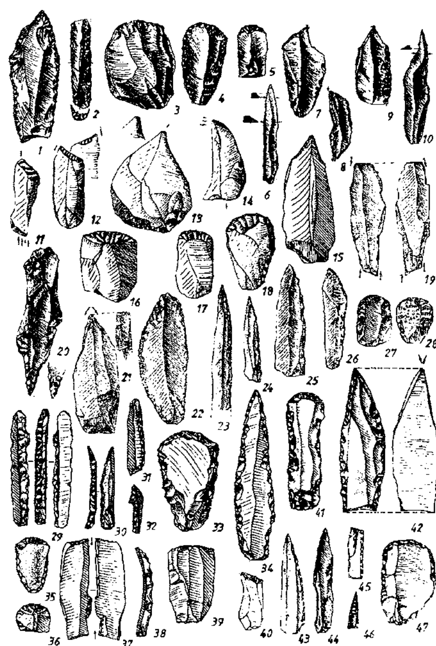

Fig. 123 – Utilaje litice din stratele gravetiene de la *Stânca Ripiceni* (1-10), *Cotu Miculinţi* (11-18), *Udeşti* (29-40) şi *Buda* (41-47) (după M. Cârciumaru, 1999).

Aşa cum se observă, atât studiile cronoclimatice, cât şi de vârstă absolută au precizat că cele două culturi ale paleoliticului superior – ***Aurignacianul*** şi **Gravetianul** – s-au dezvoltat o bună parte din timp în paralel. Aceasta înseamnă că trebuie să acceptăm că, în mod logic, cele două culturi au intrat în contact, s-au influenţat reciproc şi au împrumutat din cuceririle tehnice şi culturale ale fiecăreia. Este un aspect adesea neglijat atunci când se încearcă, cu tot dinadinsul, ca o aşezare să fie exclusiv aurignaciană sau gravetiană. O abordare în acest fel este cu atât mai periculoasă în caracterizarea aşezărilor atelier sezoniere din preajma surselor de materie primă, cum este cazul celor de pe Valea Prutului, de la *Lapoş* etc. În astfel de regiuni, contactele între comunităţile celor două culturi erau cu siguranţă mai frecvente, în măsura în care sursa de materie primă reprezenta, pentru toate comunităţile paleolitice, o atracţie necesară şi o permanentă zonă de polarizare.

Cea mai mare concentrare a aşezărilor gravetiene se constată în estul României, în special prin aşezările de pe valea Prutului (M. Cârciumaru, 1999). La *Mitoc-Malu Galben* stratele gravetiene au fost iniţial incluse, din punct de vedere sedimentologic, în partea superioară a depozitului de loess şi în baza depunerii de loess nisipos, ceea ce ar corespunde, după P. Haesartes (1993), ultimei perioade a interpleniglaciarului şi primei etape a pleniglaciarului superior, pentru ca într-un studiu recent **Gravetianul** de aici să debuteze în a doua parte a unui depozit de loess nisipos depus în partea finală a pleniglaciarului mijlociu, iar cea mai veche datare să fie de 27.5 ka B.P. (P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, F. Damblon, L. Koulakovska, 2004). Din punct de vedere cultural, au fost delimitate patru niveluri gravetiene în care se constată predominarea în unele a gratoarelor, în altele a *burin*-elor, alături de alte piese cum ar fi lamele retuşate, *rabot-*

urile, racloarele, lamele *à bord abattu*, lamelele *Dufour*, piesele cu *encoche* şi denticulate etc. (fig. 122). Întregul utilaj a fost realizat pe silex cules din valea Prutului, din preajma aşezării. În privinţa utilajului pe materii dure de origine animală, V. Chirica (1975) a descris mai multe piese care au putut servi ca *ciocane-târnăcop*, piolete, străpungătoare, dălţi pentru cioplirea silexului sau extragerea rădăcinilor şi bulbilor.

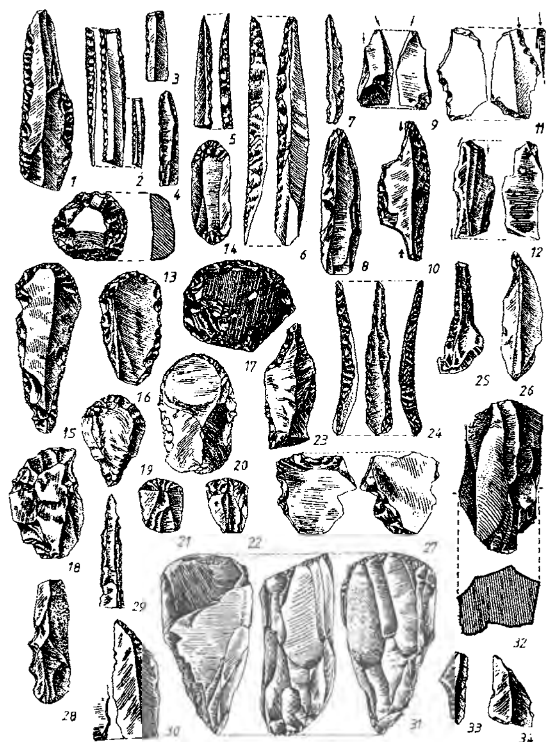

Fig. 124 – Utilaje litice gravetiene şi epi-gravetiene de la *Cetăţica* (1, 15, 27), *Bistricioara Lutărie* (2, 5-6, 11), *Dârţu* (3, 7, 13-14, 21, 32), *Podiş* (8-10, 16-17, 26, 31), *Bofu Mic* (4, 12, 18-20, 23-25, 28-30, 33-34) şi *Cremeniş* (22) (după M. Cârciumaru, 1999).

Fig. 125 – Utilaje litice gravetiene şi epi-gravetiene de la *Măluşteni III* (1), IV (2-5), peştera *Gura Cheii-Râşnov* (6-13), *Peştera-Moieciu* (14-17), *Remetea-Şomoş* (18-22), *Boineşti* (23-30), *Călineşti III* (31-37), *Cuina Turcului-Dubova* (38-59) (după M. Cârciumaru, 1999).

La *Mitoc-Pârâul lui Istrati*, o altă aşezare din preajma comunei *Mitoc*, V. Chirica (1981) a separat trei niveluri gravetiene între care nu există însă deosebiri esenţiale din punct de vedere tehnologic care să justifice atribuirea lor gravetianului inferior, mijlociu şi superior (fig. 122). Aşezarea de la *Mitoc-Valea lui Stan* a scos în evidenţă poate şi mai pregnant caracterul heterogen al utilajului litic, elemente specifice aurignacianului, precum gratoarele carenate şi *rabot*-urile nucleiforme, amestecându-se în acelaşi complex cu cele tipice gravetianului, cum ar fi lamele lungi şi suple, *burin*-ele pe troncatură oblică retuşată, străpungătoarele etc. (V. Chirica, 1987)

A doua regiune de pe valea Prutului, care concentrează locuiri gravetiene, o reprezintă cea din jurul comunei *Ripiceni*. Aşezarea din peştera *Stânca-Ripiceni* a fost cercetată în anii 1924-1926 de N. N. Moroşan (1938 a; b). În nivelul ***Gravetian inferior*** (încadrat de N. N. Moroşan unui ***Aurignacian superior***) a fost descrisă o faună bogată, iar utilajul litic cuprinde o mare varietate de nuclee, dintre care unele au fost transformate în gratoare nucleiforme. Sunt bine reprezentate, de asemenea, gratoarele *à museau,* ogivale, de tip convex şi pe capăt de lamă (fig. 123). Lamele, parţial sau total retuşate sunt destul de numeroase, remarcându-se în mod deeosebit o piesă de tip

appointiée. *Burin*-ele nu sunt foarte abundente, cu toate că lamelele *coup de burin* sunt bogat reprezentate, ceea ce presupune fabricarea unui număr mai mare de *burins* de cât cele recuperate. Trăsăturile gravetiene ale acestui nivel sunt imprimate însă de lamelele *à dos* şi de vârfurile *la Gravette.* Utilajul pe materii dure de origine animală cuprinde o serie de străpungătoare din metacarpiene de cal şi bou. Cel de-al doilea nivel de la *Stânca-Ripiceni* aparţine unei faze reci, aşa cum demonstrează existrenţa speciilor *Marmota bobac* şi *Rangifer tarandus.* Utilajul litic se înmulţeşte, mai ales prin numărul de gratoare şi *burins* (*en bec de flûte,* dublu de unghi). În cel de-al treilea nivel îşi fac apariţia *perçoir*-ele şi se răspândesc foarte mult vârfurile *la gravette.* Procesul de microlitizare este deosebit de evident, iar utilajele pe materii dure de origine animală sunt absente.

În imediata apropiere a peşterii *Stânca-Ripiceni* se găseşte aşezarea atelier de la *Ripiceni-Izvor* în care au fost definite patru niveluri gravetiene notate *Ia, Ib, IIa* şi *IIb* (Al. Păunescu, 1993). Pe lângă faptul că din punct de vedere sedimentologic nu se poate sesiza nici o diferenţiere între cele patru niveluri, trebuie să remarcăm că nici criteriile tehnico-tipologice nu reprezintă o motivaţie convingătoare pentru o astfel de împărţire.

Este foarte curios că nivelul aurignacian *IIb*, din această aşezare, care, după Al. Păunescu (1993), încheie seria celor patru niveluri aurignaciene şi a fost atribuit unei etape relativ timpurii a aurignacianului mijlociu, este totuşi suprapus direct, fără un strat steril între ele, de un strat gravetian notat *Ia*, considerat a fi o etapă nu prea timpurie a gravetianului oriental. În plus, nu s-a sesizat nici o discordanţă sedimentologică între cele două complexe.

Situaţia diferenţierii celor patru niveluri gravetiene este la fel de forţată, atâta vreme cât inventarul utilajului litic nu se remarcă prin deosebiri esenţiale. De aceea, locuirea gravetiană de la *Ripiceni-Izvor* trebuie tratată unitar şi este necesar să fie privită ca o realitate a acestei regiuni, în sensul că în atelierele din această aşezare au cioplit silexul (sezonier, anual sau în etape mai scurte sau mai lungi) comunităţi diferite. Unele din aceste grupuri veneau cu tradiţii retardate, altele cu o tehnologie progresivă (fig. 122). In măsura în care în peştera Stânca Ripiceni N. N. Moroşan, aşa cum am văzut, a descoperit utilaje pe materii dure animale, este foarte curioasă inexistenţa lor în aşezarea Ripiceni-Izvor, mult mai mare şi mai bogată. Considerăm că această situaţie nu se poate explica decât prin metoda de săpătură întrebuinţată, care a fost lipsită de rigurozitatea necesară unui astfel de demers. Această ipoteză este susţinută şi de descoperirea unor astfel de artefacte atât la Mitoc-Malul Galben, cât şi în Basarabia.

Tot în preajma comunei *Ripiceni* se găseşte aşezarea atribuită epigravetianului de la *Valea Badelui*, unde s-au identificat în mod deosebit vârfuri *la Gravette* şi lamele *à bord abattu.*

Nu departe de Valea Prutului sunt menţionate alte două aşezări gravetiene, extrem de interesante, situate în preajma comunei *Coţuşca*, jud. Botoşani. Prima dintre ele este cunoscută sub numele de *Cotu Miculinţi* şi constă din peste 60 de ateliere de cioplire a silexului (fig. 123). Deşeurile de cioplire şi uneltele finite se concentrează pe o suprafaţă redusă şi sunt acompaniate de lespezi de gresie care au folosit ca nicovale.

Fig. 126 - Utilaje pe materii dure de origine animală din Paleoliticul superior: 1-peştera *Bordul Mare;* 2-4;19-peştera *Stânca Ripiceni*; 5-7; 9-15; 17-18; 20-25-*Cotu Miculinţi*; 8; 16-*Crasnaleuca.* 1-2 sule; 3 vârf; 4 perçoir; 5-9 lănci; 10-12 vârfuri de suliţe; 13-15 harpoane; 16-17 bastoane de comandant; 18-20 târnăcoape; 21-23 cioplire cu *burin*-ul; 24 lustruitor; 25 retuşor (după M. Brudiu, 1987; C. S. Nicolăescu-Plopşor, 1953).

Cu toate că M. Brudiu (1979 a; 1980 a; 1981) a separat şapte niveluri de locuire, studiul atent al conţinutului tipologic nu relevă diferenţe ale utilajului litic de la un nivel la altul. Surprinde raritatea vârfurilor *la gravette*, lipsa lor fiind, în schimb, suplinită de numărul relativ mare al *burin*-elor şi chiar al gratoarelor, ceea ce justifică preferinţa gravetienilor de la *Cotu Miculinţi* pentru prelucrarea materiilor dure de origine animală şi probabil a lemnului.

Situaţia inventarului litic nu este foarte diferită în punctul de la *Crasnaleuca*, cea de-a doua aşezare gravetiană din apropierea comunei *Coţuşca*. *Burin*-ele depăşesc 23%, iar gratoarele le secondează îndeaproape. Dintre cele opt niveluri de care vorbeşte M. Brudiu (1979 b; 1980 b), cel de-al patrulea a oferit o datare de 19.460 ± 220 B.P. (Bln 1.443).

Printre utilajele din materii dure de origine animală din aşezările gravetiene de la *Coţuşca* amintim următoarele tipuri:

-*Vârful*, desoperit la *Cotu Miculinţi*, cu o formă conică (fig.126/3).

-*Perçoir*-ul obţinut prin aşchiere (fig.126/4).

-*Suliţa* realizată dintr-o tijă subţire din corn de ren, prin şlefuire unilaterală în capătul distal (fig.126/10-12).

-*Lancea de corn de ren despicată oblic cu caneluri interioare.* Îndepărtarea ţesutului spongios al cornului a urmărit obţinerea unui fel de canal pentru scurgerea sângelui (fig.126/9).

-*Lancea de corn de ren despicată oblic cu caneluri exterioare* (fig.126/5).

-*Lancea cu duble caneluri* (fig.126/7-8).

-*Ciocanul-târnăcop* obţinut din coarnele de ren căzute (fig.126/19). Ciocanul era reprezentat de baza cornului, iar pentru târnăcop era utilizată ramura opusă, retezată la 15-20 cm de la bază. Funcţionalitatea lor a fost interpretată în diverse feluri fiind considerate că foloseau fie la jupuirea animalelor, fie la bătutul tobelor de către vrăjitorii comunităţii.

-*Târnăcopul dublu* (fig.126/18; 20).

-*Harponul.* Cele trei harpoane de la *Cotu Miculinţi* reprezintă cele mai vechi unelte de pescuit descoperite în România şi unele din cele mai timpurii din această parte a Europei. Ele au fost prelucrate prin despicare şi şlefuire din corn de ren (fig.126/13-15).

-*Bastonul de comandant din corn de ren*, poate impropriu denumit încă de M. Brudiu (1980 a; b; 1981; 1987) în acest fel, deoarece tot mai mult în ultima vreme sunt calificate simplu ca *bastoane perforate.* Această denumire a rezultat din faptul că aproape unanim este acceptată funcţionalitatea lor ca utilaje care serveau la redresarea vârfurilor confecţionate din corn de animale (fig. 126/16-17).

În jumătatea nordică a Podişului Moldovei, mai exact în subunităţile Câmpiei Moldovei şi Podişului Sucevei sunt răspândite mai multe aşezări gravetiene, cum ar fi *Hilişeu-Horia* şi *Stracova* (com. Şendriceni) din judeţul Botoşani, *Dolhasca* şi *Udeşti* din judeţul Suceava, *Topile* (com. Valea Seacă) şi *Movileni* (com. Heleşteni) din judeţul Iaşi etc. (Al. Păunescu, 1998; 1999) a căror existenţă trebuie să fie pusă în mare parte pe seama surselor de materie primă reprezentate de silexul din Valea Prutului, alături de o serie de trăsături specifice oferite de mediul fizic regional. Chiar dacă silexul din Valea Prutului este predominant în majoritatea acestor aşezări şi uneltele cele mai pretenţioase erau confecţionate din astfel de roci, există şi aşezări, cum ar fi cea de la *Movileni* în care silexul (23%) cedează locul menilitului (51%).

La *Stracova,* din cele 24% cât reprezintă uneltele, mai numeroase sunt lamele *à bord abattu,* gratoarele, *burin*-ele şi lamele cu retuşe oblice (fig. 123). De asemenea, existenţa unor vârfuri de tip azillian, a unei piese semilunare, a unor unelte combinate, ca şi contemporaneitatea nivelului de locuire cu un peisaj de silvotundră propriu fazei pinului, probabil *oscilaţia climatică Erbiceni B*, au impus ataşarea acestei aşezări unei faze finale a gravetianului oriental. În aşezarea de la *Dolhasca* predomină grupa gratoarelor, secondată de cea a lamelor retuşate şi diferitelor tipuri de *burins*; la *Udeşti* cele mai numeroase sunt tot gratoarele pe lame şi aşchii scurte, urmate de *burins* mai ales pe lame cu trunchiere oblică, precum şi o piesă *point à cran* şi o piesă *écaillée*; la *Movileni* mai interesante sunt lamele *à bord a battu* şi vârfurile *la gravette;* în aşezarea de la *Topile* mai importante sunt gratoarele, lamele *à bord à battu* şi chiar *burin*-ele, iar studiile paleoclimatice o încadrează în *Tardiglaciar* (M. Cârciumaru, 1980).

O regiune de mare concentrare şi de un interes şi o complexitate deosebită pentru locuirile gravetiene din România o reprezintă Valea Bistriţei. De-a lungul văii Bistriţei se detaşează mai multe sectoare. Cel din amonte este cunoscut sub numele de Bazinul Ceahlău. El cuprinde mai multe aşezări, dintre care mai importante sunt *Bistricioara-Lutărie, Bofu Mare, Bofu Mic, Cetăţica, Cremeniş, Dârţu* şi *Podiş* (fig. 124). Iniţial, **Gravetianul** din această regiune a fost împărţit de C S. Nicolaescu-Plopşor, Al. Păunescu şi F. Mogoşanu (1966) în ***inferior, mijlociu*** şi ***superior***, cu toate că, aşa după cum afirmă chiar autorii acestei aserţiuni, între aceste presupuse niveluri nu există deosebiri esenţiale. Raţiunea care a stat la baza delimitării nivelurilor respective pare a fi fost vetrele, dar acestea considerăm că nu reprezintă un criteriu pentru a detaşa cele trei faze clasice ale gravetianului – ***inferior, mijlociu, superior***. Cum nici criteriul cronologic nu vine în sprijinul acestei ipoteze, fie pentru că lipsesc astfel de cercetări în multe din aşezări, fie că în cele în care s-au făcut datări absolute nu se constituie încă în argumente suficient de convingătoare, am preferat să privim aceste locuiri gravetiene din fiecare aşezare, probabil în mare parte sezoniere, ca un unic ansamblu **Gravetian**. Singura departajare care ar putea fi menţinută ar fi cea a gravetianului final, pentru care am adopta denumirea de **Epigravetian**, întrucât în acest caz există argumente stratigrafice, un inventar litic într-o oarecare măsură cu unele elemente specifice, precum şi consideraţii geocronologice importante care demonstrează caracteristici esenţiale pentru separarea celor două etape gravetiene.

În cadrul utilajului litic gravetian, o pondere superioară au avut-o lamele, dintre care destul de puţine erau retuşate. Lamele *à bord abattu*, ca de altfel şi vârfurile *la gravette* sunt în general modest reprezentate. Prea numeroase nu erau nici *burin-ele.* Doar la *Podiş* erau ceva mai abundente (9.27%) şi în mai mică măsură la *Bistricioara-Lutărie* (6.55%). În aceste condiţii, gratoarul rămâne unealta cea mai reprezentativă pentru **Gravetianul** din Bazinul Ceahlău, dacă nu prin diversitatea sa, cel puţin prin numărul acestora. *Perçoir*-ele au apariţii izolate, singura excepţie rămâne poate aşezarea de la *Bofu Mic*, unde însă abia depăşesc 1%.

În ceea ce priveşte rocile din care a fost realizat utilajul litic menţionat, pe primul loc în majoritatea aşezărilor pare să fie silexul, urmat îndeaproape de menilit, fiind chiar preponderent în aşezarea de la *Podiş*.

Epigravetianul din această zonă nu se caracterizează prin cuceriri spectaculoase în cadrul inventarului litic (fig. 124/ 3-4, 6, 8, 10, 12, 14, 17, 20-26, 28-34). Totuşi, la *Podiş* se remarcă multiplicarea lamelor *á bord abattu* şi a vârfurilor *la gravette.* Remarcabilă este şi apariţia vârfurilor de tip *azilian* la *Bistricioara-Lutărie* şi *Dârţu* şi a

vârfurilor *à cran* atipice la *Bistricioara-Lutărie* şi *Bofu Mic*. Cea mai sugestivă schimbare apare însă în modificarea opţiunii pentru rocile utilizate, pentru că menilitul ajunge să fie ceva mai mult preferat faţă de etapa anterioară în majoritatea aşezărilor. Tendinţa de microlitizare a utilajului este, de asemenea, revelatoare în stratul epigravetian.

Din punct de vedere cronoclimatic, **Gravetianul** din Bazinul Ceahlău, aşa cum au relevat cercetările de la *Bistricioara-Lutărie* şi *Dârţu*, s-a desfăşurat începând cu *oscilaţia climatică Herculane I* până cel puţin spre sfârşitul oscilaţiei climatice Româneşti. Mai multe datări C-14 au confirmat această încadrare. Astfel, la *Bistricioara-Lutărie* reiese că **Gravetianul** s-a dezvoltat între 23.450 + 2000/ -1450 B. P. (Gx 8.727) şi 16.150 ± 350 B.P. (Gx 10.528).

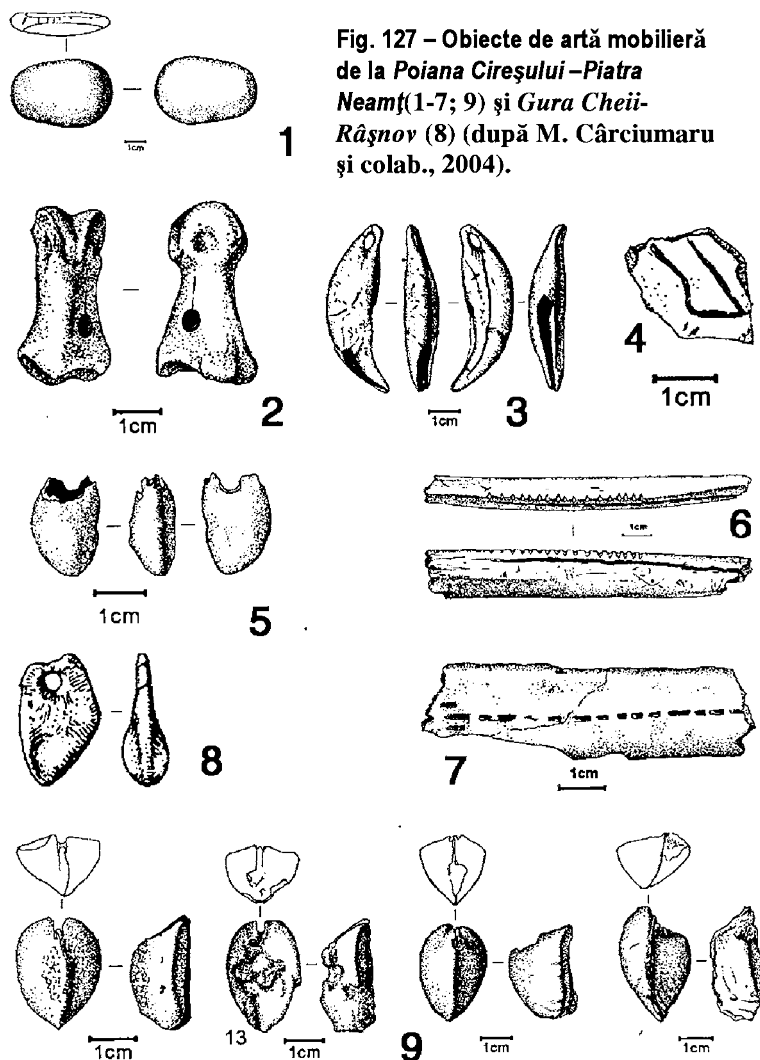

Fig. 127 – Obiecte de artă mobilieră de la *Poiana Cireşului–Piatra Neamţ*(1-7; 9) şi *Gura Cheii-Râşnov* (8) (după M. Cârciumaru şi colab., 2004).

Epigravetianul este o cultură tardiglaciară în Bazinul Ceahlău, pentru că la *Bistricioara-Lutărie* el este specific intervalului care cuprinde oscilaţiile *Erbiceni A – Erbiceni B*, iar la *Dârţu* este contemporan mai mult oscilaţiei climatice *Erbiceni B* şi fazei reci care o precede. Cercetările epigravetianului în Bazinul Ceahlău au relevat un aspect extrem de important, care se referă la recunoaşterea în această vreme a unor

elemente de ***tip magdalenian***. Astfel, la *Bofu Mic* s-a observat, este adevărat în procente reduse, prezneţa *perçoir*-elor, *burin*-elor mediane, vârfurilor, lamelor denticulate, care atestă anumite elemente de natură magdaleniană (F. Mogoşanu, 1960; C. S. Nicolăescu-Plopşor, Al. Păunescu, F. Mogoşanu, 1966).

A doua zonă de apariţie a gravetianului de pe Valea Bistriţei o constituie cea din preajma oraşului Bicaz, unde sunt cunoscute aşezările de la *Izvorul Alb* şi *Bicaz-Ciungi*, în care s-au făcut însă numai sondaje restrânse, fără putinţa de a releva trăsături distincte, care să particularizeze această regiune în raport cu cea din *amonte*. Acestor două aşezări am putea adăuga o a treia aşezare, care este cunoscută sub numele de *Poiana Cireşului* din preajma municipiului Piatra Neamţ care necesită, prin importanţa ei, săpături suplimentare pentru clarificarea conţinultului şi trăsăturilor utilajului litic, precum şi studii cronoclimatice în vederea atribuirii culturale corecte. În faza actuală surprinde frecvenţa *burin*-elor diedre simple şi multiple pe aşchii nucleare şi de unghi pe spărtură, lamele microlitice, etc. Industria pe materii dure animale a oferit surprize nebănuite în această aşezare, fiind suficient să menţionăm descoperirea unei diafize gravate, probabil un fost vârf de corn de ren gravat cu incizii pe partea mijlocie a suprafeţei superioare, un superb vârf de suliţă din fildeş, un pandantiv dintr-un dinte de lup perforat în zona rădăcinii, un fluier realizat printr-un singur orificiu într-o falangă de ren, un colier din zece melci dintr-o specie probabil de *Lithoglyphus naticoides*, al căror orificiu a fost realizat prin "sciaj", având formă dreptunghiulară ca o consecinţă a utilizării unei astfel de tehnici (fig. 127) (M. Cârciumaru, G. Lucas, M. Anghelinu, O. Cârstina, M. Cosac, M. Mărgărit, L. Niţă, M. Pleşa, F. Dumitru, 2004).

În sfârşit, în cursul inferior al Bistriţei se cunosc două importante aşezări gravetiene: *Buda* (com. Blăgeşti, jud. Bacău) şi *Lespezi* (com. Gârleni, jud. Bacău). În aşezarea de la *Buda* frapează procentul ridicat al pieselor tipice, ca şi al uneltelor realizate din silex (58,33%) şi menilit (34,77%) şi foarte rar din obsidian. În ceea ce priveşte aşezarea de la *Lespezi*, pe baza succesiunii vetrelor, s-au precizat şase niveluri gravetiene, fără ca din punct de vedere tipologic şi tehnologic să existe deosebiri esenţiale. În cadrul utilajului litic se remarcă abundenţa *burin*-elor, aşezarea de la *Lespezi*, alături de cea de la *Cotu Miculinţi şi Poiana Cireşului*, fiind singurele în care acestea reuşesc să depăşească numărul gratoarelor. Datările C-14, obţinute pentru **Gravetianul** de la *Lespezi*, sunt între 18.110 ± 300 B.P. (Bln 806) şi 17.620 ± 320 B.P. (Bln 805). Aşezarea de la *Lespezi*, după conţinutul utilajului litic şi studiul arheozoologic al materialului paleontologic, poate să fie calificată ca o aşezare sezonieră de tip atelier care era locuită probabil mai mult toamna şi primăvara.

O ultimă zonă de concentrare a gravetianului din Podişul Moldovei, mai ales pentru partea finală a acestei culturi, o reprezintă sud-estul regiunii, în special în jurul localităţilor *Bereşti-Măluşeni*. Cele mai cunoscute aşezări sunt *Dealul Taberei* (oraş Bereşti, jud. Galaţi), *Cavadineşti* (jud. Galaţi), *Suceveni* (jud. Galaţi), *Moscu* (oraş Târgu Bujor, jud. Galaţi) etc. Ele se caracterizează în general prin sărăcia utilajului litic, încât în multe dintre ele nu este posibilă o prezentare procentuală a tipurilor de unelte (M. Brudiu, 1974). Aşezarea de la *Măluşteni IV*, de exemplu, se caracterizează printr-un inventar litic ceva mai bogat şi mai variat, în special prin diversitatea gratoarelor şi chiar a *burin*-elor (fig. 125). Trebuie subliniat microlitismul utilajului, gratoarele pe capăt de lamă cu dimensiuni între 1,7 şi 3,5 cm, iar lăţimea lamelor este cuprinsă între 0,9 - 2,4 cm. Majoritatea gratoarelor sunt convexe şi numai uneori concave. Apariţia gratoarelor carenate poate să fie surprinzătoare pentru această fază tardivă a gravetianului, dar

existenţa lor se explică totuşi prin faptul că nucleii ajunşi la epuizare, ca urmare a lipsei materiei prime (silex) a impus transformarea lor în gratoare de acest tip. Geocronologic, aceste aşezări situate în jumătatea sudică a Podişului Moldovei aparţin unei faze finale a pleistocenului şi chiar începutului holocenului (M. Cârciumaru, 1980).

Sud-vestul Transilvaniei reprezintă una din regiunile muntoase ale Carpaţilor româneşti în care a fost atestată existenţa locuirilor gravetiene atât în peşteri cât şi în aer liber. Una din cele mai cunoscute locuiri de aici este peştera *Gura Chei* din apropierea oraşului Râşnov (jud. Braşov). Nivelul gravetian din această peşteră a oferit un inventar litic modest, constând din 56 de piese, din care numai 22 sunt unelte (fig. 125). Cele mai numeroase sunt gratoarele (22,71%), vârfurile microgravetiene (213,63%), *raclettes* pe aşchie (9,09%), lamelele *Dufour* (9,09%), *burin*-ele (9,08%), lamelele *à dos* (18,18%), etc. Majoritatea utilajului este microlitic (până la 1 cm lungime, doar câteva lame ajungând până la 5-6 cm lungime , fiind întrebuinţat în mod curent silexul. Al. Păunescu (1991), ţinând seama atât de diversitatea tipurilor de unelte, cât şi de microlitismul acestora a fost tentat să atribuie nivelul gravetian din peştera *Gura Cheii* unei etape evoluate dacă nu chiar târzii a gravetianului, fără a ţine seama că studiul cronoclimatic efectuat de M. Cârciumaru şi V. Glăvan (1975) plasa stratul respectiv în perioada rece dintre oscilaţiile *Herculane I (Tursac)* şi *Herculane II (Laugerie).* Datarea C-14 de 22.190 ± 90 B. P. (GrN 14613) a confirmat întru totul încadrarea cronoclimatică respectivă.

De o efemeră locuire gravetiană se vorbeşte şi în peştera *Liliecilor* (satul Peştera, com. Moieciu, jud. Braşov), pentru care există şi o datare C-14 de 16.110 ± 90 B. P. (GrN 14613) (fig. 125). La fel de nesemnificativă pare să fi fost şi locuirea gravetiană din depresiunea Întorsura Buzăului, aşa cum au demonstrat cercetările din aşezarea *Malul Dinu Buzea de la Cremenea – Sita Buzăului* (oraş Întorsura Buzăului, jud. Covasna).

Nord-estul României, în special depresiunile Oaş-Maramureş, concentrează mai multe aşezări care, prin trăsăturile specifice ale inventarului litic se detaşează ca o regiune aparte (M. Bitiri, 1972). La *Remetea-Somoş 1* (com. Oraşu Nou, jud. Satu Mare) nivelul gravetian a livrat peste 1.500 de piese litice din care 23,4% sunt unelte tipice. Nucleii realizează 25,4% şi sunt mai ales piramidali sau prismatici (fig. 125), gratoarele doar puţin peste 1% fiind cioplite pe aşchii scurte, lamele denticulate sunt puţine 0,5%, ca şi *burin*-ele (1,09%) şi străpungătoarele. Cele mai numeroase sunt lamele şi aşchiile lamelare (53,3%), dar de cele mai multe ori sunt fragmentare. La *Boineşti* (com. Bixad, jud. Satu Mare), în schimb, gratoarele sunt cele mai numeroase şi variate (fig. 125), fiind prelucrate pe capătul unei aşchii sau lame, cu laturile în genearl simple şi foarte rar retuşate. Tot în Depresiunea Oaş mai pot fi amintite alte două aşezări la *Călineşti* (jud. Satu Mare) şi *Turulung* (jud. Satu Mare) cu inventare litice asemănătoare celorlalte aşezări din zonă. De asemenea, în nord-estul României au fost cercetate cu rezultate remarcabile alte două aşezări: *Buşag* (oraş Baia Mare, jud. Maramureş) şi *Perii Vadului* (com. Ileanda, jud. Sălaj) (M. Bitiri, 1971). În aşezarea de la *Buşag*, utilajul litic a fost prelucrat în proporţie de 84,18% din opal, 8,5% din silex, 4,58% din obsidian şi 2,74% din alte roci, în special gresie. Piesele tipice întrunesc 23,65% din întregul material litic. Ca în orice aşezare atelier, la *Buşag* nucleii sunt foarte numeroşi (prismatici şi piramidali). Gratoarele, cu toate că majoritatea sunt cioplite pe aşchii scurte, unele de mici dimensiuni, unguiforme, nu lipsesc totuşi nici cele carenate cioplite pe aşchii scurte şi groase. *Burin*-ele se înscriu mai ales în categoria celor de unghi pe spărtură,

lamele retuşate sunt cioplite marginal oblic, străpungătoarele au cel mai frecvent vârful în poziţie mediană, retuşat bilateral, vârfurile microlitice sunt obţinute din lame lungi, subţiri şi înguste etc. În aşezarea de la *Perii Vadului* utilajul este realizat din silex şi alte roci silicioase (53%), jaspuri şi opaluri (31%) etc. şi numai 13% sunt considerate unelte.

Prin cercetările din peştera *Hoţilor* de la *Băile Herculane*, C. S. Nicolăescu-Plopşor şi Al. Păunescu (1961) au adus în discuţie eventuala existenţă a azilianului în România, după ce microlitele de aici atrăseseră atenţia cu mult timp înainte (C. S. Nicolăescu-Plopşor, E. Comşa, 1957). Existenţa acestei culturi, oarecum singulare în ţara noastră, a fost acceptată şi de alţi specialişti (V. Dumitrescu, Alex. Bolomey, F. Mogoşanu, 1983).

Zona Defileului Dunării de la Porţile de Fier s-a conturat tot mai mult în ultima vreme ca o regiune de concentrare a locuirilor tardiglaciare de influenţă mediteraneană, mai exact de tip ***romanello-azilian***. Sunt cunoscute câteva aşezări faimoase de acum prin varietatea şi frumuseţea materialului, concentrate în apropierea comunei *Dubova* (jud. Mehedinţi): peşterile *Climente I* şi *II* şi *adăpostul sub stâncă de la Cuina Turcului*. Cu toate că nu de puţine ori aceste aşezări sunt numite epigravetiene, Al. Păunescu (1989; 2000) nu ezită să le includă adesea epipaleoliticului cu diverse ingrediente onomastice care să justifice legătura lor cu diverse faciesuri: ***Epipaleolitic tardigravetian*** (ceea ce ar echivala cu ***Romanello-azilianul*** *II/2* sau *II/b*), ***Epipaleolitic tardigravetian mediteranian***, ***Epipaleolitic*** (***Tardigravetian mediteranian***) etc., ca să nu mai spunem că multe aşezări din această regiune sunt atribuite când tardigravetianului, când epipaleoliticului, când mezoliticului, fără precizări exacte ale conţinutului lor tehno-tipologic şi cultural care să justifice aceste încadrări.

În cadrul utilajului ***Gravetian final*** (***protoromanellian***) din peşterile *Climente I* şi *II*, după V. Boroneanţ (1968; 1970; 1979; 2000) se detaşează vârfurile de săgeată cu suprafaţa plană retuşată altern, abrupt sau semiabrupt, în general microlitice, un fel de vârfuri *la gravette* miniaturale, lamelele trunchiate la unul sau la ambele capete, retuşate abrupt pe o latură şi altern fin pe suprafaţa plană, lamelele *Dufour*, microgratoarele rotunde, semirotunde, unguiforme, piesele semilunare, piesele *écaillées*. Unele din aceste piese de silex erau vopsite cu ocru roşu. Destul de interesanţi sunt, de asemenea, o serie de bolovani de râu, în general de formă ovală care prezintă pe una din laturi o adâncitură făcută intenţionat şi uneori cu pete de culoare roşie.

Utilajul pe materii de origine animală sunt realizate din os şi cuprind pumnale, străpungătoare, precum şi un fragment dintr-un harpon cu barbeluri pe o singură latură din corn de cerb care aminteşte de tehnica magdaleniană. Un fragment de sulă din os a fost ornamentat cu motive rombice sau în reţea. Aşezările *Climente I* şi *II* sunt atribuite de Al. Păunescu (1989) tardigravetianului, considerând că ar putea să fie contemporane oscilaţiei *Bölling* (13.300 şi 13.000 B.P.). Acestei etape ar putea aparţine şi aşezarea din peştera *Veterani* (denumită şi *Maovăţ*, *peştera din Pânza Curii* sau *Piscabara*).

V. Boroneanţ (2000) consideră că ***Paleoliticul final*** din regiunea Porţile de Fier este reprezentat doar în peştera *Climente I* sau *Gaura Chindiei*, el propunând pentru această etapă termenul de ***proto-clisurian***.

Rezultate extrem de interesante pentru o locuire ***romanello-aziliană*** au fost obţinute prin săpăturile arheologice din *adăpostul de sub stâncă Cuina Turcului* (com. Dubova, jud. Mehedinţi) (60 m altitudine absolută şi 12 m altitudine relativă) (Al. Păunescu, 1978). Inventarul litic cuprinde un mare număr de piese, caracterizate printr-o varietate deosebită. Cele mai numeroase sunt gratoarele obţinute în mare parte pe

aşchii, de tip unguiform, circular sau subcircular. *Burin*-ele sunt de unghi pe spărtură, pe trunchiere oblică, dreaptă, retuşată, adesea diedre şi foarte rar multiple. Proporţia cea mai mare o au uneltele microlitice (98%), iar roca folosită frecvent a fost silexul, alături de puţine piese din obsidian (3%) şi cuarţit. Utilajele pe materii dure de origine animală sunt, la rândul lor, în număr relativ ridicat. Cele mai multe sunt din os şi cuprind următoarele tipuri: străpungătoare (foarte rar duble), unelte cu vârful puternic şlefuit, cu o margine în general convexă şi subţiată (utilizate ca răzuitoare, netezitoare, la despicat etc.), vârfuri de suliţă (unele cu profilul arcuit). Uneltele din os au secţiune ovală, rotundă sau rectangulară, iar câteva din ele păstrează unele linii incizate şi chiar urme de ocru roşu. În stratul inferior s-a găsit şi un mic fragment de harpon plat prelucrat din corn, care se încadrează tipologic în ***Magdalenian***.

Pentru adăpostul sub stâncă de la *Cuina Turcului* există câteva datări C-14: *stratul I* (denumit de Al. Păunescu ***Epipaleolitic Tardigravetian mediteranian***) dispune de trei vârste - 12.600 ± 120 B.P. (Bln-803), 12.050 ± 120 B.P. (Bln 804), 11.960 ± 60 B.P. (GrN 12.665); *stratul II* (chiar dacă cuprinde două părţi ***Epipaleolitic Tardigravetian*** *II a* şi *II b*, nu se precizează căruia dintre ele aparţine unica datare existentă, încât suntem obligaţi să presupunem că ar putea să provină din *II a*) - 10.125 ± 200 B.P. (Bln 802) (Al. Păunescu, 2000). Tot din această aşezare D. Nicolăescu-Plopşor (1970) a descris mai multe schelete umane.

Al. Păunescu (1989) atribuie acestei etape şi locuirile din nivelul 1 de la *Veterani-punctul Terasă*, nivelele *1* de la *Ogradena-Icoana* şi *Ogradena-Răzvata*, care au livrat un material litic microlitizat şi câteva obiecte pe materii dure animale (os şi corn de cervidee) uneori ornamentate asemănător celor de la *Cuina Turcului*, de tipul pumnalelor, spatulelor, obiectelor cu caracter votif. Aceste aşezări ar putea să fie posterioare nivelului ***Romanello-azilian*** de la Cuina Turcului, încât nu este exclus ca ele să aparţină unui ***Epipaleolitic clasic***, într-o altă accepţiune, desfăşurat după 10.000 B.P. De altfel, V. Boroneanţ (2000) menţionează că **Epipaleoliticul** din această regiune ar putea fi recunoscut sub denumirea de ***Clisurian*** şi s-ar regăsi doar în peşterile *Climente II* şi *Veterani*, adăpostul sub stâncă *Cuina Turcului* şi aşezarea din aer liber de la *Ostrovul Banului.*

E.XVIII.1. Arta gravetiană şi epigravetiană din România

În peştera *Gura Cheii* (Râşnov) au fost descoperiţi doi dinţi perforaţi, mai exact un canin de vulpe şi un incisiv de cerb, în stratul gravetian datat la 22.180 ± 90 B.P. (GrN 14621) (fig. 127/8) (C. S. Nicolăescu-Plopşor, Al. Păunescu, N. Pop, 1962).

Zăcământul de la *Mitoc-Malu Galben* a livrat cel mai vechi obiect de artă paleolitică din România. Este vorba de o amuletă - pandantiv, care a fost prelucrată dintr-o aşchie mijlocie de cortex (fig. 128). V. Chirica (1982) consideră că pe avers este reprezentat un cap stilizat de caprid, iar pe revers ar fi incizate coarnele unui bovideu sau o siluetă masculină în alergare. Nu este exclus ca totuşi pe ambele feţe ale pandativului să fie reprezentată partea inferioară a corpului unui alergător, mai exact picioarele şi trunchiul său (M. Cârciumaru, 1999). Vârsta pandantivului, conform datării C-14 a cărbunilor din vatra din acelaşi complex cu acesta, ar fi de 26.700 ± 1.040 B. P. (Gx 9418).

Tot la *Mitoc-Malu Galben* s-a găsit un al doilea pandantiv obţinut dintr-o diafiză de ierbivor. Este un pandantiv nedecorat, de formă alungită, cu o perforaţie la una din extremităţi (fig. 129). Vârsta sa este estimată între 20.945 ± 850 B. P. (Gx 8503) şi 19.910 ± 990 B. P. (Gx 8724) (V. Chirica, 1982; M. Cârciumaru, V. Chirica, 1987).

Fig. 128 – Pandantiv gravetian pe cortex de la *Mitoc-Malul Galben* (după V. Chirica, 1982).

Fig. 129 – Pandantiv gravetian din os de la *Mitoc-Malul Galben*, după M. Otte, V. Chirica, C. Beldiman, 1995).

Peştera *Cioarei de la Boroşteni* a livrat mai multe obiecte de podoabă atribuite gravetianului şi estimate că ar avea o vârstă cuprinsă între 25.900 ± 120 B. P. (GrN15051) şi 23.570 ± 230 (GrN 15050).

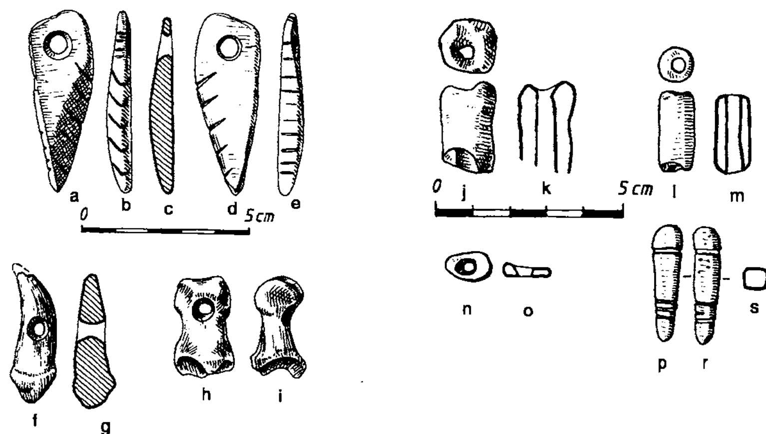

Fig. 130 – Obiecte de podoabă gravetiene din peştera *Cioarei-Boroşteni* (după M. Cârciumaru, 1999).

Cel mai important dintre ele este un pandantiv gravat din gresie marnoasă puternic silicificată. Împreună cu el au fost găsite un incisiv şi o falangă de *Ursus*

spelaeus perforate (fig. 130). Tot în această peşteră au fost descoperite două mărgele din stalactite de tip macaroană, o mărgea din os şi un obiect din piatră mai curios, cu gravuri circulare, care ar putea să fi îndeplinit rol de pandantiv, chiar dacă nu este perforat (M. Cârciumaru, M. Otte, R. Dobrescu, 1996; M. Cârciumaru, 1999; M. Cârciumaru şi colab., 2000).

În ***Gravetianul târziu*** de la *Cotu Miculinţi* a fost descoperit un baston perforat prelucrat din partea inferioară a unui corn de ren, care prezintă pe una din laturi patru incizii. Un exemplar similar, dar fără nici un fel de ornamentaţie, a fost găsit la *Crasnalenca* într-un strat datat la 19.460 ± 220 B .P. (Bln 1443) (M. Brudiu, 1980; 1987).

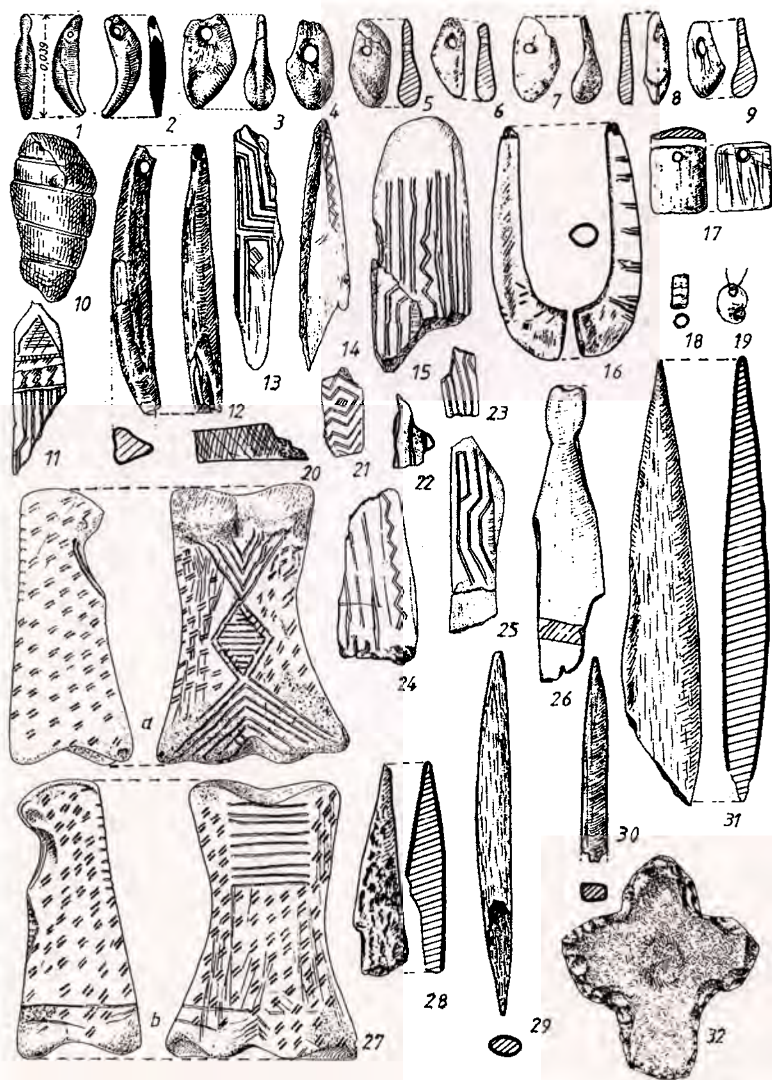

Fig. 131 - Utilaje, obiecte de podoabă şi de artă din materii dure de origine animală, din grafit şi din material litic atribuite paleoliticului superior şi epipaleoliticului. 1 peştera *Bordul Mare*; 2-3 peştera *Gura Cheii;* 4-9; 11-31 adăpostul sub stâncă *Cuina Turcului;* 32 *Lapoş* (după C. S. Nicolăescu-Plopşor, N. Haas, Al. Păunescu, Alex. Bolomey, 1957; C. S Nicolăescu-Plopşor, Al. Păunescu, Alex. Bolomey, 1957; Al. Păunescu, 1970; 1978).

Aşezarea *Poiana Cireşului* de la Piatra Neamţ, aşa cum am menţionat, a livrat mai multe artefacte din materii dure animale, dintre care unele se încadrează în categoria obiectelor de artă, cum ar fi diafiza gravată cu incizii semirombice, vărful fragmentat de corn gravat cu linii întrerupte pe faţa superioară a cornului de cerb din care a fost realizat, pandantivul din caninul de lup perforat la rădăcină pentru a fi suspendat, fluierul din falanga de ren, colierul de melci perforaţii prin orificii dreptunghiulare şi un

galet plat de cuarţit gravat pe o parte a circumferinţei şi vopsit cu ocru roşu (fig. 127) (M. Cârciumaru, G. Lucas, M. Anghelinu, O. Cârstina, M. Cosac, M. Mărgărit, L. Niţă, M. Pleşa, F. Dumitru, 2004).

Din faza finală a gravetianului, din aşezarea *Stracova* (com. Şendriceni, jud. Botoşani), provine o piesă în formă ovală, alungită, din grafit, pe care au fost gravate patru şanţuri oarecum paralele (fig. 131/10).

Epigravetianul de la Porţile de Fier a livrat o gamă foarte variată de obiecte de artă.

În nivelul ***Tardigravetian*** (***romanello-clisurean***) din peştera *Climente II* s-au găsit două piese de os ornamentate. Prima prezintă o ornamentare în două registre realizate prin împunsături, incizie şi motive în scăriţă. Pare a fi o parte a unei piese cu destinaţie magico-religioasă. A doua piesă reprezintă un fragment de sulă ornamentată cu motive romboidale sau în reţea (V. Boroneanţ, 1970; 1979; 2000).

Adăpostul de sub stâncă *Cuina Turcului* (Dubova, jud. Mehedinţi) (Al. Păunescu, 1978), rămâne unic prin bogăţia şi varietatea obiectelor de podoabă şi de artă descoperite aici în stratele ***romanello-aziliene (clisuriene),*** prin cele 15 piese reprezentate prin canini de cerb, incisivi de lup, mistreţ şi rumegător, perforaţi la bază, în zona rădăcinii (fig. 131/4-9; 12); vertebre de peşte cu un orificiu în mijloc; pandantiv de os perforat la una din extremităţi, care pe faţa inferioară este uşor şlefuit şi conservă linii fin incizate şi urme de ocru roşu (fig. 131/17); fragmente de *Dentaliuum* sp. (fig. 131/18); melci perforaţi (fig. 131/19). În aceleaşi strate s-au descoperit bucăţi mai mari sau mai mici de grafit, ocru roşu şi galben – portocaliu, hematită, trei pietre de râu de formă ovală sau oval-prelungă acoperite cu ocru roşu şi un fragment de gresie cu urme de ocru pe cele două feţe. Obiectele de artă sunt mult mai numeroase şi interesante prin motivistica ornamentală (fig. 131/11; 13-16; 20-26;). Au fost prelucrate în cea mai mare parte pe fragmente de oase şi de corn. Decorul geometric este cel mai răspândit, într-o mare diversitate de registre. Desigur că cea mai importantă piesă o reprezintă o falangă de cal sălbatic, cu muchiile proximală şi distală de pe faţa plantară şi cu tuberozităţile distale atenuate prin şlefuire, acoperită cu decor aproape pe întreaga suprafaţă (fig. 131/27). Această piesă este considerată unicat în ***Tardigravetianul*** european. Prin forma sa şi decorul de pe faţa plantară a fost considerată a reprezenta o figură umană stilizată. Grupele de linii ar trebui să sugereze îmbrăcămintea (Al. Păunescu, 1978) .

V. Boroneanţ (1979; 2000) estimează că arta de la *Cuina Turcului*, cu motivele sale în meandre, oferă corespondenţe cu ***Magdalenianul*** occidental, cu care a fost mai mult sau mai puţin contemporan.

În România, chiar dacă arta mobilieră nu este la fel de numeroasă şi variată, ca într-o serie de regiuni apropiate, probabil ca urmare a reducerii mamutului în această etapă, s-a descoperit în schimb pictură rupestră paleolitică, ceea ce particularizează acest teritoriu în Europa centrală şi de sud-est.

Peştera ***Cuciulat*** (com. Lecta, jud. Sălaj), cu picturile sale, a fost descoperită la o sută de ani după ce plafonul policrom de la *Altamira* reintra sub privirile oamenilor din zilele noastre (M. Cârciumaru, M. Bitiri, 1979).

Picturile din peştera ***Cuciulat*** se concentrează într-o mică sală, care se află de-alungul galeriei superioare a peşterii şi constă în principal dintr-un cal şi o felină (fig. 132). Calul este pictat în roşu, vopseaua acoperind întregul corp, ale cărui dimensiuni sunt de 24,5 cm lungime şi 12,5 cm înălţime. Felina este mai slab conservată, cu conturul mai greu de urmărit. Cuplajul cal-felină în arta rupestră paleolitică nu este întâmplător şi

apare cu o frecvenţă semnificativă în peştera *Font-de-Gaume*, în panoul „Leului" din galeria *Le Combel*, în „Salonul negru" din peştera *Niaux* şi chiar „cabinetul felinelor" din peştera *Lascaux* (M. Cârciumaru, 1987). Referitor la faptul că picioarele calului de la ***Cuciulat*** sunt nedefinite şi chiar picioarele anterioare de felină sunt greu sesizabile, trebuie să aducem în discuţie această „neglijenţă" ca un fel de „modă stilistică", întrucât omiterea figurării părţii inferioare a picioarelor nu lipseşte nici în Sicilia, la *Levanzo*, unde caii gravaţi rămân cu aceste imperfecţiuni de redare. Exemple în acest sens sunt şi cele de la *La Baume-Latrone, Ebbou* şi *Bayol*. Analogii interesante există de asemenea, între peştera de la ***Cuciulat*** şi peştera *Paglicci,* situată pe versantul meridional al Munţilor Gargano din Italia peninsulară, picturile fiind puse în legătură cu locuirea gravetiană de la intrarea în peşteră.

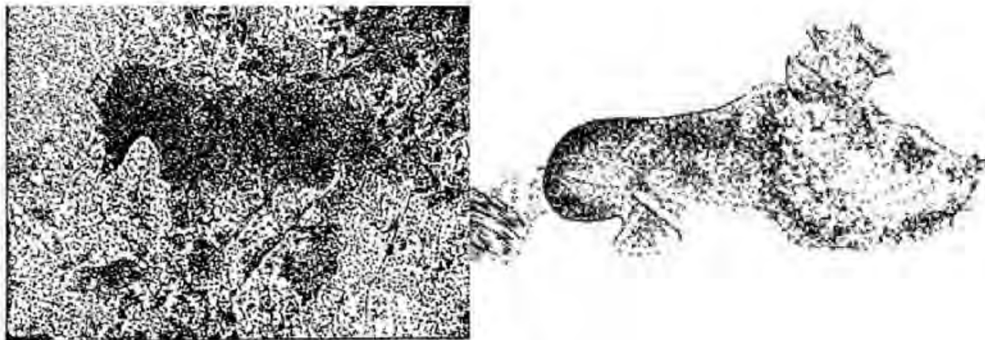

Fig. 132 – Pictură parietală din peştera *Cuciulat* (după M. Cârciumaru, M. Bitiri, 1979).

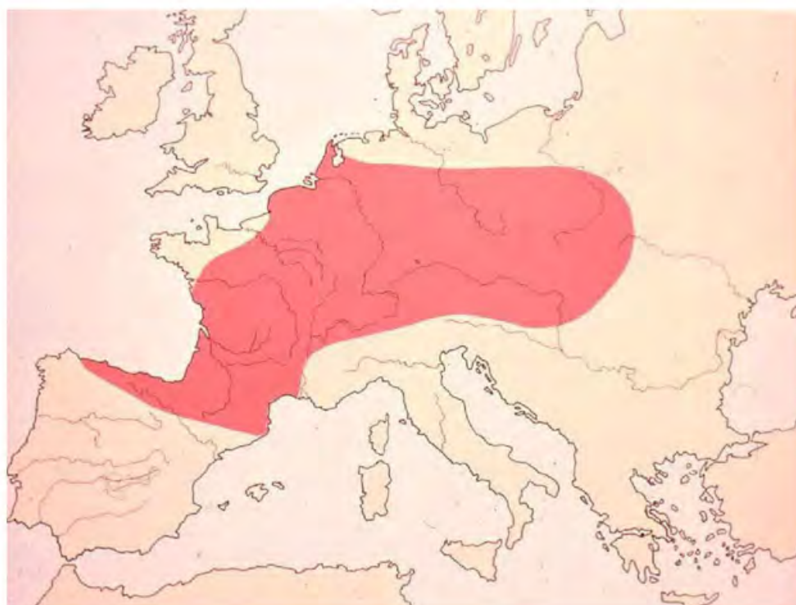

Fig. 133 – Extinderea ariei de dezvoltare a artei rupestre în Europa prin descoperirile din peşterile *Kapova* şi *Cuciulat*.

Asupra vârstei picturilor din peştera ***Cuciulat***, M. Cârciumaru (1987) le atribuie unui ***Epigravetian*** şi ar putea fi estimate la peste 10.000 ani. J. Kozlowski (1992), relevând analogiile frapante dintre ***Cuciulat*** şi *Kapova* din Munţii Ural, le conferă o vârstă între 15.000 şi 14.000 ani.

După descoperirea şi valorificarea ştiinţifică de către M. Cârciumaru (1987) a picturilor rupestre din peştera ***Cuciulat***, larga punte dintre mulţimea picturilor şi

gravurilor paleolitice din regiunea franco-cantabrică şi izolatele descoperiri din Munţii Ural a căpătat un foarte important punct de sprijin. Recunoaşterea importanţei acestei desoperiri avea să fie făcută prin includerea sa în marile sinteze asupra artei paleolitice, fiind suficient să amintim în acest sens lucrarea englezului P. G. Bahn şi francezului J. Vertut (1988), intitulată *„Images of the Ice Age”,* cea a francezilor J. Ph. Rigaud şi J. M. Geneste (1993). *„Les hauts lieux de la Préhistoire en Europe Centrale”,* ca să nu mai vorbim de marea sinteză a lui A. Leroi-Gourhan – *„La Préhistoire dans le Monde”* (J. Garanger, 1992).

F. Epipaleoliticul

Referitor la denumirea şi chiar conceptul de **Epipaleolitic** se cuvine să aducem câteva precizări (M. Orliac, 1988). În 1931, G. Goury era cel care oferea o împărţire în care separa, în cadrul mezoliticului, un **Epipaleolitic** în care includea ***Azilianul*** şi ***Sauveterrianul*** şi un ***Pre-neolitic*** care cuprindea în fapt ***Tardenoazianul***. Această concepţie va fi în parte asimilată doar pentru regiunea magrebiană din nordul Africii. La rândul său, H. de Lumley (1957) introduce termenul de ***Epimagdalenian*** pentru acele industrii “magdaleniene” care persistă în ***Mezolitic*** şi care înregistrează reducerea numărului *burin*-elor şi care sunt de acum mai grosiere, în timp ce gratoarele pe aşchii se înmulţesc.

Un sens cronologic îi va da epipaleoliticului F. Bourdier (1961), pe baza, în mod deosebit, a analizelor polinice, punându-l în corespondenţă cu *Prebborealul*. În această etapă, el observă într-adevăr persistenţa unor trăsături proprii magdalenianului după dispariţia renului (probabil epimagdaleniene), ca şi a azilianului şi culturii montadiană, toate aceste industrii evoluând într-un ***Mezolitic*** propriu-zis.

În această situaţie, constatăm câteva ipoteze cu privire la utilizarea şi sensul termenului **Epipaleolitic** care domină în ultima vreme lumea ştiinţifică.

J.-M. Le Tensorer (1979) cuprinde în **Epipaleolitic** toate culturile de tradiţie pur paleolitică ce supravieţuiesc după dispariţia renului. M. C. Dewez (1973) include **Epipaleoliticul** în ***Mezolitic***, considerându-l o fază a acestuia. A. Thévenin (1982) consideră **Epipaleoliticul** şi ***Azilianul*** ca etapa de trazniţie de la ***Magdalenian*** la ***Mezolitic***. După el, **Epipaleoliticul** este o industrie cu vârfuri *à dos* curbate cu unul sau două vârfuri, cu gratoare scurte pe fragmente de lamă sau aşchie, cu *burins* pe troncatură, cu sau fără galeţi gravaţi şi pictaţi. M. Escalon de Fonton (1976) menţionează că **Epipaleoliticul** ar începe cu oscilaţia climatică *Alleröd*, dar acesta este ***Castelnovianul*** care, realizând neolitizarea în mediu autohton, ar reprezenta ***Mezoliticul***. R. G. Rozoy (1978) este mult mai tranşant, afirmând că, deoarece termenul de ***Mezolitic*** sugerează ideea de tranziţie între economia de vânători şi cea de agricultori, în sensul orientării spre producţia de alimente, trebuie în consecinţă eliminat. Întrucât el este conştient de necesitatea utilizării unui termen care să sublinieze procesul de continuitate al paleoliticului, preferă termenul de **Epipaleolitic**. În concepţia sa, noutatea pe care o aduce **Epipaleoliticul** sunt armăturile microlitice (până la 25%), în special lamele *à dos*, ele sfârşind o dată cu apariţia ceramicii. Trebuie însă să ţinem seama că o serie de descoperiri au relevat că anumite culturi epipaleolitice nu conţin deloc, sau includ foarte puţin, armăturile în stratele respective. A. Broglio (1976) menţionează, referindu-se probabil cu deosebire la teritoriul Italiei, că **Epipaleoliticul**

desemnează complexele sauveterroide şi tardenoide care marchează o ruptură cu complexele epigravetiene spre mileniul şapte B.C. După el, semnificaţia termenului de ***Mezolitic*** nu se regăseşte în această ţară, mai ales în regiunea Pô, unde nu se întrezăreşte o perioadă intermediară între ***Paleolitic*** şi ***Neolitic***. În sfârşit, J. K. Kozlowski şi S. K. Kozlowski (1979) afirmă că bazinul carpatic nu poate să fie inclus în zona în care s-ar justifica întrebuinţarea termenului de ***Mezolitic***, el preferând mai degrabă pentru industriile acestei etape din această regiune termenul de ***Epitardigravetian***.

G. Mezoliticul

Termenul de **Mezolitic** a fost propus pentru prima dată de Marcel Reboux, în 1873, pentru a delimita o perioadă de tranziţie între vârsta pietrei aşchiate şi perioada pietrei lustruite, considerând-o, în orice caz, ca o etapă caracterizată în principal de piatra cioplită. În anul 1888, Archibald Carlyle înţelegea prin **Mezolitic** o industrie dominată de forme geometrice de silex care se situa la prima vedere între ***Paleolitic*** şi ***Neolitic***. La rândul său, Georges Hervé încerca în 1895 să sugereze prin **Mezolitic** o epocă de tranziţie între ***"Vârsta renului"*** şi ***Neolitic***, pentru ca J. de Morgan (1874) să se apropie cel mai mult de înţelesul actual al termenului, în sensul de a include în acestă etapă industriile desfăşurate între ***Magdalenian*** şi ***Neolitic*** (M. Orliac, 1992). Georges Goury propune în 1931 divizarea mezoliticului în ***Epipaleolitic*** şi ***Preneolitic***, reuşind să intrroducă mai degrabă oarecare confuzie în înţelegerea acestei perioade, cu toate că cercetările ulterioare aveau să releve complexitatea etapei respective. Termenul de ***Epipaleolitic*** a fost întrebuinţat din 1950 în Magreb, în ultima perioadă şi în Franţa, ca sinonim al mezoliticului. Totuşi, majoritatea specialiştilor din Europa consideră că termenul de **Mezolitic** este necesar să includă industriile situate între ***Paleoliticul superior*** şi ***Neolitic***, fiind o perioadă cu trăsături proprii. În această situaţie, în Europa de vest, ***Epipaleoliticul*** ar trebui să desemneze industriile care s-au desfăşurat între *oscilaţia climatică Alleröd* şi *stadiul Dryas III*, dar nu este indicat să fie generalizată această concepţie şi în Africa de nord şi Orientul Apropiat, unde el cuprinde industriile mai vechi, de circa zece mii de ani. Este adevărat că periodizarea acestei etape nu se poate generaliza la nivelul Eurasiei şi Africii. Aşa de exemplu, în nordul Africii, mai exact în Magreb, Sahara şi valea Nilului, industriile microlitice de tip ***Paleolitic superior*** şi ***Mezolitic*** sunt cunoscute aici cu vârste de peste 20.000 de ani şi sunt numite ***Epipaleolitic***, în Orientul Apropiat ele sunt incadrate în cultura kebariană de circa 13.000 de ani sau în ***Natufian*** de 12.500 de ani.

Dacă în Eurasia se poate vorbi de un **Mezolitic** pe un teritoriu întins, din Irlanda până în Siberia şi Manciuria, nu înseamnă că în Europa centrală şi meridională nu apar complicaţii, în sensul că în această regiune, între industriile epigravetiene şi cele postglaciare, nu există o ruptură, invocându-se chiar situaţii de neolitizare a industriilor epi-tardigravetiene, fără a exista un **Mezolitic**.

Mezoliticul vest-european îşi are certe rădăcini tehnologice şi tipologice în ***Magdalenian*** şi ***Hamburgian***, fiind suficient să invocăm în acest sens multiplicarea vârfurilor *à dos abbattu*, de mutle ori asociate cu gratoare scurte specifice culturilor ***Valorgniană, Aziliană*** şi grupurilor ***"Federmesser",*** contemporane oscilaţiei *Alleröd*. Acesta ar fi un prim curent intercultural, cunoscut sub denumirea generală de ***Azilian***, el fiind urmat de un al doilea curent ***"sauveteriant"*** dominat de piese de formă

triunghiulară de mici dimensiuni, segmente de cerc şi vârfuri *“Sauveterre”* (R. Desbrosse, J. Koslowski, 1988; R. Schild, 1989; J. K. Kozlowski, S. K. Kozlowski, 1979).

Referitor la originea şi dispersia diverselor faciesuri mezolitice, aducem în discuţie sistemul elaborat de Ştefan K. Kozlowski, care continuă să rămână actual, chiar dacă a fost propus în anul 1973. De la început trebuie să menţionăm că S. .K. Kozlowski (1973; 1980) preferă termenului de *provincie* sau regiune pe cel de ***cerc (kreis)*** cu sens de ansamblu. Astfel el a definit trei mari cercuri culturale: ***nord-oriental, septentrional şi occidental***.

Cercul cultural mezolicit nord-oriental s-ar fi dezvoltat din culturile paleoliticului siberian, mai ales din regiunea Angara, cel ***septentrional*** şi-ar avea originea în culturile paleoliticului final din Europa mijlocie şi de nord-vest, iar ***cercul cultural occidental*** are la bază culturile de coastă occidentale ale Mediteranei.

Din punct de vedere cronoclimatic, **Mezoliticul** a fost contemporan unei perioade caracterizate de variaţii climatice foarte frecvente care au determinat importante modificări ale vegetaţiei şi faunei. Dacă ar fi să ne referim la vestul Europei, unde **Mezoliticul** este mai bine datat, trebuie să spunem că aici el este contemporan cu cea mai mare parte a sfârşitului stadiului rece *Dryas II*, desfăşurat între 12.300 şi 11.800, oscilaţiei climatice *Alleröd*, adică etapei dintre 11.800 şi 11.000 şi stadiului *Dryas III*, adică între 11.000 şi 10.000 de ani.

Cercetările interdisciplinare au precizat că temperatura apei de la suprafaţa oceanului Atlantic a crescut în timpul iernii între *Dryas III* şi *Alleröd* de la 0,9° C la 9° C, iar în timpul verii de la 6,6° C la 14° C, pentru ca în *Dryas III* acestea să scadă din nou iarna la 1,8° C şi vara la 7,4° C. Gheţarii existenţi în ultimul stadiu glaciar vor elibera circa 1.400.000 km p din suprafeţele acoperite, ceea ce va avea drept consecinţă imediată repopularea acestor teritorii (M. Orliac, 1992).

In ceea ce priveşte cunoaşterea populaţiilor mezolitice din nordul Europei şi raportul cu populaţiile primitive ale secolului trecut, mai cu seamă în vederea reconstituirii miturilor acestora, sunt foarte importante lucrările publicate recent de P. Plumet (2004 a; b).

Revenind la cele trei cercuri culturale mezolitice precizate de S. K. Kozlowski (1973; 1980), vom încerca să relevăm trăsăturile tehnico-tipologice şi mai cu seamă culturile regionale pe care le include fiecare.

G.I. *Cercul mezolitic nord-oriental*

Cercul mezolitic nord-oriental se desfăşoară în jumătatea nordică a părţii europene a Rusiei, din nord-vestul Poloniei până în Ural şi din nordul Ucrainei până la Marea Barenţ. În acest vast teritoriu, industria litică prezintă câteva trăsături specifice, precum nucleii foarte regulaţi cu lamele cu talon unic, o tehnică particulară de fragmentare şi segmentare a lamelor şi lamelelor, gratoare pe lame, *burins* pe lame rupte, *burins* de unghi pe trancatură, *vârfuri de os de tip Sighinskoc* şi *Stora Dode*. Culturile cele mai cunoscute care se circumscriu acestui spaţiu sunt ***Niemen, Volga-Oka, Kunda, Kama*** şi ***Yangelka***.

G.I.1. *Cultura Niemen*

Cultura Niemen îşi trage numele de la fluviul Niemen. Această cultură mezolitică se dezvoltă pe cursurile apelor din Lituania şi Belarus, extinzându-se din extremitatea nord-estică a Poloniei până în nordul Ucrainei şi până la graniţa letonă, ceea ce înseamnă un teritoriu care măsoară circa 500 km de la est la vest şi aproximativ 600 km de la nord la sud. În acest vast teritoriu se concentrează peste 130 de aşezări mezolitice aparţinând acestui facies, contemporane în general oscilaţiilor specifice Mării Baltice, cunoscute sub numele de *lacul cu Ancylus* şi *marea cu Littorina*, ceea ce înseamnă în schema Blytt-Sernander prima treime a borealului şi până în *Subboreal*. Aceasta presupune că, în mare parte, această cultură este contemporană neoliticului din alte regiuni.

Industria litică se caracterizează printr-un debitaj laminar regulat din care au rezultat armături geometrice triunghiulare şi trapezoidale, *vârfuri de Kunda*, gratoare scurte şi *burins* pe spărtură şi troncatură, iar industria pe materii dure de origine animală include harpoane cu un singur rând de barbeluri, vârfuri de suliţă din corn de cervide cu o crestătură în care se inserau armături de silex.

G.I.2. *Cultura Volga-Oka*

Cultura Volga-Oka se desfăşoară în jurul Moscovei, pe o rază de peste 200 km. Aşezările sunt cantonate pe fluviile principale Volga, Oka şi Moscova. Contemporană în general borealului, această cultură are un inventar litic asemănător culturii ***Niemen***, în timp ce industria pe os este absentă.

G.I.3. *Cultura Kunda*

Cultura Kunda a împrumutat numele de la oraşul *Kunda* din Estonia, din apropierea golfului finlandic. **Cultura mezolitică de tip Kunda** acoperă un vast teritoriu, estimat cu o lungime de 1.700 km şi o lăţime de circa 500 km, de la golful Riga şi Munţii Timan în nord, până la înălţimile podişului Valdai - râurile Sukhoma şi Vijtşegda în sud. Cronoclimatic, ***Mezoliticul*** de facies **Kunda** se desfăşoară din *Preboreal* (aşezarea *Pulli* datată la 7.630 ± 120 B.C.), până la limita *Atlantic-Subboreal*. Complexitatea culturii **Kunda** constă din existenţa în aşezările sale a unor adevărate necropole (*Zvejnicki, Olenij Ostrov*), a structurilor de locuire (*Narva, Kunda-Lammasmägi, Osa*), a obiectelor ornate din corn de cervide (*Torvala, Riga*), cum ar fi vârfurile de suliţă, harpoanele cu un rând de barbeluri, *poinçons* etc. Într-o turbărie din aşezarea de la *Vis I* s-au descoperit peste 200 de obiecte din corn, între care sunt remarcabile arcurile de diverse tipuri, vârfurile şi suliţele, schiurile, patinele de sanie, vâslele etc., de multe ori ornate cu motive geometrice şi chiar motive figurative, cum ar fi un cap de elan gravat pe un schiu.

G.I.4. *Cultura Kama*

Cultura Kama se desfăşoară începând din Munţii Ural, pe marginea Volgăi mijlocii şi afluenţilor săi, în special râul *Kama*, până spre afluenţii Dvinei de nord şi

Pecioarei. Aşezările sunt contemporane în special perioadei boreale.

G.I.5. *Cultura Yangelka*

Cultura Yangelka se învecinează şi se aseamănă cu ***cultura Kama***, fiind răspândită într-o regiune muntoasă din nord-vestul munţilor Ural, pe cursul superior şi mijlociu al râului Bielaia, afluent al Kamei.

G.II. *Cercul mezolitic septentrional*

Cercul mezolitic septentrional înglobează o serie de culturi mezolitice, dintre care mai bine cunoscute sunt ***Maglemoas*** şi ***Post-maglemoas, Duvensee, Kangemose, Ertebølle*** şi ***Janislawice***, ale căror trăsături comune constau din existenţa gratoarelor foarte scurte şi lamelor *haches-herminettes*. Aceste culturi acoperă în general teritoriile Angliei, Ţărilor de Jos, Danemarcei, sudul Suediei, nordul Germaniei, Poloniei şi ţinuturi din Lituania şi Belarus.

G.II.1. *Cultura Maglemoas*

Cultura Maglemoas a fost iniţial, după săpăturile din 1903 de la *Mullerup* (Danemarca), într-o mlaştină (*magle mose*), considerată neolitică. Abia în 1927, E. Westerby o va atribui mezoliticului şi ca urmare a studiilor atente din peste 40 de aşezări daneze care au fost datate în general între 7.600 şi 6.000 B.C. (M. Orliac, 1988).

Originea culturii maglemoasiene s-ar putea afla în aşezarea *Deimern* din Germania, unde poate să fie sesizată tranziţia de la ***Ahrensburgian***, specific paleoliticului final şi un ***Maglemoasian vechi,*** petrecută înspre partea finală a preborealului.

Trăsăturile industriei litice sunt date în special de vârfurile microlitice cu troncatură sau *à dos* curbate, de triunghiurile uneori alungite, trapezele înguste şi tehnica micro-*burin* spre partea finală a culturii. Industria pe materii dure de origine animală este bogată în harpoane din corn de cerb cu barbeluri largi, vârfuri barbelate de os, vârfuri de os cu marginile armate cu lamele de silex prin intermediul unor crestături, herminete de corn de cerb. Utilajele de corn şi os s-au conservat uneori foarte bine, pentru că multe aşezări sunt în sedimente turboase care au conservat excelent aceste materiale, unele din ele unice, cum ar fi vâslele, arcurile, săgeţile. Multe din aceste obiecte sunt decorate de cele mai multe ori cu motive geometrice, dar astfel de gravuri au fost întâlnite şi pe alte suporturi, dintre care amintim chihlimbarul. Un astfel de exemplu îl reprezintă aşezarea de la *Egemarke*, unde pe o bucată de chihlimbar a fost gravat un cap de elan.

Creatorii acestei culturi rămâneau vântori-culegători, cunoscându-se foarte multe specii de mamifere, păsări şi peşte vânate şi plante culese, cum ar fi alunele, seminţele de crin de apă etc.

G.II.2. *Cultura Duvensee*

Cultura Duvensee este o cultură mezolitică răspândită în regiunile turboase din nordul Germaniei, provincia Schleswig-Holstein. Cercetările şi definirea culturii au

început în 1.925, atunci când G. Schwantes a făcut primele cercetări în această regiune şi apoi în 1971, când K. Bokelmann a efectuat o serie de datări C-14, cuprinse între 7.250 ± 300 şi 6.810 ± 70 B.C., în acord cu analizele polinice care plasează aceste aşezări în *Borealul vechi*. Pentru fazele tardive există şi datări până la 5.200 B.C.

Utilajul litic constă din herminete, aşchii şi lame scurte, neregulate, nuclei plaţi cu două planuri de lovire. Dintre utilaje sunt mai frecvente gratoarele scurte, *burins* pe troncatură, *perçoirs* şi armături microlitice, triunghiuri isoscele şi scalene etc. Din os sau corn de cervide s-au realizat vârfuri barbelate, vâsle etc.

G.II.3. *Cultura Kongemose*

Cultura Kongemose este o cultură mezolitică specifică sudului Scandinaviei şi Danemarcei. Iniţial, s-a crezut că este o fază iniţială a culturii ***Ertebølle***, dar în 1966, J. Troels Smith a demonstrat că ea este o cultură mezolitică de sine stătătoare, care s-a desfăşurat de la sfârşitul borealului până spre 5.000 de ani, adică partea mijlocie a atlanticului. Industria litică nu mai este dominată parcă de microlitismul altor culturi contemporane, fiind mai numeroase lamele mari regulate, din care s-au obţinut *burins* pe spărtură şi gratoare. Industria pe os şi corn este mai puţin spectaculoasă. Pare mai mult o cultură de coastă după resturile osteologice provenite de la animalele vânate.

G.II.4. *Cultura Ertebølle*

Cultura Ertebølle este speficiă mezoliticului final din Scandinavia, datată aproximativ între 4.600 şi 3.200 B.C. Industria litică se caracterizează prin nuclei conici cu un singur plan de lovire, cu numeroase *burins* şi gratoare. Harpoanelor de os şi corn de cervide li se adaugă celor din os de cetacee. În faza finală a acestei culturi este menţionată o ceramică proprie. Şi această cultură este specifică coastelor marine, dacă avem în vedere că studiile izotopice ale carbonului din oasele umane descoperite în aşezările acestei culturi au relevat o alimentaţie axată preponderent pe animalele marine. Animalele marine erau vânate şi datorită unor cuceriri ale oamenilor din această cultură legate de tehnicile de navigaţie. Mărturie în acest sens stau descoperirile de vâsle şi chiar o pirogă de 10 m, sculptată în lemn de tei.

În câteva aşezări, pe lângă incinerarea morţilor, s-au adus argumente care susţin practicarea canibalismului. Nu lipsesc nici înmormântările cu ocru şi ofrande (utilaje litice, harpoane etc.).

G.II.5. *Cultura Janislawice*

Cultura mezolitică Janislawice se desfăşoară mai ales pe teritoriul Poloniei şi ea se pierde se pare în ***Neoliticul*** din această ţară.

G.III. *Cercul mezolitic occidental*

Cercul mezolitic occidental include, la rândul său, câteva culturi cunoscute, precum ***Sauveterrianul, Tardenoazianul*** şi ***Castelnovianul***. Ocurenţa acestora se suprapune teritoriilor Marii Britanii, Ţărilor de Jos, sudului Germaniei, teritorii mai restrânse din Cehia, Elveţia, Franţa, Spania şi Portugalia.

G.III.1. *Cultura Sauveterriană*

Cultura Sauveterriană, atunci când a fost creată de L. Coulonges în 1928, desemna o industrie mezolitică ce se plasa între ***Magdalenian*** şi ***Tardenoazian***. Adesea este o cultură calificată ca epipaleolitică.

Sauveterrianul tipic, contemporan preborealului (9.060 ± 190 B.P., în aşezarea *Fieux*), este dominat de triunghiuri, segmente, *vârfuri de Sauveterre*, vârfuri cu baza transversală (confundate cu vârfurile *Tardenois),* puţine gratoare rotunde şi lamele *à bord abattu*, toate extrem de microlitice.

Sauveterrianul mijlociu (8.370 ±100 - .8.950 ± 95 B.P.), desfăşurat în *Boreal*, abundă în triunghiuri isoscele, iar în ***Sauveterianul recent*** mai mult în trapeze.

G.III.2. *Cultura Tardenoaziană*

Cultura Tardenoaziană a fost definită de G. de Mortillet în 1897 ca o industrie de la începutul neoliticului, plecând de la săpăturile din 1885 ale lui E. Taté şi cele din 1889 ale lui E. Vielle în provincia *Tardenois*, din departamentul Aisne (Franţa). În 1926, F. C. E. Octobon şi în 1932 R. Daniel au precizat caracterul mezolitic al tardenoazianului. În anii '50, R. Daniel şi E. Vignard (1954) , precum şi M. Escalon de Fonton şi H. de Lumley (1957) au separat două faciesuri tardenoaziene - de coastă şi continental. Faciesul de coastă ar cuprinde ***Castelnovianul,*** iar cel continental **Tardenoazianul tipic** din Bazinul parizian şi chiar **Tardenoazianul** de la *Agenais* (contemporan probabil neoliticului) (M. Orliac, 1988 d).

Există concepţii care consideră **Tardenoazianul** ca un stadiu de evoluţie pan-european al industriilor mezolitice, ceea ce a dus la unele aberaţii, în sensul că au fost atribuite tardenoazianului sau swidero-tardenoazianului anumite utilaje din Europa centrală. După S. K. Kozlowski (1973), termenul de **Tardenoazian** ar trebui să desemneze în mod restrictiv industriile din nordul şi centrul bazinului Parisian şi eventual cele de tip ***Beuron*** şi de pe Rhin din Germania. Asupra acestor concepţii privind ansamblurile tardenoaziene au adus contribuţii, în special după 1960, J. Hinout, R. Parent şi J. G. Rozoy (1978), care au împărţit **Tardenoazianul** în trei stadii ***(vechi, mijlociu*** şi ***recent),*** care trec foarte uşor de la unul la altul în etapa cuprinsă între mijlocul borealului şi atlanticului. ***Stadiul vechi*** include în general un debitaj lamelar puţin regulat, armăturile, care sunt dominante, fiind reprezentate de lamele *à dos*, vârfuri cu troncatură oblică, triunghiuri scalene şi isoscele, vârfuri cu baza retuşată şi segmente. În ***stadiul mijlociu***, debitajul nu se schimbă, dar lamelele sunt amenajate prin retuşe parţiale, apar mai ales scobiturile şi troncaturile, aceste ultime trăsături devenind şi mai pregnante în ***stadiul recent*** (M. Orliac, 1988 d).

G.III.3. *Cultura castelnoviană*

Cultura castelnoviană este considerată de M. Escalon de Fonton (1956) o cultură mezolitică, proprie sud-estului Franţei. Unele din aşezările atribuite castelnovianului au fost botezate tardenoaziene de coastă.

Castelnovianul clasic este contemporan borealului (la *Châteauneuf-les-Mastigue*, fiind datat între 5.880 ± 170 şi 4.840 ± 40 B.C.)

La *Châteauneuf* s-a pus şi problema eventualei domesticiri a oii, iar la *Montclus* s-au descoperit seminţe de *Vitis* sp., *Vitis sylvestris, Vicia* gr. *hybrida narbonensis*, precum şi indicii în structurile de combustie a conservării peştelui prin afumare.

H. Trăsăturile generale ale culturilor mezolitice

Habitatele mezolitice sunt în general de formă rectangulară sau ovalară, cu suprafeţe cuprinse între 10 şi 25 m p, uneori prevăzute cu găuri de par, platforme din scoarţă de mesteacăn sau aliniamente şi pavaje de pietre, cu vetre adesea difuze sau săpate superficial, foarte rar mărginite de dale de piatră, uneori umplute cu pietre întrebuinţate pentru fierberea indirectă a alimentelor (R. R. Newell, 1980; D. T. Price, 1985). În funcţie de regiune şi climatul fiecărei perioade, campamentele erau estivale, de iarnă sau permanente, pentru întregul an. S-au descoperit mici halte specializate pentru pescuit, vânătoare cu capcane de mici mamifere, vânarea animalelor de apă şi focilor (M. Pitts, 1973; J. M. Andersen, B. F. Byrd, M. D. Elson, 1981; A. Legge, P. Rowley-Conwy, 1985). Sedentarismul este tot mai evident în această perioadă, mărturie stând multitudinea cimitirelor asociate cu spaţiile locuite ale aşezărilor mezolitice.

Existenţa unor aşezări în sedimentele turboase a reprezentat un mare avantaj în ceea ce priveşte conservarea unor utilaje din materii dure de origine animală şi vegetală (arcuri, săgeţi, schiuri, patine de sănii, vâsle, recipiente de scoarţă), dar şi adevărate tezaure sedimentare pentru reconstituirea prin metoda palinologică a paleoclimatului.

În **Mezolitic** se produce un mare câştig tehnic prin multiplicarea armăturilor microlitice pentru vârfurile destinate vânătorii. Acestea sunt forme geometrice, precum segmentele de cerc, trapezele fixate cu răşini şi bitumuri sub formă de barbeluri (J. - G. Rozoy, 1978). Multiplicarea acestora este în mod cert legată de întrebuinţarea mult mai intensă a arcului şi implicit a săgeţilor uşoare, aspect relevat încă din ***Magdalenian***. Folosirea arcului în detrimentul propulsorului oferea performanţe mult mai bune, precizie şi o distanţă sporită faţă de vânat, ca şi rapiditatea în acţiune. Până în prezent, cele mai vechi arcuri şi săgeţi, de circa 10.000 de ani, atribuite culturii ahrensburgiene *(Dryas III),* erau confecţionate din lemn de pin, cum sunt cele descoperite în turbăria de la *Stellmoor* de lângă Hambourg. Săgeţile din **Mezoliticul** scandinav de la *Loshut* din Suedia, în urmă cu 9.300 de ani erau prevăzute cu şanţuri pentru fixarea armăturilor. Arcurile erau cu curbură unică de circa 2,50 m sau cu trei curburi de aproximativ 2,10 m, fiind obţinute din lemnul răşinoaselor. Nu lipsesc însă nici cele din lemn de ulm şi frasin. O serie de arcuri de mici dimensiuni au fost interpretate ca având o destinaţie legată de obţinerea focului prin antrenarea unui baston prin învârtire pe un suport din lemn.

Un utilaj care particularizează **Mezoliticul**, în special în regiunile nordice, este hermineta cu lamă de piatră întrebuinţată la prelucrarea lemnului. Acest utilaj nu apare în Franţa şi ţările meridionale decât în ***Neolitic***.

Industria pe os şi corn de cervide cunoaşte în **Mezolitic** un regres în raport perioadele anterioare, mai ales în regiunea franco-cantabrică, unde ***Magdalenianul*** cunoscuse un apogeu în acest sens. Totuşi se cunosc şi excepţii, pentru că, de exemplu, numai din peştera *Mas-d'Azil* în Franţa s-au recuperat peste 200 harpoane aziliene (L.

Mons, 1979), iar la *Star Carr* în Marea Britanie s-au descoperit, dintr-un nivel datat la circa 9.500 B. P.,187 de vârfuri barbelate, poinçons etc. realizate din corn de elan sau de cerb (J. G. D. Clark, 1954)

În **Mezolitic**, se vorbeşte şi de ***domesticirea*** unor specii de animale: oaia şi capra la *Abri de Dourgne* şi peştera *Gazel*, animale care sunt alogene pentru teritoriul Franţei (D. Helmer, P. Méniel, V. D. Vigne, 1989). Câinele a fost asociat cu locuirile epipaleolitice, ca de exemplu în peştera *Belt* din Iran (12.000 ani) şi un mileniu mai târziu în ***Natufianul*** din Palestina. Câinele este prezent şi în aşezările mezolitice spre 9.500 B.P. de la *Star Carr* (Marea Britanie), *Bedburg - Königshoven* (Germania) (P. Bintz, 1989). În ***Maglemoasian*** sunt cunoscute două rase de câini. În literatura de specialitate, chiar dacă nu întotdeauna se precizează statutul acestui animal în societăţile mezolitice, se menţionează totuşi că în ***Natufianul*** din Levant şi în ***Ertebøllianul*** din Danemarca câinele acompania adesea omul la vânătoare (M. Orliac, 1992).

Descoperirea unor pirogi din mesteacăn sau tei în aşezarea *Star Carr* (Marea Britanie) (9.500 ani vechime) sau de la *Duvensee* (9.000 ani) şi *Rude* (7.500 B.P.) (Germania) şi *Tybrind Vig* (6.500-5.300 B.P.) (Danemarca) sunt o dovadă directă că ***mezoliticii navigau*** pe mare. Nu de puţine ori scopul unor astfel de deplasări la distanţă era impus de procurarea materiei prime (în special obsidian), dar şi de accesul la insulele (mai ales în nordul Europei) bine populate cu vânat (foci, păsări etc.).

Una din trăsăturile particulare ale populaţiilor mezolitice din anumite regiuni o reprezintă ***consumarea*** curentă a ***moluştelor*** marine sau terestre în alimentaţie, astfel că în multe aşezări s-au întâlnit acumulări masive de cochilii cu grosimi uneori de peste un metru, pe suprafeţe de sute de metri pătraţi (aşa-numitele ***"kjoekkenmoeding"*** sau ***"concheiro").*** De asemenea, în anumite peşteri acumulările de melci formau depozite lenticulare importante. Aceasta însă nu înseamnă că trebuie să fie exagerată contribuţia moluştelor în hrana omului mezolitic, pentru că un singur cerb echivala în calorii cu circa 50.000 de stridii.

Înmormântările în **Mezolitic** nu se deosebesc foarte mult de cele din ***Paleoliticul superior***. De cele mai multe ori, corpul era depus într-o simplă groapă, în poziţie contractată, picioarele îndoite şi genunchii aduşi pe torace, mâinile lipte de corp aproape de bărbie, corpul fiind uneori acoperit cu pietre. Totuşi, există unele morminte care conţin obiecte de podoabă (dinţi perforaţi, cochilii), galeţi pictaţi, utilaje din silex sau os, ofrande animale depuse intenţionat. Astfel de morminte sugerează chiar o anumită ierarhizare socială.

În **Mezolitic**, în anumite aşezări putem vorbi de adevărate cimitire cu zeci de morminte. Astfel de necropole au fost întâlnite încă din *Dryas III* în Italia (*Arene Candide*), în urmă cu 7.350 B.P., în Portugalia (*Moita do Sebastiao*), la circa 6.100 B.P., în Danemarca (*Vedbaek Bogebakken*) etc. Majoritatea acestor veritabile necropole se găsesc în preajma aşezărilor de bază (M. Orliac, 1992).

I. Epipaleoliticul şi Mezoliticul din România

Asupra sensului în care trebuie folosiţi termenii **Epipaleolitic** şi **Mezolitic**, C. S. Nicolăescu-Plopşor a făcut încă din 1965 o discuţie destul de bine documentată şi pertinentă pentru acea vreme, chiar dacă în final el nu este de acord cu termenul de

Mezolitic, considerând că este "un *mezos* fără conţinut, întucât nu putem rupe nimic de la sfîrşitul paleoliticului sau de la începutul neoliticului spre a crea o ficţiune" (p. 771). Cercetările ulterioare, atât din ţara noastră, cât şi de pretutindeni, au permis o mai bună înţelegere a culturilor de la sfârşitul paleoliticului şi a celor care preced ***Neoliticul***, pledând pentru menţinerea ambelor termeni, printr-o mai bună nuanţare a lor.

De la sfârşitul tardiglaciarului până în faza de vegetaţie molid-stejăriş amestecat şi alun, adică până în timpul optimului climatic din *Holocen,* industriile din ***Epigravetianul final*** din Moldova şi Dobrogea înregistrează procese evidente de microlitizare (M. Cârciumaru, 1980). Sunt bine cunoscute în acest sens aşezările din jumătatea sudică a Moldovei, precum cele de la *Măluşteni IV (Măluşteni-Stejarul lui Filiuţă), Puricani-Poarta Bâzanului, Pleşa*, nivelul *I* de la *Bereşti-Dealul Taberei* şi *Topile-Dealul Catărgii* (M. Brudiu, 1974), din nord-estul Moldovei de la *Ripiceni-Izvor*, sau din Dobrogea de la *Gherghina* şi *Castelu.* După M. Brudiu (1974) şi Al. Păunescu (1984), aceste comunităţi epigravetiene târzii din estul Carpaţilor, până la Nistru şi din nord-vestul Mării Negre, par a sta la originea tardenoazianului nord-vest pontic. Industria litică este caracterizată de prezenţa lamelelor *à dos*, adesea trunchiate sau bitronconice (care anunţă tipurile geometrice, cum ar fi triunghiurile scalene sau trapezele), *microgravettes*, vârfuri de tip azilian, gratoare (predominante la *Topile-Dealul Catărgii*), *burins,* mai ales diedre şi mai puţin pe troncatură retuşată, piese *à cran*, unelte combinate de tipul gratoar-*burin*, gratoar-lamă trunchiată etc. (Al. Păunescu, 1999).

Swiderianul, atribuit îndeobşte tardigravetianului, în România Al. Păunescu (1989) îl include în **Epipaleolitic**, considerând că s-a dezvoltat începând din timpul ultimei părţi a fazei *Dryas II* până în *Preboreal.* El atribuie în continuare acestei culturi aşezarile de la *Poiana Scaune-Ceahlău* (1.328 m altitudine) şi *Curmătura Bardosului* (1.135 m altitudine), *Bicăjelu-Bicaz Chei* (C. S. Nicolăescu-Plopşor, 1958; M. Bitiri-Ciortescu, V. Căpitanu, 1967), considerând că populaţiile respective reprezintă grupe de vânători veniţi din Polonia probabil spre sfârşitul mileniului XIII B.P. Din păcate această aserţiune cronologică nu este confirmată de rezultatele analizelor polinice, care au relevat că stratul atribuit aşa zisului ***Swiderian*** este mult mai tardiv, fiind contemporan de fapt fazei de molid cu stejăriş mixt şi alun şi chiar unei bune părţi din faza carpenului (Al. Păunescu, E. Cârciumaru, M. Cârciumaru, P. Vasilescu, 1977), ceea ce presupune contemporaneitatea comunităţilor respective cu *Borealul, Atlanticul* şi chiar cu o parte din *Subboreal.* Industria litică a acestor populaţii constă dintr-un mare şi divers număr de gratoare, destul de multe *burins* (mai ales diedre), lamele *à dos*, uneori trunchiate, denticulate şi, semnificativ reprezentate, vârfuri pedunculate prelucrate pe lamele, cu un peduncul axial care conservă din când în când retuşe plate inverse. De altfel, acest ultim tip de utilaj a stat la baza atribuirii acestor aşezări swiderianului, cu toate că, la origine, acesta este o cultură care s-a dezvoltat mai mult pe dunele din câmpia poloneză şi nicidecum o cultură montană. Inventarul litic, cronoclimatul specific locuirilor respective şi, deloc neglijabil, privirea în ansamblu a dezvoltării diverselor faciesuri culturale de pe valea Bistriţei, ne face să credem că aşezările din această zonă, atribuite iniţial culturii swideriene, nu reprezintă decât ultimele refugii ale populaţiilor epigravetiene din această regiune, de altfel bine reprezentate şi structurate, ca o consecinţă a adaptării lor la un anumit tip de mediu şi de economie, poate cu excepţia aşezării *Poiana Scaune*, toate celelalte reprezentând halte de vânătoare extrem de efemere, unele poate ocazionale sau doar consecinţa unei unice staţionări.

Noi considerăm că acestei etape i se pot include şi locuirile din nivelul *I* de la *Veterani-punctul Terasă*, nivelele *I* de la *Ogradena-Icoana* şi *Ogradena-Răzvata*, care au livrat un material litic microlitizat şi câteva obiecte pe materii dure animale (os şi corn de cervidee), uneori ornamentate, asemănătoare celor de la *Cuina Turcului*, de tipul pumnalelor, spatulelor, obiectelor cu caracter votif. Aceste aşezări ar putea să fie posterioare nivelului *romanello-azilian* de la *Cuina Turcului*, încât nu este exculs ca ele să aparţină unui ***Epipaleolitic clasic***, într-o altă viziune, desfăşurat după 10.000 B.P., fără o conotaţie tardigravetiană, care face trecerea spre **Mezolitic**.

In aceste condiţii, **Mezoliticul** din regiunea Porţilor de Fier este bine reprezentat în următoarele aşezări: nivelul *II* de la *Schela Cladovei-Drobeta Turnu Severin*, nivelul *II* de la *Veterani-punctul Terasă*, nivelul *I* de la *Alibeg-Pescari*, nivele *II* de la *Ogradena-Icoana* şi *Ogradena-Răzvata*, nivelul *III* de la *Ostrovul Banului-Gura Văii*, nivelele *I-II* de la *Ostrovul Corbului* şi *Ostrovu Mare-Gogoşu* (V. Boroneanţ, 1970; 1973; 1979; 1980; 2000; F. Mogoşanu, 1978; Al. Păunescu, 1978; 2000). V. Boroneanţ (1973; 2000) a creat pentru această etapă, în regiunea Porţile de Fier, termenul de cultura ***Schela Cladovei-Lepenski-Vir***, pentru care pe malul drept al Dunării cele mai reprezentative aşezări sunt cele de la *Lepenski-Vir* (fig. 134), *Vlasac, Hajducka Vodenica* şi *Padina*.

Fig. 134 – Statuete antropomorfe şi obiecte de podoabă de la *Lepenski Vir* din cultura cu acelaşi nume (după D. Srejović, 1969).

Analiza polinică a coprolitelor recuperate din stratele aşezării de la *Ogradena-Icoana* a demonstrat contemporaneitatea acestora unei faze cu mult stejăriş mixt care ar fi contemporană în regiunea montană fazei de vegetaţie a molidului cu alun şi stejăriş mixt, ceea ce ar corespunde unei etape specifice borealului şi etapei de tranziţie spre *Atlantic*, chiar începutului acestuia (M. Cârciumaru, 1973 a). Poate şi mai important decât aceasta, este identificarea prin analiza palinologică a polenului de tip *Cerealia*, nu numai în această aşezare, ci şi în cea de la *Vlasac*, pe malul iugoslav (M. Cârciumaru, 1978), ceea ce demonstrează primele forme de agricultură privind cerealele de pe teritoriul României (M. Cârciumaru, 1973 b).

In cultura ***Schela Cladovei*** au fost descoperite structuri de locuire, de cele mai multe ori cu vetre în interior divers amenajate. Înmormintările erau de o mare complexitate şi cuprind toate categoriile de vârstă, deobicei morţii fiind îngropaţi în poziţie întinsă, pe spate, cu mâinile pe piept şi mai rar pe lângă corp şi în mod

excepţional un schelet de la *Schela Cladovei* păstra urme de incineraţie. Mobilierul funerar este în general sărac, doar un schelet de la *Schela Cladovei* conserva cinci vârfuri de suliţă de os şi un altul de la *Icoana* era acompaniat de un racloar-*perçoir* dintr-o defensă de mistreţ. In schimb, mai multe morminte sunt presărate cu ocru. Unele schelete poartă mărturia unor răni grave, pentru că s-au descoperit vârfuri de suliţă de os în capul unui femur stâng sau, într-un alt caz, în maxilar, ceea ce dovedeşte producerea unor conflicte între comunităţile respective (fig. 136). Antropologic, descoperirile din cultura ***Schela Cladovei-Lepenski-Vir*** au fost atribuite unei variante regionale a tipului *Cro-Magnon* şi chiar a unui tip *"proto-dinaric"* sau unui *"arche-tip"* specific acestei regiuni, iar populaţiile respective se hrăneau mai ales cu seminţe şi peşte fript şi sufereau mai mult de reumatism (V. Boroneanţ, 1980; D. Nicolăescu-Plopşor, 1968; 1976; S. Zivanovič, 1975).

Utilajul litic din cultura ***Schela Cladovei-Lepenski-Vir*** este sărac din punct de vedere tehno-tipologic şi redus numeric, cele mai numeroase fiind, în mod surprinzător, racloarele (aproape 49 % la *Ogradena-Icoana* şi peste 32 % la *Ostrovu Corbului* şi *Schela Cladovei*), piesele *esquillées* care depăşesc 20 % la *Ogradena-Icoana*, *Ostrovul Corbului* şi 30 % la *Schela Cladovei*, piesele cu *encoche* bine reprezentate la *Ostrovul Corbului* (mai mult de 20 %, dar şi la *Ogradena-Icoana* (circa 12 %), în timp ce gratoarele doar la *Ostrovul Corbului* depăşesc 5 %, *burins* abia că ajung la 2,5 % tot la *Ostrovul Corbului*. Majoritatea utilajului litic era realizat din cuarţit (mai mult de 90 % la *Ostrovul Corbului* şi *Schela Cladovei* şi puţin sub 85 % la *Ogradena Icoana)*, silexul doar la *Ostrovul Corbului* atingea 5 %, iar gresia a fost utilizată în proporţie de 15 % numai la *Ogradena-Icoana* (Al. Păunescu, 2000)

Utilajele din materii dure animale au înregistrat o mare varietate din toate punctele de vedere, datorită materialelor utilizate şi diversităţilor tipurilor de arme şi unelte. Defensele de mistreţ sau caninii de mistreţ au constituit o interesantă sursă de materie primă pentru obţinerea racloarelor, străpungătoarelor, dălţilor, vârfurilor de săgeată şi chiar a unor utilaje combinate, aşa cum au dovedit descoperirile de la *Ogradena-Icoana* şi *Ostrovul Banului*, iar în măsură mai mică de la *Ogradena-Răzvrata, Schela Cladovei* şi *Ostrovul Mare*. O serie de obiecte utilitare au fost decorate sumar prin incizii, fără a putea să fie incluse în categoria obiectelor de artă. Mai multe săpăligi de la *Ostrovul Corbului* prezintă crestături paralele şi foarte rar incizii dispuse în reţea, iar de la *Ogradena-Răzvrata* s-au descris două obiecte de corn de cerb incizate cu linii groase în zona rozetei, sau obiectele de os cu scobituri de tipul unor *encoches*, după cum la *Ogradena-Icoana, Schela Cladovei, Ostrovul Banului* şi *Ostrovul Mare* o serie de piese de corn sunt decorate prin crestături, linii oblice sau în reţea, vârfuri de săgeată din os incizate cu linii orizontale (fig. 135; 136).

Săpăligile, plantatoarele şi brăzdarele (fig. 135), chiar gratoarele, după V. Boroneanţ (2000), din corn de cerb, în diferite stadii de finisare, reprezintă unele din cele mai interesante utilaje din cultura ***Schela Cladovei - Lepenski-Vir***, care atestă preocupările legate de primele forme de agricultură, favorizată în această regiune de existenţa terenurilor inundabile, ceea ce făcea posibilă o prelucrare sumară dar facilă a părţii superioare a solului, fapt atestat şi de prezenţa grăuncioarelor de polen de tip *Cerealia* care au suferit procese de cultivare din ce în ce mai intense de la o etapă la alta. Mărturie a practicării unei agriculturi incipiente a cerealelor stau şi o serie de pietre de râu în care s-au efectuat excavaţii sau alveolări, un fel de râşniţe, care să permită zdrobirea seminţelor.

Alexandra Bolomey (1973) afirma că în cultura ***Schela Cladovei*** era domesticit câinele şi probabil porcul, iar vânatul era protejat printr-o exploatare selectivă şi controlată, fiind vânate mai ales animalele bătrâne şi foarte tinere. Din os au fost prelucrate străpungătoare, vârfuri de suliţă, spatule, pumnale, racloare pe aşchii, piese în arc de cerc cu *encoches*, dălţi, iar printre obiectele de podoabă trebuie menţionate cochiliile de gasteropode perforate pentru a putea fi suspendate într-un colier, precum şi obiectele de artă mobilieră decorate cu motive geometrice şi eşantioanele de ocru şi alte materiale colorante.

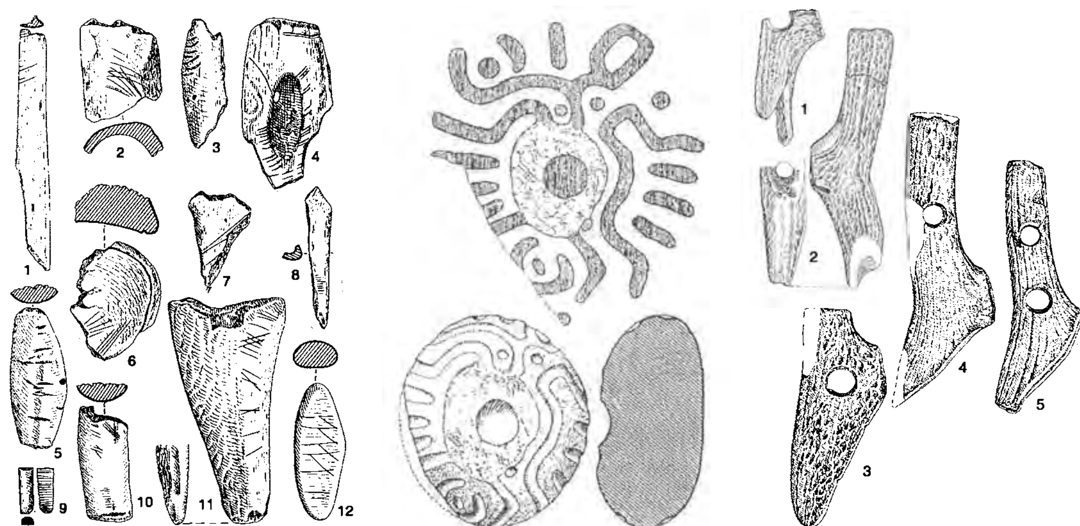

Fig. 135 – Cultura Schela Cladovei. Stânga: piese incizate din os corn de cerb şi piatră; mijloc: galet ornat cu motive sinuoase de la *Cuina Turcului*; dreapta: utilaje agricole din corn de cerb de la *Icoana* şi *Alibeg* (după V. Boroneanţ, 2000).

Pentru cultura ***Schela Cladovei - Lepenski-Vir*** există mai multe datări C-14: la *Ostrovul Banului-Gura Văii*: Bln 1.080 - 8.040 ± 160 B.P. (orizont III S IV, vatra 2), Bln 1.079 - 7.565 ± 100 B.P. (orizont III S I, vatra 1); *Ostrovul Corbului* (nivelul I): SMU 587 - 8093 ± 237 B.P. (S I, 1a, 4,50-4,53 m), Bln 2.135 - 7.710 ± 80 B.P., Bln 2.135 A - 7.695 ± 80 B.P. (S XII, 5c-4c, 4,20-4,38 m), GrN 12.675 - 7.640 ± 80 B.P. (S XIIa, 1a-1b, 4,23 m); (nivelul II): SMU 588 - 7.827 ± 237 B.P. (S I, 1a, 4,02-4,12 m); *Ogradena-Icoana*: Bln 1.077 - 8.265 ± 100 B.P. (orizontul Ia, S IV, 0,50 m), Bln 1.078 - 8.605 ± 250 B.P. (orizont I b, S IV 2,10 m) [pentru această aşezare mai există patru datări efectuate la laboratorul Universităţii din Bonn: 8.070 ± 130 B.P. (orizontul I a, S II, 1,60 m), 8.010 ± 120 B.P. (orizontul I b, S II, 1,20 m), 7.660 ± 110 B.P. (orizont I b, S II, 2,oo m, groapă de locuire), 5.830 ± 120 B.P (orizont II, S III, 1,00 m)]; *Ogradena-Răzvrata*: Bln 1.057 - 7.690 ± 70 B.P. (locuinţă); *Pescari-Alibeg*: Bln 1.193 - 7.195 ± 100 B.P. (orizontul II, S 2). Unele morminte din aşezarea de la *Schela Cladovei* au fost datate prin metoda AMS la Oxford între 8.570 ± 105 B.P. şi 8.290 ± 105 B.P.

A doua cultură atribuită mezoliticului din România este ***Tardenoazianul***, care este răspândită în mult mai multe regiuni decât cultura ***Schela Cladovei***. O zonă de diseminare a populaţiilor de vânători-culegători tardenoazieni o reprezintă cea dintre Siret şi Prut cu prelungire până în Dobrogea şi poate chiar nord-estul Munteniei. Una din aşezările cele mai importante, cu o stratigrafie bine precizată şi studii

interdisciplinare, este cea de la *Erbiceni*. In jumătatea nordică a Moldovei, utilajul litic tardenoazian, predominant microlitic, se caracterizează prin prezenţa următoarelor tipuri: gratoar-lamă trunchiată, gratoar-*burin* (*Ripiceni-Izvor* şi *Icuşeni*), segmentul de cerc, vârful tardenoazian (*Ripiceni-Izvor*), vârful cu retuşă unilaterală, lama *à bord abattu, à bord abattu tronquée* (*Erbiceni, Ripiceni-Izvor*), vârful triunghiular scurt cu baza dreaptă cu retuşe directe şi inverse plate (*Icuşeni*), vârful cu trunchiere foarte oblică retuşată, trapezul (*Erbiceni, Ripiceni-Izvor*). Nucleii sunt piramidali şi fusiformi, cu forme de tranziţie între ele, iar silexul predomină covârşitor (Al. Păunescu, 1999).

Aşezarea tardenoaziană de la *Erbiceni*, din punct de vedere cronoclimatic, conform analizei polinice şi a unicei datării C-14 existente la timpul respectiv, care fixa etapa instalării primelor comunităţi aici, îşi începe evoluţia în faza molidului cu stejăriş mixt şi alun, conform schemei propusă de E. Pop (1929) pentru zona montană din România, iar conform schemei Blytt-Sernander la sfârşitul borealului şi începutul atlanticului fixată de K. Van Zeist (1955) la 7.800 B. P., în perfectă concordanţă cu datarea amintită de 7.850 ± 215 B.P. (GX-9.417) (M. Cârciumaru, 1984). Rezultatele analizei polinice au relevat că sfârşitul locuirii tardenoaziene de la *Erbiceni* se prelungeşte până în faza carpenului, ceea ce includea deci atât limita dintre *Atlantic* şi *Subboreal*, cât şi prima parte a acestei ultime etape, fapt greu de acceptat la timpul respectiv, în lipsa altor repere cronologice.

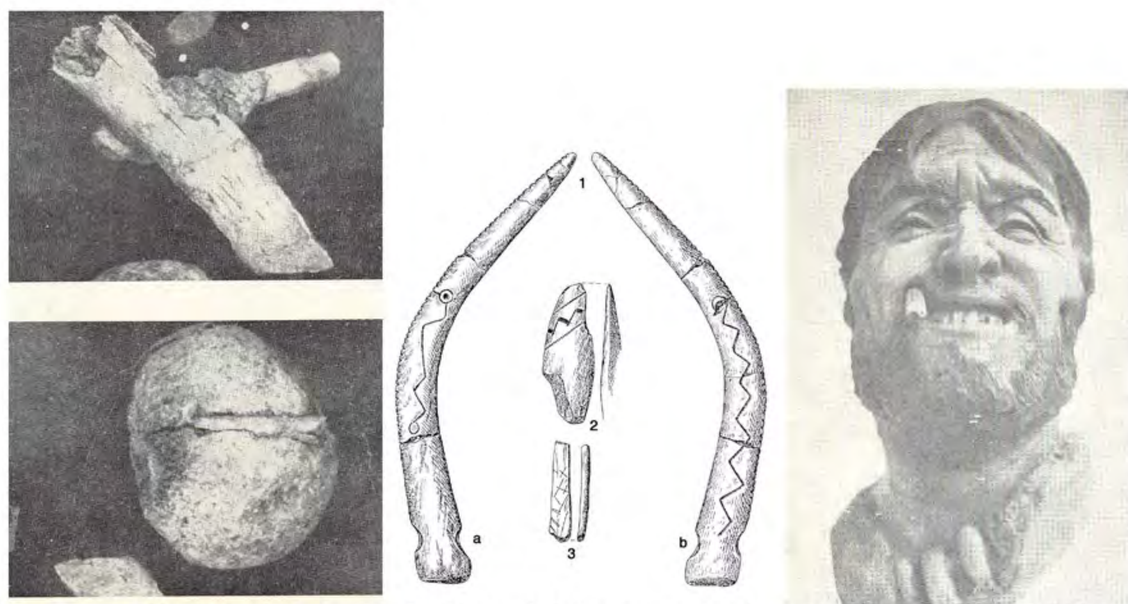

Fig. 136 – Cultura Schela Cladovei. Stânga: coastă şi femur penetrate de săgeţi de os; mijloc: piese votivă din corn de cerb de la *Icoana* (1) şi piese de os cu ornamente geometrice din peştera *Climente II* (2-3); dreapta: reconstituirea unui bărbat al cărui craniu a fost străpuns de o săgeată (după V. Boroneanţ, 1980; 2000).

Ulterior publicării studiului palinologic (M. Cârciumaru, 1984) au fost obţinute alte două datări pentru sfârşitul locuirii tardenoaziene 3.400 ± 40 B.P. (GrN 16.993) şi 4.840 ± 50 B.P. (GrN 16.994) (aceste ultime două datări fiind efectuate pe cochilii de melci şi scoici) care confirmă estimările bazate pe cercetarea palinologică, având în vedere că limita dintre *Atlantic* şi *Subboreal* este fixată la circa 5.000 B.P, iar sfârşitul subborealului se produce înainte de 3.000 B.P. (M. Munaut, 1967). In aceste condiţii, îndoiala cu care a fost privită analiza polinică de Al. Păunescu (1999), pe care de fapt

chiar o ignoră, necitând lucrarea respectivă (M. Cârciumaru, 1984), precum şi afirmaţia că cele două datări care privesc sfârşitul locuirii tardenoaziene de la *Erbiceni* sunt incorecte, nu se justifică, deoarece rezultatele respective, obţinute prin metode diferite, se verifică reciproc.

In stratul de locuire tardenoaziană de la Erbiceni fauna era dominată de cal şi mistreţ, dar nu lipseau nici speciile *Bos/Bison*, cerbul, iepurele, capra şi oia (Al. Păunescu, 1989).

Jumătatea sudică a Moldovei este mai bine documentată prin ***Tardenoazianul*** de la *Bereşti-Dealul Taberei* (nivelul *II*) şi de la *Băneasa I*. Utilajul litic, în general microlitic, este dominat de gratoare (aproape 65 %) şi mai puţin de lamelele *à bord abattu* şi trapeze (sub 5 % fiecare) (M. Brudiu, 1974).

Din Dobrogea doar trei aşezări (*Albeşti, Cuza Vodă* şi *Medgidia*) permit anumite consideraţii tehno-tipologice, dar nu şi stratigrafice asupra tardenoazianului. Utilajul este dominat de gratoare, aşchii subţiri sau groase denticulate, *à coche*, *burins*, străpungătoare şi lamele *à bord abattu* cu retuşe continui şi pe trunchiere (Al. Păunescu, 1999 b).

Sud-estul Transilvaniei este o altă regiune de concentrare a unor comunităţi tardenoaziene, aşa cum au demonstrat cercetările din aşezările din punctul *Malu Dinu Buzea* de la *Cremenea-Sita Buzăului*, *Merişor* sau *Gâlma-Valea Brădetului*, *Costanda-Lădăuţi*. La *Cremenea-Malu Dinu Buzea* şi *Gâlma-Valea Brădetului* predomină gratoarele cu peste 45 %, lamelele *à bord abattu* sub 10 %, *burins* între 8,5-6 %, lamele trunchiate şi cu retuşe continui, mai numeroase la *Cremenea* (4,32 %), *raclettes* puţin peste 3 %, trapezele, mai frecvente la *Merişor* (circa 5 %), ca şi segmentele cu abia peste 1 % etc. La *Costanda-Lădăuţi* abundă deşeurile, piesele tipice abia întrunind 0,12 %. Gratoarele nu sunt numai cele mai numeroase, dar se caracterizează printr-o diversitate remarcabilă, în rest existând doar puţine aşchii trunchiate sau cu *encoche*, două *burins*, o piesă *raclette* pe aşchie etc. (Al. Păunescu, 2001).

Din punct de vedere cronoclimatic, cercetările interdisciplinare de la *Costanda-Lădăuţi* au demonstrat că stratul de cultură tardenoaziană este contemporan unui optim climatic din *Holocen* care s-a desfăşurat în etapa de tranziţie de la *Boreal* la *Atlantic* şi aproape întregul *Atlantic*. La *Cremenea-Malu Dinu Buzea* situaţia este oarecum asemănătoare din punct de vedere cronoclimatic, stratul tardenoazian desfăşurându-se în faza de stejăriş mixt cu alun şi cea mai mare parte a fazei carpenului, ceea ce ar corespunde celei de a doua jumătăţi a borealului, întregului *Atlantic* (ca şi la *Costanda-Lădăuţi*), continuând să supravieţuiască aici încă o scurtă perioadă din *Subboreal*. Intrucât depozitul de la *Gâlma-Valea Brădetului* este destul de deranjat de fenomenele periglaciare posterioare locuirii, consideraţiile cronoclimatice sunt oarecum incomplete. Se pare totuşi că locuirea de aici nu iese din limitele cronologice precizate pentru celelalte două aşezări (M. Cârciumaru, Al. Păunescu, 1975).

In sfârşit, în nord-vestul ţării este menţionată aşezarea de la *Ciumeşti* (com. Sanislău, jud. Satu Mare), situată într-o regiune de dune de nisip. Utilajul litic este dominat de gratoare, aşchii denticulate, lamele diverse, trapeze, segmente de cerc, triunghiuri scalene, *burins* etc., în marea lor majoritate puternic microlitizate. S-au recuperat şi câteva eşantioane de ocru roşu şi roşu-portocaliu, precum şi o faună cu două specii domestice (oaie şi bou) şi mai multe specii sălbatice (*Bos* sp., *Sus scrofa ferus*, *Capra* s. *Ovis*, *Ovis* sp., *Capreolus capreolus)*, precum şi un fragment de os parietal de *Homo* (?) (Al. Păunescu, 2001).

Se poate spune că în timp ce ***Tardenoazianul*** din Moldova şi Dobrogea aparţine complexului cultural al tardenoazianului nord-vest pontic, cel din sud-estul Transilvaniei şi de la *Ciumeşti* este legat mai mult de ***Tardenoazianul*** din Europa centrală.

J. Paleoliticul superior şi Mezoliticul din Orientul Apropiat

În Orientul Apropiat ***Paleoliticul superior*** este foarte slab reprezentat. D. Garrod (1957) şi R. Neuville (1951) acceptă pentru Levant evoluţia pe loc a debitajului *Levallois* spre debitajul laminar propriu paleoliticului superior. Ulterior, cercetările arheologice, tot mai numeroase din această regiune, au nuanţat aceste aspecte şi au adus noi date asupra cronologiei proceselor respective.

Se pare că totuşi de un ***Aurignacian*** (***Antelianul IV*** sau ***superior*** şi ***Antelianul V***), în sensul producţiei de aşchii şi utilizării constante a gratoarelor şi *burin*-elor, adesea carenate se poate vorbi spre 30.000-25.000 B.C., în aşezări precum *Ksar Akil, Hayonim, El Quad, Kebara* etc., care au oferit şi utilaje de tipul vârfurilor şi suliţelor din os (J. Tixier, M. L. Inzian, 1981; A. Belfer-Cohen., O. Bar-Yosef, 1981; Fr. Vala, 1992). Totodată, D. Garrod (1955; 1957), nu era convinsă că ***Kebarianul*** reprezintă un ***Paleolitic superior***, mai ales pentru că trăsăturile aurignaciene erau estompate de prezenţa lamelelor *à dos* (transformate apoi în aşa zisele *vârfuri de Kebara*), iar în fazele ulterioare, microlitizarea, microvârfurile curbate *à dos*, lamelele *à dos* arcuite şi uneori *microgrvettes* sau tehnica de *microburin,* relevată în zonele deşertice periferice, caracterizează regional ***Epipaleoliticul***. *La Neguev*, ***Aurignacianul*** se prelungeşte până spre 15.000 B.C., după cum s-a constatat în aşezările de la *Boker C* şi *Ein Aqev*. ***Skiftianul*** de la *Yabroud* era dominat de lame trunchiate sau bitronconice care par ceva mai târzii, iar tendinţa de microlitizare, resimţită la *Fazaël X-XI*, nu este lipsită totuşi de utilaje carenate care amintesc de ***Aurignacian.***

In Zagros, ***Paleoliticul superior*** a fost recunoscut la *Shanidar* sub numele de ***Baradostian***, între 33.000 şi 27.000 B.C., fiind dominat de *burins*, alături de lame cu *éncoche* şi lame aurignaciene, gratoare pe aşchie etc.

Epipaleoliticul din Levant se desfăşoară între 18.000 şi 8.000 B.C., în special în zonele mediteraneene, rădăcinile sale fiind, printre altele, în ***Kebarian***, dezvoltându-se în faza sa geometrică, când este contemporan ***Mushabianului***, şi continuând cu ***Ramonianul*** şi mai ales cu ***Natufianul***. Odată cu ***Khiamianul*** şi ***Epinatufianul***, se produce o deplasare a acestor populaţii pe cursul inferior al Iordanului, bazinul Damas şi cursul mijlociu al Eufratului, cu o puternică tentă microlitică. După 12.500 B.C., regiunea cuprinsă între Eufrat şi Sinai era dominată de o industrie litică microlitică cu trapeze rectangulare (O. Bar-Yosef, 1970; 1976).

In Iran şi Irak, cea mai importantă cultură epipaleolitică este denumită ***Zarzian***, fiind cunoscută în special în Zagros, Kurdistan şi Khuzistan între 12.500 şi 10.500 B.C., după estimările de la *Shanidar* şi *Palegrawa* (D. A. E. Garrod, 1930). Utilajele specifice sunt gratoarele microlitice, lamelele *à dos* uneori curbate şi trunchiate, piesele geometrice cu triunghiuri scalene şi trapeze, foarte rare sunt *burins* şi vârfurile *à cran* etc.

K. Paleoliticul superior şi Mezoliticul în Orientul Îndepărtat

Paleoliticul superior din Siberia debutează spre 35.000 B.P. în *interstadiul Karginsk*, cum ar fi aşezarea *Malaia Sya* în care s-au relevat *burins*, gratoare şi piese à dos şi utilaje pe os, pe Angara aşezările *Ust-Kova, Igeteiski Log* sunt datate între 30.100 şi 23.700 B.P., în regiunea Baikalului, în aşezarea *Varvarina Gora*, între 34.900 şi 30.600 B.P. se amestecau utilaje arhaice (aşchii *Levallois*, racloare, bifaciale) cu cele specifice paleoliticului superior (gratoare, *perçoirs*, piese *à dos*) (Z. A. Abramova, 1984).

Valea Ienisei este populată în jurul datei de 20.900 B.P. la *Afontova Gora II* (în apropiere de Krasnojarsk) şi între 15.200 şi 12.940 B.P. la *Kokorevo I*, la aproape 250 km în *amonte*.

Valea Angara este celebră prin cultura *Malta-Buret*, cu foarte interesante structuri de locuire, multe probabil aşezări sezoniere de vară, dar şi aşezări stabile de iarnă construite din dale şi oseminte de mamut cu vetre în interior. Utilajul este destul de eterogen, cu o industrie litică pe lame, gratoare mari şi groase, piese *esquillées*, alături de racloare şi galeţi amenajaţi şi utilaje pe materii dure animale (*poinçons*, ace, spatule etc.). Manifestările artistice din aşezarea de la *Malta* sunt cu adevărat excepţionale, cu statuete feminine din fildeş, siluete interpretate ca reprezentări lebădă în sbor (fig. 119; 120). Un mormânt de copil, datat la 14.750 ± 120 B.P., beneficiază de un bogat inventar funerar, cu numeroase obiecte de podoabă. Tot pe valea Angara se găseşte aşezarea de la *Buret* care a livrat cinci statuete feminine şi o figură de pasăre din fildeş, datate mai timpuriu decât la *Malta*, la 21.190 ± 100 B.P. Aşezări similare au fost menţionate la 2oo km în aval de Irkutsk, la *Krasnyj Jar* (18.000-16.000 B.P.), sau în apropierea sa, la *Verkholenskaya Gora* (12.570 ± 180 B.P.) şi *Makarovol* (între 11.460 ± 500 şi 11.860 ± 280 B.P.) (Z. Abramova, 1984; 1995). Cea mai septentrională aşezare siberiană este cea de la *Berelëkh* (11.830 ± 110 şi 12.240 ± 160 B.P.) cu obiecte lucrate din os şi vârfuri de fildeş, iar cea mai estică este cea de la *Ushki* din Kamciatka, unde s-au descoperit structuri de locuire, un mormânt cu ocru roşu, vârfuri litice bifaciale pedunculate, gratoare, *burins*, racloare şi chiar pandantive de piatră datate între 14.300 ± 200 şi 13.600 ± 250 B.P. (B. Schmider, 1992 e).

In India ***Paleoliticul superior*** este destul de rău definit în raport cu ***Mezoliticul*** care este mai bine cunoscut. Doar câteva aşezări, precum *Patne, Bhimbetka* (în Madhya Pradesh) şi *Khandivi* (lângă Bombay) sunt atribuite paleoliticului superior, adesea fiind suprapuse de aşezări din ***Mezolitic***. Adăpostul sub stâncă de la *Adamgahr* este datat în mileniul VI, aşezarea de la *Birbhanpur* este un bogat atelier specializat în microlite. Arta rupestră din ***Paleoliticul superior*** şi ***Mezolitic*** este superb reprezentată la *Bhimbetka* (V. S. Wakankar, 1962; J. Garanger, 1992).

In China şi Japonia, ***Paleoliticul superior*** şi ***Mezoliticul*** nu are mai nimic spectaculos, fiind destul de puţin definit şi periodizat. In China industriile de la *Shuidonggu* aminteşte un fel de tranziţie spre ***Paleoliticul superior***, fiind înregistrat amestecul utilajelor de felul *choppers, chopping-tools*, bifaciale, racloare, vârfuri musteriene, denticulate, piese cu *encoches*, ca şi utilizarea debitajului *Levallois*, alături de o industrie laminară cu numeroase gratoare, *perçoirs*, *burins*, cuţite *à dos abattu* şi lamele. In timpul industriilor de la *Sjara-osso-gol* sunt sesizate procese de microlitizare.

In Japonia între 30.000 şi 20.000 B.P. se produce dispariţia treptată a utilajelor din ***Paleoliticul vechi***, pentru ca după această dată să-şi facă apariţia industriile pe aşchii cu gratoare variate, cuţite scurte şi largi, vârfuri cu retuşe marginale, *burins*, lame *à dos*, realizate destul de mult din obsidian. După 15.000 B.P. se înmulţesc lamelele şi se constată evidente fenomene de microlitism, iar în etapa dintre 13.000 şi 10.000 B.P. se produce tranziţia spre cultura ***Jamon*** care marchează ***Neoliticul***.

In ultima perioadă glaciară, datorită scăderii nivelului oceanului, ca urmare a stocării unei mari cantităţi de apă în calotele glaciare, Australia, Tasmania şi Noua Guinee formau un unic uscat denumit "Marea Australie" sau continentul "Sahul", după denumirea anglo-saxonă, ca de altfel şi insulele asiatice care erau atunci unite în continentul "Sunda" de care era despărţit printr-un arhipeleag cu ape adânci. Aceste două uscaturi corespundeau de fapt la două platforme submarine: prima situată în Australia de nord-vest, iar a doua în sud-estul peninsulei Indochina.

In Australia, cele mai vechi atestări sunt cunoscute sub denumirea de ***"Core-tool-and-scraper tradition"*****,** care încearcă să exprime însăşi conţinutul acestor industrii: utilaje nucleiforme şi gratoare mari pe aşchie, în general puţin retuşate, alături de *choppers* şi *chopping-tools*. Cel mai cunoscut sit este cel de la *Mungo* din Noua Galie din partea sudică a continentului, unde a existat în *Pleistocen* o regiune dominată de sisteme lacustre. In depozitele de dună de aici au fost descoperite trei morminte, dintre care au fost datate două: unul între 24.500 şi 26.500 B.P. aparţinea unei femei parţial incinerată înainte de a fi înhumată şi celălalt între 28.000 şi 30.000 B.P. atribuit unui bărbat întins pe spate şi acoperit cu ocru. Resturile umane respective au fost atribuite lui *Homo sapiens sapiens*, dar care era puţin deosebit de aborigenii actuali, mai ales în ceea ce priveşte masivitatea maxilarelor. Ele erau plasate într-o zonă în care s-au descoperit vetre, utilaje litice a căror vârstă era de 32.750 ± 1.250 B.P. In sud-vestul Australiei, de-a lungul râului Swan, R. H. Pearce şi A. Barbetti (1981) au descoperit o aşezare datată la 39.500 ± 2.300/1.800 B.P. Ulterior, descoperirile de acest fel s-au multiplicat, precum cele de la *Kow Swamp*, ceea ce a permis să se constate chiar existenţa unor trăsături craniene cu o morfologie mai arhaică decât fosilele de la *Mungo* şi să se vorbească de două tipuri antropologice succesive: *omul de Ngandong*, ca reprezentant tardiv al lui *Homo erectus* şi *omul de Wadjak*, mult mai evoluat şi recent. Aceasta ar presupune că oamenii descoperiţi la *Kow Swamp* sunt descendenţii primilor, iar cei de la *Mungo* a celui de al doilea tip uman. Acest scenariu, cu suport antropologic, nu a fost confirmat de datările absolute, pentru că s-a relevat că oamenii descoperiţi la *Kow Swamp* nu au mai mult de 13.000 B.P.

Revenind la aspectele culturale ale paleoliticului din Australia, trebuie să menţionăm însă că vârsta operelor parietale din peştera *Koonalda* este de circa 22.000 B.P., ca şi tradiţiile privind practicile de înhumare, folosirea ocrului, podoabele din os etc.

In Tasmania cele mai vechi mărturii de locuire, menţionate din insula "Hunter" la *Cave Bay Cave*, constau din aşchii retuşate găsite într-un strat datat la 22.750 ± 420 B.P.

In Noua Guinee nu au fost descoperite aşezări paleolitice de coastă, care să aparţină colonizării uscatului "Sahul", ci, în mod curios, locuiri de înălţime, un fel de plaje de altitudini ridicate, cum este aşezarea de la *Huon*, datată la circa 40.000 B.P. (J. Garanger, 1992). Acestea se înmulţesc între 32.000 şi 26.000 B.P., la altitudini cuprinse între 1.200 şi 2.000 m, mai ales ca adăposturi sub stâncă care au funcţionat ca halte

scurte de vânătoare şi cu un inventar litic eterogen tipologic, cum ar fi galeţii amenajaţi, numeroasele aşchii uneori retuşate, lame cu cioplire bifacială etc. Aşezarea din aer liber de la *Kosipe* este situată la 2.000 m altitudine, la contactul dintre pădure şi zona alpină, în apropierea unei zone mlăştinoase. Locuirile de aici cuprind mai multe etape, care se eşalonează între 32.000-30.000 B.P., apoi în jur de 26.870 ± 590 B.P şi, în sfârşit, în jurul datei de 16.300 ± 1.200 B.P. Se pare că în jurul datei de 11.000 B.P. începe izolarea Noii Guinee de Australia.

L. Paleoliticul superior şi Epipaleoliticul din Africa

J. Chavaillon (1992) se întreabă, pe drept cuvânt, dacă se poate vorbi de ***Paleolitic superior*** în Africa, în sensul percepţiei acestei noţiuni pentru continentul european. Practic, se poate spune că în anumite părţi ale continentului african au fost descoperite izolat artefacte care sunt comparabile cu cele din ***Paleoliticul superior*** din Europa, numai că acest fenomen poartă aici alt nume - ***Later Stone Age***. In schimb, termenul de ***Epipaleolitic*** este folosit în mod curent în Africa de nord şi Sahara. Fazele incipiente ale perioadei ***Later Stone Age*** amintesc de ***Paleoliticul superior*** din Europa, în timp ce în fazele tardive se întrevăd noile societăţi de producţie aparţinând neoliticului.

Aterianul reprezintă ultimul facies din ***Paleoliticul mijlociu*** din Africa, între el şi ***Iberomaurusianul***, în fapt, prima cultură atestată până în prezent ca specifică paleoliticului superior pe acest continent, existând un mare hiatus cronologic, după cum, uneori, se afirmă că, stratigrafic, s-au înregistrat situaţii în care ultimele stadii ale aterianului coexistă cu primele industrii epipaleolitice. In stadiul cunoştinţelor actuale este dificil să precizăm de unde vine ***Iberomaurusianul***, considerat ca o cultură epipaleolitică. Există mai multe ipoteze: comunităţile respective s-ar fi născut din populaţiile autohtone; ar putea să aibă o origine mediteraneeană sau, cum susţine G. Camps (1974), în jurul datei de 17.000 B.P. existau în Africa grupe umane apropiate epigravetienilor, care aveau însă o origine asiatică.

Iberomaurusianul era considerat că s-a desfăşurat în *Tardiglaciar*, dar el a fost acum datat, în nivelul XVI de la *Taforalt*, la 21.100 ± 400 B.P., într-un climat ceva mai rece decât azi. El este atestat ca suprapunând stratele ***Levalloiso-Musteriene*** din Maroc, *la Djidjelli* sau *Cap Tenès* în Algeria. Industria litică este laminară cu evidente tendinţe de microlitism, fără a lipsi în totalitate utilajele grosiere. Se remarcă existenţa lamelelor *à bord abattu* al căror *dos* este retuşat parţial, cu extremitatea brută, lamelele *à dos* care se termină printr-un vârf triedru. Formele geometrice sunt reprezentate doar prin segmente, gratoarele sunt scurte, groase, adesea realizate din mici nuclei.

Paleoliticul superior şi Mezoliticul de pe continentele Americane

- Asupra populării timpurii a continentelor americane au apărut în ultima vreme tot felul de ipoteze, care împingeau uneori vechimea acestui proces în urmă cu peste 60.000 de ani, dar care, supuse unor verificări ştiinţifice riguroase, nu s-au confirmat în

cea mai mare parte. Incercăm să trecem în revistă pe cele mai puţin contestate.

America de Nord excelează cu descoperirile din peştera *1* de la *Bluefish,* care a livrat câteva *burins*, alături de un os de mamut prelucrat, datate la 18.000 B.P., ceva mai la sud, adăpostul sub stâncă de la *Meadowcroft* a oferit cea mai lungă secvenţă stratigrafică, eşalonată între 19.600 ± 810 B.P. şi 15.000 B.P. şi utilaje tipice, alături de multe resturi de debitaj, iar în aşezarea de la *Shriver* s-au descoperit mai multe *burins*, gratoare şi alte utilaje pe aşchie (D. Lavallée, 1992).

In **America Centrală** s-au descoperit în Mexic la *El Cedral* un gratoar din calcedonie mai vechi de 31.850 ± 1.600 B.P., o vatră circulară înconjurată de resturi osteologice de proboscidieni, iar dintr-un strat datat la 21.960 ± 540 B.P. s-a recuperat o tibie de cal utilizată. La *Tlapacoya* s-a descoperit o succesiune de vetre datate la 24.000 ± 4.000 B.P. şi 21.700 ± 500 B.P., alături de care zăceau aşchii şi lame de obsidian şi din alte roci locale. Acestea par a fi cele mai sigure mărturii ale existenţei şi vechimii omului în Mexic, cu toate că mai pot fi aduse în discuţie şi alte menţiuni mai puţin sigure, cum ar fi o aşchie cioplită de la *Caulapan* datată la 21.850 ± 850 B.P., aşchiile şi oasele fosile prelucrate din controversatul zăcământ de la *Valsquillo-Hueyatlaco* cu o vârstă estimată între 35.000 şi 24.000 B.P. etc.

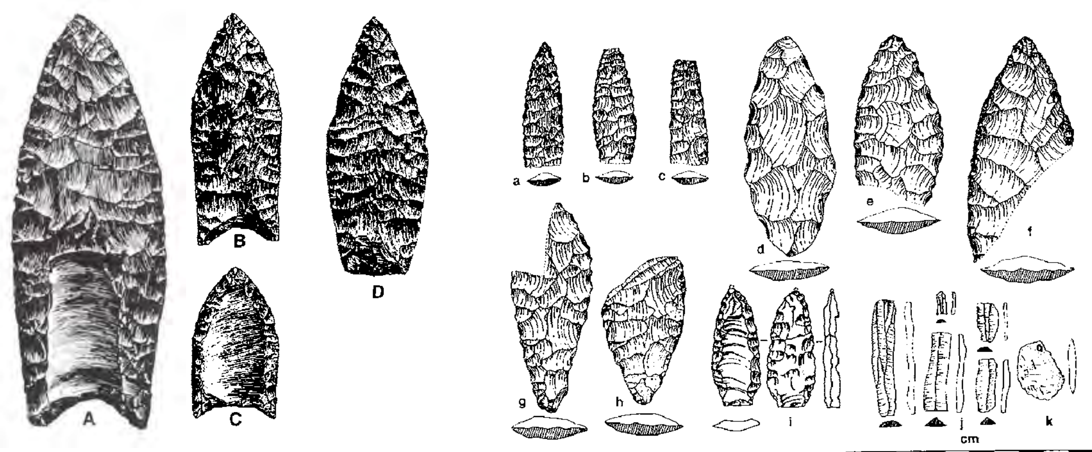

Fig. 137 – Vârfuri paleoindiene (stânga): A-de *Clovis*; B-de *Goshen*; C-de *Folsom*; D-de *Bazinul agatului* şi vârfuri şi armături de proiectile bifaciale de la *Uptar* din Siberia orientală care le amintesc pe cele paleoindiene din America (după P. Plumet, 2004 a; b).

Descoperirile din **America de Sud** au relevat că în Venezuela, la *Muaco*, într-un depozit de vârstă tardiglaciară (16.375 ± 400 - 14.300 ± 500 B.P.), o serie de oase, uneori arse, se asociau cu utilaje litice de tipul percutoarelor, gratoarelor de dimensiuni mari şi aşa zisele vârfuri de tip *"El Jobo"*. Se pare că cele mai vechi atestări ale colonizării continentului american se găsesc în adăpostul sub stâncă *Boqueirão da Pedra Furada* din Brazilia, unde a fost scoase la zi o industrie cioplită pe cuarţ şi cuarţit, structuri de combustie şi ocru roşu datate între 32.160 ± 1.000 B.P., pentru nivelul B, faza *Pedra Furada I* , şi 17.000 ± 400 B.P., pentru nivelul C, faza *Pedra Furada IV* (N. Guidon, 1989; N. Guidon, G. Delibrias, 1985). Tot în Brazilia au fost atestate locuiri paleolitice în adăposturile sub stâncă de la *Caldeirão do Rodrigues* şi *Sitio do Meio*, între 18.600 ± 600 B.P. şi 14.300 ± 400 B.P. şi *Lapa Vermelha IV,* cu strate de locuire cuprinse între 22.410 şi 10.200 B.P.

In sfârşit, în Chile au fost relevate structuri certe de locuire la *Monte Verde*

desfăşurate între 33.000 şi 12.000 B.P.

Aceste prime mărturii de locuire au fost definite ca faciesuri regionale sub diferite denumiri: **"Litic",** care cuprinde vestigiile cu cele mai vechi atestări până spre 10.000 de ani (G. R. Willey, P. Phillips, 1958), **"Pre-proiectilul"** (A. D. Krieger, 1964), pentru Mexic termenul de **"Archeolitic"** (J. L. Lorenzo, 1967) şi pentru Argentina numele de **"Protolitic"** (J. Schobinger, 1988). ***Paleoliticul*** de pe continentele americane a mai fost împărţit în *"Stadiul I"*, oarecum ipotetic, care s-ar fi desfăşurat între 40.000 şi 30.000 B.P. şi *"Stadiul II"* între 30.000 şi 15.000 B.P. (R. S. MacNeish, 1976). Este regretabil că până în prezent nu s-au descoperit resturi umane în aşezările menţionate.

- O a doua etapă de locuire, care s-ar putea defini pe continentele americane s-a desfăşurat între 15.000 şi 11.000 B.P., cu menţiunea că aşezările din această etapă sunt mai numeroase pe continentul sud american.

In **America de Nord** se continuă locuirile anterioare, detaşându-se acum generalizarea vârfurilor de proiectile bifaciale. Cele mai reprezentative aşezări sunt peştera *Bluefish* din Yukon, datată la 13.000 B.P., *adăpostul sub stâncă Meadowcroft* din Pennsylvania cu o vârstă între 15.120 ± 165 B.P. şi 11.300 ± 700 B.P., aşezarea *Shriver* din Missuri a livrat un mormânt paleoindian şi o industrie unifacială pe aşchii din *chert*, datate la 13.000 ± 1.500 B.P.

In **America Centrală** sunt atestate, de asemenea, câteva aşezări pentru această etapă dintre care amintim pe cele de la *El Cedral* (15.000-8.000 B.P.) care a livrat o industrie litică pe lame, *burins*, gratoare şi vârfuri cu trăsături bifaciale, din peştera *Santa Marta* etc.

America de Sud oferă suficient de multe exemple de aşezări din această etapă, cum ar fi adăposturile sub stâncă de la *Piaui* cu două niveluri (nivelul IV = 14.300 ± 400 - 13.900 ± 300 B.P.; nivelul V = 12.440 ± 230 - 12.200 ± 600 B.P.), aşezarea de la *Lapa Vermelha IV* (15.300 - 10.200 B.P.), *Alice Boër* (14.200 ± 1.150 B.P.), cu piese unifaciale şi un vârf bifacial pedunculat, toate din Brazilia. In Columbia sunt menţionate două adăposturi: *El Abra II* (12.460 ± 160 - 10.720 ± 400 B.P.) cu aşchii uneori retuşate ca gratoare şi denticulate, *Tibitó I* (11.740 ± 110 B.P.). Peru are câteva descoperiri interesante, situate pe platourile înalte ale Anzilor, la circa 4.000 m altitudine, precum peşterile *Pikimachay, Guitarrero* (12.560 ± 360 - 9.140 ± 90 B.P.), iar în Chile sunt menţionate aşezările *Quereo-Los Vilos* (11.600 ± 190 - 9.370 ± 180 B.P.), *Tagua-Tagua 1* (11.380 ± 320 - 11.000 ± 170 B.P.), *Monte Verde* (13030 ± 130 - 12.350 ± 200 B.P.) cu campamente acoperite cu piei de mastodont, conservate într-o turbă şi vetre cu utilaje de lemn şi litice. Foarte interesante sunt şi descoperirile din Patagonia, cum ar fi peşterile *Los Toldos* (12.600 B.P.) şi *El Ceibo* care sunt primele locuiri din stepa patagoneză.

Intre circa 12.000 şi 8.000 B.P. se vorbeşte de o perioadă a ***Vânătorilor specializaţi-Paleoindiană*** (fig. 137). In această perioadă teritoriile americane din preajma calotelor glaciare sunt eliberate de gheaţă, fiind ocupate progresiv de zone ecologice mult mai favorabile. ***Perioada paleoindiană*** a fost împărţită în trei faze, asimilate uneori cu *"tradiţii"* sau *"culturi"*. Aceste etape poartă denumirea unor anumite tipuri de vârfuri de proiectile bifaciale. Etapa ***Llano*** este definită de vârfurile *Clovis* cu canelură proximală desfăşurată între 12.000-11.000 B.P., faza ***Folsom*** este caracterizată de vârfurile cu acelaşi nume între 11.000-10.200 B.P. şi faza ***Plano*** cu vârfuri bifaciale, în general lanceolate, lipsite de canelură proximală care s-a derulat între 10.000 şi 8.000

B.P. cu prelungire până spre 7.000 B.P. Nu lipseşte nici îmărţirea perioadei paleoindiene în ***timpurie, mijlocie*** şi ***târzie***. Originile culturale, materializate în special în trăsăturile tehno-tipologice ale inventarului litic, trebuie căutate în ***Paleoliticul superior*** siberian.

Bibliografie

Abel O., Kyrle Z., 1931, *Die Drachenhohle bei Mixnite,* I-II Speläologische Monographien, T. 7-8, Viena.

Abramova Z. A., 1984, *Pozdni paleolit Aziatskoi tschasti UDSSR*, în P. I. Boriskovski (ed.), *Paleolit URSS*, Moskva, p. 302-346.

Abramova Z. A., 1995, *L'art paléolithique d'Europe orientale et de Sibérie,* Editions Jérôme Million, Grenoble.

Alexandrescu E., 1996-1998, *Observaţii asupra industriei litice de la Giurgiu-Malu Roşu*, Buletinul Muzeului „teohari Antonescu", Anul II-IV, 2-4, p. 33-57.

Alexandrescu E., Bălescu S., Tuffreau A., 2004, *Nouvelles donnés chronologiques, technologiques et typologiques sur le Paléolithique supérieur ancien de la Plaine roumaine du Danube: le gisement de Giurgiu-Malu Roşu*, L'Anthropologie, Préhistoire européenne, 108, 3-4, p. 407-423.

Alimen H., 1957, *Préhistoire de l'Afrique*, Boubée, Paris.

Allain J., Fristch R., 1967, *La Badegoulien de l'abri Fritsch aux roches de Pouligny-Saint-Pierre (Indre),* Bull. Soc. Préhist. Fr., 64, 1, p. 84-94.

Allsworth-Jones P., 1986, *The Szeletian and the transition from Middle to Upper Palaeolithic in Central Europe*, Clarendon Press, Oxford.

Anati E., 1989, *Les origines de l'art et la formation de l'esprit humain*, Albin Michel, Paris.

Andersen J. M., Byrd B. F., Elson M. D., 1981, *The deer hunters: Star Carr reconsidered*, World Archaeology, 13, 1.

Arambourg C., 1949, *Présentation d'objets énigmatiques provenant du Villafranchien d'Algérie*, C. R. S. Société géologique de France, 7, Paris.

Arambourg C., Haffstetter, 1963, *Le gisement de Ternifine*, Archives de l'Istitut de Paléontologie humaine, Mémoire, 32, Masson, Paris.

Aujoulat N., Geneste J. - M., Archambeau C., Delluc M., Duday H., Gambier D., 2001, *La grotte ornée de Cussac (Dordogne). Observations liminaires*, Paleo, Revue d'Archéologie préhistorique, 13, p. 9-18.

Bächler E., 1940, *Das alpine Paläolithikum der Schweiz*, Basel.

Bader O. N., 1965, *Grotte de Kapovaia* (în rusă), Nauka, Moskva.

Bader O. N., 1971, *Le plus ancien peuplement de l'Europe septentrionale à la lumière de nouvelles données* (în rusă), Kratkie soobtchenia Insituta Arkheologi, vol. 126.

Bader O. N., 1978, *Soungir - le site du Paléolithique supérieur* (în rusă), Moskva.

Baffier D., 1999, *Les derniers Néandertaliens. Le Châtelperronien,* La Maison des roches, Paris.

Bahn G. P., Vertut J., 1988, *Images of the Ice Age*, Facts on File, New York, Oxford.

Balout L., 1965, *Données nouvelles sur le problème du Moustérien en Afrique du Nord*, Actes du V-e Congrès panafricain de Préhistoire et d'Etudes du Quaternaire, Ténérife, Islas Canaries, p. 137-145.

Balout L., Biberson P., Texier J., 1967, *L'Acheuléen de Ternifine (Algérie), gisement de l'Atlanthrope*, L'Anthropologie, T. 71.

Banesz L., 1976, *L'Aurignacien en Slovaquie*, Colloque 16: *L'Aurignacien en Europe*, 9-e Congrès UISPP, Nice.

Bar-Yosef O., 1970, *The Epipaleolithic Cultures of Palestine*, Jerusalem, The Hebrew University, Ph. D. Thesis.

Bar-Yosef O., 1976, *A note on the geometric Kebara A*, în F. Wendorf (ed.), II-e Colloque sur la *Terminologie de la Préhistoire au Proche-Orient*, Nice, IX-e Congrès de l'UISPP, Colloque, 3, p. 78-105.

Barta J., 1972, *La statuette paléolithique nommée Venus de Moravany*, Bratislava.

Bartstra G. J., 1978, *The Padjitan Culture: a preliminary report on new research,* în Ikawa-Smith (ed.), *Early Palaeolithic in South and East Asia*, p. 29-36.

Baulois A., 1980, *Les sagaies décorées du Paléolithique supérieur de la zone franco-cantabrique*, Préhistoire ariégeoise, Bull. de la Société préhistorique de l'Ariège, T. XXXV, p. 125-128.

Bayle des Hermens R. de, 1975, *Recherches préhistorique en République centrafricaine,* Publ. Laboratoire Ethnographie et Sociologie comparative, Université Paris X, Recherches oubanguiennes, 3.

Beaune S. de, 1987, *Lampes et godets au Paléolithique*, XXIII-e Suppl. à Gallia Préhistoire, CNRS, Paris.

Beeching A., Gasco J., 1989, *Les foyers de la Préhistoire récente du Sud de la France (Descriptions, analyses, et essais d'interpretation),* în M. Olive, Z. Taborin, *Nature et fonction des foyers préhistoriques,* Actes du Colloque International de Nemours, 1987, Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile de France, 2, Nemours, p. 275-292.

Belfer-Cohen A., Bar-Yosef O., 1981, *The Aurignacian at Hayonim cave*, Paléorient, 7/2, p. 19-42.

Begouen H., 1924, *La magie aux temps préhistoriques*, Paris.

Biberson P., 1956, *Le gisement de l'Atlanthrope de Sidi Abderrahman (Casablanca),* Bulletin d'Archéologie marocaine, T. 1.

Bibikov S. N., 1981, *Le plus ancien ensemble musical en os de mommouth* (în rusă), Izdatielsvo Naukova Dumka, Kiev.

Binant P., 1991, *La Préhistoire de la mort. Les premières sépultures en Europe,* Editions Errance, Paris.

Binford L. R. & S. L., 1996, *A preliminary analysis of functional variability in the Mousterian of Levallois facies*, American Anthropologist, 68, 2, p. 238-295.

Binford L. R., 1973, *Interassemblage variability, the Mousterian and the « functional » argument,* C. Renfrew (ed.), *The explanation of culture change*, Duckworth, Londres, p. 227-254.

Binford S. R., 1968, *Early upper Pleistocene adaptations in the Levant*, American Anthropologist, 70, p. 707-717.

Bintz P., 1989, *Passage des prédateurs aux producteurs dans les Alpes et les régions voisines*, în J. - P. Mohen, *Le temps de la préhistoire*, Soc. préhist. fr., Ed. Archeologia, vol. 1, p. 359-361.

Bishop W. W., Clark J. D. (ed.), 1967, *Background to Evolution in Africa*, University of Chicago Press, Chicago.

Bitiri M., 1971, *Aşezarea paleolitică de la Buşag*, Marmaţia II, p. 7-18.

Bitiri M., 1972, *Paleoliticul în Ţara Oaşului*, Bucureşti.

Bitiri M., Cârciumaru M., 1978, *Atelierul de la Mitoc-Valea Izvorului şi locul lui în cronologia paleoliticului României,* St. cerc. ist. veche şi arheol., 29, 4, p. 463-480.

Boeuf O., 1985, *Importance biochronologique du site villafranchien de Chilhac (Haute-Loire),* Almanach de Brioude, p. 109-132.

Bokelmann K., 1971, *Duvensee, ein Wohnplatz des Mesolithikums in Schleswig-Holstein, und die Duvensee-Gruppe*, Offa, 18.

Bolomey Alex., 1973, *An outline of the late epipaleolithic economy on the Iaron Gates: The evidence on bones*, Dacia, N.S., T. XVII, p.41-52.

Bonifay E., 1964, *La grotte du Regourdou (Montignac, Dordogne): stratigraphie et industrie lithique moustérienne,* L'Anthropologie, 68, p. 49-96.

Bonifay E., 1965, *Un ensemble ritual moustérien à la grotte de Regourdou (Montignac, Dordogne), Atti del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protostoriche*, Vol. II, Comunicazioni, Sezioni I-IV.

Bonifay E., 1988, *Fréquence et signification des sépultures néandertaliennes*, în O. Bar-Yosef, *L'homme de Neandertal*, vol. 5, *La pensee*, Actes du Colloque International de Liège, 4-7 décembre 1986, p 31-35.

Bordes Fr., 1978, *Le Protomagdalénien de Laugerie-Haute Est*, Bull. Soc. préhist. fr., Etudes et Trav., 75, p. 501-521.

Bordes Fr., 1984 a, *Leçons sur le Paléolithique, T. III, Le Paléolithique hors d'Europe*, Cahiers du Quaternaire, 7, Paris.

Bordes Fr., 1984 b, *Leçons sur le Paléolithique, T. III, Le Paléolithique d'Europe*, Cahiers du Quaternaire, 7, Paris.

Bordes Fr., 1952, *Sur l'usage probable de la peinture corporelle dans certains tribus moustériennes*, Bull. Soc. Préhist. fr., T. 49, p. 169-171.

Bordes Fr., 1953, Es*sai de classification des industries "moustériennes*, Bulletin de la Société préhistorique française, T. 50, 7-8, p. 457-466.

Bordes Fr., 1958 a, *Le passage du Paléolithique moyen au Paléolithique supérieur*, Néandertal centenary, 1856-1956, Utrecht, Hollande, p. 175-181.

Bordes Fr., 1958 b, *Nouvelles fouilles à Laugerie-Haute Est. Premiers résultats,* L'Anthropologie, 62, 3-4, p. 205-244.

Bordes Fr., 1959, *Evolution in the Palaeolithic cultures*, Darwin Centennial celebration, Chicago, în *The evolution of Man*, p. 99-110.

Bordes, Fr., 1961, *Typologie du Paléolithique ancien et moyen*, Delmas, Bordeaux.

Bordes Fr., 1968, *Le Paléolithique dans le monde*, Hachette, L'Univers des Connaissance, Paris.

Bordes Fr., 1969 a, *Du Paléolithique moyen au Paléolithique supérieur:*

continuité ou discontinuite ?, Colloque sur l'origine de l'homme moderne, UNESCO, INQUA, Paris, 2-5 septembre.

Bordes Fr., 1969 b, *Traitement thermique du silex au Solutréen*, C.R.S.M. Soc. préhist. fr., 7, p. 197.

Bordes Fr., 1972, *A tale of two caves*, Harper & Row, New York.

Bordes Fr., 1973, *On the chronology and contemporaneity of different palaeolithic cultures in France*, Research Seminar Univ., of Sheffield, p. 217-226

Bordes Fr., 1975, *Sur la notion d'habitat en préhistoire paléolithique*, Bulletin de la Société Préhistorique Française, T. 72, p. 139-144.

Bordes Fr., Crabtree D., 1969, *The Corbiac blade technique and other experiment*, Tebiwa, vol. 12, 2, p. 1-21.

Bordes Fr., Labrot J., 1967, *La stratigraphie du gisement du Roc de Combe (Lot) et ses implications*, Bull. Soc. Préhist. Fr., p. 15-28.

Bordes Fr., Sonneville-Bordes D. de, 1970, *The significance of variability in Palaeolithic assemblages*, World Archaeology, 2, p. 61-73.

Boriskovski P. I., 1953, *Le Paléolithique de l'Ukraine*, Annalles du Service d'information géologique, 27.

Boriskovski P. I., 1958, *The study of Palaeolithic dwellings in the USSR* (în rusă), Sovetskaya arkheologiya, 1, p. 3-19.

Boriskovski P. I., 1963, *Contributions au Paléolithique du bassin du Don* (în rusă), Materiali Isledovaniaya po Archeology SSSR, 121.

Boriskovski P. I., 1970, *Les problémes du développement des cultures du Paléolithique supérieur de la zone des steppes*, Actes du 7-e Congrès international des Sciences anthropologiques et ethnographiques (în rusă), Moskva.

Boroneanţ V., 1968, *Descoperiri gravetiene în peştera lui Climente*, Revista Muzeelor, T. V, 6, p. 542-546.

Boroneanţ V., 1970, *La période épipaléolithique sur la rive roumaine des Portes de Fer du Danube*, Praehistorische Zeitschrift, 45, 1, p. 1-25.

Boroneanţ V., 1973, *Recherches archéologiques sur la culture Schela Cladovei de la zone des "Portes de Fer",* Dacia, N.S., T. XVII, p. 5-39.

Boroneanţ V., 1979, *Descoperiri arheologice în unele peşteri din defileul Dunării*, Speologia, Grupul de cercetări complexe "Porţile de Fier", Editura Academiei Române, Bucureşti.

Boroneanţ V., 1980 a, *Cel mai vechi conflict armat cunoscut pe teritoriul României*, Studii de ist. şi teorie militară, p. 5-18.

Boroneanţ V., 1980 b, Probleme ale culturii Schela Cladovei-Lepenski Vir în lumina noilor cercetări, Drobeta, IV, p. 27-42.

Boroneanţ V., 1980 c, *Săpăturile arheologice de la Ostrovul Mare Porţile de Fier II,* Materiale şi cerc. arheol., Tulcea, p. 635-640.

Boroneanţ V., 1991, *L'Acheuléen supérieur de Cladova (Roumanie) et la question du Paléolithique quartzitique*, Anthropologie, XXIX, 1-2, p. 29-43.

Boroneanţ V., 2000, *Paléolithique supérieur et épipaléolithique dans la zone des Portes de Fer*, Bucureşti.

Borziac I., 1994, *Paleoliticul şi Mezoliticul în spaţiul dintre Nistru şi Prut*, Thraco-Dacica, T. XV, 1-2, p. 19-40.

Bosinski G., 1966, *Der paläolithische Fundplatz Rheindahlen, Stadtkreis Mönchengladbach*, Prähistorische Zeitschrift, 43, p. 312-316.

Bosinski G., 1976, *L'Aceuléen en Europe Centrale du Nord*, Colloque X: *L'évolution de l'Acheuléen en Europe*, IX-e Congrès UISPP, Nice.

Bosinski G., 1982, *Die Kunst der Eiszeit in Deutschland und in der Schweiz*, Rudolf Habelt, Bonn.

Bosinski G., 1982, *The transition Lower/Middle Palaeolithic in Nortwestern Germany*, în *The Transition from Lower to Middle Palaeolithic and the origin of Modern Man*, BAR International Series 151, p. 165-176.

Bosinski G., 1989, *L'art du Nord-Est*, în J. - P. Mohen, *Le temps de la Préhistoire*, Bull. de la Société Préhist. Française, T. 2, Ed. Archeologica, p.

Bosinski G., 1990, *Homo sapiens. L'histoire des chasseurs du Paléolithique supérieur en Europe (40.000-10.000 B. C.),* Editions Errance, Paris.

Bourdier F., 1961, *Le Bassin du Rhône au Quaternaire,* CNRS, Paris.

Bouvier J. - M., 1979, *La Madeleine, acquis récents*, în La fin des temps glaciers en Europe, CNRS, p. 405-439.

Brace L. C., 1964, *The fate on the "classic" Neanderthals. A reconsideration of Hominid catrastrophism*, Current Anthropology, 5, p. 3-43.

Breuil H., 1906 a, *Les gisements présolutréens du type d'Aurignac, Coup d'oeil sur le plus ancien Age du Renne*, Congrès Intern. d'Anthr. et d'Archéol. Préhist., 13-e session, Monaco, T. 1, p. 323-350.

Breuil H., 1906 b, *Essai de stratigraphie des dépôt de l'âge du Renne*, Congrès préhistorique de France, 1-re session, Périgueux, 1905, p. 74-83.

Breuil H., 1907 a, *Les gisements présolutréens du type d'Aurignac. Coup d'oeil sur le plus ancien âge du Renne*, Congrès intern. d'Anthr. et d'Arch. Préhist., 13-e session, Monaco, 1906, vol. 1, p. 323-346.

Breuil H., 1907 b, *La question aurignacienne. Etude critique de stratigraphie comparée*, Rev. Préh., T. 2, f. 6-7, p. 173-219.

Breuil H., 1909 a, *L'Aurignacien pré-solutréen. Epilogue d'une controverse*, Rev. Préh., T. 4, f. 8-9, p. 249-286.

Breuil H., 1909 b, *L'évolution de l'art quaternaire et les travaux d'Edouard Piette*, Rév. Archéol., T. 4, 13, p. 378-411.

Breuil H., 1912, *Les subdivisions du Paléolithique supérieur et leur signification,* Congr. Itern. D'Anthr. Et Archéol. préhistorique, 14, Genève, T. 1, p.165-238.

Breuil H., 1913, *Les subdivisions du Paléolithique supérieur et leur signification*, Congrès intern. d'Anthropol. Et d'Archéol. préhist., Genève, 1912, CR, T. 1, p. 165-223.

Breuil H., 1925, *Stations paléolithiques en Transylvanie*, Bulletin de la Société des Science de Cluj, II, 2-e partie, p. 193-217.

Breuil H., 1932, *Le Paleolithique ancien en Europe occidentale et sa chronologie*, Bull. de la Societe Prehistorique Francaise, 29, p. 570-578.

Breuil H., 1935, *L'évolution de l'art pariétal dans les cavernes et abris ornées de France*, Congrès Préhistorique de France, 11, 1934, Paris, Société Préhistorique française, p. 102-118.

Breuil H., 1952, *Quatre cents siècles d'art parietal*, Montignac.

Breuil H., 1954, *Prolègomènes à une classification préhistorique*, Bull. de la Soc. préhist. fr., 51, p. 7-15.

Breuil H., 1963, *L'évolution des idées relatives à l' « Aurignacien », Aurignac et*

l'Aurignacien, Centenaire des fouilles d'Edouard Lartet, Bull. Soc. méridionale de Spéléologie et de Préhistoire, VI à IX, p. 36-39.

Breuil H., Kelley H., 1954, *Le Paléolithique ancien: Abbevillien, Clactonien, Acheuléen, Levalloisien*, în *Les grandes civilisations préhistoriques de la France*, Bulletin de la Société préhist. fr., LI, p. 9-26.

Brion M., 1972, *Homo pictor*, Bucureşti.

Broglio A., 1976, *L'Epipaléolithique de la vallée du Pô,* Colloque XIX du IX-e Congrès UISPP, Nice.

Brose D. S., Wolpoff M. H., 1971, *Early Upper Paaeolithic Man and Late Middle Paleolithic tools*, Amer. Anthrop., 73, p. 1156-1194.

Brown, F. H., J. M. Harris, R. E. Leakey, A. Walker, 1985, *Early Homo erectus skeleton from West Lake Turkana*, Kenya, Nature, 316, p. 788-792.

Brudiu M., 1974, *Paleoliticul superior şi epipaleoliticul din Moldova*, Bucureşti.

Brudiu M., 1979 a, *Rezultatele cercetărilor arheologice din staţiunea paleolitică de la Cotu Miculinţi, com. Coţuşca (jud. Botoşani),* Materiale şi cercet. arheol., p. 7-16.

Brudiu M., 1979 b, *Date noi privind cultura gravetianului oriental din Moldova, rezultate din cercetările de la Crasnaleuca, jud. Botoşani*, Hierasus, I, Anuar '78, p. 77-81.

Brudiu M., 1980 a, *Prelucrarea oaselor şi coarnelor de ren în aşezarea paleolitică de la Cotu Miculinţi (jud. Botoşani*), St. cerc. ist. veche şi arheol., 31, 1, p. 13-22.

Brudiu M., 1980 b, *Descoperiri paleolitice la Crasnaleuca, com. Coţuşca, jud. Botoşani*, St. cerc. ist. veche şi arheol., 31, 3, p. 425-443.

Brudiu M., 1981, *Cercetări arheologice în staţiunea paleolitică de la Cotu Miculinţi, jud. Botoşani,* Materiale şi cerc. arheol., p. 5-11.

Brudiu M., 1987, *Le travail de l'os et du bois de renne dans le Paléolithique supérieur de la zone au Prut moyen. Répertoire typologique*, în V. Chirica (ed.), *La genèse et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie*, Iaşi, p. 73-85.

Campbell J., 1980, *Le problème des subdivisions du Paléolithique supérieur britanique dans son cadre européen*, Bulletin de la Société Royale Belge d'Anthropologie et de Préhistoire, vol. 91.

Camps G., 1974, *Les civilisations préhistoriques de l'Afrique et du nord du Sahara*, Doin, Paris.

Camps G., 1980, *Manuel de Recherche préhistorique*, Doin Editeurs, Paris.

Camps G., 1982, *La Préhistoire. A la recherche du paradis perdu*, Librairie Académique Perrin, Paris.

Cârciumaru M., 1973 a, *Analyse pollinique des coprolithes livrés par quelques station archéologiques des deux bords Danube dans la zone des Portes de Fer*, Dacia, N.S., T. XVII, p. 53-60.

Cârciumaru M., 1973 b, *Analiza polinică a coprolitelor din staţiunea arheologică de la Icoana (Defileul Dunării*), Studii şi cerc. de istorie veche, T. 24, 1, p. 5-13.

Cârciumaru M., 1973 c, *Câteva aspecte privind oscilaţiile climatului din Pleistocenul superior în sud-vestul Transilvaniei*, St. cerc. ist. veche, 24, 2, p. 179-201.

Cârciumaru M., 1974, *Condiţiile climatice din timpul sedimentării depozitelor pleistocene din peştera Hoţilor de la Băile Herculane*, St. cerc. ist. veche şi arheol., 25, 3, p. 351-357.

Cârciumaru M., 1978 a, *L'analyse pollinique des coprolithes de la station archéologique de Vlasac*, în D. Srejović, Z. Letica, *Vlasac. A Mesolithic Settlement in the Iron Gates*, volume 2, Geology-Biology-Anthropology, Beograd, p. 31-34.

Cârciumaru M., 1978 b, *Studiul paleoclimatic şi geocronologic asupra unor staţiuni paleolitice din Banat*, în F. Mogoşanu, *Paleoliticul din Banat*, Editura Academiei Române, Bucureşti, p. 83-101.

Cârciumaru M., 1979, *Paysage paléophytogéographique, variation du climat et géochronologie du Paléolithique moyen et supérieur de Roumanie*, Dacia, N.S., T. XXIII, p. 21-29.

Cârciumaru M., 1980, *Mediul geografic în Pleistocenul superior şi culturile paleolitice din România*, Editura Academiei Române, Bucureşti.

Cârciumaru M., 1981, *Cercetări paleoclimatice într-o secventă stratigrafică cu Elephas trogontherii si unelte paleolitice premusteriene de la Amărăsti-Fărcas*, St. şi cerc. Ist. veche şi arh., 32, 2, p. 261-264.

Cârciumaru M., 1984, *Les cultures lithique du Paléolithique supérieur en Roumanie. Chronologie et conditions du milieu*, în Actes du Colloque de Liège du 3 au 7 octobre 1984, *« La signification culturelle des industries lithiques »,* Studia Praehistorica Belgica, 4; BAR International Series, 239, p. 235-254.

Cârciumaru M., 1985, *La relation homme-environnement, élément important de la dynamique de la société humaine au cours du Paléolithique et de l'Epipaléolithique sur le territoire de la Roumanie*, Dacia, N.S., T. XXIX, 1-2, p. 7-34.

Cârciumaru M., 1987, *Mărturii ale artei rupestre preistorice în România*, Bucureşti.

Cârciumaru M., *1989, Contexte stratigraphique, paléoclimatique et géochronologique des civilisations du Paléolithique moyen et supérieur en Roumanie,* L'Anthropologie, Paris, T. 93, 1, p.99-122.

Cârciumaru M., 1991 a, *L'analyse pollinique du sédiment de l'habitat paléolithique de Cladova*, Anthropologie, XXIX, 1-2, p. 123-125.

Cârciumaru M., 1991 b, *Paléoenvironnement et Chronostratigraphie du Paléolithique moyen et supérieur en Roumanie*, Actes du XII-e Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Bratislava.

Cârciumaru M., 1991 c, *Contexte paléoclimatique et chronologique en période de transition d'entre le Paléolithique moyen et supérieur en Roumanie*, Colloque commémoratif international Miskolc, 1891-1991.

Cârciumaru M., 1994, *Paléoecologie et géochronologie des industries du Paléolithique supérieur ancien du Roumanie*, Coloquio *« El Cuadro Geocronologico del Paleolitico Superior Inicial »,* 7-12 de marzo 1983, Leon, Museo y Centro de Investigacion de Altamira Monografias, 13, Madrid, p. 15-23.

Cârciumaru M., 1999, *Le Paléolithique en Roumanie,* Collection L'Homme des Origines, Série «Préhistoire d'Europe», n° 7, Éditions Jérôme Millon, Grenoble.

Cârciumaru M., 2000, *Evoluţia omului în Cuaternar*, partea III-a: *Tehnologie şi tipologie preistorică*, Editura Macarie, Târgovişte.

Cârciumaru M., Bitiri M., 1979, *Picturi rupestre la Cuciulat pe Someş. Manifestări artistice preistorice ?,* St. cerc. ist. veche şi arheol., 30, 2, p. 285-292.

Cârciumaru M., Chirica V., 1987, *Découvertes d'art paléolithique sur le territoire de la Roumanie*, în V. Chirica, *La genèse et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie*, Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, II, Iaşi.

Cârciumaru M. şi colab., 2000, *Peştera Cioarei Boroşteni. Paleomediul, Cronologia şi Activităţile umane în Paleolitic*, Editura Macarie, Târgovişte.

Cârciumaru M., Glăvan V., 1975, *Analiza polinică şi granulometrică a sedimentului din peştera Gura Cheii (Râşnov),* St. cerc. ist. veche şi arheol., 26, 1, p. 9-15.

Cârciumaru M., Lucas G., Anghelinu M., Cârstina O., Cosac M., Mărgărit M., Niţă L., Pleşa M., Dumitru F., 2004, *Gravetianul de la Piatra Neamţ - Poiana Cireşului*, Memoria Antiquitatis, XXIII, p. 49-67.

Cârciumaru M., Mărgărit M., 2002, *Arta mobilieră şi parietală paleolitică*, Editura Cetatea de Scaun, Târgovişte.

Cârciumaru M., Otte M., Dobrescu R., 1996, *Objets de parure découverts dans la grotte Cioarei (Boroşteni, dép. Gorj, Roumanie),* Préhistoire européenne, 9, p. 403-415.

Cârciumaru M., Păunescu Al., 1975, *Cronostratigrafia şi paleoclimatul tardenoazianului din depresiunea Întorsura Buzăului*, St. cerc. ist. veche şi arheol., T. 26, 3, p. 315-341.

Cartailhac E., 1902, *Les cavernes ornées de dessins. La grotte d'Altamira (Espagne). Mea culpa d'un sceptique*, L'Anthropologie, 1902.

Cartailhac E., 1905, *Le Périgord préhistorique et le prochain congrès de Périgueux*, Revue des Pyrénées XVII.

Cartailhac E., Breuil H., 1910, *Les peintures et gravures murales des cavernes pyrénéennes, Gargas, commune d'Aventignan (Hautes-Pirénées),* L'Anthropologie, T. XXI

Caton-Thompson G. C., 1952, *Karga Oasis in Prehistory*, Athlone Press, London.

Cernâş A. P., 1959, *The Upper Palaeolithic of the Middle Dnestr region* (în rusă), Trudy Komissii po izucheniyu chetvertichnogo perioda, 15, p. 5-214.

Cernâş A. P., 1961, *The Palaeolithic site of Molodova V* (în ucrainiană), Akademiya Nauk, Kiev.

Cernâş A.P., 1965, *The Lower and Middle Palaeolithic of the Dnestr region* (în rusă), Trudy Komissii po izucheniyu chetvertichnogo perioda, 25, p.

Cernâş A. P. (éditeur), 1977, *Le site paléolithique à plusieurs niveaux de Korman 4 et sa place dans le Paléolithique* (în rusă), Moskva.

Červinka J. L., 1927, *Pravěk zemi Českých*, Pravěk, 1-2, p. 33-80.

Chase P. G., 1987, *Spécialisation de la chasse et transition vers le Paléolithique supérieur*, L'Anthropologie, Paris, 91, 1, p. 175-187.

Chavaillon J., 1964, *Etude stratigraphique des formations quaternaires du Sahara nord-occidental (Colomb-Béchar à Reggane),* Publications du Centre de Recherches sur les zones arides, Série Géologie, 5, CNRS, Paris.

Chavaillon J., 1991, *Les ensembles lithiques de Chilhac III (Haute-Loire): typologie, situation stratigraphique et analyse critique et comparative*, în E. Bonifay, B. Vandermeersch (sous la direction de), *Les Premiers Européens*, Actes du 114-e Congrès National des Sociétés Savantes, 3-9 avril 1989, Paris.

Chavaillon J., 1992, *L'Afrique*, in J. Garanger (dirige par), *La Prehistoire dans le monde*, Press Universitaire de France, Paris, p. 557-650.

Chavaillon J., Chavaillon N., Hours F., Piperno M., 1979, *From the Oldowan in the Middle Stone Age at Melka Kunture (Etiopia), Understanding Cultural Changes*, Quaternaria, XXI, p. 87-114.

Chavaillon J., Chavaillon N., Hours F., Piperno M., 1979, *From the Oldowan to the Middle Stone Age at Melka Kontouré (Etiopia),* Unterstanding Cultural Change, Quaternaria, XXI.

Chavaillon, J., Boisaubert J. - L., Faure M., Guérin C., Ma J.- L., Nickel B., Poupeau G., Rey P., Warsama S. A., 1987, *Le site de dépeçage pléistocène à Elephas mercki de Barogali (République de Djibouti): nouveaux résultats et datations*, C. R. Acad. Sci., Paris, p. 1259-1266.

Cheynier A., 1949, *Badegoule, station sonne et protomagdalénienlutrée*, Mém. 23, Archives Inst. Paléont. Humaine, Paris.

Chirica V., 1975, *Descoperiri paleolitice din aşezarea de la Mitoc (jud. Botoşani),* Arheologia Moldovei, VIII, p. 7-14.

Chirica V., 1981, *Les recherches paléolithique de Mitoc-Pârâul lui Istrati*, Colloque International *« L'Aurignacien et le Gravettien (Périgordien) dans leur cadre écologique »*, Krakov, p. 7-20.

Chirica V., 1982, *Amuleta pandantiv de la Mitoc, jud. Botoşani*, St. cerc. ist. veche şi arheol., 33, 2, p. 229-231.

Chirica V., 1987, *La genèse et l'évolution des cultures du Paléolithique supérieur dans la zone de Prut Moyen*, în V.Chirica (editor), *La genèse et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie*, Iaşi, p. 25-40.

Chirica V., 1995, *Le Paléolithique de la zone du Prut moyen*, Memoria Antiquitatis, 20, p. 7-34.

Chirica V., Borziac I., Chetraru N., 1996, *Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre le Dnistr et la Tissa*, Helios, Iaşi.

Chirica V., Şadurschi P., 1979, *Descoperiri paleolitice şi postpaleolitice la Mitoc-Pârâul lui Istrati, jud. Botoşani*, Hierasus, I (1978), p. 63-74.

Chmielewski W., 1961, *Civilisation de Jerzmanowice*, Polskiej Akademii Nauk, Wrovlaw-Warszawa-Kraków.

Chmielewski W., 1965, *Archaeological Research in Northern Sudan*, Contribution to the Prehistory of Nubia, 5.

Clark J. D., 1954 a, *The Prehistoric Cultures of the Horn of Africa; an analysis of the Stone Age cultural and climatic Succession in the Somaliland and eastern part of Abyssinia*, Cambridge University Press, London.

Clark J. D., 1954 b, *Excavations at Star Carr, an early mesolithic site at Seamer near Scarborough, Yorkshire*, Cambridge Univ. Press.

Clark J. D., 1969-1974, *Kalambo Falls Prehistoric Site I/II*, Cambridge.

Clark J. D., 1970, *The Prehistory of Africa*, University of Chicago Press, Chicago.

Clark J. D., 1974, *Kalambo Falls Prehistoric Site, II, The later Prehistoric Cultures*, The University Press, Cambridge.

Clark J. D., Kurashina H., 1980, *New Plio-Pleistocene arcaeological occurences from the plain of Gadeb, upper Webi Shebelle Basin, Etiopia and a statistical comparison of the Gadeb sites with other Early Stone Age-ssemblages* the,

Anthropologie, Brno, XVII, 2-3, p. 161-187.

Clark, J. D., 1969, *Kalambo Falls Prehistoric Site, I, The Geology, Palaeoecology and detailed stratigraphy of the excavation*, The University Press, Cambridge.

Clarke J. D. G., 1969, *World Prehistory : an outline*, University Press, Cambridge.

Clottes J., 1993, *La naissance du sens artistique*, Revue de Sciences morales et polithiques, p. 173-184.

Clottes J., 1995, *Changements thémathique dans l'art du Paléolithique supérieur*, Préhistoire Ariégeoise, T. L, p. 13-34.

Clottes J., 1997, *Observations nouvelles sur les peintures de la grotte Chauvet*, Préhistoire Ariégeoise, T. LII, p. 17-32.

Clottes J. şi colab., 1995, *Les peintures paléolithique de la grotte Chauvet-Pont-d'Arc, à Vallon-Pont-d'Arc (Ardèche): datation directes et indirectes par la méthode du radiocarbone,* Comptes rendus de l'Academie des Sciences de Paris, T. 320, série Iia, p. 1130-1140.

Combier J., 1955, *Solutré. Les fouilles de 1907 à 1925. Mise au point stratigraphique*, Travaux du Laboratoire de Géologie de la Fac. Des Sc. De Lyon, NS,2, p. 93-222.

Combier J., 1972, *La grotte à peinture de la Tète du Lion à Bidon (Ardèche),* Etudes préhistoriques, 3, p. 1-11.

Combier J., 1982, *Informations archéologiques*, Gallia Préhistoire, fasc. 2, p. 337-338.

Combier J., 1976, *Solutré*, Livret-guide de l'excursion A8, UISPP, IX-e Congrès, Nice, p. 111-117.

Combier J., Ayroles P., Porte J. P., Lely B., 1982, *Etat actuel des recherches à la Vigne Brun, Villerest, Loire*, Colloque international en hommage au Professeur Leroi-Gourhan, Roanne.

Commont V., 1908, *Les industries de l'ancien Saint-Acheul*, L'Anthropologie, XLIX, p. 527-572.

Conkey M. W., 1987, *New approaches in the search for Meaning ? A review of research in « Palaeolithic Art »*, Journal of Field Archaeology, vol. 14, p. 413-430.

Coppens Y., Howell F. C., Isaac G. L., Leakey R. E. F. (eds.), 1976, *Earliest man and environnements in the Lake Rudolph basin*, Chicago Press.

Couraud Cl., 1985, *L'art azilien. Origine – Survivance*, XX-e Supplément à Gallia Préhistoire, CNRS Editions, Paris.

Couraud Cl., Laming-Emperaire A., 1979, *Les colorants*, în Arl. Leroi-Gourhan, J. Allain, *Lascaux inconnu*, Paris, p. 153-170.

Daniel M., Vignard E., 1953, *Tableaux synopthique des principaux microlithes géométriques du Tardenoisien française*, Bull. de la Société française, T. L, p. 314-322.

Dart R., 1957, *The osteodontokeratic culture of Australopithecus prometheus*, Transvaal Mus. Mem., Pretoria.

Debrosse R., Kozlowski J., 1988, *Hommes et Climats à l'âge du Mammouth le Paléolithique supérieur d'Eurasie centrale*, Masson, Paris, Milan, Barcelone, Mexico.

Debrosse R., Kozlowski J., 1994, *Les habitats préhistoriques*, C.T.H.S. et Université Jagellon, Documents préhistoriques, 6, Cracovie-Paris.

Delluc B., Delluc G., 1978, *Les manifestations graphiques aurignaciennes sur supports rocheux des environs des Eyzies (Dordogne),* Gallia-Préhistoire.

Delluc B., Delluc G., 1984, *L'art pariétal avant Lascaux. Les premiers artistes, derniers chasseurs de l'Europe*, Archéologia, 87, p. 52-60.

Delluc B., Delluc G., 1991, *L'art parietal archaïque en Aquitaine*, Supl. la Gallia Préhistoire, XXVIII, p.

Delporte H., 1957, *La grotte de Fées de Chatelperron (Allier),* Congrès préhistorique de France *(1956*), C. R. XV-e Session, Poitiers-Angoulème, Paris, p. 452-477.

Delporte H., 1959, *Une nouvelle statuette paléolithique: la Venus de Tursac,* L'Anthropologie, Paris, T. 63.

Delporte H., 1960, *Coup d'oeil sur le Leptolithique tchécoslovaque*, Bull. de la Soc. d'Etudes et de Recherches préhistoriques, 9, Perigueux.

Delporte H., 1972, *L'Aurignacien et le "Bayacien" de la Gravette, mise en oeuvre statisique et problémes posés*, Bull. de la Soc. Préhist. Fr.,69, p. 337-346.

Delporte H., 1979, *L'Image de la femme dans l'art préhistorique*, Picard, Paris.

Delporte H., 1982, *Apropos du Blot: méthodologie et épistémologie de l'habitat au Paléolithique supérieur*, Colloque intern. en hommage au Professeur Leroi Gourhan, Ronen, p. 75-77.

Delporte H., 1987, *Les associations et les scène*, în J. Clottes (sous la direction de), *L'art des objets au Paléolithique*, T. 2, Colloque international Foix - Le Mas-d'Azil, p.79-82.

Delporte H., 1989, *L'homme et son image*, în J. - P. Mohen, *Le temps de la Préhistoire*, Bull. de la Société Préhist. Française, T. 2, Ed. Archeologica.

Delporte H., 1991, *La séquence aurignacienne et périgordienne sur la base des travaux récents réalisés en Périgord*, Société Préhist. Française, 88, 8, p. 243-256.

Delporte H., 1998, *Les Aurignaciens premiers hommes modernes*, La Maison des roches, Paris.

Demars P. - Y., 1990, *Les interstratifications entre Aurignacien et Châtelperronien a Roc-de-Combe et au Piage (Lot). Aprovisionnement en matières premières et position chronologique*, în C. Farizy (sous la direction de), *Paléolithique moyen recent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. Ruptures et transitions: examen critique des documents archéologiques*, Actes du Colloque International de Nemours, 9-11 Mai, 1988, Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile de France, 3, p. 235-239.

Demars P. Y., 1992, *Les colorants dans le Moustérien du Périgord. L'apport des fouilles de Fr. Bordes*, Préhistoire Ariégeoise, T. XLVII, p. 185-194.

Dewez M. C., 1973, *Mésolithique ou Epipaléolithique ?,* Univers. de Liège, CIRA, Service de Préhistoire

Dicu P., 1972, *Descoperiri atribuite paleoliticului inferior pe cursul mijlociu al Argesului (jud. Arges),* St. cerc. ist. veche, 23, 2, p. 223-234.

Dicu P., 1973, *Noi descoperiri de unelte atribuite paleoliticului inferior pe cursul mediu al Argesului*, SCIV, 24, 4, 653-658.

Dicu P. 1979, *Paleoliticul inferior în Piemontul Cotmeana si depresiunea Sibiu*, St. cerc. ist. veche şi arheol., 30, 4, p. 575-589.

Djindjian Fr., Koslowski J., Otte M., 1999, *Le Paléolithique supérieur en Europe*, Armand Colin, Paris.

Duarte C., Mauricio J., Pettit P. B., Souto P., Trinkaus E., Van der Plicht H., Zilhao J., 1999, *The Early Upper Paleolithic human skeleton from the Abrigo do Lagar Velho (Portugal) and modern human emergence in Iberia*, Proc. Natl. Acad. Sci., USA, 96, p. 7.604-7.609.

Duday H., 1976, *Les sépultures des hommes du Mésolithique*, în H. de Lumley, *La préhistoire française*, CNRS, Paris, p. 734-737.

Dumitrescu V., Bolomey Alex., Mogoşanu F., 1983, *Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie jusqu'à la fin de l'âge du Bronze*, Editura Academiei Române, Bucureşti.

Dupont E., 1872, *L'Homme pendant les âges de la Pierre dans les environs de Dinant-sur-Meuse*, Bruxelles.

Efimienko P. P., 1958, *Kostienki 1*, Moskva.

Ehrenberg K., 1951, *Dreising Jahre paläobiologischer Farschung in österreichischen Höhlen*, Quartar, p. 93-108.

Ehrenberg K., 1954, *Die paläontologiesche prähistorische und paläoethnologische Bedentung der Salzofenhöhle im Lichte der letzen Fershungen*, Quartär, p. 19-58.

Eliade M., 1992, *Istoria credinţelor şi ideilor religioase*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti.

Errico Fr. d', 1994, *L'art gravé azilien de la technique à la signification*, XXXI-e Supplément à Gallia Préhistoire, CNRS Editions, Paris.

Escalon de Fonton M., 1956, *Préhistoire de la Basse-Provence, Etat d'avancement des recherches en 1951*, Préhistoire, T. XII.

Escalon de Fonton M., 1976, *La constitution de l'Epipaléolithique et du Mésolithique dans le Midi de la France,* Colloque XIX du IX-e Congrès UISPP, Nice.

Escalon de Fonton M., Lumley H. de, 1957, *Les industries à microlithes géométriques*, Bull. de la Société préhistoriques française, 3-4.

Farizy C., 1988, *Paléolithique*, in A. Leroi Gourhan, *Dictionnaire de la Préhistoire*, Presse Universitaire de France, Paris.

Farizy C., 1990 a, *Du Moustérien au Châtelperronien a Arcy-sur-Cure: un etat de la question*, în C. Farizy (sous la direction de), *Paléolithique moyen recent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. Ruptures et transitions: examen critique des documents archéologiques*, Actes du Colloque International de Nemours, 9-11 Mai, 1988, Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile de France, 3, p. 281-289.

Farizy C., 1990 b, *The transition from Middle to Upper Palaeolithic at Arcy-sur-Cure (yonne, France): technological, economic and social aspects*, în P. Mellars (Edited by), *The emergence of modern humans: an archaeological perspective*, Edinburgh University Press, Edinburgh, p. 303-327.

Farizy C., 1992, *L'Europe et l'Asie Septentrionale*, în J. Garanger (dirige par), *La Prehistoire dans le monde*, Press Universitaire de France, Paris, p.295-322.

Farizy C., David F., 1989, *Chasse et alimentation carnée au Paléolithique moyen, l'apport des gisements de plein air*, în M. Patou, L. G. Freeman (Coordinateurs), *L'Homme de Neandertal*, Actes du Colloque international de Liège, 4-7 décembre, 1986, Vol. 6, *La Subsistance*, Liège, p.59-62.

Farizy C., Schmider B., 1985, *Contribution à l'identification culturelle du Châtelperronien: les données de l'industrie lithique de la couche X de la grotte du*

Renne à Arcy-sur-Cure, Signification culturelle des industries lithique, B.A.R. International series, 239, p. 149-165.

Formosov A., 1958, *Pietchiernaia stoianska Staroselie i ieie miesto v paleolitite*, Moskva.

Frazer's G. J., 1913, *Totemism and Exogamy*, Current Antropological Literature, vol. II, Lancaster, Pennsylvania, p. 192-212.

Freud G., 1952, *Die Blatspitzen des Paläolithikums in Europa*, Bonn.

Freud G., 1954-1955 a, *Les industries à pointes foliacées du Paléolthique en Europe centrale*, Bull. Société Préh. Fran., 51, p. 183-191.

Freud G., 1954-1955 b, *Les industries à pointes foliacées du Paléolthique en Europe centrale*, Bull. Société Préh. Fran., 52, p. 244-246.

Gábori M., 1976, *Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural*, Akadémiái Kiado, Budapest.

Gábori-Csánk V., 1956, *Beiträge zur Frage des Slowakischen Szeletien*, Archaeologiai Ertesitö, 83, p. 78-83.

Gábori-Csank V., 1968, *La station du Paléolithique moyen d'Erd*, Hongrie, Akadémiai Kiado, Budapest.

Gábori-Csánk V., 1970, *C-14 dates of the Hungarian Palaeolithic*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 22, p. 3-11.

Gábori-Csánk V., 1974, *Nouvelles observations sur le Szélétien*, Compte-rendus des communications, *"Analyse par attributs du matériel des phases initiales du Paléolithique supérieur européen",* 3-e Réunion, Paris, p. 2-7.

Gabori-Csank V., 1990, *Le Jankovichien en Hongrie de l'Ouest*, în C. Farizy (sous la direction de), *Paléolithique moyen recent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. Ruptures et transitions: examen critique des documents archéologiques*, Actes du Colloque International de Nemours, 9-11 Mai, 1988, Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile de France, 3, p. 97-102.

Gabori-Csank V., 1993, *Le Jankovichien. Une civilisation paléolithique en Hongrie*, ERAUL, Liège.

Gahs L., 1928, *Kopf-, Schädel und Langknochenopfer bei Rentiervölkern*, Festschrift für P. W. Schmidt, Viena, p. 231-268.

Gamble C., 1999, *The Palaeolithic Societies of Europe,* University Press, Cambridge.

Garanger J. (ouvrage collectif dirigé de), 1992, *La Préhistoire dans le Monde* (Nouvelle édition de *Préhistoire* d'André Leroi-Gourhan), Press Universitaire de France, Paris.

Garanger J., 1992, *L'Asie du Sud et l'Asie Orientale,* în J. Garanger (dirige par), *La Prehistoire dans le monde*, Press Universitaire de France, Paris, p. 651-674.

Garcia M., 1986, *Les propulseurs préhistoriques: essaie de synthèse*, Journal du GRETOREP, 6, p. 53-93.

Garrod D. A. E., 1930, *The Palaeolithic of Southern Kurdistan: excavation in the caves of Zarzi and Hazar Merd*, Bull. of the American School of Prehistoric Research, 6, p. 9-43.

Garrod D. A. E., 1936, *The Upper Palaeolithic in the light of recent discoveries*, Proceedings of the Prehistoric Society, vol. 4.

Garrod D. A. E., 1938, *The Upper palaeolithic in the light of recent discovery,* Proceedings of the Préhist. Soc., 4, p. 1-26.

Garrod D. A. E., 1955, *The Mugharet el-Emireh in Lower Galilee: type station of the Emirean industry*, Journal of the Royal Anthropological Institute (London), 85, p. 141-162.

Garrod D. A. E., 1956, *Acheulo-Jabroudien et Préaurignacien de la grotte de Taboun, mont Carme*l, Quaternaria, 3, p. 39-59.

Garrod D. A. E., 1957, *Notes sur le Paléolithique supérieur du Moyen-Orient*, Bull. de la Soc. préhist. fr., 54, p. 439-466.

Gautier A., 1989, *Preliminary notes on the fauna of the Middle Palaeolithic site at Zwoleń (Poland),* în M. Patou, L. G. Freeman (Coordinateurs), *L'Homme de Neandertal*, Actes du Colloque international de Liège, 4-7 décembre, 1986, Vol. 6, *La Subsistance*, Liège, p. 69-73.

Geneste J. - M., 1985, *Les industries de la grotte Vaufrey: technologie du débitage, economie et circulation de la matière prémière lithique*, în J. Ph. Rigaud (sous la direction de), *La grotte Vaufrey. Paléoenvironnement-Chronologie-Activités humaines*, Mémoires de la Sociétépréhistorique française, T. XIX, p. 441-517.

Geneste J. - M., 1988, *Systèmes d'approvisionnement en matières premières au Paléolithique moyen et au Paléolithique supérieur en Aquitaine*, în J. K. Kozlowski (Coordinateur), *L'Homme de Neandertal*, Actès do Colloque international de Liège, 4-7 décembre 1986, La Mutation, Liège, p. 61-70.

Geneste J. - M., 1990, *Développement des systèmes de production lithique au cours du Paléolithique moyen en Aquitaine septentrionale*, în C. Farizy (sous la direction de), *Paléolithique moyen recent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. Ruptures et transitions: examen critique des documents archéologiques*, Actes du Colloque International de Nemours, 9-11 Mai, 1988, Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile de France, 3, p. 203-214.

Geneste J. - M., 1991, *L'approvisionnement en matières premières dans les systèmes de production lithique: la dimension spatiale de la technologie*, Tecnologia y Cadenas Operativas Liticas, UAB 15-18 Enero 1991, Treballs d'Arqueologia, 1, p. 1-36.

Ginter B. Kozlovski J. K., Guadelli J. - L., Laville H., Sirakov N., 2000, *Temnata Cave. Excavations in Karlukovo Karst Area, Bulgaria*, 2, 1, Jagelloni University Kraków.

Giot P., L'Helgouac'h J., Monnier J. L., 1979, *Préistoire de Bretagne*, Rennes.

Gladinin V. N., 1989, *The Korolevo Palaeolithic site: Research methods, stratigraphy*, Anthropologie (Brno), XXVII, 2-3, p. 93-103.

Gombrich E., 1982, *Histoire de l'art*, Flammarion, Paris.

Gonzáles Echegaray J., Freeman G. L., 1978, *Vida y muerte en Cueva Morin*, Institución cultural de Cantabria, Santander.

Gonzáles Echegaray J., Freeman G. L., 1998, *Le Paléolithique inférieur et moyen en Espagne*, Collection L'Homme des Origines, Série « Préhistoire d'Europe », 3, Editions Jérôme Millon, Grenoble.

Goury G., 1931, *L'Homme des cités lacustres*, Picard, Paris.

Graziozi P., 1956, *L'arte dell'antica età della pietra*, Firenze.

Grigoriev G. P., 1970, *Le Paléolithique supérieur* (în rusă), Kamennyi Vek na territorii SSR, Moskva.

Gruet M., 1954, *Le gisement moustérien d'El Guettar*, Khartago, V.

Guidon N., 1984, *Les premières occupation humaines de l'aire archéologique de Saõ Raimundo Nonato, Piaui, Brésil,* L'Anthropologie, Paris, 88, 2, p. 263-271.

Guidon N., 1986, *Las unidades culturales de Saõ Raimundo Nonato, Sudeste del Estado de Piaui, Brasil*, în A. Bryan (ed.), *New Evidence for the Pleistocene Peopling of the Americas*, p. 171.

Guidon N., 1989, *On Stratigraphy and Chronology at Pedra Furada*, Current Anthropology, 30, 5, p. 641-642.

Guidon N., Delibrias G., 1985, *Inventaire des sites sud-américains antérieurs à 12.000 ans*, L'Anthropologie, 89/3, Paris, p. 385-407.

Gvozdover M. D., 1977, *Nouvelles représentations anthropomorphes d'Avdeevo et leur place dans la culture de Kostienki*, Voprosy Antropologii, 57.

Gvozdover M. D., 1985, *The typology of female figurines of the Kostienki Palaeolithic Culture*, Soviet Anthropology and Archaeology, 27, 4, M. E. Sharpe, New York.

Gvozdover M. D., 1989, *Ornamental decoration of artefacts of the Kostienki Culture. Female Imagery in the Palaeolithic*, M. E. Sharpe, New York.

Haesaerts P., 1993, *Stratigraphie du gisement paléolithique de Mitoc-Malul Galben (district de Botoşani, Roumanie): Etude préliminaire*, Préhistoire européenne, 3, p. 67-71.

Haesaerts P., Borziac I., Chirica V., Damblon F., Koulakovska L., 2004, *Cadre stratigraphique et chronologique du Gravettien en Europe Centrale*, în J. Svoboda, L. Sedlachkova (eds.), *The Gravettian along the Danube*, Actes du Colloque de Mikulov, 20-21 novembre 2002, The Dolni Vestonice Studies 11, Institute of Archeology, Brno, p. 33-56.

Haesaerts P., Otte M., 1994, *Nouvelle recherches au gisement de Willendorf (Autiche),* în F. Bernaldo de Quiros (coord.), *El Cuadro geocronologico del Paleolitico Superior Inicial*, Museo y Centro de Investigation de Altamira, Monografia, 13, p. 53-64.

Haesaerts P., Sirakova S., 1979, *Le Paléolithique moyen à pointes foliacées de Mousselievo (Bulgarie),* în J. K. Kozlowski (éd.), *Middle and Early Upper Palaeolithic in Balkans*, Prace Archeologiczne, 28, p. 35-63.

Hahn J., 1970, *Die Stellung der männlicher Statuette aus dem Hohlenstein-Stadel in der Jungpaläolithische Kunst*, Germania, 48.

Hahn J., 1977, *Aurignacien - das älteren Jungpaläolithikum in Mitell - und Osteuropa*, Fundamenta, vol. A, 9.

Hahn J., 1979, *Gravettien*, în *Alt- und Mittelsteinzeitliche Fundplätze des Rheinhlandes*, Köln.

Hahn J., 1986, *Kraft und Aggression*, Verlag Archaeologica Venatoria, Tübingen.

Hahn J., 1988 a, *Die Geissenklösterle-Höhle im Achtal bei Blaubeuern, I: Fundhorizontbildung u. Besiedelung im Mittelpaläolithikum und im Aurignacien*, Forschungen und berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Würtemberg, 26.

Hahn J., 1988 b, *Willendorf*, în A. Leroi-Gourhan, *Dictionaire de la Préhistoire*, Presses Universitaires de France, Paris.

Hallowell A. J., 1928, *Bear ceremonialism in the northern hemisphere,* American Anthropologist, 28, p. 1-17.

Hauser O., 1909, *Découverte d'un squelette du type Nanderthal sous l'abri inférieur du Moustier*, L'Homme préhistorique, 1, p. 1-9.

Helmer D., Méniel P., Vigne V. D., 1989, *La consommation de viande du*

Mésolithique à l'âge du Fer, în J. - P. Mohen, *Le temps de la préhistoire*, Société préhistorique française, Ed. Archeologia, vol. 2, p. 76-79.

Hillebrand E., 1910, *Bericht über die in der Szeletahöhle im Sommer des Jahres 1909 durchgeführten Ausgrabungen*, Földtani Közlöny, 40, p. 681-692.

Hillebrand E., 1911, *Über das geologische Alter der Ablagerungen in der Szeletahöhle*, Földtani Közlöny, 41, p. 834-842.

Hinout J., 1984, *Les outils et armatures standards mésolithiques dans le Bassin parisien par l'analyse des données*, Rev. Archéol. de Picardie, 1-2.

Hoermann K., 1933, *Die Petershöhle bei Velden in Mittelfranken: eine altpaläolitische Station*, Nürenberg.

Honea K., 1984, *Chronometry of the Romanian Middle and Upper Palaeolithic: Implications of Current Radiocarbon Dating results*, Dacia, N.S., T. XXVIII, 1-2, p. 23-39.

Honea K., 1986, *Dating and Periodization Strategies of the Romanian Middle and Upper Palaeolithic: A retrospective Overview and Assessment*, în *The Pleistocene Perspective*, I, The World Archeological Congress, Southampton and London, p. 160-167.

Hours F., 1982, *Les civilisations du Paleolithique*, Paris, Press Universitaire de France, Paris.

Howel F. C., 1961, *Ismila: a paleolithic site in Africa*, Scientific American, 205.

Howells W. W., 1976, *Explaining Modern Man. Evolutionists versus Migrationists*, J. Hum. Evol., 5, p. 477-495.

Hulle W., 1977, *Die Ilsenhöhle unter Burg Ranis/Thüringen. Eine paläolithische Jägerstation*, Stuttgart.

Isaac G. L., Mc Cown E. (ed.), 1975, *Human Origins: Louis Leakey and the East African Evidence*, Menlo Park, California.

Isaac G., 1968, *The Aceulian Site complex at Olorgesailie, Kenia. A contribution to the interpretation of Middle Pleistocene Culture in East Africa,* Unpublished doctoral Disertation, University of Cambridge.

Jacobi R. M., 1980, *The Upper Palaeolithic Age in Britain*, Clarendon Press (Oxford Universitz Press), Oxford.

Jelinek J., 1984, *Encyclopédie illustrée de l'homme préhistorique*, Gründ, Paris.

Jelinek J., 1988, *Considerations sur l'art paléolithique mobilier de l'Europe Centrale*, L'Anthropologie (Paris), T. 92, 1, p. 203-238.

Jochim M. A., 1983, *Palaeolithic cave art in ecological perspective*, în G. Bailey (ed.), *Hunter-gather Economy in Prehistory: A European Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge, p. 212-219.

Johanson D. C., Taieb M., Coppens Y., 1982, *Pliocene Hominids from the Hadar Formation, Etiopia (1973- 1977),* Am. J. Phys. Anthrop., 57, p. 373-402.

Julien M., 1982, *Les harpons magdaléniens*, XVII-e Suppl. à Gallia Préhistoire, CNRS, Paris.

Kadić O., 1907, *Beiträge zur Frage des Diluvialen Menschen aus dem Szinvatale*, Földtani Közlöny, 37, p. 381-395.

Kadić O., 1909, *Paläolithische Steingeräthe aus der Szeletahöhle bei Hámor in Ungarn*, Földtani Közlöny, 39, p 580-598.

Ketraru N. A., 1973, *Pamiatniki epokhi paleolita i mezolita*, Ştiinţa, Chişinău.

Klein G. R., 1973, *Ice-Age Hunters of the Ukraine*, The University of Cicago Press, Chicago and London.

Klima B., 1957, *Ubersicht über die jüngsten paläolitischen Forschungen in Mahren*, Quartar, T. 9.

Klima B., 1960, *Aperçu sur les résultats des dernières fouilles paléolithique de Pavlov et Dolni Vestonice sous le mont de Pavlov*, în *Nouvelle fouilles archéologiques en Tchécoslovaquie*, Académie des Sciences, Prague.

Klima B., 1963 a, *Dolni Vestonice. Fouilles d'un camp de chasseurs de mammouth,* 1947-1952 (în cehă), Praha.

Klima B., 1963 b, *Dolni Vestonice, recherches dans un camp de chasseurs de mammouth*, Académie des Sciences, Prague.

Klima B., 1967, *Pavlovien a jeho vztahy ve stredni evrope*, Archologicke rozhledy, 19, p. 558-566.

Klima B., 1969, *Oeuvres d'art de la partie sud de la Moravie*, Institut Archéologique de l'Académie des Sciences, Brno.

Koby Ed. F., 1951 a, *Grottes autrichiennes avec culte de l'ours*, Bulletin de la Société Préhistorique française, 48, p. 8-9.

Koby Ed. F., 1951 b, *L'ours des cavernes et les Paleolithiques*,L'Anthropologie, 55, p. 304-308.

Koby Ed. F., 1953, *Les Paléolithiques ont ils chassé l'ours des cavernes ?,* Actes de la Société Jurasienne d'émulation, 57, p. 157-204.

Kolosov Y., 1983, *Musterskie Stoianski Ranona Bielogorcka*, Naykova Doumka, Kiev.

Kolosov Y., Stepantchouk V., Chabai V., 1993, *Ranii paleolit Krima*, Naykova Doumka, Kiev.

Kourtessi-Philippakis G., 1986, *Le Paléolithique de la Grece continentale*, Publications de la Sorbonne, Paris.

Kozlowski J. K., 1961, *Próba klasyfikacji górnopaleolitycznzch przemyslów z ploszczami lišciowatymi w Europie*, Zeszyty Naukowe Uniweryteta Jagiellońskiego, Rozprawy i Studia, 31, p. 7-132

Kozlowski K. J., 1982, *Excavation in Bacho Kiro Cave (Bulgarie),* Final report, Warsawa.

Kozlowski J., 1984, *Earliest Upper Palaeolithic habitation from Bacho Kiro Cave (Layer 11),* Archaeologica Venatoria, 6, Tübingen, p. 109-129.

Kozlovski J., 1986, *The Gravettian in Central and Eastern Europe*, Advances in World Archaeology, 5.

Kozlovski J., 1988, *L'apparition du Paléolithique supérieur*, în J. Kozlowski (Coordinateur), *L'Homme de Néandertal*, Actes du Colloque International de Liège, 4-7 décembre, 1986, vol. 8, *La Mutation*, Liège, ERAUL, p. 11-21.

Kozlowski J., 1992, *L'art de la préhistoire en Europe Orientale*, CNRS Editions, Paris.

Kozlowski J., Kozlowsi S., 1979, *Upper Palaeolithic and Mesolithic in Europe. Taxonomy and Palaeohistory*, Polska Akademia Nauk - Oddzial w Krakowie, Prace Komisji Archeologicznej, 18, Wroclaw, Warszawa, Krakow, Gdansk.

Kozlowski J., Laville H., Ginter B., Sirakov N., 1992, *Temnata Cave. Excavations in Karlukovo Karst Area Bulgaria*, vol. 1, part 1, *A. Stratigraphy and Environment. B. Archaeology of Gravettien layers,* Jagellonian University Press,

Krakov.

Kozlowski J., Laville H., Sirakov N., 1989, *Une nouvelle séquence géologique et archéologique dans les Balkans: la grotte Temnata à Kaloukovo (Bulgarie du Nord),* L'Antropologie, 93, 1, p. 159-172.

Kozlowski J. K., Otte M., 1984, *Il Paleolitico superiore in Europa*, în J. Guilaine et D. Settis (éd.), *Storia d'Europa*, vol. 2, T. 1, *Preistoria e antichità*, Turin.

Kozlowski S. K., 1973, *The Mesolithic in Europe*, Varsovie Univ. Press, Varsovie.

Kozlowski S. K., 1980, *Atlas of the Mesolithic in Europe,* Warsaw University Press.

Krieger A. D., 1964, *Early Man in the New World*, p. 23-81.

Krukowski S., 1939, *Paleolit Polski*, Krakow.

Kuhn H., 1936, *Menschendarstellungen im Paläolithikum*, Zeitschrift für Rassenkunde, T. 4, Berlin.

Kühn H., 1980, *L'art paléolithique en Asie*, Travaux de l'Institut d'art préhistorique, XXII, Toulouse, p. 283-289.

Kulakuskaia L. V., 1989, *Mustierskie Kulturi Karpatskovo Basieina*, Naykova Doumka, Kiev.

Lacore F., 1960, *La Gravette, le Gravettien et le Bayacien*, Laval.

Laming-Emperaire A., 1962, *La signification de l'art rupestre paléolithique*, Picard, Paris.

Laming-Emperaire A., 1971, *Une hypothèse de travail pour une nouvelle approche des sociétés préhistorique*, în A. Varagnac, *Mélanges de préhistoire, d'archéocivilisation et d'ethnologie*, Paris.

Laplace G., 1964, *Les subdivisions du Leptolithique italien. Etude de typologie analytique,* Bull. di Palentnologia Italiana, nou. sér., XV, vol. 73.

Laplace G., 1966, *Recherches sur l'origine et l'évolution des complexes leptolithique*, Ecole française de Rome, Mélange d'Archéologie et d'Histoire, Suppl. 4, Paris.

Lartet E., 1860, *Note sur des os fossiles portuant des empreintes ou entailles anciennes et attribuées à la main de l'homme*, Bull. Soc. géol. De France, 2-éme, XVII, p. 492.

Lartet E., 1861, *Nouvelles recherches sur la coexistence de l'homme et des grands mammiferes fossiles réputés caractéristiques de la dernière période géologique*, Ann.Sciences nat., 4-ème série, XV, p. 177-253.

Lartet E., 1864, *L'Homme fossile dans la Haute-Garonne, L'Homme fossile en France*, communication faite à l'Académie des Sciences, p. 190-246.

Lartet E., 1869 a, *Une sépulture des troglodytes du Périgord à Cro-Magnon*, Matériaux pour l'histoire de l'homme, 5-ème ennée, 2-ème série, p. 97-106.

Lartet E., 1869 b, *Remarques sur la faune de Cro-Magnon, Matériaux pour l'histoire de l'homme*, 5-ème année, 2-ème série, p. 105-108.

Lartet E., 1885, *Note preliminaire à une lame d'ivoire fossile trouvée dans un gisement ossifère du Périgord*, Ann. Sciences nat. 5-ème série, IV, 6-ème cahier.

Lartet E., Christy H., 1864 a, *Note sur de nouvelles observations relatives à l'homme dans le centre de la France, à une époque où cette contrée était habitée par le renne et d'autres animaux qui n'y vivent pas nos jours.* L'homme fossile en France, Communication à l'Académie des Sciences, p. 128-135.

Lartet E., Christy H., 1864 b, *L'homme fossile dans le Périgord,* L'homme fossile en France, Communication à l'Académie des Sciences, p. 137-177.

Lartet E., Christy H., 1964 d, *Sur des figures d'animaux gravées et sculptées et autres produits d'art et d'industrie, rapportables aux temps primordiaux de la période humaine*, Revue archéologique, 5-ème année.

Lascu C., 1999, *The Prehistoric Cave-Bear Cultic Site Gold Cave*, Annales dUniversité "Valahia" Târgovişte , Section d'Archéologie et d'Histoire, T. I, p. 127-131.

Lavallée D., 1992, *L'Amérique. Les gisements pléistocènes*, în J. Garanger (ouvrage collectif dirigé de), *La Préhistoire dans le monde*, Press Universitaire de France, Paris, p. 699-715.

Laville H., 1973, *The relative position of Mousterian industries in the climatic chronology of the Early Würm in the Périgord*, World Archaeology, 4, p. 321-329.

Laville H., 1975, *Climatologie et chronologie du Paléolithique en Périgord: étude sédimentologique de dépots en grottes et sous abris*, Université de Provence, Mémoire, 4, Etudes Quaternaires.

Leakey L. S. B., 1936, *Stone Age Africa: an outline of Prehistory in Africa*, Humphrey Milford, London.

Leakey L. S. B., 1951, *Olduvai Gorge. A Rapport of the Evolution of the Hand-axe Culture in the Beds I-II*, University Press, Cambridge.

Leakey M. D., 1967, *Preliminary Survey of the cultural material from Beds I and II, Olduvai Gorge, Tanzania*, in W. W. Bishop and J. D. Clark (eds.), *Background to Evolution in Africa,* Chicago Press.

Leakey M. D., 1971, *Olduvai Gorge, Vol. III. Excavation of the Bed I an II, 1960*-1963, University Press, Cambridge.

Leakey M. D., 1975, *Cultural Patterns in the Olduvai Sequence*, în K. W. Butzer, G. Isaac (ed.), *After the Australopithecines*, Mouton, Hague.

Leakey M. G., Leakey R. E. (eds.), 1978, *Koobi Fora Research Project*, I, Oxford.

Leakey, L. S. B., 1936, *Stone Age Africa, an outline of Ptehistory in Africa*, Humphrey Milford, London.

Leakey, L. S. B., 1951, *Olduvai Gorge. A Report of the Evolution of the Hand-axe Culture in the Beds I-II*, Cambridge University Press.

Legge A., Rowley-Conwy P., 1985, *Star carr re-interpreted: a re-analysis of the faune*, în III-e Colloque internat., *The Mesolithic in Europe*, Edinburgh.

Leonardi P., 1989, *Sacralita arte e grafia paleolitiche splendori e problemi*, Museo Civico di Storio Naturala di Trieste.

Leroi-Gourhan A., 1958 a, *Etude des restes humains fossiles provenant des grottes d'Arcy-sur- Cure (Yonne),* Annales de paléontologie, T. XLIV, p. 87-148.

Leroi-Gourhan A., 1958 b, *La fonction des signes dans l'art parietal paléolithique,* Bull. de la Société Préhist. française , T. 55, 7-8.

Leroi-Gourhan A., 1961, *Les fouillesd'Arcy-sur-Cure (Yonne),* Gallia Préhistoire, T. 4, p. 3-16.

Leroi-Gourhan A., 1965 a, *Préhistoire de l'art occidental*, Paris.

Leroi-Gourhan A., 1965 b, *Le Geste et le parole*, vol. I-II, Albin Michel, Paris.

Leroi-Gourhan A., 1970, *Observations téchnologique sur le rythme statuaire*, în *Echanges et communications,* Mélanges offerts à Cl. Levi-Strauss, La Haye, p. 658-676.

Leroi-Gourhan A., 1971 a, *Les religions de la préhistoire (Paléolithique),* Press Universitaires de France, Paris.

Leroi-Gourhan A., 1971 b, *Observations technologiques sur le rythme statuaire*, în *Mélanges Lévi-Strauss*, La Haye.

Leroi-Gourhan A., 1976, *L'habitat au Paléolithique supérieur*, UISPP. IX-e Congrès, Colloque XIII, *Les structures d'habitat au Paléolithique supérieur*, Nice, p. 85-92.

Leroi-Gourhan A., 1983, *Le fil du temps*, Fayard, Paris.

Leroi-Gourhan Arl., 1984, *La place du Néandertalien de Saint-Césaire dans la chronologie würmienne*, Bull. Soc. Préhist. Française, 81, 7, p. 196-198.

Leroi Gourhan A. & Arl., 1964, *Chronologie des grottes d'Arcy-sur-Cure*, Gallia Préhistoire, 7, p. 1-64.

Leroi-Gourhan A., Brézillon M., 1972, *Fouilles de Pincevent. Essai d'analyse ethnographique d'un habitat magdalénien: la section 36*, CNRS, VII-e Suppl. À Gallia-Prhistoire, Paris.

Leroi-Gourhan Arl. & A., 1989, *Un voyage chez les Aïnous, Hokkaido - 1938*, Albin Michel, Paris.

Leroi-Gourhan Arl., Jacobi R. M., 1986, *Analyse pollinique et matériel archéologique de Gough's Cave (Cheddar, Somerset),* Bull. de la Soc. préhist. fr., 83, 3, p. 83-90.

Leroi-Gourhan Arl., Leroyer C., 1983, *Problèmes de chronologie: Le Castelperronien et l'Aurignacien*, Bull. de la Soc. Préhist. Fr., 80, 2, p. 41-44.

Leroyer C., 1983, *L'Aurignaco-Périgordien: apport de la Palynologie*, Centre de Recherches Préhistoriques, 9, p. 3-22.

Leroyer C., 1989, *Les séquence polliniques de Saint-Cézaire et de Quinçay, essai de corrélation et implications*, în B. Vandermeersch (Coordinateur), *L'Homme de Neandertal*, Actes du Colloque international de Liège, 4-7 décembre 1986, vol. 7, *L'Extinction*, Liège, p. 89-97.

Leroyer C., 1990, *Nouvelles données palynologiques sur le passage Paléolithique moyen-Paléolithique supérieur*, în C. Farizy (sous la direction de), *Paléolithique moyen recent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. Ruptures et transitions: examen critique des documents archéologiques*, Actes du Colloque International de Nemours, 9-11 Mai, 1988, Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile de France, 3, p. 49-52.

Le Tensorer J. M., 1979, *Données nouvelles sur le Magdalénien final et l'Epipaléolithique en Lot-et-Garonne,* în *La fin des Temps glaciaires en Europe*, T. 1, p.

Lévéque Fr., 1979, *Note à propos de trois gisements castelperroniens de Poitou-Charente*, Dialektiké Cahiers de typologie analytique, Pau, p. 25-40.

Lévéque Fr., 1986, *Les gisements castelperroniens de Quinçay et Saint-Césaire: quelques comparaisons préliminaires. Stratigraphie et industries,* III-e Congrès des Sociétés savantes, Poitiers, p. 91-98.

Lévéque Fr., 1989, *L'homme de Saint-Césaire: sa place dans le Castelperronien de Poitou-Charente*, în B. Vandermeersch (Coordinateur), *L'Homme de Neandertal*, Actes du Colloque international de Liège, 4-7 décembre 1986, vol. 7, *L'Extinction*, Liège, p. 99-108.

Lévéque Fr., Miskovsky J. Cl., 1983, *Le Castelperronien dans son environnement géologique. Essai de synthése à partir de l'étude lithostratigraphique du*

remplissage de la Grotte de la grande Plématrie (Quinçay, Vienne) et d'autres dépôts actuellement mis au jour, L'Anthropologie, 87, 3, p. 369-391.

Lévéque Fr., Vandermeersch B., 1981, *Le néandertalien de Saint-Césaire*, La Recherche, 12, p. 242-244.

Lévi-Strauss C., 1949, *Les structures élémentaire de la parenté*, Press Universitaire Française, Paris.

Lima P., 2000, *Sapiens/Neandertal. Le premier choc des cultures*, Science & Vie, 998, p. 66-75.

Linder K., 1941, *La chasse préhistorique*, Bibliothéque scientifique, Payot, Paris.

Loops Wissowa H., 1988, Chopper, *Chopping tool Complex*, în A. Leroi-Gourhan, *Dictionnaire de la Prehistoire*, Press Universitaire de France, Paris, p.250-251.

Lorblanchet M., 1988*, De l'art pariétal des chasseurs de rennes à l'art rupestre des chasseurs de kangourous,* L'Anthropologie, 92, 1, p. 271-316.

Lorblanchet M., 1989, *L'art des cavernes,* în Ch. Goudineau, J. Guilaine (éd.), *De Lascaux au Grand Louvre*, Errances, Paris.

Lorenzo J. L., 1967, *La Etapa Litica en México*, INAH, Departamento de Prehistoria, Mexico, 20.

Lubbock J., 1866, *L'Homme Préhistorique*, Londres.

Lumley H. de, 1957, *Lexique stratigraphique international*, vol. I, Europe, fasc. 4 b.

Lumley H. de (sous la direction de), 1976, *La Préhistoire Française*, T. I-II, Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris.

Lumley H. de, 1969 a , *Une cabane acheuléenne dans la grotte du Lazaret (Nice),* Paris, Mémoires de la Société Préhistorique Française.

Lumley H. de, 1969 b, *Le Paléolithique inférieur et moyen du midi méditerranéen dans son cadre géologique,* T. I, V-e Supplément à Galia Préhistoire.

Lumley H. de, 1972, *La grotte moustérienne de l'Hortus*, Etudes Quaternaires, Mémoire I, Marseille.

Lumley H. de, 1972, *La grotte moustérienne de l'Hortus*, Etudes Quaternaires Mémoire 1, Marseille.

Lumley H. de, Fournier A., Krzepkowska J, Echassoux A, 1988, *L'industrie du Pléistocène inférieur de la grotte du Vallonnet Roquebrune - Cap-Martin, Alpes-Maritimes,* L'Anthropologie, 92, 2, p. 501-614.

Lumley H. de, Lumley A. de, Miskovsky Cl., Renault-Miskovsky J., 1976, în H. de Lumley, L. Barral (dir,), *Le site de Terra Amata, Livret-guide de l'excursion B1: Sites paléolithique de la région de Nice et grottes de Grimaldi*, IX-e Congrès UISPP, Nice, p. 15-49.

Luquet G. H., 1926, *L'art et la religion des hommes fossiles*, Paris.

Mainage Th., 1921, *Les religions de la préhistoire. L'âge paléolithique*, Paris.

MacNeish R. S., 1976, *Early Man in the New World,* American Scientist, 64/3, p. 316-327.

Mallász J., 1933*, A solutréen elsö biztos megállapitása Erdélyben*, Dolg-Szeged, 9-10, 1-2, p. 3-15.

Malez M., Ullrich H., 1982, *Neuere paläo-anthropologische Untersuchungen am Material aus der Hohle Vindija (Kroatien),* Paleontologia Jugoslavica, 29, p. 1-44.

Mania D., 1986, *La géochronologie du Pléistocène moyen et de quelques gisements paléolithique dans la région de la Saale et de l'Elbe moyen, Chronostratigraphie et faciès culturels du Paléolithique inférieur et moyen dans l'Europe du Nord-Ouest*, Suppl. Bulletin de la Société Préhistorique Française, T. 26, p. 49-60.

Mania D., 1990, *Auf den Spuren des Urmenschen: Die Funde von Bilzingsleben*, Theiss, Berlin.

Mania D., 1991, *The zonal division of the Lower Palaeolithic open-air site Bilzingsleben*, Anthropologie, 29, p.17-24.

Mania D., Thomae M., Litt T., Weber T., 1990, *Neumark-Gröbern. Beiträge zur Jagd des mittelpaläolithischen Menschen*, Berlin, Deutscher Verlag der Wissenschaften, Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle, 43.

Mania D., Toepfer V., 1973, *Königsaue, Gliederung, Okologie und mittelpaläolitische Funde der Letzen Eiszeit*, Berlin.

Maringer J., 1958, *L'homme préhistorique et ses dieux*, Arthaud.

Maringer J., 1960, *Le religioni dell'Età della pietra in Europa*, Soc. Edit., Interaz., Torino.

Marshack A., 1987, *L'évolution et transformation de decor du debut de l'Aurignacien au Magdalenian final*, în J. Clottes (sous la direction de), *L'art des objets au Paléolithique*, Foix-Le Mas d'Azil, p. 136-162.

Marshack A., 1989, *Methodology in the analysis and interpretation of Upper Palaeolithic image: theory versus contextual analysis*, Rock Art Research, 6, p. 17-53.

Marshack A., 1990, *Early hominid symbol and the evolution of the human capacity*, în P. Mellars (ed.), *The emergence of modern humans: an archaeological perspective*, Edinburgh University Press, Edinburgh, p. 457-499.

Martin H., 1923, *Recherches sur l'évolution du Moustérien dans la gisement de la Quina (Charente),* T. II, Industrie lithique, Mémoire Soc. Archéol. Hist., Charente, vol. XIV.

May F., 1986, *Les sépultures préhistoriaues*, Editions du CNRS, Paris.

Mellars P., 1969, *The chronology of Mousterian industries in the Perigord region of south-west France*, Proceeding of Prehistoric Society, 35, p. 134-171.

Mellars P., 1973, *The Character of the Middle Upper Palaeolithic transition in Southwest France*, în C. Renfrew (ed.), *The explanation of Culture Change*, London, p. 235-276.

Mellars P., 1995, *The Neanderthal Legacy. An Archaeological Perspective from Western Europe*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

Meuli K., 1945, *Greischirsche Opferbräche*, Phyllobolia für Peter von der Mühl, Basel.

Mogoşanu F., 1960, *Unele aspecte ale paleoliticului de sfârşit din ţara noastră*, St. cerc. ist. veche, 11, 1, p. 125-129.

Mogoşanu F., 1978 a, *Paleoliticul din Banat*, Editura Academiei Române, Bucureşti.

Mogoşanu F., 1978 b, *Mezolizicul de la Ostrovu Corbului, o nouă aşezare de tip Schela Cladovei*, Studii şi cerc. de ist. veche şi arheol., T. 29, 3, p. 335-351.

Mohen J. - P., 1989, *Le Temps de la Préhistoire*, Société Préh. Fran., Edition Archéologia, Dijon.

Mohen J. - P., Taborin Y., 1998, *Les Société de la Préhistoire*, Hachette Supérieur, Paris.

Monier J. L., 1982, *Le gisement paléolithique supérieur de Plasenn-al-Lomm, île de Bréhat' (Côtes-du Nord),* Gallia Préhistoire, T. 25, 1.

Mons L., 1979*, Les harpons aziliens du Mas-d'Azil*, în D. de Sonneville-Bordes, *La fin des temps glaciaires en Europe*, CNRS, Paris, p. 623-635.

Mons L., 1980-1981, *Les baguettes demi-rondes du Paléolithique supérieur occidental: analyse et réflexions*, Antiquités nationales, 12-13, p. 7-19.

Mons L., Stordeur D., 1977, *Des objets nommès "lissoirs" de la grotte du Placard (Charente),* Antiquités nationales, 9, p. 15-25.

Montet-White A., 1996, *Le Paléolithique en ancienne Yougoslavie*, .Collection L'Homme des Origines, Série « Préhistoire d'Europe », 3, Editions Jérôme Millon, Grenoble.

Montet-White A., Kozlowski J. K., 1983, *Les industries à pointes à dos dans les Balkans*, în *La position taxonomique et chronologique des industries à pointes à dos autour de la Mediterranée européenne*, Rivista di Scienze preistoriche, 38, 1-2, p. 371-399.

Morgan J., 1909, *Les premières civilisations*, Leroux, Paris.

Moroşan N. N., 1927, *Contribuţii la cunoaşterea paleoliticului din nordul Moldovei (malurile Prutului),* Ac. Rom., Memoriile Secţiei ţtiinţifice, IV, mem. 7, p. 343-360.

Moroşan N. N., 1931, *Le Moustérien dans le nord de la Moldavie*, L'Anthropologie, 41, p. 234-235.

Moroşan N. N., 1938 a, *La station paléolithique de la grotte de Stânca-Ripiceni*, Dacia, T. V-VI, p. 1-22.

Moroşan N. N., 1938 b, *Le Pléistocène et le Paléolithique de la Roumanie du nord-est*, Anuarul Inst. geol. Rom., 19, p. 1-160.

Mort Fr. de, 1988, *Le decharnement du cadavre chez les néandertaliens: quelques exemples*, în O. Bar-Yosef, *L'homme de Neandertal*, vol. 5, *La pensee*, Actes du Colloque International de Liège, 4-7 décembre 1986, p. 43-55.

Mortillet G. de, 1869, *Essai d'une classification des cavernes et des stations sous abri fondée sur les produits de l'industrie humaine,* Materiaux pour l'histoire primitive de l'homme, T. 5, p. 172-179.

Mortillet G. de, 1872, *Classificationdes diverses périodes de l'Age de la Pierre*, Revue d'Anthropologie, T. I, p. 432-435.

Mortillet G. de, 1876, *Superposition du Solutréen au Moustérien à Thorigné (Mayenne),* Materiaux, 11, p. 164-168.

Mortillet G. de, 1898, *Grottes ornées de peintures et de gravures*, Revue de l'école d'anthropologie, Paris.

Movius H. L., 1949, *Old World Palaeolithic archaeology,* Bulletin of the American Geological Society, 60, p.

Movius H. L., 1977, *Excavations of the Abri Pataud, Les Eyzies Dordogne). Stratigraphy*, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University.

Munaut A., 1967, *Recherches paléo-écologiques en Basse et Moyenne Belgique*, Acta Geogr. Lovaniensa, 6.

Mussi M., 1992*, Popoli e civilta' dell'Italia Antica: Il Paleolitico e il Mesolitico in Italia*, Biblioteca di Storia Patria, Bologna.

Mussi M., Orliac M., 1988, *Epigravettien*, în A. Leroi-Gourhan (Directeur de la publication), *Dictionaire de la Préhistoire*, Press Universitaires de France, Paris, p. 374.

Nania I., 1964, *O nouă descoperire din Paleoliticul inferior în regiunea Arges*, St. cerc. ist. veche, 15, 4, p. 517-521.

Nania I., 1968, *Aria culturii de prund în România*, St. şi comun. Muz. Pitesti, Istorie-St. Naturii, 1, p. 17-22.

Nania I., 1971, *O nouă descoperire atribuită paleoliticului inferior în judetul Vâlcea*, St. Cerc. ist. veche, 22, 2, p. 291-293.

Nania I., 1972, *Unelte ale paleoliticului inferior descoperite pe văile Dîmbovnicului si Mozacului (jud. Arges),* St. cerc. ist. veche, 23, 2, p. 234-244.

Neugebauer-Marech C., 1995, *La statuete du Galgenberg entre Statzing et Kremsrehberg et les figurines féminines d'Austriche*, în *La Dame de Brassempouy*, Actes du Colloque de Brassempouy, 1994, ERAUL, Liège, p. 187-194.

Neuville R., 1951, *Le Paléolithique et le Mésolithique du désert de Judée*, Institut de Paléontologie humaine, Mém. 24, Masson, Paris.

Neuville R., Ruhlmann A., 1941, *La place du Paléolithique ancien dans le Quaternaire marocain, Rabat*, Coll. «Hesperis», VIII.

Newell R. R., 1980, *Mesolithic Dwelling Structures: Fact and Fantasy*, Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschuchte Potsdam, 14/15, p. 235-284.

Nicolăescu-Plopsor C. S., 1957, *Cercetări asupra paleoliticului timpuriu*, Mater. si cerc. arheol., III, p. 281-291.

Nicolăescu-Plopsor C. S., 1964, *Date noi cu privire la cunoasterea începutului si sfârsitului paleoliticului în România*, St. cerc. ist. veche, 15, 3, p. 307-320.

Nicolăescu-Plopsor C. S., 1964, *Nouvelles donnés sur la possibilité de l'existence de Protohominiens dans le Villafranchien de Roumanie*, Dacia, N. S., VIII, p. 47-52.

Nicolăescu-Plopşor C. S., 1965, *Epipaleolitic sau Mezolitic o problemă de terminologie ?,* Studii şi cerc. de ist. veche şi arheol., T. 16, 4, p. 765-773.

Nicolăescu-Plopşor C. S., Comşa E., 1957, *Microlitele de la Băile Herculane*, Studii şi cerc. de ist. veche şi arheol., T. VIII, 1-4, p. 17-25.

Nicolăescu-Plopşor C. S., Comşa E., Nicolăescu-Plopşor D., Bolomey Alex., 1957, *Şantierul arheologic Baia de Fier*, Mater. cerc. arheol., III, p. 13-26.

Nicolăescu-Plopşor C. S., Haas N., Păunescu Al., Bolomey Alex., 1957, *Şantierul arheologic Ohaba Ponor*, Mater. cerc. arheol., III, p. 41-49.

Nicolăescu-Plopsor C. S., Moroşan, I. N., 1959, *Sur le commencement du Paléolithique en Roumanie*, Dacia, N. S., III, p. 9-33.

Nicolăescu-Plopsor C. S., Nicolăescu-Plopsor D., 1963, *The possible existence of the proto-hominids in Romania's Villafrancheen*, Dacia, N. S., VII, p. 9-25.

Nicolăescu-Plopşor C. S., Păunescu Al., 1961, *Azilianul de la Băile Herculane în lumina noilor cercetări*, Studii şi cerc. de ist. veche şi arheol., T. XII, 1, p. 203-210.

Nicolăescu-Plopşor C. S., Păunescu Al., Bolomey Alex., 1957, *Şantierul arheologic Nandru*, Mater. cerc. arheol., V, p. 22-29.

Nicolăescu-Plopşor C. S., Păunescu Al., Mogoşanu F., 1966, *Le Paléolithique de Ceahlău*, Dacia N.S., T. X, p. 5-116.

Nicolăescu-Plopşor C. S., Păunescu Al., Pop I., 1962, *Săpăturile din peştera Gura Cheii-Rîşnov*, Mater. cerc. arheol., VIII, p. 113-118.

Nicolăescu-Plopsor C. S., N. Zaharia, 1959, *Cercetările de la Mitoc,* Mater. si cerc. arheol., VI, p.11-23.

Nicolăescu-Plopşor D., 1968, *Les hommes de l'épipaléolithique de Schela Cladovei sud-ouest de la Roumanie,* VII-th International Congres of Anthropological and Ethnological Sciences, Tokio, Abstracts Sectional Meeting, p. 38.

Nicolăescu-Plopşor D., 1970, *Expertiza antropologică asupra osemintelor umane descoperite în straturile romanello-aziliene de la Cuina Turcuilu*, Studii şi cerc. ist. veche, T. 21, 1, p. 35-36.

Nicolăescu-Plopşor D., 1976, *Deux cas de mort violente dans l'épipaléolithique final de Schela Cladovei*, Annuaire Roumain d'Anthropologie, T. 13, p. 3-5.

Nougier L. - R., 1966, *L'art préhistorique*, Press Universitaire de France, Paris.

Obermaier H., 1918, *Trampas cuaternarias para espiritus malignos*, Boletin de la real sociedad espanola de historia natural, T. 18, Madrid, p. 161-169.

Octobon E., 1926, *La question terdenoisienne,* Bill. De la Société française, T. XXIII, p. 205-222.

Oliva M., 1979, *Die Herkunft des Szeletien im Lichte neuer Funde von Jezerany*, Casopis Moravsského musea, S.C., Soc., Brno, 64, p. 45-78.

Oliva M., 1980, *L'Aurignacien en Moravie et sa structure statistique*, în, *L'Aurignacien et le Gravettien dans leur cadre écologique*, Nitra

Oliva M., 1984, *Le Bohunicien, un nouveau groupe culturel en Moravie. Quelques aspects psycho-technologiques du développement des industries paléolithiques*, L'Anthropologie, Paris, 88, p. 209-220.

Oliva M., 1987, *Aurignacien na Morave*, Studie Muzea Kromerizska, Gottvaldov.

Oliva M., 1988, *Pointes folliacées et la technique Levallois dans le passage Paléolithique moyen/Paléolithique supérieur en Europe centrale*, în *L'Homme de Neandertal*, vol. 8, *La Mutation*, ERAUL, 35, Liège, p. 125-131.

Oliva M., 1993, *Le contexte archéologique des restes humains dans la grotte de Mladec*, Actes du XII-e Congrès UISPP, Bratislava, vol. 2, p. 207-216.

Oliva M., 1993 b, *The Aurignacian in Moravia*, B.L., p. 37-55.

Oliva M., 1995, *Le Szélétien de Tchecoslovaquie: industrie lithique et répartition géographique*, în *Les industries à pointes foliacees d'Europe centrale*, Actes du Colloque de Miskolc, Juin 1995, Paleo, Supplément, 1, p. 83-90.

Olive M., Taborin Y. (sous la direction de), 1989, *Nature et fonction des foyers préhistoriques,* Actes du Colloque International de Nemours, 1987, Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile de France, 2, Nemours.

Onoratini G., 1983, *Le Gravettien et sa lignée évolutive dans le Sud-Est de la France*, în *La position taxonomique et chronologique des industries à pointes à dos autour de la Méditerranée européenne*, Rivista di Scienze preistoriche, 38, 1-2, p. 127-142.

Orliac M., 1988 a, *Epipaléolithique*, în A. Leroi-Gourhan, *Dictionaire de la Préhistoire*, Presse Universitaire de France, Paris, p. 375-376.

Orliac M., 1988 b, *Mésolithique et Tourasse*, în A. Leroi-Gourhan, *Dictionaire de la Préhistoire*, Presse Universitaire de France, Paris, p. 713-716.

Orliac M., 1988 c, *Maglemosien*, în A. Leroi-Gourhan, *Dictionaire de la Préhistoire*, Presse Universitaire de France, Paris, p. 672-673.

Orliac M., 1988 d, *Tardenoisien,* în A. Leroi-Gourhan, *Dictionaire de la Préhistoire*, Presse Universitaire de France, Paris, p. 1.067-1068.

Orliac M., 1992, *Le Mesolithique,* în J. Garanger, *La Préhistoire dans le Monde*, Presse Universitaire de France, Paris, p. 495-516.

Orquera L. A., 1984, *Specialization and the Middle/Upper Palaeolithic transition*, Current Anthropology, 25, p. 73-98.

Otte M., 1979 a, *The Clactonian: an independent comples or an integral part of the Acheullean*, Current Anthropology, 20, 4, p. 685-726.

Otte M., 1979 b, *Le Paléolithique supérieur ancien en Belgique*, Musées royaux d'Art et d'Histoire, Monographies d'Archéologie nationale, 5.

Otte M., 1980, *Le Gravettien en Europe centrale*, vol. I, 2, Brugge.

Otte M., 1981, *Les industries à pointes foliacées et à pointes pédonculées dans Nord-Ouest européen*, Archaeologia Interregionalis, vol. I.

Otte M., 1987, *Relations transculturelles et transrégionales dans l'art mobilier*, în J. Clottes (sous la direction de), *L'art des objets au Paléolithique*, T. 2: *Les voies de la recherche*, p. 185-194.

Otte M., 1988, *De la Loire à l'Oder, les civilisations du Paléolithique final dans le nord-ouest européen*, în Actes du Colloque de Liège, Décembre 1985, ERAUL 25-BAR IS 444, 2 vol., Liège-Oxford.

Otte M. (edité par), 1992, *Recherche aux grottes de Sclayn, vol. 1, Le contexte*, ERAUL, Liège.

Otte M., 1990, *Relations trans-culturelles et trans-régionales dans l'art mobilier du Paléolithique européen*, în J. Clottes (sous direction de), *L'art des objets des utilitaires de Paléolithique supérieur,* Foix-Le Mas d'Azil, T. 2, p.

Otte M., 1993, *Préhistoire des religions*, Masson, Paris.

Otte M., 1996 a, *Le Paléolithique inférieur et moyen en Europe*, Armand Colin, Paris.

Otte M., 1996 b, *Les sépultures néandertaliennes*, în D. Bonjean (editeur scientifique), *Neandertal*, Andenne, p. 256-258.

Otte M., 1999, *La Préhistoire*, De Boeck Université, Paris, Bruxelles.

Otte M., Chirica V., 1993, *Atelier aurignacien à Mitoc-Malul Galben (Moldavie roumaine),* Préhistoire européenne, 3, p. 55-56.

Otte M., Patou-Mathis M., Bonjean D. (dir.), 1998, *Recherches aux grottes de Sclayn, vol. 2, L'Archéologie*, ERAUL, Liège.

Palma di Cesnola A., 1986, *Il passagio dal Musteriano al Paleolitico superiore in Italia*, în G. Giacobini e F. d'Erico, *I Cacciatori Neandertalieni*, Jaca Book, Milano.

Palma di Cesnola A., 1989, *L'Uluzzien: facies italien du Leptolithique archaïque*, L'Anthropologie, 93, 4, p. 783-811.

Palma di Cesnola A., 1996, *Le Paléolithique inférieur et moyen en Italie*, Collection L'Homme des Origines, Série « Préhistoire d'Europe », 3, Editions Jérôme Millon, Grenoble.

Palma di Cesnola A., Cacho C., Montet-White A., Escalon de Fonton M., Onoratini G., Bazile F., 1982, *L'Aurignacien et le Gravettien autour de la Méditeranée*, în *Aurignacien et Gravettien en Europe*, fasc. 3, ERAUL, 13, p. 31-52.

Patou M., 1984, *Contribution à l'étude des mammifères des couches supérieures de la grotte du Lazaret (Nice, Alpes Maritimes): Méthodes et résultats paléontologiques et palethnographiques*, Paris.

Patou M., 1989, *Subsistance et approvisionnement au Paléolithique moyen*, în M. Patou, L. G. Freeman (Coordinateurs), *L'Homme de Neandertal*, Actes du Colloque international de Liège, 4-7 décembre, 1986, Vol. 6, *La Subsistance*, Liège, p. 11-18.

Păunescu Al., 1970, *Evoluţia uneltelor şi armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, Editura Academiei Române, Bucureşti.

Păunescu Al., 1978, *Cercetările arheologice de la Cuina Turcului-Dubova (jud. Mehedinţi),* Tibiscum, 5, p. 11-56.

Păunescu Al., 1984, *Cronologia paleoliticului şi mezoliticului din România în contextul paleoliticului central est şi sud-est european*, Studii şi cerc. de ist. veche şi arheol., T. 35, 3, p. 235-265.

Păunescu Al., 1987, *Inceputurile paleoliticului superior în Moldova*, St. cerc. ist. veche şi arheol., 38, 2, p. 87-100.

Păunescu Al., 1989, *Le Paléolithique et le Mésolithique de Roumanie (un bref aperçu),* l'Anthropologie, 93, 1, p. 123-158.

Păunescu Al., 1991, *Paleoliticul din peştera Gura Cheii-Râşnov şi unele consideraţii privind cronologia locuirilor paleolitice din sud-estul Transilvaniei*, St. cerc. ist. veche şi arheol., 42, 1-2, p. 5-20.

Păunescu Al., 1993, *Ripiceni-Izvor. Paleolitic şi Mezolitic*, Editura Academiei Române, Bucureşti.

Păunescu Al., 1996, *Un vârf de suliţă de os descoperit în locuirea aurignaciană de l Bistricioara-Lutărie (Bazinul Ceahlău),* St. cerc. ist. veche şi arheol., 47, 2, p. 191-197.

Păunescu Al., 1998, *Paleoliticul şi epipaleoliticul de pe teritoriul Moldovei cuprins între Carpaţi şi Siret*, vol. I/1, Editura Satya SAI, Bucureşti.

Păunescu Al., 1999 a, *Paleoliticul şi Mezoliticul de pe teritoriul Moldovei cuprins între Siret şi Prut,* Vol. I/2, Editura Satya Sai, Bucureşti.

Păunescu Al., 1999 b, *Paleoliticul şi Mezoliticul de pe teritoriul Dobrogei*, Vol. II, Editura Satya Sai, Bucureşti.

Păunescu Al., 2000, *Paleoliticul şi Mezoliticul din spaţiul cuprins între Carpaţi şi Dunăre*, Editura AGIR, Bucureşti.

Păunescu Al., 2001, *Paleoliticul şi Mezoliticul din spaţiul transilvan*, Editura AGIR, Bucureşti.

Păunescu Al., Cârciumaru E., Cârciumaru M., Vasilescu P., 1977, *Semnificaţia cronostratigrafică şi paleoclimatică a unor analize chimice, granulometrice şi palinologice în unele aşezări paleolitice din Bazinul Ceahlăului. Consideraţii asupra tipului şi caracterului aşezărilor*, Studii şi cerc. de ist. veche şi arheol., T. 28, 2, p 157-183.

Păunescu Al., Conea A., Cârciumaru M., Codarcea V., Grossu V. Alex., Popovici R., 1976, *Consideraţii arheologice, geocronologice şi paleoclimatice privind aşezarea Ripiceni-Izvor*, Studii şi cerc. de ist. veche şi arheol., T. 27, 1, p. 5-19.

Pearce R. H., Barbetti A., 1981, *A 38.000 years-old site at Upper Swan, Western Australia*, Arcaeology in Oceania, 16, p. 173-178.

Petrin V. E., 1992, *Le sanctuaire paléolithique de la grotte d'Ignatievskaya sur l'Oural du sud*, Novossibirsk.

Peyrony D., 1908, *Nouvelle fouilles à Badegoule (Dordogne), Solutréen supérieur et transition du Solutréen au Magdalénien*, Rev. Préhistorique, 24.

Peyrony D., 1930, Le *Moustier: ses gisements, ses industries, ses couches*

archéologiques, Revue anthropologique, T. 40, p. 48-76; 155-176.

Peyrony D., 1933, *Les industries aurignaciennes dans le bassin de la Vézère. Aurignacien et Périgordien*, Bull. Société Préhist. Française, p. 543-559.

Peyrony D., 1934, *La Ferrassie, Moustérien Périgordiens, Aurignaciens*, Préhistoire, III, p. 1-92.

Pidoplicko I. G., 1969, *Pozdnepaleolitičeskie žilišča iz kostej mamonta na Ukraine*, Kiev.

Pidoplicko I. G., 1976, *Mežiričskie žilišča iz kostej mamonta*, Kiev.

Piette E., 1868, *Gravure du Mas-d'Azil et statuettes de Menton*, Bull. et Mém. Société d'Anthropologie de Paris, T. 3, p. 771-779.

Piette E., 1873, *La grotte de Gourdan pendant l'âge du Renne*, Soc. Anthr., Paris, 2-ème série, T. 8, p. 384-425.

Piette E., 1875*, Sur de nouvelles fouilles dans la grotte de Gourdan*, Soc. Anthr., Paris, 2-ème série, T. 10, p. 279-296.

Piette E, 1894, *Note pour servir à l'histoire de l'art primitif*, Anthropologie, T. 5, F. 2, p. 129-146.

Piette E., 1895, *La station de Brassempouy et les statuettes humaines de la période glyptique,* L'Anthropologie, Paris, T. 6.

Piette E., 1904, *L'art pendant l'Age du Renne*, Paris.

Pigeot N., 1987, *Eléments d'un modèle d'habitation magdalénienne (Etiole),* Bull. de la Soc. Francaise de Préh., T. 84, 10-12.

Pillard B., 1970, *La faune des grands mammifères de la grotte moustérienne de l'Hortus (Valflaunès, Hérault),* Paris.

Pitts M., 1973, *Hides and antlers: a new look at the gatherer hunter site at Star Carr*, World Archaeology, 11,1.

Plumet P., 2004 a, *Des mythes à la Préhistoire. Peuples du Grand Nord I*, Editions Errance, Paris.

Plumet P., 2004 b, *Vers l'«Esquimau». Du mammouth à la Baleine. Peuples du Grand Nord II,* Editions Errance, Paris.

Pop. E., 1929, *Analize de polen în turba Carpaţilor Orientali (Dorna Lucina),* Bul. Grăd. Bot., Cluj, T. IX, 3-4, p. 81-210.

Pop E., 1943, *Faza pinului în Bazinul Bilborului*, Bulet. Grăd. Bot. şi al Muz. Bot. Cluj, T. XXIII, 1-2, p. 97-116.

Pradel L., Pradel J. H., 1970, *La station paléolithique de Fontmaure, commune de Vellèches (Vienne),* L'Anthropologie, T. 74.

Praslov N., 1984, *Ranni Paleolit ruskoi ravnini i Krima, în Paleolit SSSR*, Moskva, p. 94-134.

Praslov N. D., Filipov A. K., 1967, *La première découverte paléolithique dans les steppes de la Russie méridionale* (în rusă), Kratkiye Soobchtenia Instituta Arkheologui, vol. III.

Praslov N. D., Rogatchev A. N. (éditeurs), 1982, *Le Paléolithique de la région de Kostienki-Borchevo sur le Don* (în rusă), Moskva.

Price D. T., 1985, *Affluent foragers of Mesolithic Southern Scandinavia*, în T. D. Price & J. A. Brown, *Prehistoric hunter gatherers: the emergence of social and cultural complexity*, Academic Press, p.341-363.

Prošek F., 1953, *Szeletien na Slovensku*, Slovenská Archeólogia, I, p. 133-194.

Prosek F., 1955, *Les structures paléolithiques à Barca I*, Archeologiché

Rozhledy, vol. 7.
Rădulescu C., Samson P., 1991, *Trace d'activité humaine à la limite* Pliocène-*Pléistocène dans le Bassin Dacique (Roumanie),* in B. Vandermeersch, E. Bonifay (dir.), *Le premiers Européens*, Actes du 114e Congrès national des Sociétés savantes, Editions du C. T. H. S., Paris, p. 203-207.
Raphael M., 1986, *Trois essais sur le signification de l'art parietal paléolithique,* Kronos, Limoges.
Reboux M., 1873, *Des trois époques de la Pierre*, Bull. de la Soc. d'Anthropologie de Paris, 2-e série, 8, p. 523-531.
Reinach S., 1903, *L'art et la Magie*, L'Anthropologie.
Riek G., 1934, *Die Eiszeitjägerstation am Vogelherd, B, 1: Die kulturen,* Tübingen.
Riek G., 1959, *Die Brillenhöhle im Achtal, bei Blaubeuern*, Funberichte aus Schwaben, T. 15.
Rigaud J. - Ph., 1982 a, *Données nouvelles sur l'Aurignacien et le Périgordien en Périgord*, în *Aurignacien et Gravettien en Europe*, fasc. 2, Actes des réunions de la 10-e Commission de l'UISPP, Cracovie-Nitra, 1980, ERAUL, 13, p. 289-324.
Rigaud J. - Ph., 1982 b, *Le Paléolithique en Périgord: les données du Sud-Ouest sarladais et leurs implications,* Thèse d'Etat, Bordeaux.
Rigaud J. – Ph., Geneste J. – M., 1993, *Les Hauts Lieux de la Préhistoire en Europe aux temps glaciaires*, Bordos, Paris.
Rivière E., 1887, *De l'antiquité de l'homme dans les Alpes Maritimes*, Paris.
Riviere E., 1897, *La grotte de la Mouthe (Dordogne),* Association française pour l'avancement des sciences, 2-ème parte, Saint-Etienne, Bull. de la Société Préhist. Française, Paris.
Roche H., J. J. Tiercelin, 1977, *Industries lithiques de la formation plio-pleistocene,* VIII Congres panafrican de Prehistoire et d'Etude du Quaternaire d'Hadar (campagne 1976), , Nairobi, 1980, p. 194 -199.
Rogatchev A. N., 1953, *Etude des vestiges de société primitive de la station paléolithique supérieur d'Avdeevo*, découverts en 1949, Materialii i Issledovaniia, T. 39, Moskva-Leningrad.
Rogatchev A. N., 1955, *Le site d'Aleksandrovskaïa - gisement du Paléolithique à Kostienki sur le Don* (în rusă), Materialii i issledovaniya po arkheologui SSSR, 45.
Rogatchev A. N., 1970, *Les huttes et les habitats paléolithiques* (în rusă), Kaminnyi Vek na territori SSSR, Moskva.
Rolland N., 1981, *The interpretation of Middle Palaeolithic variability*, Man (NS), 16, p. 15-42.
Rolland N., 1990, *Middle Palaeolithic Socio-Economic Formations in Western Eurasia: an Exploratory Survey*, în P. Mellars, *The Emergence of Modern Humans, Archaeological Perspective*, Edinburgh, p. 347-388.
Rolland N., Dibble H. L., 1990, *A new synthesis of Middle Paleolithic variability*, American Antiquity, 55, 3, p. 480-499.
Roska M., 1930, *Paleoliticul Ardealului: privire generală*, An. Inst. Geol. Al Rom., XIV, p. 99-122.
Rozoy J. - G., 1978, *Les derniers chasseurs. L'Epipaléolithique en France et en Belgique. Essai de synthèse*, Charleville.
Rust A., 1931, *Préhistoire du Nord-Ouest de l'Europe à la fin des temps*

glaciaires, L'Anthropologie, T. 55.

Saint-Périer R. de, 1922, *Statuette de femme stéatopyge découverte à Lespugue (Haute-Garonne),* L'Anthropologie, Paris, T. 32.

Saint-Périer R. de, 1932, *L'art préhistorique*, Les Editions Rieder, Paris.

Sampson C. G., 1968, *The Middle Stone Age Industries of the Orange River Scheme Area,* Bloemfontein.

Samson P., C. Rădulescu, 1969, *Faunele de mamifere cuaternare din Bazinele Ciuc si Borsec (jud. Harghita),* Lucr. Inst. Speol. Emile Racovită, 8, p. 191-228.

Samson P., C. Rădulescu, 1972, *Découverte de dépôts à faune mindélienne dans les grottes de la Dobrogea centrale*, Travaux de l'Inst. Spéol. Emile Racovitza, 11, p. 115-126.

Sauvet G., 1987, *Les signes dans l'art mobilier*, în J. Clottes (sous direction de), *L'art des objets au Paléolithique*, T. 2, Foix - Le Mas d'Azil.

Schild R., 1975, *Pozny paleolit*, Prahistoria Ziem Polskich, vol. I.

Schild R., 1989, *Le Paléolthique final de la plaine nord-européenne*, în J. - P. Mohen, *Le temps de la préhistoire*, Société préhistorique française, Ed. Archeologia, 1, p. 335-337.

Schild R., Krolik H., 1981, *Rydno - a final Palaeolithic ochre mining complex*, Przeglad Archeologiczny, 29, Poznan.

Schmider B., 1988 a, *Paléolithique supérieur*, în A. Leroi-Gourhan (Directeur de la publication), *Dictionaire de la Préhistoire,* Press Universitaires de France, Paris.

Schmider B., 1988 b, *Châtelperronien*, în A. Leroi-Gourhan (Directeur de la publication), *Dictionaire de la Préhistoire,* Press Universitaires de France, Paris.

Schmider B., 1988 c, *Solutréen*, în A. Leroi-Gourhan (Directeur de la publication), *Dictionaire de la Préhistoire,* Press Universitaires de France, Paris, p. 396-411.

Schmider B., 1992 a, *Le Solutréen et l'Epigravettien*, în J. Garanger, *La Préhistoire dans le Monde*, Press Universitaires de France, p. 396-411.

Schmider B., 1992 b, *Le Gravettien*, în J. Garanger, *La Préhistoire dans le Monde*, Press Universitaires de France, p. 379-396.

Schmider B., 1992 c, *Le Paléolithique supérieur de la Sibérie*, în J. Garanger, *La Préhistoire dans le Monde*, Press Universitaires de France, p. 441-451.

Schmider B., 1992 d, *Le repeuplement du nord de l'Europe: les industries à pointes à cran*, în J. Garanger, *La Préhistoire dans le Monde*, Press Universitaires de France, p. 438-441.

Schmider B., 1992 e, *Le Paléolithique supérieur de la Sibérie*, în J. Garanger, *La Préhistoire dans le Monde*, Press Universitaires de France, p. 441-450.

Schmidt W., 1948, *Das Primitalgher in der Urkultur*, Corona Amicarum, Festgabe für Emil Bächler, St. Gallen, p. 81-92.

Schobinger J., 1988, *Prehistoria de Sudamérica. Culturas preceràmicas*, Alianza Edit., Barcelone, Madrid

Simionesu I., 1942, *Ursus spelaeus Blumb. Din peştera Cioclovina*, An. Acad. Rom. Mem., Secţ. Şt. (3), 17, Mem. 7.

Smith F. H., 1982, *Upper Pleistocene Hominid Evolution in South Central Europe: A Review of the Evidence and Analysis of trends*, Current Anthropology, 23, 6, p. 667-703.

Smith F. H., Sonneville-Bordes D. de, 1960, *Le Paléolithique supérieur en*

Périgord, Delmas, Bordeaux.

Smith P. E. L., 1966, *Le Solutréen en France*, Bordeaux, Impr. Delmas, Publications de l'Institut de Préhistoire de l'Université de Bordeaux, Mém.5.

Sonneville-Bordes D. de, 1965, *Stations acheuléennes de la Vieille Castille; Torralba* et *Ambrona,* L'Anthropologie,T. 69, p.

Sonneville-Bordes D. de, 1966, *L'évolution du Paléolithique supérieur en Europe occidentale et sa signification*, Société Préhist. Française, 63, 2, p. 3-34.

Sonneville-Bordes D. de, 1982, *L'évolution des industries aurignaciennes*, A.G.E., 13, 2, p. 339-360.

Sonneville-Bordes D. de, 1989, *Chronostratigraphie du Magdalénien dans le sud-ouest de la France*, în *Le Magdalénien en Europe*, ERAUL, 38, p. 477-479.

Stringer C. B., Hublin J. - J., Vandermeersch B., 1984, *The Origin of Anatomically Modern Humans in Western Europe*, în F. H. Smith, F. Spencer eds., *The Origins of Modern Humans,* New York; Alan R. Liss, p. 51-135.

Svoboda J., 1980, *Kremencovà industrie z Ondratic*, Studie Archeologického ústavu CSAV, Brne, IX, 1, Praha.

Svoboda J., 1984, *Cadre chronologique et tendance évolutives du Paléolithique tchécoslovaque, Essai de synthése*, L'Anthropologie, Paris, 88, p. 169-192.

Svoboda J., 1987, *Stránská skála. Bohunický typ v brnenské koline*, Studie Archeologického ústavu CSAV, Brne, XIV, 1, Praha.

Svoboda J. (Edited by), 1994, *Pavlov I. Excavations 1952-1953,* ERAUL 66, Liège.

Taborin Y., 1987, *Le décor des objets de parure*, în J. Clottes (sous la direction de), *L'art des objets au Paléolithique*, T. 2, Colloque internationalFoix - Le Mas-d'Azil, p. 19-38.

Taborin Y., 1992 a, *L'Aurignacien*, în J. Garanger, *La Préhistoire dans le Monde*, Presses Universitaires de France, Paris, p. 359-378.

Taborin Y., 1992 b, *Magdalénien*, în J. Garanger, *La Préhistoire dans le Monde*, Presses Universitaires de France, Paris, p.670-671.

Taborin Y., Thébault S., 1988, *Magdalénien*, în A. Leroi-Gourhan, *Dictionaire de la Préhistoire*, Press Universitaire de France, Paris.

Taylor E. B., 1865, *Researchs into the early history of manking and the development of civilisation*, London.

Teutsch J., 1914, Das *Aurignacien von Magyarbodza*, Barlangkutatás, 2, p. 51-64.

Terzea E., 1966, *Particularităţile morfologice ale ursului de peşteră şi răspândirea sa pe teritoriul României*, Lucr. Inst. de Speol. "Emil Racoviţă, T. V, p. 195-231

Thieme H., 1983, *Mittelpaläolithische Siedlungsstrukturen in Reindahlen (BRD),* Ethnogr. Archäol. Zeitschrift, T. 24, 2.

Thévenin A., 1982, *Rochedane, l'Azilien, l'Epipaléolithique de l'est de la France et les civilisations épipaléolithique de l'Europe occidentala*, Mémoires de la Fac. Des Sc. Sociales, 1, Univ. des Sciences humaines de Strasbourg.

Thoma A., 1978, *L'origine des Cro-magnoïdes, în Les Origines humaines et les époques de l'intelligence*, Masson-Singer Polignac, Paris, p. 261-271.

Thoma A., *The Dentition of the Subalyuk Neandertal child*, Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie, 54, p. 127-150.

Tillier A. - M., 1990, *Néandertaliens et origine de l'homme moderne en Europe: quelques réflexions sur la controverse*, în C. Farizy (sous la direction de), *Paléolithique moyen recent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. Ruptures et transitions: examen critique des documents archéologiques*, Actes du Colloque International de Nemours, 9-11 Mai, 1988, Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile de France, 3, p. 21-24.

Tixier J., Inzian M. L., 1981, *Ksar Akil, stratigraphie et ensembles lithique dans le Paléolithique supérieur. Fouilles 1971-1975*, în J. Cauvin, P. Sanlaville (dir.), *Préhistoire du Levant*, CNRS, Paris, p. 353-367.

Trinkaus E., 1986, *The Neandertals and Modern Origins*, Annual Rew. Anthrop., 15, p. 193-218.

Troels-Smith J., 1966, The *Ertebølle culture and its Bacground*, Palaeohistoria, 12.

Tuffreau A., 1971, *Quelques aspects du Paléolithique ancien et moyen dans le nord de la France*, numero spécial Bull. Soc. préhist. du Nord, 8

Tuffreau A., 1978, *Les fouilles du gisement paléolithique de Biache-Saint-Vaast (Pas-de-Calais), années 1976 et 1977*, Bull. Ass. Fr. Quater., T. 15.

Tuffreau A., 1988, *Abbevillien*, in A. Leroi Gourhan, *Dictionnaire de la Prehistoire*, Press Universitaire de France, Paris.

Tuffreau A., 2004, *L'Acheléen. De l'Homo erectus à l'homme de Neandertal*, La Maison des roches.

Tuffreau A., Sommé J., 1988, *Le gisement paléolithique moyen de Biache-Saint-Vaast (Pas-de-Calais), 1: Stratigraphie, environnement, études archéologiques,* Soc. préhist. fr., Mém. 21.

Turq A., 1989, *Exploitation des matières premières lithiques et occupation du sol: l'exemple du Moustérien entre Dordogne et Lot,* în H. Laville (éd.), *Variations des paléomilieux et peuplement préhistorique*, Cahier du Quaternaire, 13, p. 180-204.

Ullrich H., 1978, *Kannibalismus und Leichenzerstuckelung beim Neandertaler von Krapina*, în M. Malez, *Krapinski Pracovjek i Evolucija Hominida*, J.A.Z.U., Zagreb, 293-317.

Valde-Nowak P., 1987, *Entdeckung der paläolithischen Fundstellen im Tal des Bialka Tatrzańska-Flusses*, Acta Archaeologica Carpathica, 26, Krakow.

Valla F., 1992, *Le Moyen-Orient*, in J. Garanger (dirige par), *La Prehistoire dans le monde*, Press Universitaire de France, Paris, p.525-556.

Vallois V., 1970, *La découverte des hommes de Cro-Magnon. Son importance anthropologique*, în G. Camps, E. Oliver (éd.), *L'Homme de Cro-Magnon*, p. 11-20.

Valoch K., 1955, *Industries à pointes foliacées en Tchécoslovaquie (Szélétien),* Bulletin de la Société Préhistorique Française, T. 52, 66.

Valoch K., 1957, *Etude statistique du Szélétien*, L'Anthropologie, T. 61, p. 48-89.

Valoch K., 1968, *Evolution of the Palaeolithic in Central and Eastern Europe*, Current Anthropology, 9, p. 351-390.

Valoch K., 1976, *Das entwickelte Aurignacien von Tvarožná bei Brno*, Casopis Moravského Musea,61, p.7-30.

Valoch K., 1976, *Die altsteinzeitliche Fundstelle in Brno-Bohunice*, Studie Archeologického ústavu CSAV v Brne IV, 1, Praha.

Valoch K., 1977-1978, *Nové poznatky o paleplitu v Československu*, Sbornik

Praci Filozofické Fakultu Brnĕnské Univerzity, E, 22-23, p. 7-25.

Valoch K., 1977-1978, *Vové poznatky o paleolitu y Československu*, Sbornik Praci Filozofické Fakultz Brnĕnské Univerzity, E, 22-23, p. 7-25.

Valoch K., 1981, *Beitrag zue Kenntnis des Pavlovien*, Archeologické rozhledy, Praha, 33, p. 279-298.

Valoch K., 1982, *Transition du Paléolithique moyen au Paléolithique supérieur dans l'Europe centrale et orientale*, în Fortea (éd.), *Scripta Praehistorica Francisco Jorda oblata*, Salamanque, p. 439-467.

Valoch K., 1984, *Vyzkum paleolitu ve Vedrovicich V*, Casopis Moravskeho Musea, 69, p.

Valoch K., 1987, *Les questions du Pavlovien*, Antiquités nationales, 18-19, 1966-1987, p. 55-62.

Valoch K., 1990, *La Moravie il y a 40.000 ans*, în C. Farizy (sous la direction de), *Paléolithique moyen recent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. Ruptures et transitions: examen critique des documents archéologiques*, Actes du Colloque International de Nemours, 9-11 Mai, 1988, Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile de France, 3, p. 115-124.

Valoch K., 1996, *Le Paléolithique en Tchéquie et en Slovaquie,* Collection L'Homme des Origines, Série « Préhistoire d'Europe », 3, Editions Jérôme Millon, Grenoble.

Van Campo M., Leroi-Gourhan Arl., 1956, *Note préliminaire à l'étude des pollens fossiles de différents niveaux des grottes d'Arcy-sur-Cure*, Bull. du Museum, 2-ème série, 28, 3, p. 326-330.

Vandermeersch B., 1976 a, *La sépultures néandertaliennes*, în H. Lumley (éd.), *La Préhistoire Française*, Paris, p. 725-727.

Vandermeersch B., 1976 b, *Découverte d'un objet en ocre avec trace d'utilisation dans le Moustérien de Qafzeh (Israel)*, Bull. de la Société Préhist. fr., T. 66, 5, p. 157-158.

Vandermeersch B., 1990, *Réflexions d'un antropologue a propos de la transition Mousérien/Paléolithique supérieur*, în C. Farizy (sous la direction de), *Paléolithique moyen recent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. Ruptures et transitions: examen critique des documents archéologiques*, Actes du Colloque International de Nemours, 9-11 Mai, 1988, Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile de France, 3, p. 25-27.

Vandermeersch B., 1996, *Les sépultures néandertaliennes*, în D. Bonjean (editeur scientifique), *Neandertal*, Andenne, p. 251-255.

Vaufrey R., *Préhistoire de l'Afrique*, T. I, Publications de l'Insitut des Hautes Etudes de Tunis, Masson, Paris.

Vértes L., 1955 a, *Würmkori festékbanya a Balaton mellet Lovason*, Földtani Közlöny, 85, p. 390-391.

Vértes L, 1955 b, *Neuere Ausgrabungen und Paläolithische Funde in der Höhle von Istállóskó*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarium Hungaricae, 5, p. 111-131.

Vértes L., 1955 c, *Die Höhle von Istalloskö*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 5, Budapest.

Vértes L., 1964, Die *Wandgravierungen in der Hillebrand-Jenö Höhle*, Folia Arcaeologica, Budapest, 12, p.

Vértes L., 1967, *Munkaértkezlet a Szeleta-kultüra kérdéseiröl,* MTA II, Oszt. Közl., 15, p. 301-311.

Vértes L., Meszaros G., 1955, *A paint mine from the Early Upper Palaeolithic Age near Lovas*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 5.

Vialou D., 1986, *L'art des grottes en Ariège magdalénienne*, CNRS, Paris.

Vialou D., 1987, *L'art des cavernes. Les sanctuaires de la Préhistoire*, Rocher, Paris.

Vialou D., 1989 a, *Chronologie des styles de l'art paléolithique selon Leroi-Gourhan,* în J. - P. Mohen, *Le Temps de la Préhistoire*, Ed. Archéologia, T. 1, p. 31-35.

Vialou D., 1989 b, *L'art parietal magdalenien*, în J. - P. Mohen, *Le Temps de la Préhistoire*, Bull. de la Société Préhist.française, Ed. Archeologica, T. 2, p.

Vialou D., 1991, *La Préhistoire, L'Univers des formes*, Collection crée par André Malraux, Gallimard.

Vialou D., 1996 a, *Art parietal et société paléolithique*, L'art préhistorique, Dossiers d'Archéologie, 209, p. 4-17.

Vialou D., 1996 b, *Lespugue. Femme ou Vénus*, L'art préhistorique, Dossiers d'Archéologie, 209, p. 32-65.

Villeneuve L. de, Boulle M., Verneau R., Cartailhac E., 1906-1919, *Les Grottes de Grimaldi (Baoussé-Roussé),* Monaco.

Wakankar V. S., 1962, *Painted rock shelter of India*, Rivista de Science prehistorische, T. XVII, p. 237-253.

Wendorf F., Schild R., 1974, *Prehistory of the Nile Valley*, Academic Press, Studies in Archeology series, New York.

White R., 1982, *Rethinking the Middle/Upper Palaeolithic transition*, Current Anthropology, 23, p. 169-192.

Willey G. R., Phillips P., 1958, *Method and Theory, American Archaeology*, University of Chicago Press, Chicago, p. 270

Wreschnner E. E., 1980, *Red Ochre and Human Evolution: A Case for Discussion,* Current Anthropology, vol. 21, 5, p. 631-644.

Zamiatnine S. N., 1934, *Gagarino*, Edition d'Etat, Moskva-Leningrad.

Zebera K., 1958, *La Tchécoslovaquie au Paléolithique*, Académie des Sciences, Prague.

Zilhao J., 1993, *Le passage du Paléolithique Moyen au Paléolithique supérieur dans le Portugal*, în V. Cabrera (ed.), *El Origen del Hombre Moderno en El Suroeste de Europa*, p. 127-145.

Zilhao J., 2000, *The Ebro Frontier: A Model for the Late Extinction of Iberian Neanderthals*, în C. B. Stringer, R. N. Barton, J. C. Finlayson, *Nenaderthals on the Edge*,

Zivanovič S., 1975, *Mesolitic population in Djerdap Region Balcanica,* T. IV, p. 1-7.